پڙاڏو سوئي سڏ

پڙاڏو سوئي سڏ
پڙاڏو سوئي سڏ
پڙاڏو سوئي سڏ
پڙاڏو سوئي سڏ
پڙاڏو سوئي سڏ

سراج

پژاڎو سوئي سڎ

پڙاڏو سوئي سڏ

(ناول)

سراج

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد، سنڌ.
2004ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر هڪ سؤ پنج

ڇپائيندڙ	نيو فيلڊس پبليڪيشنس ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد، سنڌ.
ڇپيندڙ	ذڪي پرنٽنگ پريس، ڪراچي.
ڪمپوزنگ	انور سومرو
ٽيون ايڊيشن	اپريل 1988ع
چوٿون ايڊيشن	جون 1989ع
پنجون ايڊيشن	آڪٽوبر 1995ع
ڇهون ايڊيشن	آڪٽوبر 2004ع

قيمت 130/- روپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

PARADO SOEE SADD (Novel) Written by SIRAJ. Published by New Fields Publications, Tando Wali Muhammed, Hyderabad Sindh. Pakistan. First Edition 1970. Second Edition 1981. Third Edition April 1988. Fourth Edition June 1989. Fifth Edition October 1995. Sixth Edition October 2004. Price per Copy Rs. 130/-
Book No. 105

هن ڪتاب جو پهريون ۽ ٻيو ايڊيشن 1970ع ۽ 1981ع ۾ احمد نبي بخش شيخ، سنڌ پرنٽنگ پريس، اڪال ٻونگا گهٽي، حيدرآباد سنڌ ۾ ڇاپيو ۽ احمد شيخ ’زيب ادبي مرڪز‘ حيدرآباد سنڌ پاڪستان مان شايع ڪيو.

(ٻئين ايڊيشن لاءِ)

مصنف طرفان ٻه لفظ

سنڌ جي تاريخ هونئن تہ هر مظلوم قوم جي تاريخ وانگر ظلم جي داستانن سان ڀري پيئي آهي، پر ان تاريخ ۾ ترخانن جو دؤر سنڌ جي ماضيءَ جو بدترين دؤر آهي. جڏهن شاهہ بيگ ارغون سنڌ تي قبضو ڄمايو تڏهن هن ايترا ظلم ڪيا، جو ڪنهن شاعر اُن وقت ان حملي جي تاريخ "خرابيء سنڌ" مان ڪڍي هئي. ترخانن ۾ مرزا باقيءَ جو دؤر سڀ کان اونداهو ۽ سڀ کان روشن دؤر آهي: سڀ کان اونداهو ان ڪري جو هن کان وڌيڪ ظالم ٻيو حاڪم نہ ٿيو؛ ۽ سڀ کان روشن ان ڪري جو ان ظلم خلاف سنڌي قوم منظم ٿي بغاوت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سنڌ جي تاريخن ۾ ان بغاوت جي پڪي ۽ سربستي ڪهاڻي لکيل ڪانهي، پر مختلف تاريخن ۾، مختلف شاعرن جي شعرن ۾ ننڍا ننڍا واقعا بيان ٿيل آهن، جن ۾ مون کي هڪ عظيم سلسلو ٿو نظر اچي. انهن ئي واقعن جي هيءَ ڪهاڻي آهي.

"ترخان نامي" جو مصنف لکي ٿو تہ "مردم ولايت سنڌ ... هرگز شبي از ترس ميرزا محمد باقي بفراغت نرفة بود...." يعني سنڌ جا ماڻهو مرزا باقيءَ جي دؤر ۾ هڪڙي رات بہ سک سان نہ سُتا.

سنڌ جو مؤرخ، پير حسام الدين راشدي، ميرزا باقيءَ تي لکندي چوي ٿو: "..... هي اهي مقتول ۽ شهيد آهن، جيڪي مؤرخن لاءِ قابل ذڪر هئا. ورنہ ميرزا باقيءَ جي حڪم تي اهڙا سوين خدا جا بيگناهہ بندا بي دريغ قتل ڪيا ويا. ڪو ڏينهن خالي نہ هو جڏهن قتل نہ ٿيندو هو. اهو روز جو معمول ۽ مشغلو هو: ڪنهن جو نڪ، ڪنهن جو ڪنڌ، ڪنهن جو هٿ، ڪنهن جي ٻانهن هر روز ڪپارائيندو هو. هاٿيءَ جي پيرن هيٺان لتاڙائي مارائي ڇڏڻ بہ سندس دل گهريو شغل هو. جڏهن

مرزا شاهہ رخ مٿو، ان وقت قلعي ۾ رهندڙ سيني عورتن جا ٿڻ ڪپائي ۽ سندن سٿڻن ۾ جيئريون ٻليون وجهرايائين — سٿڻن ۾ ٻلين وجهرائڻ جو پهاڪو ۽ ڏڙڪو انهيءَ منحوس ۽ غير انساني ڪارروائيءَ جو سنڌ اندر يادگار آهي....“

انهن ظلمن جي ردعمل طور سنڌين ڪنئين شورشون ڪيون، جن جو هڪ مقصد هو، هڪ آدرش هو. ان آدرش کي اُجاگر ڪرڻ لاءِ ٿي مون ان کي ناول جي صورت ڏني آهي.

گاهي گاهي باز خوان اين قصہء پارينہ را!

ڪراچي
٣- اپريل ١٩٧٠ع

— سراج

انتساب

سنڌ جي

اڳوڻن، هاڻوڪن ۽ ايندڙ وقت جي

سورهيه سودن

جي نالي

پيش لفظ

”سنها پانءِ مَر سَپ، وياءَ واسينگن جا،
جَنين جي جهَڙپ، هاتي هنڌائين نہ چُري!“

سائيہ جي سڪ يا وطن سان پيار، هڪ مثبت جذبو آهي. منجهس ڪابہ منفي ڳالهہ نہ آهي. نہ ڪنهن سان نفرت آهي، نہ ساڙ، نہ پٽڻ پائي، نہ هلڪڙائي. رڳو پيار ئي پيار. قرباني، اڻٿڪ محنت، پاڻ وسارڻ، سڀڪجهہ لٽائڻ، ڏيڻ ئي ڏيڻ، نڇاور ڪرڻ، ڪجهہ نہ وٺڻ، منزل سان لڳاءُ ۽ انس، متيءَ سان لنئون لڳائي متي تيڻ، نهٺائي، نماڻائي، نِوڙت، ۽ نياز. انساني اُيار جي چوٽ تي پهچي بہ پاڻ ڪي ڪا وَٽُ نہ سمجهڻ. اهي سڀ، سائيہ جي سِڪ جي چشمي جون ڌارائون آهن، جي تيج جيان، رت ـ رڳن ۾ تحليل ٿي انسان کي سهڻو، سلوڻو، سورهيہ ۽ سڀاڄهو بڻايو ڇڏين.

اڄ، جا هيءَ هاهوڙ مَتي آهي. سا نسورو ڪوڙ، رڳو دولاب ۽ دوکو آهي. علائقہ ـ واريت ڪا بڇڙي بلا ڪانهي. علائقو تہ ڇا، ملڪ جي ڇپي ڇپي سان، گهٽيءَ گهٽيءَ سان، ڳوٺ ڳوٺ سان پيار آهي، متس ناز آهي. گهر سان پيار نہ ڪبو تہ پاڙي کي ڪيئن پڇبو. پاڙو نہ سنواربو تہ شهر ڪيئن سڌاربو. جنهن گهر وساريو. سو ڪهڙي سورهيائي ڪندو. جنهن مِٽ وساريا سو ڪهڙو ڀوتو ڀاريندو، ڪهڙا آڪ ڪارا ڪندو، ڪهڙي ڪيپ

ڪندو. مرڳو پاڻ وڃائيندو، ڪردار وڃائيندو، سورهيائي ۽ سيج وڃائيندو. جيڪي ان مثبت جذبي کي لوئين ٿا، سي قومي ڪردار کي ٽوڙين ٿا، ملڪ جي جڙن کي ڪوتين ٿا. دراصل هو پنهنجي اصليت وڃائي ويٺا آهن، اونداهيءَ ۾ ٿاڦوڙا ٿا هڻن، پنهنجون پاڙون پٽائي ويٺا آهن، هاڻ نہ پاڙ ٿي کُپين نہ مٽي ٿي جاءِ ڏئين، نہ ڪو ڪردار ٿو اُڀرين.

سنڌ جي گود ۾ نوان آيل سنڌي بہ ماءُ جي هنج جي آسيس پيا وٺن. سنڌن نئين ٿهي، حَب ۽ مليـر جي مٽيءَ مان روحاني تسڪين پيئي وٺي. سنڌوءَ جي پاڻي ۽ ڪوهستان جي ڪَڪريءَ سان لڱن کي اُمائي پيئي؛ پنهنجو پگهر ۽ پسينو ڏئي پيئي. سنڌن وڏڙا ڪجهہ ڳائون مائون، ڳاڏڙ جذبن سان، خاموش تماشائي ٿيو ڪجهہ وٿين مان ويندو پيا محسوس ڪن. انهن بہ ساٿيهہ ڪونہ وساريو. پنهنجي ٻوليءَ ۽ پنهنجي قوميت کي قائم رکڻ لاءِ هزار جتن ڪندا اچن. مٿن سلام هجي. هيڏين مشڪلاتن هوندي، صرف ٻوليءَ جي سهاري مختلف قوميتن کي "مهاجر" لڙيءَ ۾ پوئي جيئڻ لاءِ وس ڪندا اچن. ٻوليءَ سان ۽ پنهنجي علائقي سان، ايڏيون جيءَ - جڙيون اٿن جو اوپر پنجاب جي املهہ ماڻڪن کي، جي هم مذهب بہ آهن تہ هجرت جو شرف بہ حاصل اٿن، ان مخصوص مهاجر لڙيءَ کان ٻاهر ئي رکيو اچن. ٻوليءَ ۽ مهاجريت کي ڪوسو واءُ بہ لڳڻ نٿا ڏين. شال اهي ڪين نيبهہ هجن. پلي هن مٽيءَ ۾ گل ڦولارجن ۽ هڳاءُ پيدا ڪن.

مَن ۾ بيائي تہ بهانا لک، ڳهہ ڪبو تہ وات ڪيئن ڏسبي؟ اک ٻوتي تہ سوجهرو ڪٿان نظر ايندو؟ مذهب تہ ڪوپا لاهيو ڇڏي، پر جي هرويرو ڪوپو چاڙهبو، تہ پيا پاسا ڪيئن ڏسبا. مذهب ۽ ساٿيهہ جو تہ ٽڪر ئي ڪونهي. پاڻ وطن جو پيار نصف اِيمان آهي. وطن جو پيار ناهي تہ ايمان ڪان وانجهي. پوءِ "حيف تنين کي هوءِ وطن جن وساريو!" وطن سان پيار ڪندي بہ ماڻهو مسلمان رهي سگهي ٿو. مسلمان رهندي بہ وطن سان پيار ڪري سگهي ٿو. پنجابي پڪو مسلمان آهي، ۽ خوبين جي کاڻ آهي، ۽ مسلمان هوندي بہ پنجابي آهي. پاڪستاني پڪو مسلمان آهي ۽ مسلمان هوندي بہ پاڪستاني. دراصل وطن سان پيار هن جو امتياز آهي؛ ان ۾ ايڏو سرشار آهي جو افغاني مسلمان سان بہ ملڪ خاطر ٽڪر کائيندي دير نہ ڪندو.

وطن جي حُب ايڏو اهم جذبو آهي جو ان کان سواءِ ماڻهو اصليت وڃايو ويهي، کوکلو ٿيو پوي؛ خود مطلب، ڪميڻو ۽ ابن الوقت ٿيو پوي. اسفل سافلين جي مڪروه ۽ گندي گج ۾ گندهاڻو ٿيو پوي. انساني عظمت جي چوٽ تي پهچڻ لاءِ، حب الوطنيءَ جي ڏاڪڻ جو ڏاڪو سندس ڪردار کي اُجاريندو ۽ سندس اخلاق کي چرڪائيندو وڃي. ان جذبي کي قائم ۽ دائم رکڻ لاءِ وڏيءَ جاکوڙ ۽ جتن جي ضرورت آهي. پنهنجي عظمت جي نشانن کي ڳولي هٿ ڪرڻو آهي. تاريخ جي ورقن تان دَز لاهي، پنهنجي ڪشمڪش جي ڪارنامن کي چمڪائڻو ۽ وڏي، واڪي ڳائڻو آهي. اسان جي هن سرزمين جي وِک وِک تي تاريخ وِکري پيئي آهي. سندس مٽيءَ جي ذري ذري تي اسان جي وڏڙن جون رت ـ ڦونگارون، موتيءَ ـ داڻن جيان چٽڪاريل آهن. ڳوٺ ڳوٺ، ديهه ديهه، ٽيپي ٽيپي ۾ تاريخ پنهان آهي. گهر گهر، بستيءَ بستيءَ پنهنجا ڪونڌر ڪُهايا آهن. هزارن سالن کان هن عظيم قوم پنهنجي عظمت ۽ آزاديءَ خاطر منظم جدوجهد ڪئي آهي. سوين سودا، 'لکين دودا، ڪنئين مائرون، ڪنئين ڀينرون بازارن ۾ نيلام ٿي، ڪسجي امر ٿي ويا. اڄو ته انهن دودن جي نشاندهي ڪريون ۽ انهن زمين جي ٽڪرن جي "مٽي ماٿي لايون،" جت سندن خون جذب ٿي ويو. اُن مٽيءَ جو مان آهي. اها تاريخ، اهو فخر، اهو ناز اسان کي دڳ لائيندو، حب الوطنيءَ کي جرڪائيندو، ڪردار کي اُڀاريندو، مردار ٿيڻ کان بچائيندو: تاريخ ويئي ته جذبو ويو، ڪردار ويو، موت آيو.

حب الوطنيءَ جو ۽ تاريخ جو مذهب سان ڪو ٽڪر نه آهي. عرب، اسلام کان اڳ واري دور جي شاعرن ۽ سورهين تي اڄ به فخر ڪن ٿا. اسين ته حاتم طائيءَ ۽ نوشيروان جا ڳڻ ڳائيندا اچون، جيتوڻيڪ هو مسلمان نه هئا. رستم، سهراب ۽ سڪندر جا نالا پاڻ تي رکندا اچون جيتوڻيڪ هو غير مسلم هئا. ڇا ٿي پيو جي پنهنجي سنڌ ديس جي سورهين جا اسين گيت ڳايون: انهن سورهين جا جن موهن جي دڙي جي تهذيب جو پايو وڌو، جن ٽئڪسيلا ۽ گنڌارا جي آبياري ڪئي، جن رني ڪوٽ جو قلعو اڏيو ۽ ديبل، اروڙ ۽ برهمڻ آباد جو بنياد رکيو. جن جي تهذيب ۽ تعمير تي سارو پاڪستان ته ڇا، سڄي دنيا فخر پيئي ڪري. جنهن لاءِ شاهه ايران جي

درٻاري شاعر چيو تہ ”ساقي مون کي شراب، موهن جي دڙي جي مٽيءَ مان ٺهيل پيالي ۾ ڏي، ڪاش اها مٽي منهنجن وڏڙن جي هجي!“ ٽوينبي، موجوده دنيا جي عظيم تاريخ نويس چيو، ”مان دنيا جي ڪنڊ ڪنڊ ۾ تهذيب جي تلاش ۾ ويس. موهن جو دڙو، منهنجي حقير تلاش جي بلند ترين چوٽي آهي!“ ان چوٽيءَ تي پهچندڙ نہ هندو هئا نہ مُسلم، سنڌي هئا، محض سنڌي!“

”چچنامي“ جي مترجم، علي ڪوفي، ڪنئين ڳالهيون ڪوڙيون ۽ لغو ٺاهي، تاريخ کي مسخ ڪري ڇڏيو. سڀ ڄاڻو اها ڳالهہ ڄاڻن ٿا تہ هو ڪم ـ علم ۽ ڪم ظرف هو، جنهن عشق جي چرشني ملائڻ خاطر تاريخ لکڻ جي مقدس امانت ۾ خيانت ڪئي. ڏاهر جي ڌيئرن کي بدنام ڪرڻ خاطر ۽ سنڌن لاءِ نفرت پيدا ڪرڻ لاءِ محمد بن قاسم جي موت جهڙي اهم واقعي کي ڪوڙو ۽ افسانوي رنگ ڏنو. اهو تاريخدانن جو ڪم آهي تہ حقيقت کي پرکين تہ ڪهڙيون ڳالهيون مَن گهڙت ۽ محض الزام آهن ـــ مثلاً چچ ۽ ڏاهر جون شاديون. پر سنڌن عظيم سلطنتون، سنڌن نظام حڪومت، سنڌن دور جي خوشحالي، سون ۽ چانديءَ جا ذخيرا، علم ۽ ادب جا ادارا، فن جو فروغ، وڻج واپار، فوج جو نظام، بهادري ۽ دليري، سنڌن فتوحات ۽ هار جا اسباب، سڀ ٺوس تاريخي حقيقتون آهن. جيڪڏهن اهي فخر جي درجي تائين اعليٰ هيون تہ ڪو اهم نہ آهي جي انهن تي فخر ڪيو وڃي، جيئن موهن جي دڙي واريءَ تهذيب تي هر پاڪستانيءَ کي فخر آهي ۽ ڪروڙين رپيا خرچ ڪري بہ انهن عظمت جي نشانن کي محفوظ رکڻ لاءِ جتن ڪيا پيا وڃن. تاريخ قومي امانت آهي. ڪفر ۽ اسلام جو معرڪو نہ آهي جو ڪفر جون فتوائون ڪڍي لعنت ۽ ملامت سان قومي جذبي جي تذليل ڪئي وڃي ۽ نوجوان نسل جا هنيانءَ ڪاڏا وڃن. عجب آهي فردوسيءَ دهل جي ڏونڪي تي دل آزرده ٿي عرب فاتحن کي ڳوهون ڪائيندڙ چيو، ۽ آسمان کي نهايت سخت لفظن ۾ ميار ڏيئي، ”تفو برتو“ چيائين تہ ڪنهن پاڪستاني مسلمان کي غيرت نہ آئي، نہ ڪنهن ڪيس ڪافر چيو، نہ ڪنهن شاهنامو ساڙيو. هي ترخاني انصاف جو طريقو اسان جي قومي ڪردار کي نهوڙي نيندو. ضروري آهي تہ جنهن مهلڪ مرض جو

خطرو آهي تنهن جي نشاندهي ڪجي. ذهني بدديانتي ۽ ضمير ڪي دٻائڻ جا جراثيم اسان جي قومي ڪردار ڪي ڪوڙهيو ۽ مفلوج ڪري رهيا آهن. ڪو هڪ به اهڙو عالم نہ آهي جو سچ چوڻ جي همت ساري سگهي. اردوءَ جو ڪو هڪ ـ اڌ شاعر به مام ۾ ڳالهائڻ لاءِ مجبور آهي. پيو تہ نهيو، رڳو مرحوم لياقت علي خان جي ملڪي نيتيءَ متعلق پڙڪ ٻاهر ڪڍڻ بہ ڪفر جي مترادف سمجهيو پيو وڃي؛ حالانڪ محترمہ فاطمہ جناح کي لياقت علي خان جي پاليسين سان شديد اختلاف هو. مرحومہ تہ پنهنجي پاءُ متعلق بہ چوندي هئي تہ ڪانئس کي غلطيون سرزد ٿيون آهن. ڪيڏي عظيم، باضمير ۽ ديانتدار رهنما هئي. عزت ۽ احترام پنهنجيءَ جاءِ تي آهن ۽ تاريخي حقيقتون پنهنجي جاءِ تي. جنهن قوم تاريخي حقائق کي اوندهہ ۾ رکيو، غلطين جو ڏک ڪيو ۽ اکيون ٻوٽي دهرايو، ان جو الله واهي؛ جنهن سبق نہ سکيو، تنهن پنهنجي پير تي ڪهاڙو وهايو.

تاريخ ۽ ادب کي مذهبي طوطو بڻائي، پڃري ۾ ٻولڙيو ڪري رکي نٿو سگهجي. تاريخ ۽ ادب جي وسعت لامحدود آهي. تاريخ هندو، مسلم، ڪرستان يا پارسي نٿي ٿي سگهي، نہ ادب. شيڪسپيئر عظيم آهي، پلي هو ڪرستان هجي. گورڪي عظيم آهي، پلي هو ڪميونسٽ هجي. غالب ۽ شاهہ عظيم آهن، پلي هو مسلمان هجن. ڪاليداس ۽ ٽئگور عظيم آهن، پلي هو هندو هجن. تيمور ۽ نادر سفاڪ هئا، ظالم هئا، پلي هو مسلمان چوائين. حجاج بن يوسف، ظالم ۽ ڪفر جي جيئري تصوير هو، جنهن هڪ هٿ ۾ ترار ۽ ٻئي ۾ قرآن حڪيم جو نسخو کڻي مسلمانن کي مخاطب ٿي چيو هو تہ: "جو مون کي هن ڪتاب جي ۽ رسول جي ياد ڏياريندو، تنهن جو سر هن ترار سان وڍيندس!" ٻئي هنڌ چيائين تہ "مسلمانو، توهان جا مٿا مون کي ائين ٿا لڳن جڻ سنگ هجن، پانيان تہ هن ترار سان لُٽي ڇڏيان!" پڙهندڙ پاڻ فيصلو ڪن تہ حجاج کي مسلمانن ۽ اسلام لاءِ ڪهڙي ۽ ڪيتري عزت ۽ احترام هو. هي اهو شخص هو جنهن سنڌ تي ڪاهہ جو حڪم ڏنو. ڇا سنڌس يلغار مسلمانن ۽ اسلام جي عظمت خاطر هوندي؟

سنڌ جي تاريخ ۾ ارغونن ۽ ترخانن جو دؤر، اونداهو ۽ بربريت جو دؤر هو، حالانڪ هو مسلمان هئا. هنن بہ اسلام جو حربو استعمال ڪيو

هو. جڏهن سنڌ تي سنڌ جي ماڻهن جي حڪومت هئي تڏهن ارغونن طرفان پهريائين مذهبي عالم تبليغ خاطر روانا ڪيا ويا، جن اهو نعرو ڏنو تہ مسلمان سڀ ياڻر آهن؛ ڪوبہ قنڌاري ۽ سنڌي نہ آهي.۽ جغرافيائي حدود، ملتِ اسلاميہ لاءِ هاڃيڪار آهن. نئي پر تبليغ ڪري، ڏڦيڙ وجهي، ٻيڙا ٻرائي، اُتر طرف ساڳئي مقصد لاءِ روانا ٿيا. تنهن وقت بہ ڪلجڳ جا ڪاپڙي پيا هئا. خدا ڀلو ڪري سَن جي محترم جي. ايم. سيد (جنهن کي جابلو ماڻهو 'جيئيم' سائين ڪري چون ٿا) جي جدِ امجد، سائين حيدر شاهہ جو، جنهن ارغون عالمن جا ٻيڙا ساڙائي، فتني کي ٻنجو ڏنو. بهرحال نفاق جو ٻج ڇٽجي چڪو هو. سمن شڪست کاڌي، ۽ ارغون ڪڙڪي پيا. دولهہ دريا خان (جنهن هڪ ڀيرو اڳ ڪين اهڙي شڪست ڏني هئي، جو تاريخ ۾ اجا پئي ڳائجي.) سنڌين کي منظم ڪندي، وڙهندي مارجندي شهيد ٿي ويو. سندس پُٽن تحريڪ اڳتي وڌائي، ۽ سر ڏيئي سرها ٿيا. سنڌ جو چپو چپو اتي ڪڙو ٿيو. هن ڪشمڪش جي دؤر سنڌ جو هڪ عظيم ۽ لاثاني سورهيہ سپوت پيدا ڪيو، جو گهاٽي ۾ پيڙجي پيسجي قيمو ٿي ويو؛ پر حب الوطنيءَ جو جهنڊو پوين پساهن تائين بلند رکندو آيو. اڄ بہ سندس مزار تي هر جمعي تي هزارين سنڌي حاضري ڀرين ٿا. هي سچو سورهيہ، مخدوم بلاول جي نالي سان، قلجيءَ اسٽيشن جي ويجهو (ضلعي دادوءَ ۾) مدفون آهي. کيس 'سنڌ سان محبت' جي پاداش ۾، گهاڻي ۾ پيڙائي شهيد ڪيو ويو. هو مذهبي رهنما هو، ۽ سنڌ جي نالي ۾ بغاوت جو عَلم بلند ڪيائين. پڪو مسلمان هوندي، نوابشاهہ جي هندن کي خط لکي مدد گهرياڻين تہ "هي سنڌ جو سوال آهي، جنهن سان مذهب جو واسطو نہ آهي." ارغونن سان ٽڪر کاڌائين، ۽ گرفتار ٿيو. کيس مارڻ، ارغونن لاءِ اهڙو ئي مسئلو هو، جهڙو سندس جيئڻ. کيس معافي گهرڻ جي آڇ ڪئي وئي، جا هن مڙد مجاهد ريٽي، موت کي جيئڻ تي ترجيح ڏني، جيئڻ، آڳ دکندي ڏڳندي رهي. ارغونن لاءِ هي وڏو مسئلو هو، جو وري بہ مذهب جي آڙ ۾ حل ٿي ويو. قرآن شريف جا ورق جُتيءَ جي تري ۾ سِبرائي، جُتي کيس سوکڙيءَ طور ڏني وئي. بعد ۾ کيس گرفتار ڪرائي، جتي ڪولارائي، فتوىٰ ورتي وئي. قرآن جي بيحرمتيءَ جي جرم ۾ کيس جيرو پيڙايو ويو! عبرت جو

مقام آهي. بيحرمتي ڪنهن ڪئي، ۽ پيڙايو ڪنهن کي ويو؟ مذهب ڪنهن جي ڍال بنيو؟

هيڏا هاجا ٿين، پينر هن پنيور ۾!

طاغوتي طاقت جي نشي ۾، تاريخ جي هر دور ۾، ڪئين مڇ مچي، مواڙ تي، ٿونا هٽندا آيا آهن. پنهنجي چوڌاري مذهب ۽ ڪوڙي تقدس جو ڏونگ رچائي، ڪارا قانون جوڙي، زبانون وڍائي، ذهني گهُٽ پيدا ڪري، پائيندا آهن تہ سندن جوڙيل آڃَ سدائين قائم رهندي، جنهن ۾ تڙڳندا رهندا ۽ جلوا ڪندا. پوءِ پيا دون هٽندا، ڍهون هٽندا، ۽ ٿلها تي ٿونا هٽندا. نٿا ڄاڻن تہ اُن پاڻيءَ جا ڏينهن ئي اچي پنا آهن. اهڙو ڪو ڦرڪو ڦرندو، جو اِها آڃ ئي ڪانہ هوندي. اِهو تڪسات ئي ڪونہ هوندو. ڏتڙيل، ڏکيا ڏهيرا، سنها، سڪڙا سپ، اُئين اڏامندا، جو هڪ ئي جهرٽپ سان، هاٿي ۽ مڇ، هنڌان ئي نہ چرندا. البت، رڃ رڳٽا پوندا. مڇ اُئين نہ مرندا جيئن جهينگا جهلجن جهول ۾. چاڙهو ۽ ڇيچ ڇڏٽا پوندا. وِک وڌائٽي پوندي. اوڙاهہ اڄان اڳيرو، اڄان اڳيرو. ڪَنَ، ڪڙڪاٽ، ڇوليون، ڇوها..... تيزي، تندي، تياري، تنظيم، جهڙپ.

سراج انهن سيني مسئلن کي، تنيدي ناول دوران، سلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سندس سمجهو ۽ دور رس نگاهہ، ماضي، حال ۽ مستقبل کي يڪجاءِ ڪري، تاريخي پس منظر ۾، حقائق کي بينقاب ڪيو آهي. سندس تڙپندڙ دل، ماضيءَ جون رت ـ اڏيون، حال جون ڪاوشون، ۽ مستقبل جون اميدون ۽ خدشا ڪنيو، ڏاڍي نهٺائيءَ ۽ نماڻائيءَ سان، دوائون ۽ دعائون جهليو بيٺي آهي. سندس قلم ۾ قرب آهي، مشورو آهي ۽ انتباهہ. سندس اٿاهہ قرب اُتل ڪائي، مصلحتن جا پنا اورانگهي، لوڪ لڄا لاهي، پاڻ بوهي ۾ ڏيئي، سچ ـ ڪٺا پلئہ پائي، سٺن پيو ڏئي. اُها سٺن، جا تاريخ جي هر دؤر ۾، هر سورهيہ وَر وَر ڪري ورجائي آهي؛ تنظيم، تربيت، مسلسل جدوجهد؛ سچائي ۽ اخلاص سان گڏوگڏ، مرڪزيت، صحيح فيصلا، حڪم جي پابندي ۽ پاڻ تي ضابطو ور نہ، سنگهار جي انفراديت،، جذباتيت ۽ هوڙهيائي، باوجود دليريءَ ۽ سچائيءَ جي، نور وڃائيندي؛ ۽ دادن جي سياست زنجيرن ۾ جڪڙائيندي. هت صرف سوديا ڪپن، جي پاڻ وڃائي،

راڄن جا ويچا ميساري، غريبن ۽ مسڪينن کي هڪ لڙيءَ ۾ پوئي، شيهي جي ديوار بنائي ڇڏين. مسلمان، هندو، پارسي، عيسائي، هڪ لڙيءَ ۾ پوئجي، پيو سيڪجهه پلائي، هڪ قومُ ٿي وڃن. قائد اعظم جي لفظن ۾، ”جت هندو هندو نہ رهندا، ۽ مسلمان مسلمان نہ رهندا.....“ بس هڪ قوم رهندي، جنهن جو هر فرد ’سوڍو‘ هوندو. پل تہ هڪ سوڍو سوريءَ چڙهي وڃي، سوين ۽ لکين سوڍا سندس جاءِ پريندا.

سراج سان منهنجي پهرين ملاقات، سن 1956ع ۾ ٿي، جڏهن هو سنڌي ادبي بورڊ ۾ هو. ڳيرو جوان، ڪليل پيشاني، گهريون گنيپرتا پريل اکيون، چمڪندڙ چهرو، سادگيءَ واري مرڪ، ننڍڙو ديوتا ٿي لڳو. منجهانس چاڻ ۽ سمجهہ جون جهلڪيون ٿي آيون، جي پيار، مقصد سان لڳاءُ ۽ مسلسل محنت سان، ڪِرڻا ۽ شعاع بڻجي ويون. شال سندس زورِ ـ قلم وڌندو رهي. شال سنگهار ۽ ڏادن جا جذبا اُسرندا رهن. شال سوڍا، ڪميتن تي چڙهي، جهر جهنگ ڇائنبا وڃن. شال سندن رت ـ ڦونگارون، هن پاڪ سر زمين تي پئي، لعل ۽ ياقوت آڳائين، ڳاڙها گهوٽ اُپائين. ننڍ وڏائيءَ کي مليا ميٽ ڪري، قوت عوام جو نظام قائم ڪن. هن ملڪ جو جهنڊو اوچو رکن، ملڪان ملڪ سندس ڏونڪو وڄائن ۽ ڪيس ترقيءَ ۽ ڪمال جي بلند ترين چوٽين تائين پهچائين!

جمال ابڙو

ڪراچي
10- اپريل 1970ع

[1]

سوڍل ڏنوڻ مان هٿ ڪڍي، پنهنجي نرڙ تان پگهر اُگهي، چوني ٻاهه مان ڪڍي سنداڻ تي رکندي، ڄيوڻ ڏانهن ڏٺو. چونيءَ جي ڳاڙهي ڳاڙهي آڳ مان سنهيون سنهيون چڻنگون اُڏامي، گهڙيءَ لاءِ چمڪي وري وسامڻ تي لڳيون. ڄيوڻ، سوڍل جي اکين ڏانهن ڏسي، ائين ڀانيو ڄڻ هن جي اکين ۾ انهن چڻنگن کان به ڪو وڏو مچ مچي رهيو هو. هو انهيءَ مچ کان ڊڄي ويو، ۽ هن تڪڙو تڪڙو، هٿن جي ڪُبَ ۾ ٺُڪَ چنبڙيندي، متڙڪي ۾ هٿ وڌو. متڙڪو مٿي کڻي، هونگار ڪري، چونيءَ تي ڌڪ هنيائين، تڏهن هن کي پڪ ٿي ته لوهه اڃا پورو نرم نه ٿيو هو، يا هن جي پنهنجي ديرَ جي ڪري هڪدم ٺرندو ٿي ويو. متڙڪي جي ڌڪ سان چونيءَ جي ٿار وڏيڪ ٿهلجي ويئي، پر سندس ڇهنب ڪجهه اڏي ٿي ويئي. هن متڙڪي جا ٻه ـ ٽي ڌڪ هنيا ته سوڍل بس ڪرڻ جو اشارو ڪيس. هن متڙڪو کڻي پاسي تي رکيو، ۽ ساهي کڻڻ لاءِ ڪاٺ جي صندليءَ تي ويهي رهيو. سوڍل چوني کڻي پاڻيءَ جي پاٽ ۾ وڌي: شوشراٽ ڪري لوهه جي دل ٿڌي ٿي ويئي. پر ڄيوڻ کي پڪ هئي ته سوڍل جي دل تي اڃا ڇنڊو نه پيو هو. هن جي گول گول نيرين ڀورين اکين ۾ اهوئي مچ ٻرندو رهيو. جڏهن سوڍل ڪاوڙيل هوندو، تڏهن ڳالهائيندو ٻنهه ڪونه هو ۽ فقط ڏند ڪرٽيندو رهندو هو ڄڻ ڪنهن کي ڪچو ڪائڻ تي گهريائين. سوڍل هونئن ئي گهٽ ڳالهائيندو هو؛ ڄيوڻ کي ساڻس ڳالهائڻ لاءِ وجهه ڳولهڻو پوندو هو ته جيئن اجايو ڳالهائڻ تي ڇڙٻ نه ڏئي ڪڍي. البت اڄ هن کي سمجهه ۾ نه پئي آيو ته اڄ هن کي ڪنهن تي ڪاوڙ هئي. هو اڃا انهيءَ سوچ ۾ هو ته ٻريان هن حاجي بابا کي ايندو ڏٺو. حاجي بابا هڪ ٿلهي تسبيح جا داڻا سوريندو،

هيڏانهن هوڏانهن ڏسندو. پانديءَ اندر گهڙي آيو. سوڊل جي اکين جو مچ وڌيڪ جرڪڻ لڳو، ۽ هن حاجي بابا جي سلام جي جواب ڏيڻ بنان چيو: ”ڪيئن اچڻ ٿيو آهي؟“

پيڙو حاجي بابا، سوال جي جواب ڏيڻ بدران، تسبيح وڌيڪ تڪڙي تڪڙي سورڻ لڳو. جيوڻ ڪي وري پڻ ٿيڻ لڳو تہ سوڊو ڪاوڙ مان ڪجهہ ڪري نہ ويهي. ڇا بہ هو، حاجي بابا ترخانن جو ماڻهو هو، ۽ سوڊي جي نظر ڪنهن ترخان تي پيئي، چڻ رت تي نظر پيس.

حاجي بابا آرام سان صندليءَ تي ويهندي آهستي چيو: ”امير خان سڏايو اٿئي؟“

”ڇو؟“

”بابا، مون کي ڪهڙي خبر؟ هوندس ڪو ڪم ڪار....“

”آءٌ واندو ڪونہ آهيان......“

”سوڊل، ڏاهو ٿي. امير خان سان هوڏ چڱي نہ آهي.“ حاجي بابا تقريباً اکيون پوريندي چيو. تسبيح جا داڻا تڪڙا تڪڙا اڳتي سرندا ٿي ويا.

سوڊل ڪو جواب نہ ڏنو، ۽ هٿ وڌائي وري ڏنوڻ هلائي باهہ ڏيڻ لڳو. حاجي بابا ڪا گهڙي، هن کي گهوريندو رهيو، ۽ پوءِ وري اکيون بند ڪري چيائين: ”توسان ڪي خاص ڳالهيون ڪرڻيون اٿس، ۽ چيو اٿس تہ پراڻي ياريءَ جو ننگ وجهجانس!“

”منهنجي ڪنهن سان ياري ڪانهي.....“ سوڊل ڏنوڻ زور زور سان ڏئيندي جواب ڏنو. سندس اکين جو مچ، گهڙيءَ لاءِ جهڪو ٿي ويو هو، سو جڻ وري ڏنوڻ جي زور تي نئين سر ڏيڻ لڳو هو.

”مون کي چوڻ تہ نہ گهرجي پر پانيان ٿو تہ پاڻين بابت توسان ڳالهائڻو اٿس.“ حاجي بابا اهڙيءَ طرح چيو، جڻ هو ڪو راز ظاهر ڪري وينو هو.

سوڊل سوچ ۾ پئجي ويو: ’هن ڪتي جو مون ۾ ڪهڙو ڪم ٿو ٿي سگهي؟ ۽ پاڻهر بابت ڇا ڳالهائڻو هوندس؟ وري پراڻيون دشمنيون جاڳائڻيون اٿس ڇا؟ يا وري ڪا نئين باهہ دکائڻي آهي؟‘ هو ڪجھ وقت سوچيندو رهيو، ۽ پوءِ هري هري چيائين: ”چڱو، تون هل. آءٌ سانجهيءَ

ڏاري ايندس!“

حاجي بابا تسبيح سوريندو اٿيو، ۽ هڪ نظر ڏنوڻ تي، ۽ ٻي نظر سوڍل تي وجهندي، ٻاهر هليو ويو. جيوڻ کي هميشه هن ترخان حاجيءَ تي چڙ ايندي هئي. هو جڏهن به ايندو هو. سوڍل کي ڪاوڙائي ويندو هو. ڳالهائيندو ائين هو ڄڻ ڪيس دنيا جهان جي ڪا خبر ڪانه هئي. پر اها به دنيا جهان کي خبر هئي ته ترخان اميرن جي جاسوسن ۽ خابرن مان هو. حاجي بابا جي پهچ خود مرزا باقي تائين هئي. هن اجا حاجي بابا بابت ئي پئي سوچيو ته سوڍي جو آواز ٻڌائين: ”جيوڻ، گهوڙي سنبراءِ.....!“

جيوڻ گهوڙي سنبرائڻ لاءِ نڪتو ته سوڍل به ڪَرَ موڙي اُٿي بيٺو. قداور مڙس، ذري گهٽ مٿو ڇت سان ٿي لڳس. موڪرو موڪرو منهن، جنهن جي نرڙ جي گهنجن ۾ اهڙي قسم جي ڏيا هئي، ڄڻ دائمي طرح ڪنهن تي ناراض هو. گهاٽا گهرا ڪارا ڀرون، ڀوربون نيربون اکيون، ڇهڇ ڪارا شهپر، ڪاڏي ٿوري اڳتي نڪتل. ڳٺيل ڪسرتي بدن، چيتي جهڙي سنهي چيلهه ـ هن کي ڏسڻ سان ئي هيبت ونيو تي ويئي. امير خان بابت سوچيندي، هن جي نرڙ جا گهنج وڌيڪ گهاٽا ٿي ويا. هن کي اهي ڏينهن ياد آيا جڏهن جهرڪن جي مَٽ اڳيان ڀهريون ڀيرو امير خان سان مليو هو. مرزا عيسيٰ خان ترخان جو زمانو هو. فرنگين ٺٽي کي لُٽي، تهس نهس ڪري ڇڏيو هو، ۽ هلندي مهل شهر جي ڇئني طرفن کان باهيون ڏيڻ لڳا هئا. موقعي جو فائدو وٺي ڪيترا ترخان ۽ ارغون سردار به ڦرلٽ ۾ لڳي ويا هئا. سوڍو پنهنجن ساٿين سان مينهن ـ واءُ ڪريو ٺٽي ڏانهن پئي آيو ته رستي تي امير خان ترخانن جي هڪ دستي سان، جهرڪن کان ايندو نظر آين. سوڍل هڪ ٽڪريءَ جي اوٽ وٺي بيهي رهيو. پنهنجن همراهن کي، ٻُوڙن ۾ لڪي بيهڻ جو اشارو ڪري، پاڻ دڳ جهلي بيهي رهيو. ترخان سڄي واٽ دز اڏائيندا ويجها پوندا تي ويا. جڏهن ترخانن جو سونهون سوڍل اڳيان تي لنگهيو ته ٻسوڍل جهٽ ڏيئي، گهوڙي جي لغام کي اهڙي سَٽ ڏني، جو گهوڙي جا اڳيان پير ڄڻ مُرين کان نڪري ويا، ۽ گهوڙو اڳتي جهڪي، ٻازولي پائي، اُبتو تي ڏک کان هٽڪارڻ لڳو. سوار گهوڙي تان اونڌي ـ منهن اچي سوڍل جي پيرن ۾ پيو. سوڍي هڪل ڪيس:”ڪير مڙس آهين؟“

سونهون پاڻ سنيالي اٿي بيٺو پر پنهنجي اڳيان پربت جهڙو مڙس ڏسي هنيانءُ ئي ڪاچي ويس.

"ترخان آهيان؛ امير خان جو سونهون!"

"ڪٿان پيا اچو؟"

پريان گهوڙن جي سنبن جو ٽاڪوڙو، مٿي ۽ ڌَرَ کي چيريندو ويجهو پوندو ويو. سونهين جي همت به موٽي آئي، ۽ دڙڪي مان چيائين: "تون ڪير آهين، ائين رستي روڪ ڪرڻ وارو؟"

"مون توکان پڇيو ته ڪٿان پيا اچو؟ "سوڍل جي آواز ۾ رُڪ جهڙي سختي اچي ويئي. سونهون وري هيسجي ويو.

"فرنگي ٺٽي ۾ گهڙي پيا آهن ـ اوڏانهين ٿا وڃون."

"گهڻا مڙس آهيو؟"

"سؤ کن ٿيندا....."

سونهين جي جواب ڏيڻ وقت امير خان به پنهنجي جتي سان اچي پهتو. سونهين جي گهوڙي کي پٽ تي ڪِريل، خود سونهين کي ڌڙڙ ۾ دبيل ۽ هيسيل ڏسي، امير خان ترار ڪڍي، اڳتي وڌي آيو.

"ڪير آهين تون؟"

سوڍي ڪو جواب نه ڏنو. هن ڳڀرو جوان کي گهوري ڏسندو رهيو. هو پهرينءَ نظر مان سمجهي ويو ته هي ترخان ٻين ارغونن ۽ ترخانن کان جدا طبيعت جو ٿو ڏسجي. الائي ڇو هن کي هڪدم ڪانئس نفرت چو نه ٿي. سندس اتاولو جوش ڏسي، هن کي مٺيان لڳڻ بدران چڻ اطمينان ٿيڻ لڳو ته ترخانن ۾ به ته ڪو ماڻهو آهي جنهن ۾ دغا دولاب بدران ڪجهه سڌي سنئين همت جو جزو آهي.

"سوڍو منهنجو نالو آهي..... لهرڪو ڪم ڪندو آهيان."

"تو اسان جي سونهين کي ڇو جهليو آهي؟ ۽ هن جي گهوڙي کي ڇو ڌڪيو اٿئي؟..... تيمور خان، گرفتار ڪر هن کي...!"

ان نئين جوانيءَ جي جوش تي سوڍل کي کِل اچڻ لڳي پر کِل هن جي مذهب ۾ ئي نه هئي. هو هن اتاولي ڦنڌاريءَ کي عجيب دلچسپيءَ سان ڏسندو رهيو. ترخانن مان هڪڙو سوار گهوڙي کي اڙي هٽي، وچينءَ صف

مان نڪري، سوڍل ڏانهن وڌي آيو: سندس هڪ هٿ ۾ اگهاڙي ترار هئي، ۽ ٻئي هٿ سان هني مان رسو ڪولڻ لڳو. هن جو ڏيان رسي ڪولڻ ۾ ئي هو ته هڪ تير سوسات ڪندو، سندس رسي واري ٻانهن ۾ ڪُپي ويو. هن کان رڙ نڪري ويئي، ترار هيٺ اڇلائي هن اهو هٿ ڪٽي پنهنجي ٻانهن ۾ وڌو. امير خان جون وايون ولڙيون ٿي ويون. خود سوڍل کي پنهنجن همراهن تي ڪاوڙ اچڻ لڳي: هن جي اشاري کان سواءِ هنن وار ڇو ڪيو. هن پاڻ اڳتي وڌي، ڇڪ ڏيئي تير تيمور خان جي ٻانهن مان ڪڍي ورتو، ۽ هني تي پيل کيس مان هڪ ڊگهي لينگهه ڦاڙي، مضبوطيءَ سان سندس ٻانهن ٻڌي ڇڏي ته جيئن رت بند ٿي وڃي.

”تڪڙ ڪم شيطان جو آهي، امير خان!“ ائين چئي، هن امير خان تي هڪ نظر وجهندي، پنهنجي گهوڙي ڏانهن وِک کنئي.

امير خان جي اکين مان جنسي باهه نڪرڻ لڳي. سوڍل جي ٻت بدن کي ڏسي، هُن دل ئي دل ۾ هميشه لاءِ هن کي پنهنجو دشمن ٺهرائي ورتو. هن جا ٻه ماڻهو سندس اکين اڳيان پاڻ ڏڪايو ويٺا هئا. ان بي عزتي کان هن جو رت ٽهڪڻ لڳو هو؛ ۽ اوچتو هن مست اُٺ وانگر گوڙ ڪندي چيو: ”خبردار، پاڻ سنڀالجانءِ!“ ائين چوندي هن ترار جو وار سڌو سوڍل جي مٿي تي واريو. سوڍل ڀنيرو هو، پر هن جي آواز تي ڦڙتيءَ سان ٻه قدم پاسي تي هٽي ويو. جيڪڏهن هٽڻ ۾ هو پل به دير ڪري ها، ته ترار سندس جسم کي ٻن اڌن ۾ ورهائي ڇڏي ها. امير خان گهوڙي کي ورائي، وري ٻيو وار ڪيو. سندس ساٿين جا هٿ به ترارن جي مُٺين ۾ ڦهندا ويا. هنن کي امير خان جي سورهيائي ۾ يقين هو ته هن جي ترار جو وار ڪوبه بچائي نه سگهندو. پر سوڍل اهو وار به بچائي ويو؛ ۽ جيئن ئي امير خان وري گهوڙي کي ورايو، تيئن سوڍل ٽپ ڏيئي ڪٽي امير خان جي ڪمربند ۾ هٿ وڌو، ۽ کيس هڪ ٻالڪ جيان گهوڙي تان مٿي ڪٽي، وٺي اُڇل ڏنائين. اڳيان بيٺل سوارن مان هڪڙي جي مٿان امير خان ائين ڪريو جيئن حمال ڳوٺيون سٽيندا آهن. ان سوار جي گهوڙي ان اوچتي آفت کي پاڻ ڏانهن ايندو ڏسي، ٺهي ٻئي پير اڳيان ڪٽي ذري گهٽ سوار جو ڪنڌ ڀڳو هو. امير خان جو ٽرو ڪُلي، ڪُلي سوڌو اچي گهوڙي جي پوين سنبن ۾ پيو. هو پنهنجي

زندگيءَ ۾ ايترو بي عزتو نہ ٿيو هو. سوڍل لاءِ دشمني هن جي دل ۾ وڻ وانگر پاڙون هڻي ويئي، هن کي ڪرندو ڏسي هڪ ئي وقت سؤ ترارين مياڻين مان نڪري جهلڪا ڏيڻ لڳيون: امير خان پنهنجي پيڙا کي پنهنجن همراهن کان لڪائيندي، بنان ڪنجهڻ ڪرڪڻ جي اٿي، پنهنجو ڪمربند سڌو ڪري بڌڻ لڳو. ۽ سوڍل کي پنهنجي گهوڙي ڏانهن ويندو ڏسي، هن پنهنجن همراهن کي هلڪو اشارو ڏنو. سوڍل جي ڪميت گهوڙي پنهنجي لاءِ خطرو محسوس ڪري، ہہ قدم اڳيان وڌي آئي. سوڍل گهوڙيءَ جي اکين مان خطرو محسوس ڪري سندس بشڪن تي هٿ گهمائيندي پويان نهاريو. سؤ تلوارون هن جي سرَ لاءِ آتيون هيون، ۽ گول دائري ۾ هن ڏانهن وڌي رهيون هيون.

سوڍل ڏاڍيان چيو: ”امير خان، هروڀرو موت کي ڇو ٿا سڏ ڪريو... منهنجي هٿ جي اشاري تي، منهنجا همراهہ بگهڙن وانگر اوهان تي واهوڙ ڪري وري ويندا، ۽ اوهان مان ڪنهن جو سَند سَند سان ڪونہ ملندو.“

امير خان ۽ سندس همراه اتي ئي ڄمي ويا. امير خان جڏهن پنهنجي ترار مياڻ ۾ وڌي، تڏهن سؤ ترارون هڪ ئي ڇٽڪي سان مياڻين ۾ هليون ويون. ترخانن کي سوڍل جا ساٿي اوچتو ياد اچي ويا، ڇڻ ڪين پنهنجو موت ياد اچي ويو هو: ڪن کي تہ ان وســـوسي ئي ڏڪڻي وجهي ڇڏي تہ جيڪڏهن سوڍل تي حملو ٿئي ها تہ سندن ڪهڙو حشر ٿئي ها. امير خان ڪُلو بڌي، مٿي تي رکندي سوڍل ڏانهن وڌيو. هن جي اکين ۾ نفرت مٿي تي ويئي هئي، ۽ سياست ان جي جاءِ والارڻ لڳي. سوڍل جي ويجهو پهچي، هٿ وڌائيندي هن چيو: ”سوڍل خان، مون کي بهادرن سان ياري رکڻ جو مرض آهي. اچ تہ سنڌي دستور موجب پڳ مٽائي ياري رکون!“

سوڍل ڪو جواب نہ ڏنو. ڪنهن سنڌيءَ جي ترخان سان پڳ ـ مَٽ ياري ممڪن ئي نہ آهي: ہہ تراريون هڪ ئي مياڻ ۾ ڪيئن اينديون؟ هن نرڙ گهنجائيندي امير خان ڏانهن ڏٺو، هن جي اڳتي وڌيل هٿ ڏي ڏٺو، هن جي سياست ڀريل اکين ڏانهن ڏٺو، ۽ هن جي ساٿين ڏانهن ڏٺو: پر هن جي دل وري بہ هٿ وڌائڻ تي نہ آئي.

امير خان هن کي دل ـ مَن هٽندو ڏسي، داءُ بدلايو: ”مون ٻڌو هو تہ

سنڌي سچُپي جو هٿ ڪڏهن بہ نہ موٽائيندا آهن. آءٌ هار ڪاڌل آهيان: منهنجو هٿ موٽائڻ توکي سونهين ڪونہ ٿو."

لاچار سوڍل، پنهنجو هٿ اڳتي وڌايو. امير خان ائين پانيو چڻ سندس هٿ ڪنهن رُڪَ جي چنبي ۾ اچي ويو هو. هن گهٽڻ ٿي سورهين سان هٿ ملايو هو، پر هي سيني ڪان سرس هو.

"ڪاڏي سنبت آهي؟"

"ٻڌو اٿم تہ ٺٽي کي فرنگي ورائي ويا آهن... اوڏانهن ٿي ويس."

"اسين بہ اوڏانهن ٿي وياسون. حضور مرزا صاحب سلطان محمود جي ڪتن کي منهن ڏيڻ ويو آهي، ۽ ٺٽي ۾ ذات سپاهي ڪونهي."

سوڍل کي دل ۾ آيو تہ چئي ڏي تہ هڪڙو ڪُتو ٻئي ڪتي ڪان هڏي ٻچائڻ جي فڪر ۾ آهي، ۽ ٻن سانن جي ويڙهہ ۾ سنڌي ٻُوڙا پيا لتاڙجن. پر هن چيو ڪجهہ بہ نہ. گهوڙيءَ تي لانگ ورائيندي، پنهنجن همراهن لاءِ هٿ مٿي کڻي اشارو ڪيائين.

امير خان چيو: "بسم الله، اچو تہ گڏجي ٺٽي کي فرنگين جي فتني کان آزاد ڪرايون....."

سوڍل جي دل ان وقت اُڏامي ٺٽي وڃي پهتي هئي، جتي پورچوگيز مال متاع لٽينديٰ، ٻارن، زالن ۽ ٻڍڙن کي پنهنجين بہ ـ مُنهين بندوقن ۽ پستولن سان ماريندا ٿي ويا. امير خان ۽ سوڍل گڏوگڏ هلندا رهيا. ائين ٿي پانيو چڻ تہ طوفان تي سوار هئا. سوڍل جي ڪميت کي چڻ پر لڳي ويا هئا: سندس واڇن مان گجي اڏامي، دز ۾ ملندي ٿي ويئي، ۽ سندس ناسن مان آواز ائين نڪري رهيو هو چڻ هو ٻاڻ پنهنجو ساهہ گهٽڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي. جڏهن هو ٺٽي جي ويجهو پهتا، تڏهن سوڍل کي پنهنجي دل ۾ وڍ پوڻ لڳا. سنڌ جي هن سدا ملوڪ شهر مان دونهين جا ڪڪر آسمان تائين پهچڻ لڳا هئا. جتان ڪتان گهرن جي سڙڻ جا تڙڪات، ماڻهن جا ڪُوڪريا، ۽ پستولن جي ذڪائن جا آواز اچي رهيا هئا.

"سوڍا خان، اڄ تہ دريا وارو گس وٺون. فرنگين جا ٻتيلا اتي هوندا، ۽ ائين تو پانئجي تہ فرنگي هاڻ شهر مان هٽندا ٿا وڃن....."

فرنگين جي ياد ايندي ئي سوڍل وري گهوڙي کي آڙي هنئي. ٻئي

رڪيب گهوڙيءَ جي ڪُڪين ۾ ڪُپي ويا، ۽ ڪميت پنهنجي مالڪ جو ارادو سهي ڪري، امالڪ پيچرو ڇڏي ٻيلي ڏانهن پڙڪو ڪاڏو. هن جي پويان، هن جي ساٿين جي گهوڙن جي سنبن ڇڻ ڇڻ تہ سُپَ پيري دز تي اُڏائي، ۽ ائين ٿي پئيو ڇڻ تہ ڌرتي ڌٻڻ لڳي هئي. پٺ جي ويجهو پهتا تہ سوڍل ڪان دانهن نڪري ويئي: ڇهہ ست ٻتيلا اڳيئي دريا جي لهواري تي روانا ٿي چڪا هئا. باقي ٿي ٻتيلا بيٺل هئا، جن ۾ پورچوگيز ڦر جو سامان ڏٿي پيري رهيا هئا، ۽ شايد اجا پنهنجن ڪن ساٿين جي اوسيئڙي ۾ هئا. سوڍل رڙ ڪري چيو: "متان ڇڏيو اٿوَ حرامخورن کي!"

هن جو جملو اجا پورو ئي مس ٿيو تہ ٽيهارو ڪن تير هڪڙي ٻتيلي ۾ سامان لڏيندڙ پورچوگيزن جي پٺين ۾ ڪُپي ويا. راڙو راڙ مچي ويئي. تيرن جي جواب ۾ پورچوگيزن پنهنجا بارودي پستول سنڀاليا. اوچتو سوڍل پورچوگيزن جي هڪ انبوهہ کي، پستول چوڙيندو، پٺ ڏانهن ايندو ڏٺو. هن امير خان کي هڪل ڪئي: "امير خان، اِتي تنهنجي همراهن جو وارو آهي!"

امير خان پنهنجي لشڪر کي اشارو ڪيو، ۽ هن جو دستو سوڍل جي ماڻهن کان جدا ٿي، وڃي پورچوگيزن تي ڪڙڪيو. سوڍل کي الائي ڪهڙو خيال آيو. هن ڪميت کي هلڪو اشارو ڪيو، ۽ گهوڙي پٺ جي پير ۾ ڊِڪي وٺ اچي بيهي رهي. سوڍل ڪنارو وات ۾ جهلي، گهوڙيءَ تان درياءَ ۾ ٽپي پيو. سندس ساٿي مسلسل ڦِري گهِري ٻتيلن ۾ تيرن جو مينهن وسائيندا ويا. پورچوگيزن جا پستول هن تائين ڪونہ ٿي رسيا، پر انهن جي ڌڪائن تي سندن گهوڙا ٺهڻ لڳا هئا. سوڍل کي پاڻيءَ ۾ گهڙندو ڏسي، هن مان بہ ڪي گهوڙا ڇڏي پاڻيءَ ۾ لهي پيا.

سوڍل سيني ڪان ويجهي ٻتيلي جي پير ۾ پهچي، پاڻ مٿي ڪنيو، پر ٻتيلا ايترا اوچا هئا، جو هن ۾ هٿ وجهڻ جي جاءِ ڪانہ هئي. فقط هڪڙو هنڌ اهڙو هو، جتان ٻتيلي ۾ چڙهي ٿي سگهيو، ۽ اها جاءِ هئي ٻتيلي جي مهڙ، جا ڊِڪي سان ٻڌل هئي. ڊِڪي جي منهن تي پورچوگيزن جو پهرو اجا موجود هو. فائرن ۽ تيرن جي آواز هن کي هيڪاري خبردار ڪري ڇڏيو هو. پر سوڍل نہ مڙيو، ۽ ٻتيلي کي ڦِري آيو. جڏهن مهڙ وٽ پهتو، تڏهن گهڙيءَ لاءِ وري پاڻيءَ ۾ هليو ويو. پوءِ وجهہ ڏسي هڪ پاسي ڪان منهن

ڪڍيائين. اتي هڪڙو فرنگي بتيلي جي ڪليل تختي تي زنجير کي ٽيڪ ڏيو بيٺو هو. سوڍل آهستي آهستي هڪڙو هٿ تختي ۾ ڦٻائي، پنهنجو جسم ڪوئي، پاڻ متي ڪٽي ورتو. سندس بيو هٿ فرنگي جي ٽنگ ۾ ڦٻي ويو. پورچوگيز کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ڌرتي ڦاٽي پيئي، ۽ هو ان ۾ ڪرندو ٿي ويو. هڪ رڙ ڪري، ٻئي ٻانهون متي ڪري، وڃي دريا ۾ ڦهڪو ڪيائين. پنهنجي ساٿي جي رڙ ٻڌي، ڪي پورچوگيز بتيلي مان هيٺ نهارڻ لڳا. سوڍل تختي جي هيٺان لنگهي. ٻئي پاسي ڦري آيو. ٻئي هٿ تختي ۾ وجهي، پاڻ متي ڪٽي، اتي بيهي رهيو. هن اجا پاڻ سنڀاليو مس تہ هڪڙي پورچوگيز پستول ڪٽي ڇاتي تي رکيس... ۽ گڏوگڏ زور زور سان پنهنجي ٻولي ۾ ڪجهہ چوڻ لڳو "آميگو، آميگو، سالوي مي سالوي مي.....!"

فرنگي تي، پاٽي ۾ پنل هن ديوَ جهڙي مڙس جي هيبت ڇانئجي ويئي هئي، ۽ پستول هوندي بہ هن جا ٻيئي هٿ ڏڪي رهيا هئا، ۽ "سالوي مي، سالوي!" چوندو رهيو. سوڍل ڪجهہ سوچڻ بنان، پستول واري ٻانهن ۾ هٿ وجهي، ٿورو پاسيرو ٿي پنيءَ ڪان ورائي ڪيس ڌڪو ڏنو. پورچوگيز جي وات مان اکر ڇڇرجي نڪتا "... ميئا ديئو.....!" هن جي ڪِرڻ سان دڪي تان، وچ واري تختي تان ۽ بتيلي مان پستولن جا واڄٽ شروع ٿي ويا. سوڍل خطرو محسوس ڪري، وات مان ڪتارو ڪڍي، ڪمربند ۾ هٽي ڇڏيو ۽ هيٺ نمي بتيلي ۾ پير رکيائين. بتيلي ۾ اندر ٿينديءَ، هن دڪي ۽ بتيلي کي ڳنڍڻ واري سنهي زنجير کي ڇڪيو. پر سنگهر ڇڱي مضبوط هئي. سوڍل وري ٻيهر زور لڳايو، ۽ زور لڳائيندي هن جي جسم جون سموريون رڳون ٽڪجي، خود رُڪ جون زنجيرون بنجي ويون. اوچتو زنجير ٻنهي پاسن کان ٽٽي پيئي، ۽ سوڍل آٽرجي پويان ڪري پيو. وال ڪن سنگهر جو ٽڪر هن جي هٿ ۾ اچي ويو. زنجير هن جي هٿ ۾ ڇا آئي، ڄڻ موت جو فرشتو هن جي هٿ ۾ ڪيڏڻ لڳو هو. جيڪو فرنگي هن کي نظر آيو ٿي، ان جي منهن تي سنگهر جو اهو گرز ائين ٿي ڪڙڪيو، ڄڻ متس ڪنوڻ ڪريو ٿي پيئي، ڄڻ سرڻ لامارو ڏيئي، چنبو هٽي وري متي اڏامڻ ٿي شروع ڪيو. فرنگين ۾ ٽاڪوڙو پئجي ويو، ۽ هنن لٽيل سامان جي پويان لڪڻ شروع ڪيو. هنن کي پنهنجا هٿيار ئي وسري ويا. سنگهر کي

ڦيرائيندي، سوڍل بتيليءَ جي وچ ۾، پيري مان نڪتل شينهن وانگر گڙڻ لڳو. اتي ئي هن ڏهاڪو کن زالن ۽ کن ڇوڪرن کي رسن ۾ ٻڌل ڏٺو. هو سمجهي ويو ته انهن زالن ۽ ڇوڪرن کي فرنگي لُٽ جي مال سان گڏ ٻانهن طور کنيو ٿي ويا. انهن مان تيرهن چوڏهن ورهين جو هڪ نينگر، سوڍل کي اڪيلو هيترن فرنگين سان وڙهندو ڏسي، ڪنهن عجيب جذبي کان اٿي بيهي رهيو. سندس ٻانهون پويان رسن سان ٻڌل هيون. سوڍل وڏي وٿس آيو. اوڏي مهلِ هڪ پورچوگيز، هڪ ڳوڻ جي پنيان لڪي، هڪ ڊگهو چاقو سوڍل ڏانهن اڇلايو. ڇوڪري کان رڙ نڪري ويئي: "پائو، سنڀال!" سوڍو رڙ ٻڌي، هيٺ جهڪي ويو، ۽ چاقو 'زون' ڪندي هڪڙي سڙهه ۾ وڃي کُتو. سوڍل پنهنجي ڪٽاري سان ڇوڪري جا رسا ڪپيندي چيو: "ادل، هي ڪٽارو پاڻ وٽ رک، ۽ ٻين جا بند آزاد ڪر ته آءُ اجهو آيس!"

ڇوڪرو سيني جا رسا وڍڻ کي لڳي ويو، ۽ سوڍل ٽپ ڏيندو، فرنگيءَ تائين وڃي پهتو، ۽ کيس ڳچيءَ کان جهلي، ٻليءَ جي ٻلونگڙي وانگر مٿي کڻي، وٺي اُڇل ڏنائين. فرنگيءَ جو مٿو، هڪڙي سڙهه جي ڪاٺ ۾ اهڙو زور سان لڳو، جو ان جي آواز تي سيني جو ڌيان اوڏانهن ڪڇي ويو. فرنگيءَ دانهن به ڪانه ڪئي، ۽ وڍيل بند جيان اتي ئي ٽڏو ٿي ويو. سوڍل سامان جي هڪڙي سٽيءَ کان ٻيءَ سٽيءَ تائين ڦرندو، فرنگين کي سنگهر سان ڪُٽيندو رهيو. فرنگي هاڻ ڊپ کان بتيلو ڇڏي درياءَ ۾ ٽپندا ويا. سوڍل بتيلو خالي ڏسي، وري قيدين ڏانهن موٽي آيو. هن جوانڙي تيسين سيني جا بند ڪٽي، آزاد ڪري ڇڏيو هو. هنن مان ٻه ـ ٽي زائفائون ڏڪيل به هيون. سوڍل ڇوڪري کان پڇيو: "ادل، ڪير مڙس آهين؟"

"سمون آهيان: ٻني جو ويٺل آهيان. نتي ناناڻا گهمڻ آيو هوس. اوچتو هي راڪاس شهر ۾ گهڙي پيا. شهر ۾ جيڪي ترخان سپاهي هئا، سي يا ته شهر ڇڏي ڀڄي ويا، يا ڪي وري اهڙن پاڙن کي لٽڻ لڳي ويا، جتي اجا فرنگي نه پهتا هئا. فرنگي لصل گهرن ۾ گهڙي پيا. ڪن منهن ڏنو، ڪن نه ڏنو. مدرسن جا جوان گهٽين ۾ فرنگين سان چوٽون ڪائڻ لڳا. پر هنن فرنگين وٽ الائي ڪهڙا هٿيار هئا، جن مان باهه جا اُلا پئي نڪتا، ۽ پري کان ٿي مار ڪيائون. جڏهن مدرسن جا شاگرد ڪين سوڙها پوڻ لڳا ته

وٺي گهرن کي باهيون ڏيڻ شروع ڪيائون. بس قيامت هئي. ادا! ڦُرڻ لُٽڻ کان پوءِ وري ٻانهون ڪٽڻ شروع ڪيائون. منهنجي پيڻ کي – او، اِجها هوءَ ويٺي آهي – ڪنيائون ٿي تہ هن ويچاريءَ بہ ٻُندي ڪٽي هڪ – پن جا هڏ گڏ پيچي وڌا. مون کي بہ هڪڙو سونٿو هٿ اچي ويو. پر هنن راڪاسن سان ڪير پڄي. اديءَ سان گڏ مون کي بہ ڪٽي پڌائون.....“

هن جوانڙي اهو سڀ ڪجهہ ائين بيان ڪيو جڻ اهو واقعو ٻئي ڪنهن سان ٿي گذريو هو: ڏپ ۽ پيڙ جو هن ۾ نالو نشان بہ ڪونہ ٿي ڏنو. شايد هن سان هيتريون وارداتون ايتريون تڪڙيون تي گذريون هيون، جو هن کي ڏپ جو اچا موقعو ئي نہ مليو هو. سوڊل هن جي پيڻ ڏانهن نهاريو: منهن مهانڊي جي ملوڪ، سترهن ارڙهن ورهين جي ڪنواري نينگر کي ڳل تي هڪ وڏو چير هو، جنهن سندس منهن ۾ حيا ۽ بيوسيءَ جو عجيب گڏيل رنگ آڻي ڇڏيو هو. سوڊل کي پنهنجي دل ويڄندي محسوس ٿي: آلا، منهنجي سنڌ جون هي نياڻيون! پنهنجو پاڻ کي ايترو بيوس ۽ ويچارو سمجهڻ لڳيون آهن، جو لاچاري سندن حيا کي ڍڪڻ لڳي آهي! ان نينگر سان گڏ ٻيون بہ زالون هيون. ڪي اڃا تائين موڙهل هيون، تہ ڪن کي اهو آسرو جاڳيو هو تہ سندن لڄ بچائڻ وارا واهرو اچي پهتا هئا. سانجهيءَ جو سج بہ هن منظر کي ڏسڻ جو تاب نہ جهلي، درياءَ جي پرانهين پار ٻڏڻ وارو هو. ٻتيلو ڍڪي ڪان ڇڇي ڏار تيڻ ڪري بہ درياءَ جي لهرن سان هَري هَري ٿلڪڻ لڳو هو: ۽ دريا جي دل ۾ بہ آنڌمانڌ مچي ويئي هئي.

سوڊل پتڻ ڏانهن نهاريو. سندس همراهن پتڻ کي فرنگين کان آجو ڪري ڇڏيو هو، ۽ باقي ٻتيلي ۾ بہ هن جي همراهن سندن سرن جا ڍير لڳائي ڇڏيا هئا. فرنگي ٻتيلا ڇڏي درياءَ ۾ ٽپندا ٿي ويا. پتڻ وارن همراهن وري متان ڪين تيرن جو شڪار بنائڻ شروع ڪيو هو. سوڊل ڇوڪري کي ڪلهي تي هٿ رکندي چيو: ”ادل، هاڻ ڏٺيءَ کي پرتا آهيو. آءٌ ٻتيلو وري تو ڍڪي سان لڳايان. تون ۽ هي ٻيا نينگر گڏجي، هنن زائفائن کي هيٺ لاهي، سيني کي پنهنجي پنهنجي گهر پهچائجو.....“

سيني جا منهن شڪر گذاري ۽ هڪ عجيب فخر جي احساس کان ٻهڪڻ لڳا هئا. سوڊل وري پاٽيءَ ۾ لهي پيو، ۽ ٽنل زنجير کي ڇڪي، آڻي

دکي تائين پهتو. قيدي تختي تان هلي، هيٺ لهڻ لڳا. پين بتيلن مان به کيترين ئي زائفائون ۽ ڇوڪرڙا آزاد ٿيا هئا. پتڻ تي هُل مچندو ٿي ويو. سوڊل پاڻي کان ٻاهر نڪتو ته امير خان به پنهنجن همراهن سان اچي پتڻ تي نڪتو. هن جا ويهارو لشڪري ڪِري پيا هئا، پر هنن ڪافي فرنگين کي جيئرو جهلي ورتو هو، جن کي رسن ۾ ٻڌيو گهليندا پئي آيا.

ترخانن بتيلن مان لٿل زائفائن کي ڏٺو ته سندن اکين ۾ چمڪ اچي ويئي، ۽ پنهنجي پاڻ ۾ چرچا گهبا ڪري ٺهڪ ڏيڻ لڳا هئا. سوڊل فارسي چڱي طرح ڄاڻندو هو. هو چُپ چاپ هنن جي بڪــواس ٻڌندو رهيــو؛ پر جڏهن هڪــڙي ترخان گهوڙو وڌائي، هڪڙي زائفان اڳيان جهلي، سندس ٻانهن ۾ هٿ وجهڻ لاءِ نئڙيو، تڏهن سوڊل جي سنگهر سندس ڪلهن ۽ پٺن تي ڪنوڻ وانگر ڪري پيئي، ۽ هو ڏيڍي جهڙو رانياڻ ڪري، انهي زائفان جي قدمن ۾ ڪري پيــو. ســوڊل چپن ۾ چيــو: ”ڏاريان سي ئي ڏاريان — فرنگي هجن يا قنڌاري!“ ۽ پوءِ ڏاڍيان رڙ ڪري چيائين: ”امير خان، پنهنجن مـــاڻهن کي لغام ڏي نه ته ..... فــــرنگين جون ڪٺــــرون منجهـــائن ڪيندااسون!“

خود امير خان کي پنهنجي سپاهين جي ارڏائي بري لڳي هئي، سو پاڻ گــهــوڙي تان لهي ســوڊل وٽ آيو، ۽ سندس ڪلهي تي هٿ رکندي چيائين: ”چڱو ڪيئي، هن حرامخور کي تون سزا نه ڏين ها ته آءٌ سندس سر قلم ڪرڻ وارو هوس!“

”هي اسان جون لڄون آهن: هنن کي هٿ لائڻ موت سان کيڏڻو آهي، امير خان!“

”بيشڪ بيشڪ!“

سوڊل کي ائين محسوس ٿيو جڻ ته امير خان جي انهيءَ ”بيشڪ“ ۾ وڏي ٽوڪ سمايل هئي، پر ان وقت هن کي ڪي ٻيا خيال ستائي رهيا هئا. بتيلن ۾ لٿيل سامان ۽ اسلحو، سون، ڪپڙو، هٿيار ۽ سنج سڙا جيڪڏهن هنن ڇڏي ڏنا ته هي قنڌاري پاڻ ۾ ورهائي ورچي کڻندا. هي سنڌين جو مال متاع هو، سندن هڏن جو پورهيو، ان تي هي پرمار ڳجهن وانگر لامارا ڏيڻ لڳندا. امير خان جڻ سندس خيال پروڙي ورتا، ۽ هن کي پاسيرو وٺي

چيائين: ”سوڍا خان، هي ٻتيلا ۽ سامان اسين پنهنجي قبضي ۾ آڻينداسون. جيسين اصلي مالڪن جي خبر پوي، تيسين هي سمورو مال سرڪاري توشي خاني ۾ رهندو!“

”هي سنڌين جي مِلڪ آهي، ۽ سنڌي ئي انهيءَ جي سنڀال ڪندا!“ سوڍي مختصر جواب ڏنو.

”ائين وري ڪيئن ٿيندو؟ اسين سرڪاري ماڻهو آهيون: آءٌ جهرڪن جو نائب عامل آهيان. هي مال اسان جي حفاظت ۾ رهندو.“ امير خان جي آواز ۾ ترشي اچي ويئي.

سوڍل جڻ اها ڳالهه ٻڌي اڻ ٻڌي ڪري ڇڏي؛ ۽ هن پنهنجن همراهن کي هڪل ڪئي: ”سوڀا، قبوليا، شيرو..... سامان ٻتيلن سوڌو اوهين سوگهو ڪريو!“

سوڍي جا همراهه گهوڙن تان لهي ٻتيلن ڏانهن وڌيا، امير خان به پنهنجن ماڻهن کي اشارو ڪيو، ۽ پاڻ گهوڙي ڏانهن وڌيو. سوڍل وک اڳيان وڌائي ڪٽي پويان پاڪر وڌس. سنڌس ٻئي ٻانهون پويان موڙي ڪٽي هڪڙي هٿ ۾ جهليائين ۽ سنڌس ئي خنجر ڪڍي، پٺ ۾ رکندي چيائين: ”اوهان مان ڪو اڳتي وڌيو آهي ته هي خنجر امير خان جي پٺ ۾ ڪوڙي ڏيندس.....“

سوڍل جي اکرن ۾ ڪاوڙ بلڪل ڪانه هئي، پر ترخان سمجهي ويا ته هن جو هڪڙو هڪڙو اکر سچو هو. جن پنهنجي ترارين جي مُٺين تي هٿ رکيا هئا، تن پنهنجا هٿ ڪٽي ورتا؛ جن پنهنجا ڀالا ۽ نيزا سنڀاليا هئا، تن وري اهي پويان لڙڪائي ڇڏيا. هنن ترخانن اڄوڪي جيتري بي عزتي ڪڏهن به نه سَني هئي. هنن مان ڪيترا اهڙا هئا، جن سنڌين جي ڪيترين ئي بغاوتن ۽ شورشن کي چيڀاٽي ڇڏيو هو، جن ڪيترن کي پنهنجن گهوڙن جي پيچن ۾ گهلي ماريو هو، جن ڪيترن سنڌين سورهين جي اکين ۾ تتل سيخون سرمي ـ ڪانيءَ وانگر گهمايون هيون، جن ڪيترن سنڌي سوڍن جو سَنڌ سَنڌ ڪري ڪيپيو هو؛ پر هي سوڍو جڻ ڪنهن مختلف مٽيءَ مان ٺهيل هو، جنهن جي رڳ رڳ جڻ رُڪَ جي ٺهيل هئي، جنهن جي دل ۾ ڪو رحم نه هو، جنهن ڏڪ ڀرين ٿي هنيو، سوچيو پوءِ ٿي! اهي آزمودگار ترخان

پاڻ کي بيوس لاچار ڏسي ڏند ڪرٽيندا رهيا.

سج بہ درياءَ جي اورين ڪنڌي ٽپي، ٺٽي جي ماڙين ۽ منگهن مان ليئا پائيندو لڪندو لهي ويو هو. قبوليو سيني ڪان اڳ بتيلو پڳهہ مان ڇوڙي، هڪ ڊگهي لڙهي سان بتيلي کي اڳيان ڏڪي ويو. هن فقط هڪڙو سڙهہ چاڙهائي ڇڏيو، ۽ بتيلو آهستي آهستي لهواري تي، پاسيرو ٿي لڙهڻ لڳو. سندس پويان ٻيا بتيلا بہ سڌي قطار ۾ رڙهڻ لڳا، ۽ امير خان جي ماڻهن جي ڏسندي وجي درياءَ جو وچ ورتائون.

سوڍل پنهنجن ڪن همراهن کي اکين ئي اکين ۾ ڪو نياپو ڏنو، ۽ هي همراهہ گهوڙن کي اڙي هٽي، درياءَ جي ڪنڌيءَ ڪنڌي هليا ويا. سوڍل امير خان جي پٺ تان خنجر هٽائي، سندس ٻانهون ڇڏي ڏنيون. امير خان پنهنجن ٻانهن کي مهٽيندو سوڍي جي اکين ۾ نهاريندو رهيو. سندس اکين ۾ ڪاوڙ ۽ حيرت جا جذبا هَري هَري ٿي ڊرا تيڻ لڳا، ۽ پوءِ هن مرڪ چپن تي آڻيندي چيو: ”سوڍا خان، اڄوڪي رات ٺٽي ۾ اسانجي مهماني قبول ڪر!“

”بلاشڪ.....!“ ائين چئي سوڍل پنهنجن باقي ساٿين سان گڏجي امير خان جي ٺٽي واري حويلي تي پهتو. رستي تي، ٺٽي جي گهٽين ۾ فرنگين جي مچايل تباهي ۽ بربادي کي ڏسي، رت هن جي لوُن لوُن ۾ دريا وانگر اڇلون کائڻ لڳو هو. ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ گهر باهہ کان بچيو هو. شهر جي گهٽين ۾ دونهون ايترو هو، جو هو کنگهندا گهٽجندا ترخاني محلي ۾ پهتا هئا.

ترخاني محلو شهر جي هڪ طرف جامع مسجد جي ويجهو هو. فرنگي جامع مسجد جي سونين نيلن تان بہ نہ ٽريا هئا. ان رات امير خان ميزباني ۾ ڪا ڪثر نہ ڇڏي. جڏهن سوڍل طول تي ٽيڪ ڏيئي انگوري جا ڪجهہ پيالا پي چڪو، تڏهن امير خان هن کي وري پڳ مٽائڻ جي دعوت ڏني. سوڍل ان وقت نشي ۾ هو، ۽ هن ڪلندي پنهنجو پنل پٽڪو مٿي تي ٻڌي، لاهي ڪٽي امير خان جي مٿي تي رکيو، ۽ امير خان پنهنجي پڳ کُلي سوڍي ڪٽي سوڍل جي مٿي تي رکي.

”سوڍل، مون کي قسم آهي هن پڳ جو تہ سنڌي ۽ ترخان پاڻ ۾ کهڙي بہ ڏاڙهي پٽ ڪن، آءٌ تنهنجي سر کي هٿ نہ لائيندس!“

سوڍل تي شايد انگوري ايتري چڙهي ويئي هئي، جو هن ڪوبہ جواب نہ ڏنو. ان ڪان پوءِ سوڍل جڏهن بہ نئي ايندو هو، تڏهن امير خان وٽ اچي مهمان ٿي لهندو هو. سندس ساٿين سنگتين مان ڪيترن کي اها ڳالهہ نئي وٽي، پر سوڍل کي چوڻ جي مجال ڪنهن کي نہ ٿي. 968هہ واري بغاوت پيري، جڏهن سوڍل ۽ سندس ساٿين مرزا عيسيٰ جي هڪ ارغون سردار امير تيمور جي لشڪر تي راتاهو ڏنو، تڏهن تہ ڳالهہ سيني کي ڏکي لڳي. سوڍل ۽ شيرو امير تيمور جي تنبوءَ ۾ گهڙيا تہ امير خان وٽس وينو هو. امير خان جي منٿ ڪرڻ تي سوڍل امير تيمور جي جان بخشي ڇڏي. شيروءَ جڏهن اها ڳالهہ سنگت سان ڪئي، تڏهن باقاعدي پنچائت ويئي تہ سوڍل کي ائين ڪرڻ گهربو هو يا نہ. چاچي وريام سيني پاران ڳالهائيندي چيو هو: ”سوڍا. ابا انهيءَ امير تيمور نئي شهر جي گهٽين مان سنڌي زائفائن جو لنگهڻ حرام ڪري ڇڏيو آهي. جڏهن دارون پي مست هاٿيءَ وانگر نئي جي بازارن ۾ تو اچي تہ ڪنهن جي عزت سلامت نئي رهي؛ سنڌين کي زن دختر گاريون ڏيندو وتي، ۽ تو ان ڪميني کي جيئدان ڏيئي ڇڏيو. سا ڳالهہ اسان کي ڪانہ ٿي آئڙي. ڪٿي تون، ڪٿي هڪ ترخان: اها ياري ڪيئن ٿي نهي؟ تون ياريون پل رک، پر اسان جي ڪِئي تي پاڻي نہ ڦيرا!“

سوڍل کي بہ ڪاوڙ اچي ويئي: ”منهنجي مرضي، جيئن وڻندم، تيئن ڪندس!“

پوڙهو وريام تڏهن بہ ماٺ نہ ٿيو: ”تنهنجي مرضيءَ جي ڪاڻ ڪنهن کي ڪانهي، سوڍا! هي سنڌين جي دشمن جو سوال آهي،“ وريام جي لفظن ۾ سختي اچي ويئي. سوڍل ڪو جواب نہ ڏنو. هو پنهنجي ڪٽاري سان ڪاٺ جي تڪر مان گهوڙي جي شڪل گهڙيندو رهيو.

ڪراڙي وريام وري چيو: ”مون کي ارغونن ۽ ترخانن سان وڙهندي ڇمارون گذري ويون آهن. آءٌ جڏهن تنهنجي ڇمار هوس، تڏهن منهنجي بدن تي ترخانن جي ترارين ۽ ڀالن جا ايترا ڦٽ هئا، جيترا تنهنجي مٿي تي وار آهن. مرزا شاهہ حسن جهڙي جبل سان مون ٽڪر کاڌا: مٿس راتاها ڏنم. مرزا عيسيٰ منهنجي سسيءَ جي قيمت هڪ لک اشرفيون رکي هئي. نئي کان بکر تائين مون ارغونن ۽ ترخانن سان چوٽون کاڌيون آهن، پر مون کي

قسم آهي پروردگار جو، جيڪڏهن منهنجو پنهنجو، پٽ ڪنهن ترخان جي سِسيءَ جو جئيدان گهري ها تہ آءٌ ڀهرين ڪيس دگ لائي ڇڏيان ها — ۽ تون امير تيمور جهڙي فرعون جي جان بخشي آيو آهين! مون کي بخش ڪج پر مونکي تہ تنهنجي سنڌي هجڻ... ...“

”بس بس چاچا وريام، بس... حـد نہ اورانگهـ.....“ ائين چئي سوڍل پئنچات ڇڏي هليو ويو هو.

وري 978هہ واري اٿل وقت، جڏهن سنڌي هڪ ڀيرو وري پنهنجي ڳچيءَ مان ٺاهيءَ جو ٺندو لاهڻ لاءِ سنبريا هئا، ۽ پنهنجو جڻ ـ ٻچو کهائي ويهي رهيا، تڏهن وري سوڍل ۽ امير خان جي ياريءَ جو امتحان آيو هو. چاچو وريام جهلجي پيو هو، ۽ کيس ٺٽي جي سيدن واري چونڪ ۾ ڦاهيءَ تي ٽي لٽڪايائون. سوڍل ويس بدلائي امير خان وٽ آيو هو، ۽ اچي چاچي وريام جي سِر جي گهُر ڪئي هئائين. امير خان سندس ڳالهہ ٻڌي، وٺا وٺا ٺهڪ ڏيئي چيو هو: ”اول تہ اها ڳالهہ منهنجي وس کان ٻاهر آهي. حضور مرزا صاحب وٽ هڪ سنڌيءَ جي سر لاءِ وڃڻ مون کان ڪونہ پڄندو. تنهن کان سواءِ سوڍل مون تنهنجي جان بخشيءَ جو قسم کنيو آهي، نہ سنڌي باغين جي جان بخشيءَ جو. هينئر بہ وقت اهڙو آهي، جو جيڪڏهن منهنجو سُنهن کنيل نہ هجي ها تہ توکي هتان جيئرو وڃڻ ڪين ڏيان ها.....!“

سوڍل کي ان جواب تان ايتري ڪاوڙ آئي هئي، جو ڪٽار جو منيو سندس هٿ جي نسن ۾ گهڙي ويو هو. هو اتان ٿي، ڪميت تي چڙهي سڌو آيو سيدن واري چونڪ تي. ڪيس ترخانن وارو چوغو پيل هو، ۽ ڪُلي تي پٽڪو. پنهنجي منهن ۽ شهپرن کي لڪائڻ لاءِ هن هڪ ترخاني رومال منهن آڏو ڏيئي ڇڏيو هو. چونڪ ۾ هزارين ماڻهو وريام جي ڦاهيءَ چڙهڻ جو ٻڌي اچي گڏ ٿيا هئا. سنڌين جا ڪنڌ هيٺ هئا. ڪيترا اهڙا سنڌي هئا، جيڪي ترخانن جا نوڪر چاڪر هئا، يا ترخانن جا هٿ ٺوڪيا ماڻهو هئا. گهڻو ٺٺو رڳو تيموري ۽ چنگيزي ارغونن ۽ ترخانن جو هجوم هو. سوڍل ترخانن جي وچ ۾ ترخان ٿي لڳو. اوچتو هاهوڙ ٿي ويئي: ڌاڪو ڪن سپاهي اگهاڙين ترارين سان ڪراڙي وريام کي وچ ۾ ڪري وٺي آيا. چونڪ جي پوري وچ

تي ڦاهيءَ جو ٽياس ڪوڙيو هٿائون. چاچو وريامر سچو رت ۾ رڱيل هو: سندس ڏاڙهيءَ جا وار ڇهچ ڳاڙهي رت ۾ رڱجي چڳون چڳون ٿي چٺڙجي ويا هئا. جڏهن ڪيس ٽياس جي ويجهو آندائون، تڏهن امير تيمور مڇن کي تاءُ ڏيندو، ٽياس تائين آيو، ۽ وڏي واڪي چيائين: ”سنڌيو، اوهان کي معلوم هئڻ گهرجي ته ظلِ الاهيءَ سان بغاوت ڪرڻ وارن ڪتن جي سزا هيءَ آهي!“ ائين چئي هن جلاد کي اشارو ڏنو. جلاد ٽياس جي پرسان پيل تختي تان ڪاري پٽي کڻي، وريامر جي اکين ٻڌڻ لاءِ اڳتي وڌي آيو. وريامر هٿ سان ڪيس منع ڪندي، ٽياس ڏانهن ڏٺو.

اوچتو سوڍل جي ڪميت هٽڪار ڪئي، پوءِ ماٿهن رڱو گهوڙي جي ٽاپڙ ٽاپڙ ٻڌي. سوڍو ڪنوڻ وانگر ٽياس تائين پهچي ويو. سندس ڀالو امير تيمور جي نڙيءَ مان پار هليو ويو. هن باز وانگر جهپ هڻي، وريامر جي چيلهه ۾ ٻانهن ڦهائيندي، کيس کڻي پنهنجي هني تي رکيو. جيسين ترخان سجاڻ ٿين، تيسين ڪميت ماٿهن جي ميڙ کي چيپاتيندي، چيريندي ٻاهر نڪري ويئي. ترخانن جا ڪيترا سوار هن جي ڪڍ لڳا، پر سوڍي جي ڪميت کي چڻ پيچ ۾ ٻاهه وچڙيل هئي، ۽ هوءَ ڪنوڻ جيان ڪنوندي الائي ڪٿان وڃي نڪتي.

اهو ڏينهن اڄوڪو ڏينهن، سوڍل وري امير خان جي در تي نه ويو هو. امير خان جو ڪيس سڏائڻ ضرور ڪنهن مقصد سان هوندو. پانئجي ٿو ته سنڌين جي اندر جو ڪورو وري ٽپي ٽپي جيئون ڪڍڻ لڳو هو، ۽ اهي جيئون وري ڦنڌارين کي ساڙڻ لڳيون هيون. اهو چڻ ته هڪ اهڃاڻ هو، هڪ چتاءُ هو ـــ نئين طوفان، نئين چوهي جو! پر هن نئين چوهي جو نتيجو ڇا نڪرندو؟ وري سنڌي ڪک پن وانگر لڙهي ويندا، وري ڳچ ڳرندا، ڪنڌ ڪرندا، سسين جا لابارا پوندا، سرن جا لابارا لهندا، ڪنڌن جو فصل ڳاهبو، ۽ سنڌ غلام رهندي! هن شڪايتي انداز سان مٿي نهاريو، چڻ آسمان جي هن پار رهڻ وارن تي به هن کي چڙ اچڻ لڳي هئي. سنڌ جي سڀا ڀِڄي سڀاڄهي صورت هن جي اکين اڳيان اچي ويئي، ۽ هو نهايت پيار مان پنهنجي ڪميت جي ڳچيءَ تي هٿ ڦيرڻ لڳو. هن کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو چڻ ان ڪميت گهوڙيءَ ۾ سنڌ جي روح جو ڪو ذرو سمايل هو ـــ وفادار ۽ هميشه

قربان ٿيندڙ! سنڌ، هن جي جيجل ماءُ، هن جي پروردگار، جنهن ايامن کان ظلم سٺا هئا: يونانين جا، ايرانين جا، ساسانين جا، عربن جا — ۽ هر پيري جڏهن سنڌين جي غيرت کي ڏڏڪو ٿي آيو ته هزارين سنڌين، پنهنجا ڪنڌ ڪپائي، وري پنهنجي جيجل ماءُ کي عزت سان رهڻ جو سنيهو ٿي ڏنو. انهن ڪنڌن ۾ هن جي ابن ڏاڏن جون سسيون به شامل هيون. هن زمين، هن ڌرتيءَ ۾ هن جي ابن ڏاڏن جو رت چم ماس ۽ هڏا پيجي وانگر وري وري ڦٽندا، وري لٽجندا رهيا. هر بار هن جي جيجل سنڌ گهڙيءَ لاءِ ڳاٽ اوچو ٿي ڪيو ته آسمان جي هن پار وسندڙن ڪيس غيرن جي غلاميءَ ۾ ڏيئي ٿي ڇڏيو. ائين ڇو ٿي ٿيو؟ سنڌ ڪهڙو ڏوهه ڪيو هو؟ ڇا انهيءَ ڪري جو منجهس هر انسان کي پيار ۽ پاهوهه ڏيڻ جي عجيب عادت هئي..... اي خدا ڇو؟ هتي جا پيارا پيارا سهاجهڙا ماڻهو، پيارا پيارا ڪيت، منڙا منڙا گيت، سهڻا سهڻا ناچ، سهج ـ سنوان ڳوٺ، وهيون، واهڻ ـ هي ٺٽو، هي بکر، هي اروڙ، هي موهن ڪوٽ، هي برهمڻ آباد، هي لڪيءَ جا جبل، پب، هالار، اڇا ڪارا جبل، هي ساگر، هي سمنڊ، هي درياءُ، هي بيلا — هي ڪائنات جا بي مثال تحفا، ۽ هي منڙي سهنجي سولي آسماني سنڌي ٻولي، هي مسجدون، هي مندر، هي مٺ، هي راڳ، هي ويراڳ، هي سماع، هي صوفي، هي ويج، هي پورهيت، هي ڪمي ڪاسبي، هي هاري ناري، هي لوهار، هي واڍا، هي اوڏ، هي اُستا — هيءَ منهنجي ملوڪ سنڌ ڇا ڪڏهن به ڌارين کان آزاد ڪانه ٿيندي؟

سوڍل کي پنهنجي دل ڏانوانڊول ٿيندي محسوس ٿي، ۽ اُن گهڙيءَ جي ان ڪمزوريءَ کان هُن پنهنجو منهن ڪميت جي ڳهرين ڳاڙهين ٻشڪن ۾ لڪائي ڇڏيو. هن کي انهن ٻشڪن جي ڪوسي ڪوسي لهس ۾ ڄڻ آرام ملي ويو. ان پيار ڀريءَ ڳراٽيءَ ڪميت کي به ڪونئرو ڪري وڌو، ۽ هو ڪنڌ جهولڻ لڳي، ۽ اڳيئين سنب سان سنڌ جي مٽيءَ سان پيار ونڊڻ لڳي، ڄڻ هن کي چئي رهي هئي ته 'آءٌ سجهڻ، ته آءٌ توکي سنڌ جي آزاديءَ جي راهه تي وٺي هلان!' سوڍل ڄڻ سندس سنيهو سٽي ورتو، ۽ هوريان چيائين "هل مٺي ته هلون!"

•

[2]

سوڍي لانگ ورائي تہ ڪميت هوا سان ڳالهيون ڪرڻ لڳي. سندس من ڳرو ڳرو ٿي پيو هو، ۽ هن کي پنهنجا احساس ۽ اُتما سمجهہ ۾ نٿي آيا: انهن ۾ بغاوت ۽ نفرت سان گڏ چڻ تہ اڪيلائيءَ جو احساس بہ هو— سنڌ جي اڪيلائيءَ جو احساس! گهوڙي کي شهر جي وچ مان وٺي وڃڻ بدران، هن گهوڙي کي ڪوٽ ڏانهن موڙيو. ڪوٽ جي ٻاهران مينگهواڙن جي چونئرن وٽان لنگهيو تڏهن ڪاريٺي مينگهواڙ پنهنجي زال کي ٽونٽ هڻندي چيو: ”اڄ وري ڪو ينيٺ پڙڪڻ وارو آهي: هي واڇوڙو سيني کي ڪک پن وانگي لوڙهي ويندو. پاڻ کي وري لڏڻو پوندو!“

جڏهن بہ ڪو خلم پرندو هو، تڏهن غريب سنڌين جا چونئرا ۽ لوڙها سڙندا هئا، سندن ڪلن ۾ ٻهہُ پريو ويندو هو. هن سان اهي وارداتون ايتريون تہ گهٽيون ٿي گذريون هيون، جو هر پيڙهيءَ جا ماڻهو ڪن خاص اهڃاڻن مان ايندڙ آفت کي سهي ڪري ويندا هئا.

سوڍل امير خان جي ڏيڍيءَ تي پهتو تہ پر ۾ مغلن واري مسجد مان ٻانگي جو پُر سوز آواز فضا ۾ گونجڻ لڳو. سوڍل کي ائين محسوس ٿيو چڻ اڄ ٻانگي جي آواز ۾ ڪو اهڃاڻ هو، ڪو چتاءُ هو، ڪنهن تيسٽيءَ جو، ڪنهن نئينءَ واردات جو. پهريدارن ڪنهن سوار کي چوهہ مان ايندو ڏٺو تہ پنهنجا ڀالا منديئڙي وانگر آڏا ڏيئي بيهي رهيا. پر سوڍل ڪميت جي رفتار نہ گهٽائي، ۽ جيڪڏهن پهريدار هٽي نہ وڃن ها تہ سنبن ۾ چچرجي وڃن ها. سوڍل هٺ ڪان گهٽو اڳتي عين ڏيڍيءَ جي صدر واري دروازي اڳيان وڃي گهوڙي جهلي. گهوڙيءَ جي سنبن جي آواز تي هڪ مغليائيءَ ٽورو در ڪولي جهاتي پاتي، پر ڪنهن سنڌيءَ کي ڏسي وري جهٽ تاڙي چاڙهي ڇڏيائين.

سوڍل گهوڙيءَ تان لٿو تہ پهريدار بہ پالا تاڻيندا اچي پهتا.

”تون ڪير؟“ هڪڙي پهريدار ڪڙڪي سان چيو.

”سوڍل!“ هن مختصر جواب ڏنو.

پهريدار خاموش ٿي ويو. هنن کي شايد سوڍل جي اچڻ جو اڳ ئي ڄاڻ ٿيل هو؛ ڪبہ هن جي اچڻ جي ڏنگ تي جا ڪاوڙ هئي، سا هاڻ حيرت ۾ بدلجي ويئي. هنن مان هڪڙي وڏي مرداني اوطاق جي در جو تنگيل ڇڙو وڄايو. گهڙيءَ ڪان پوءِ هڪ خواجہ سرا (ڪدڙو) سوڍل جي آجيان لاءِ ٻاهر نڪري آيو، ۽ ٻيئي هٿ منديئڙي وانگر پنهنجي ڇاتيءَ اڳيان ٻڌندي چيائين:

”حضور اوهان جي انتظار ۾ آهن.“

سوڍل هن سان گڏجي اندر داخل ٿيو. اڱڻ جي اڳيان هڪ نهايت خوبصورت چمن هو. جنهن جي عين وچ تي هڪ ڦوهارو رنگين پاڻي جون پچڪاريون گلن تي اڇلائي رهيو هو. هَر طرف سنگمرمر جي مرتبانن ۾ مشعلون ٻري رهيون رهيون. ڦوهاري جي چوڌاري ڇهن ستونن سان هڪ گول چبوترو ٺهيل هو. هر هڪ ستون جي مٿان هڪ نهايت حسين اگهاڙي عورت جو بت ٺهيل هو. هر مجسمو ڇڻ ڏسندڙ کي پنهنجي خوبصورت اُرهہ کي ڇُهي ڏسڻ جي آڇ ڪري رهيو هو. سوڍل انهن مجسمن کي دل ئي دل ۾ ساراهيندي رهجي ويو. فن ۽ هنر جو ڪمال هو، جو سونهن سُندرتا جي صورت وٺي بيٺو هو. هن کي پنهنجو سنگتي رتن ياد اچي ويو، جيڪو سنگمرمر ۽ آبنوس مان اهڙا پيارا پيارا بت ۽ مجسما گهڙيندو هو، جو ڏسندڙ دنگ رهجي ويندا هئا. مرزا عيسيٰ هڪ مُلي جي چوڻ تي ڪيس سنگسار ڪرائي مارائي ڇڏيو هو. هي مجسما بہ رتن جا ٺاهيل هئا، ۽ سوڍل کي ائين محسوس ٿيو، ڇڻ انهن مجسمن ۾ رتن جو روح ڪيس بدلي وٺڻ لاءِ ٻاڏائي رهيو هو.

خواجہ سرا هن کي بتن ڏسڻ ۾ محو ڏسي، هلڪي کنگهڪار ڪندي چيو: ”حضور جن اوهان جا منتظر آهن!“ ائين چئي وري ادب سان ٻانهون ٻڌي بيهي رهيو. سوڍل چمن مان لنگهي ديوانخاني ۾ قدم رکيو. هن جي بلڪل سامهون هڪ وڏي تخت تي، امير خان طول تي ٽيڪ ڏيو ويٺو هو. سندس سامهون، هڪ موڙي تي هڪ حَسين ترڪ ڇوڪرو رباب تي ڪا

ايراني ڌُن وڄائي رهيو هو. امير خان اکيون بند ڪري ان ڌُن ٻُڌڻ ۾ مگن هو. سوڊل جي اچڻ تي چڙ هو چرڪ پري اٿي ويهي رهيو.

"اچ سوڊل اچ؛ اچي هت منهنجي پر ۾ ويهه." امير خان جي منهن تي مرڪ ڦهلجي ويئي.

سوڊل گهڙيءَ لاءِ پنهنجي چوڌاري ڏسندو رهيو: هر طرف ريشم ئي ريشم هو— پردا ريشم جا، قالين ريشم جا، طول ويهاڻا ريشم جا، چادرون ريشم جون. تخت جي پر ۾ آبنوسي ميز تي بلوري صراحين ۾ انگوريون ۽ عرق سجايل هئا، ۽ انهن جي پر ۾ دل جي شڪل جا بلوري جام چمڪي رهيا هئا.

"آءٌ ويهڻ ڪونه آيو آهيان. تو مونکي ڇو سڏايو آهي، امير خان؟" سوڊل جي آواز ۾، نه چاهيندي به سختي اچي ويئي.

"ڏاڍي ڪا ڪاوڙ اٿئي مون تي! ياد نه اٿئي ته پاڻ پڳ مٽ يار آهيون." امير خان صلح جي انداز ۾ چيو.

"آءٌ ياري نڀائڻ نه، پر تنهنجو نياپو ٻڌڻ آيو آهيان،" سوڊل پنهنجي آواز کي جهيٽو ڪندي چيو.

"نياپا پيا ڏبا ونبا، پهرين اچ ته انگوريءَ سان ياريءَ کي تازو ڪريون. ادراڪي، منهنجي جان، اسان کي پنهنجن انهن خوبصورت هٿن سان جام ڀري ڏي!" امير خان پيار مان ترڪ ڇوڪري کي چيو. هن جون اکيون هن نينگر جي سراپا کي ڏسي وڏيڪ چمڪڻ تي لڳيون. ترڪ ساقي ڏاڍي ناز سان اٿيو؛ رباب هڪ پاسي تي رکي، هن هڪ خاص ادا سان ٻه جام ڀريا، ۽ هڪ سوني طشت ۾ رکي اڳتي وڌيو.

امير خان کي جام ڏيڻ کان اڳ هن جام پنهنجن چپن تائين آندو، ۽ سرڪي پري ڪيس پيش ڪيائين. امير خان مُرڪندي، جام ورتو. ترڪ ڳيروءَ وري سوڊل جو جام پنهنجن چپن تائين آندو، پر هن جي سرڪ پرڻ کان اڳ، سوڊل جام سندس هٿن مان کسي ورتو. هن کي ان منظر کان ئي بيجان اچي ويئي هئي. ترڪ ڳيرو ڪاوڙجڻ بدران دل تي هٿ رکي هڪ نئينءَ ادا سان ڪنڌ نمائي بيهي رهيو.

امير خان ٽهڪ ڏيئي چيو: "اوهين سنڌي اجا هن ايراني ميوي تي

ڪونہ هريا آهيو. پر هن ميوي ۾ جو مزو آهي سو اسان ڪان پڇ."

"اهو ميوو اوهان ڪي نيبهہ هجي: اسان سنڌين ڪي پنهنجي حال تي ڇڏي ڏيو!" سوڍل پنهنجي آواز ۾ ٽوڪ ڪي لڪائيندي چيو، ۽ جام پنهنجن چپن سان لڳائي ڇڏيائين.

هو چپ چاپ پيئندا رهيا. سوڍل جي اندر جي آڳ انگوريءَ وڌيڪ پــڙڪائي ڇڏي. اڄ انگوري هن جي اندر جي ڪــوري تي ڇنڊو نہ وجهي سگهي. هو جيئن جيئن پيئندو ويو، تيئن تيئن هو وڌيڪ سجاڳ ٿيندو ويو. هن کي رتن جو روح سڄي ديوانخاني ۾ ڀٽڪندو، هن جي ڪنن ۾ پُڻ پُڻ ڪندو محسوس ٿيو: 'سوڍل، تون تہ ياري نڀائڻ وارو آهين. منهنجي خون جو بدلو ڪڏهن وٺندين؟' اها پُڻ پُڻ هن جي لوُڻن ۾ ٻرڻ لڳي، ۽ ان سان گڏ هن کي سنڌ جا اهي سمورا ڪونڌر ياد اچي ويا، جيڪي ترخانن ۽ ٻين ڌارين سان وڙهندي ڪُسجي ويا هئا. سڀ هڪ آواز ٿي هن جي ڪنن ۾ سرگوشيون ڪرڻ لڳا هئا: 'سوڍل، اسان جي رت جو سڏ ڪڏهن ڏيندين؟' اهي سرگوشيون پڙاڏا بڻجي هن جي ڪنن، هن جي دل، ۽ پوءِ هن جي رت ۾ هُرڻ ٻُرڻ لڳيون. رت جي انهيءَ هوراڪورا هن کي ويهڻ نہ ڏنو، ۽ هو اٿي بيٺو. گهڙيءَ لاءِ امير خان کي گهوريندي، هن چيو: "امير خان، تو مونکي ڇا لاءِ سڏايو آهي؟ ادي بابت ڇا چوڻو اٿئي؟"

امـيـر خان بہ ڇڻ ننڊ مـان جاڳي پيـو. انگوري هن جي پاپڙين ۾ پوسرڻ لڳي هئي، ۽ هن سُرور مان چيو: "سوڍل، ڇڏ انهن ڳالهين کي. تون تہ منهنجو يار آهين. ويهـــ تہ اڄ توکي دنيـــا جي هڪ نرالي شيءِ ڏيکاريان....." ۽ پوءِ ترڪ ڳيروءَ ڏانهن منهن ڪري چيائين: "جان، اسين اڪيلا ٿيڻ چاهيون ٿا."

ترڪ ڳيـرو ڪورنش ڪري، پوئتي هٽندو، ديوانخاني مـان نڪـري ويو. امـيـر خان سوڍل کي ويهڻ جو اشارو ڪري، زور سان تاڙي وڄائي، خواجہ سرا ٻنان ڪنهن آهٽ جي اندر داخل ٿي، ڪنڌ نمائي بيهي رهيو.

"پنهنجي مالڪڻ کي چئو تہ اسين سندس منتظر آهيون."

خواجہ سـرا ڪـان ڇڻ ڇرڪ نڪـري ويو. هن کي ڇڻ اُن ڳالهہ تي اعتبار ئي نٿي آيو، ۽ هو منجهي بيٺو رهيو.

"سليمان، اسين ڳالهہ ورجائڻ جا عادي نہ آهيون!" امير خان کي اوچتو ڪاوڙ اچي ويئي.

"جي..... جي آقاي من!" سليمان جو ڪنڌ اچا ئي وڌيڪ جهڪي ويو، ۽ هو تخت جي پٺيان واري دروازي کان زنانخاني ۾ هليو ويو. سوڊل کي بہ ڪجهہ سمجهہ ۾ نہ آيو تہ امير خان جو مقصد ڇا هو. ڇا هيءُ ڪو نئون داءُ هو سياست جو؟ هي ڪو نئون ڪوڙڪو هو هنکي ڦاسائڻ لاءِ ـ هو اڃان انهن خيالن ۾ هو تہ پازيب جي هلڪي ڇڻ ڇڻ هنجي ڪن تي پئي؛ ۽ پوءِ هلڪي پيازي، شفاف ململ جي چولي ۾ ملبوس پرين جي هڪ شهزادي اندر داخل ٿي. سوڊل کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ مٿس ڪنوڻ ڪڙڪي ويئي، ۽ هن جون اکيون ڪيريون ڪيريون ٿي ويون. پيازي ململ مان جهلڪندڙ هن جا ڪُلها، هن جي ڇاتيءَ جي محراب جي ٻنهي پاسي ڄڻ تہ سجدو ڪرڻ جي دعوت ڏيئي رهيا هئا. سندس سنهڙا گلابي چپ بہ محرابي شڪل ۾، ڊگهي سنهي نڪ هيٺان ائين ٿي لڳا ڄڻ تہ ڪو گلابي ڪنول ڏانديءَ سوڌو ڪڙي پيو هو. سندس اکين جا ڀنبڻ هوش حواس ٻُهاري وڃڻ لاءِ آتا هئا، ۽ ريشم کان بہ نرم ڪليل وارن سندس سراپا کي عجيب پس منظر ڏيئي ڇڏيو هو؛ ۽ سڀ کان وڌيڪ هن جي اچڻ سان ڪمري ۾ هڪ عجيب هبڪار پکڙجي ويئي ۽ فضا واسجي ويئي. سوڊل کي اها خوشبو ڪائڻ لڳي. هن جي جسم جي اها اُبِ هن جي ناسن کان ٿيندي، هن جي هيٺئين تڙ ۾ پيڙون ڏيڻ لڳي، ۽ سوڊل کي اهو احساس ٿيندي ئي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچڻ لڳي.

"محبوبي، هي منهنجو پڳ مٽ يار، سوڊل آهي، هن کان مون کي ڪوبہ پردو نہ آهي. اڄ، اڄ اسان جي قتيل دلين تي پنهنجي مٺي آواز جي جادوءَ سان ڪو مرهم رک!" امير خان تخت تي هن جي ويهڻ لاءِ طول سڌو رکندي چيو.

هن سوڊل تي هڪ سرسري نظر وڌي، پر ان جي سرسري نظر ئي هن جي سَنڌ سَنڌ ۾ هڪ عجيب ڇِڪ پيدا ڪري وڌي. نہ چاهيندي هن جي نگاهہ، سوڊل جي پورين نيرين اکين کان ٿيندي، سندس موڪري ويڪري ڇاتيءَ تي ڄمي ويئي، ڄڻ هوءَ ان ڇاتيءَ ۾ پنهنجي لاءِ ڪا جڳهہ ڳولڻ لڳي هئي. ان موڪري ڇاتيءَ کي ڏسي هن کي پنهنجي وطن

ترڪستان جا وسيع ميدان ياد اچي ويا. جن جي انگ انگ ۾ آجاتي اُڇل هئي جن جون مشڪون انسان کي ڏسي سيتجي وڃڪ اُپري ٻيهنديون هيون انهي ويڪري ڇاتيءَ کي ڏسندي ڏسندي هو رباب ڪڻڻ لاءِ هيٺ جهڪي ته سوڊل کي پنهنجي ڪميت گهوڙي مومل ياد اچي ويئي. رباب ڪٽي, موٽڻ وقت هن جو هٿ اڻ لڪو, هن جي ٻانهن کي ائين محسوس ٿيو جڻ ڪنهن باهہ جو اُلو سندس ٻانهن تي رکي ڇڏيو هو، ۽ هو ٻئي هٿ سان انهي هنڌ کي مهٽڻ ۽ آروس ڪرڻ لڳو.

هن رباب تي آڱريون ڦيرينديٕ، هڪ ڪُهني ڏُن ڇيڙي ۽ ان ڪُهني ڏن جي لئي ۾ هن جو سريلو آواز انگوري شراب بنجي ويو. هوءَ ڳائڻ لڳي پنهنجي ئي وطن جو هڪ نغمو، جنهن جا سمورا لفظ نہ سمجهندي بہ سوڊل جڻ ان جي پيغام کي پروڙي ويو.

”منهنجي وطن جا جوان، غلام وطن جي ڪنوارين کي ويجهو نٿا وڃن؛ منهنجي وطن جون ڪنواريون هٿ ڪٽي هنن کي ڳراتي پائڻ لاءِ وڌن ٿيون، پر هو ڪين ڀاڪر ۾ نٿا آئين، ڇاڪاڻ تہ هنن جو وطن غلام آهي. منهنجي وطن جون ڪنواريون ڳاڙها پيازي گل پنهنجي سينڌ ۾ سجائي، هنن جي آجيان لاءِ پين تي بيهي انتظار پيون ڪن، پر هو اچڻ لاءِ آتا نہ آهن، ڇاڪاڻ تہ هنن جو وطن غلام آهي. منهنجي وطن جون ڪنواريون پنهنجن دروازن اڳيان پنبڻ جي سيج وڇائي، اوسيئڙي جا لڙڪ پيون ڳاڙين، پر هو اچڻ لاءِ آتا نہ آهن، ڇاڪاڻ تہ هنن جو وطن غلام آهي.... ڇاڪاڻ تہ هنن جو وطن غلام آهي.....!“

گيت الائي ڪيڏي مهل پورو ٿيو، پر جڏهن سوڊل هن ڏانهن نهاريو تڏهن هن سوڊل جي اکين ۾ هڪ انوکو مچ مچندو ڏٺو: اهو مچ ان مچ کان مختلف هو، جو هن جي اکين ۾ ڪيس ڏسڻ سان پيدا ٿيو هو. هوءَ بہ هڪ غم گاڏڙ خوشي محسوس ڪرڻ لڳي: ڪيترو نہ دکي هو هي غلام ديس جو شهزور انسان!

”اها اٿئي اسان جي ليلي، سوڊل! اسان جي دين ايمان جي مالڪ! ليلي، جان..... اڄ تو اسان کي اهو گيت ٻڌائي نئين حياتي بخشي ڇڏي آهي. اسين تنهنجا احسان ڪيئن لاهي سگهنداسون....!“ امير خان جام

ختم ڪندي چيــو. هن جي اکين ۾ انگوريءَ بدران ليلي، جهلڪي رهي هئي، ۽ هن اکيون اڌ بند ڪندي چيو: ”ليلي، اسان جو جام خالي آهي!“

ليلي آئي، ميز تان هڪ وڏي صراحي کڻي هن ڏانهن موٽي آئي. جام امير خان جي هٿ مان وٺي، کڻي فرش تي اڇلايائين. بلوري جام آٽا آٽا ٿي ويو. امير خان حيرت مان ليليءَ جي منهن ۾ نهارڻ لڳو. ليليءَ جي اکين ۾ شرارت هئي، ۽ چپن تي هڪ دلنواز مرڪ. هن صراحي کڻي امير خان جي هٿ ۾ ڏني، ڪيس پي وڃڻ جو اشارو ڪيائين. اميـر خان جي چپن تي به مرڪ اچي ويئي. هن صراحي چپن سان لڳائي ڇڏي، پر اڌ صراحي پوري ٿي تہ انگوري هن جي واچن ڪــان وهڻ لڳي. هن کي هڏڪيءَ اچي ورتو. سندس منهن ڳاڙهو ٿي ويو، ۽ اکيـون ٻاهر نڪـري آيس. هن ڪـان وڌيڪ پيـتو نہ ٿيـو، ۽ هن لڏندي، ٿاٻڙجندي صراحي تخت تي رکي، اکيـون بند ڪري ڇڏيون.

ليلي وري اٿي، ميز تان اهڙي ساڳي صراحي کڻي، سوڍل اڳيان آئي، ۽ کيس اهڙين نظرن سان ڏٺو. جن ۾ شوخي ۽ شرارت کان سواءِ هڪ التجا بہ هئي. هن صراحي سوڍل ڏانهن وڌائي. سوڍل صراحي هن جي هٿ مان وٺي، چپن سان لڳائي ڇڏي. هوءَ عجب ۽ ڊپ مان هن وحشي گهوڙي کي ڏسندي رهي. جڏهن صراحي خالي ٿي ويئي، تڏهن سوڍل صراحيءَ کي زور سان آتشدان ۾ اڇلائي ڇڏيو. بلوري صراحي بہ جام وانگر آٽا آٽا ٿي ويئي. امير خان ڪڏهن سوڍل کي، ڪڏهن ليليءَ کي عجب نظرن سان گهوريندو رهيو. سوڍل جي اکين جو مچ هيڪاري وڌيڪ مچڻ لڳو هو. ليليءَ هڪ هلڪو ٽهڪ ڏيئي، امير خان جي ڇاتيءَ تي پنهنجي آڱر رکندي چيو: ”ڪانئر.....!“ ائين چئي، هڪ خاص ادا سان موڙو ڏيئي، رباب امير خان جي هنج ۾ اڇلائيندي، زنانخاني ڏانهن هلي ويئي. سوڍل هن طوفان کي ويندي ڏسي، ڪجهه وقت زنانخاني جي دروازي ڏانهن نهاريندو رهيو.

امير خان جي انا بہ صراحي وانگر آٽا آٽا ٿي ويئي هئي. هن کي ليلي ۽ سوڍل سان گڏ پنهنجي پاڻ تي بہ ڪاوڙ اچي ويئي، ۽ هو اٿي بيهي رهيو. ڪمري ۾ اچ وڃ ڪندي، هو پنهنجي ڪاوڙ کي ديري ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي چوڻ لڳو: ”سودا خان، پاڻهين کي سمجهائي ڇڏ. هن نٽي جي پري

بازار ۾ ترخانن کي گاريون ڏنيون آهن، ۽ امير ڪوڪلتاش کي سندس اوطاق تي وڃي مارڪٽ ڪئي آهي. ترخانن ۾ ڏاڍو تاءُ آهي. امير ڪوڪلتاش مون کي چوائي موڪليو آهي تہ آءٌ اهو نياپو تو تائين پهچايان... هاڻي تون وڃي سگهين ٿو. مون کي تنهنجي ياريءَ جي ضرورت نہ آهي؛ سليمان... سليمان...! ... سوڊل هاڻ وڃڻ لاءِ تيار آهي....."

سليمان زنانخاني جو دروازو کولي اندر آيو، ۽ امير خان جي اکين کي ڏسي، سوڊي جي اڳيان سڌو تي بيهي رهيو. سوڊو پنهنجي موڙي تي ويٺو رهيو ۽ چيائين: "آءٌ پنهنجي مرضيءَ سان آيو هوس، ۽ هاڻ ويندس بہ پنهنجي مرضيءَ سان.....!"

"سوڊا، توکي پنهنجي هٿ سان نہ مارڻ جو قسم مون کنيو آهي، نہ سليمان.... ۽ سليمان جي خنجر جو وار ڪڏهن بہ خالي نہ ويو آهي....."

امير خان تي هاڻ انگوري پنهنجو پورو اثر ڪندي تي ويئي. سوڊل چپ چاپ زنانخاني جي دروازي ڏانهن نهاريندو رهيو: هن جي ڪنن ۾ اجا تائين پازيبن جي ڇم ڇم جو آواز پري رهيو هو. امير خان هن کي اوڏانهن نهاريندو ڏسي بِر تي ويو، ۽ هن سليمان ڏانهن نهاريندي چيو: "سليمان، اِسان کي ڳالهہ ورجائڻ جي عادت نہ آهي.....!"

سليمان پربت جيڏو جناور هو: سندس اکين ۾ رحم ۽ انسانيت جو نالو نشان بہ نہ هو. هو جهنگلي سانَ جيان نڪ مان ڦونگارا ڪيندو رهيو. اوچتو هن پنهنجي ڪمربند مان ڪاري ڳن سان هڪ ڊگهيءَ ڦار وارو سنهو خنجر ڇڪي ڪڍيو، ۽ سندس زبان مان لفظ ڇڻ ڇيرجي نڪتا: "سنڌي، تون حضور جا لفظ ٻڌي چڪو آهين!"

سوڊل ڇڻ تہ ڪجهہ ٻڌو ئي ڪونہ. هن هڪ صراحيءَ مان جام پريو. اجا جام ڇپن تائين آندائين تہ انگوريءَ جي تهہ تي هن سليمان جو ڪارسرو پاڇولو ڏٺو. هن ڪنڌ جي هلڪي جنبش سان مٿي نهاريو، ۽ خنجر کي تيزيءَ سان پاڻ ڏانهن ايندو ڏٺائين. هٿ جي هلڪي اشاري سان هن جام ۾ پيل انگوري سليمان جي اکين ۾ اُڇلائي وڌي، ۽ پاڻ موڙي تان هٽي ويو. سليمان جي اکين ۾ اوندهہ جا مرچ پئجي ويا، ۽ هن جو وار خالي موڙي تي اچي ڪِريو. خنجر موڙي جي ناسي چمڙي کي آرپار ڪپي ويو.

وڏيڪ وار روڪڻ لاءِ، سوڍي جهٽ هٽي، سليمان جي خنجر واري هٿ کي ڪَرائيءَ کان جهلي، پنهنجي هٿ کي هلڪو موڙي ڇڏيو. سليمان جي وات مان ڪِيڪ نڪري ويئي، ۽ هو پنئين پاسي سڄو ہيٽو ٿي ويو. پر خنجر هٿ مان نہ ڇڏيائين. سوڍي پنهنجي گوڏي سان، سليمان جي گوڏي جي پٺ ۾ زور سان ٺوڪر هڻي، سندس ٻانهن ڇڏي ڏني. سليمان مروٽيل ٻانهن سان پٺ پر وجي ڦهڪو ڪيو، ۽ سندس ئي آبنوسي ڳن جي خنجر جي ڇهنب، سندس ڇيلهہ وٽان گهڙي، ڏُنَ وٽان نڪري آئي. هن ڇپن ۾ ئي ڪنل ڏڳي جهڙي رنبَ ڪئي، ۽ سڌو ٿي ويو. سوڍل ڪيس پير سان تڏو هڻي، اونڌو ڪري خنجر ڇڪي ڪڍي ورتو. خنجر هٿ ۾ جهلي، هو امير خان ڏانهن وڌي آيو. امير خان ڊپ کان ڇڻ پنڊپهڻ ٿي ويو. سوڍل سندس پهراڻ سان خنجر تي لڳل رت صاف ڪندي چيو: ”امير خان هي آبنوسي خنجر تنهنجي منهنجي ياريءَ جي نشانيءَ طور ڪنيو ٿو وڃان.....“

سليمان جي رنبَ تي پهريدار پنهنجا نيزا سنڀالي اندر هليا آيا. سليمان کي پٽ تي پيل ۽ سندس پيٽ مان وهندڙ رت کي ڏسي، هو منجهي بيهي رهيا. امير خان سوڍل جي هٿ ۾ خنجر ڏسي، چيو: ”اوهان کي ڪنهن سڏايو، مردودو! وڃو..... هڪدم ٽرو منهنجي منهن تان!“

پهريدار منهن پلو ڪري ٻاهر هليا ويا. سوڍل خنجر جي ڦار تي آڱر ڦيريندي، ڏار ڏسندي چيو: ”امير خان، تنهنجو نياپو آءٌ پاڻهہ تائين پهچائيندس، پر ڪنهن ترخان هن کي هٿ لاتو آهي تہ منهنجو نالو بہ سوڍو آهي.....“ امير خان تي هڪ نظر وجهي، هن وري زنانخاني جي بند دروازي ڏانهن نهاريو، ۽ پوءِ ديوانخاني مانَ نڪري، چمن مان ٿيندو پنهنجي گهوڙيءَ تائين وڌي آيو.

•

[3]

سنڌ آزاد هئي تہ چانڊوڪيون راتيون بہ آزاد هيون. سمهڻي نماز کان پوءِ ننڍا نينگر وڏي ميدانن ۾ ونجهہ وٽيون ۽ پيلهاڙا کيڏندا هئا. پريا مڙس انهن بازين تي شرطون رکندا هئا، منايون ورهائيندا هئا. ڪٺندڙن توڙي هارائيندڙن جون مانيون جهلبيون هيون. لونگيون ٻڌبيون هيون، پتاشا ورهائبا هئا، ڍونڪا وڄندا هئا، ڇيرون ٻڌبيون هيون، سانگ وڄهبا هئا ۽ آزادي مائبي هئي. پر جڏهن کان قنڌاري ڪڙڪيا هئا، ۽ سنڌ غلام ٿي هئي، تڏهن کان چنڊ ڪٺي کهڙا بہ سورنهن سينگار ڪري، سمهڻي نماز کان ئي اڳ سڀ ٽڙي پکڙي ويندا هئا. پيش امام ويچارا انهيءَ اوسيئڙي ۾ هوندا هئا تہ من ڪي مومن اچي نڪرن تہ ڪا جماعت پڙهجي. پر ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ نمازي مسجد ڏانهن رخ رکندو هو.

اڄ بہ چنڊ جي سون ــ ورني سورهين رات هئي. چوڌاري چٽن ئي ڏِسن تي چانڊوڪي جون سون پڌاريل هو. سنگهار آخوند نور محمد جي حجري ۾ داخل ٿيو تہ اتي جاڻڻ ٻگهيو، دلاور سمون، صاحب اُنڙ ۽ يارو سومرو اڳي ئي پٽلي ماريو ويٺا هئا. سنگهار کي ڪيڪاريندي آخوند چيو: ”ابا ڀلي ڪري آئين، جيءُ ڪري آئين. آ، هتان ٿي ويهہ.....“

سنگهـــــار آخوند جي پاسي ۾ ويهي رهيـــو. جاڻڻ جي پٽ کي ڪوڪلتاش ارغون انڌو ڪرائي ڪوهہ ۾ وجهائي ڇڏيو هو، ۽ سنگهار وٽس عذر خواهي لاءِ وڃي نہ سگهيو هو، سو ويهندي وقت سندس ڪلهن ۾ ٻانهن وجهي، همدردي ۽ سچٽپي جو ياڪر وجهندي چيائين: ”ادا جاڻڻ، ڌڻيءَ جي اها مرضي هئي: سندس شيءِ هئي، موٽائي ورتائين. پر سندس موت بہ موچارو ٿيو جو سنڌ مٿان سِر ڏنائين..... ڌڻي صبر ڏيندءِ!“

جاڻ جي عمر اچي موٽ ڪاڏي هئي. هڪڙو ئي پٽ هوس دين دنيا ۾، پر ديس تان قربان ٿيو هو؛ ڏک تہ گهڻو ئي هوس، پر سندس دل ۾ هاڻ فقط اها آرزو هئي ڪوڪلتاش ڪان بدلو وٺڻ. ان ڪري آخوند نور محمد جي سڏ تي پهرين پهرين جاڻ آيو هو. سندس ڏک سيني جو پنهنجو ڏک هو. جنهن بہ سرويچ اهو سڏ ٻڌو هو، سو هلي وٽس آيو هو. هينئر بہ آخوند سيني سان گڏجي فاتح پڙهي، وري جاڻ سان عذرخواهي ڪئي.

جڏهن جن ڪي اچڻو هو، سي پهتا، تڏهن آخوند سيني کي چپ رهڻ جو اشارو ڪندي چيو: ”ابا، باهہ وري دُکڻ لڳي آهي. اجا ٿي سال بہ ڪونہ ٿيا آهن جو وري سنڌين کي سنڌ جي سور جاڳائي وڌو آهي. مون اوهان کي هت سڏ ان ڪري ڏنو آهي، جو منهنجن ڪنن ۾ ڪن ترخانن اها ڳالهہ وڌي آهي تہ مرزا جان بابا مرزا باقيءَ خلاف شورش ڪرڻ وارو آهي. پهرين وچ ۾ سلطان محمود خان پيو هو، مرزا باقيءَ ان کي ترڪتال ٻڌائي، ڇهہ ڪنواريون ترڪ ڪنيزون ۽ ٻيا تحفا ڏيئي راضي ڪري موڪلي ڇڏيو. هاڻ مرزا جان بابا پنهنجي منهن تـتي تي چڙهڻ وارو آهي. منهنجو خيال آهي تہ اسين مرزا جان بابا جو ساٿ ڏيون!“

”نہ سائين نہ، مرزا جان بابا بہ تہ نيٺ ترخان آهي؛ مرزا باقيءَ جو پاءُ آهي، ڏاريون آهي. اسان جي لاءِ ڳالهہ ساڳي: مرزا باقي سنڌ جو حاڪم نہ ٿيندو تہ مرزا جان بابا ٿيندو يا شاهہ قاسم ارغون ٿيندو. سنڌ لاءِ ڪهڙو فرق پوندو؟ اهو ٿيو هٿ وٺي پاڻ کي ٻوهي ۾ ڏيڻو. جي مرزا باقي کٽي ويو تہ سنڌين جو جڻ ـ ٻچو رُلائي ڇڏيندو؛ جي مرزا جان بابا کٽيو تہ ان تي وري ڪهڙو اعتبار. هو ائين سمجهندو تہ سنڌي اڄ مرزا باقيءَ خلاف منهنجو ساٿ ڏيو بيٺا آهن، سڀائي منجهن ئي ڪو زور وارو ماڻهو پيدا ٿيو تہ ان جو ساٿ ڏيندا. ان ڪري، دشمن سو دشمن ـــ هنن سمورن کي ختم ڪرڻ جي ڪا سوچيو.“ سنگهار پنهنجي راءِ ڏني.

”ڇئين تہ سچ ٿو، پر مرزا جان جي وري بہ سنڌين سان سڱابندي آهي؛ سميجا سندس سيڻ آهن. اسان لاءِ وري بہ مرزا جان بابا چڱو.“ دلاور سمي چيو.

”سڱابنديءَ سان ڇا ٿو ٿئي؟ ترخان وري بہ ترخان. هينئر بہ موچڙا

پيا اٿس تڏهن وچي سميجن وٽ لڪو آهي. نه ته اهي ساڳيا سميجا پٽس جي وقت ۾ وٽس دانهين ٿي ويا ته انهن کي رُکو جواب ڏنو هئائين.“ سنگهار کي ڳالهه پسند نه هوندي هئي ته سڌو چئي ڏيندو هو.

آخوند نور محمد، ناس جي چپٽي ڏيندي چيو: ”منهنجو مقصد اهو ڪونهي ته مرزا جان کي سنڌ جي حاڪم ٿيڻ ۾ مدد ڪريون. سندس لشڪر ۾ اڌ کان مٿي سميجا ۽ انڙ آهن. اهي ته آخر پنهنجا آهن: انهن سان ڳالهيون ٻولهيون ڪجن: جيڪڏهن مرزا جان بابا ڪٽي وچي ته سندن مدد سان ڪيس ٽيڙڻ ڏکيو ڪونه ٿيندو.“ آخوند نور محمد تصور ئي تصور ۾ سنڌين جي پنهنجي راڄ کي ڏسڻ لڳو هو.

”سنڌين ۾ ڪير آهي جو مرزا جان کي ٽُڏي، ڪيس گادي وٺي ڏجي،“ جانڻ ٻهريون پيرو ڳالهايو هو.

”ادل، ڳالهه لک جي ڪئي اِٿئي. اسان جي فيروز سمي ته ڪو ٻوٿو ڪونه ٻاريو. پاڻ ٻيڙو ٻوڙي راهي ٿيو. اهڙو ڪو سردار ڪونهي جنهن کي سمورن راڄن جي حمايت هجي، ۽ ان کي ڪٽي واڳون ڏجن،“ دلاور سمي چيو. فيروز سمي جو نالو ڪڻندي، هن جا ڏند ڪرٽجڻ لڳا هئا. فيروز جي بدبختيءَ ۽ ڪمزوريءَ جي ڪري ڇهه سؤ سالن جي ماڻيل آزادي سنڌ وڃائي ويٺي هئي.

”اڙي ابا، ڪو سردار نه ملندو ته سنڌ کي آزادي ڪانه ملندي ڇا؟ ڌارين کي ڪڍو، پوءِ پاڻيهي ڪو ٻلو ٿي پوندو. پنجن ڇهن ڄڻن کي سپ سنڌي چوندي ملڪ هلائڻ لاءِ مقرر ڪندا ته ملڪ ڇو ڪونه هلندو. اهي سرداريون ۽ بادشاهيون ئي ته سنڌ جو سِر وڃائين ٿيون. پنهنجي سرداري ۽ بادشاهي قائم رکڻ کان ته سمن ۾ ڦيتاڙو پيو، ۽ وچي شاهه بيگ جي سنگهر پنهنجي ڳچيءَ ۾ وڌائون،“ آخوند نور محمد جون ڳالهيون ئي اهڙيون هونديون هيون، جو ماڻهو ڀانءِ ته وينو ٻڌي. ان ڪري ڪيس عزت به سپ ڏيندا هئا. وڏيءَ نظر جو ماڻهو هو، ٿلهو نڙڪو مُلو ڪونه هو، جن مان خلق سڄي ڪڌوڪو پروسو وڃائي چڪي هئي.

آخوند نور محمد ته سمورين بغاوتن جو منڍ مهاڙ هو. هن جي ذريعي مڪتبن، مدرسن ۽ دارالعلومن ۾ اندر ئي اندر پيئي شاگردن کي تربيت

ملندي هئي؛ ۽ باهه جڏهن به ٻرندي هئي ته انهن شاگردن جو ان ۾ وڏو هٿ هوندو هو. ڪمال ته اهو هو، جو خود ترخان به هن کي ڏاڍي عزت ڏيندا هئا. مرزا باقي جهڙي ڪنجوس ۽ بي مروت به ڪيس سروپاءِ ڏياري موڪلي، ۽ پائنده بيگ جي اتاليق ٿيڻ لاءِ درخواست موڪلي هئائينس. سندس علم ۽ فقيريءَ جو ايڏو ته نالو هو، جو ڪنهن ترخان کي به اهو شڪ نه هوندو هو ته آخوند نور محمد کي پنهنجي درس و تدريس ۽ مسيت کان سواءِ ٻيو به ڪو مقصد هوندو. سنڌ جي سورهين جا ميڙ وٽس ڪٺا ٿيندا هئا، سي به اهڙيءَ طرح جو ڪنهن کي پتو ڪونه پوندو هو ته ڪير آيو، ڪير ويو. سندس علم ۽ درويشيءَ جي هاڪ همايون ۽ پوءِ اڪبر جي دربار تائين پهتل هئي. ان ڪري ڪنهن سرڪش ترخان کي به همت نه ٿيندي هئي جو آخوند جو چوڻ موٽائي. بکر کان ٺٽي تائين سندس هزارين فدائي ۽ شاگرد ڦهليل هئا، جيڪي هن جي حڪم تي سِر ڏيڻ لاءِ تيار هوندا هئا.

جڏهن سڀ ڳالهيون بحث مباحثي کان پوءِ صاف ٿيون، تڏهن آخوند چيو: "ڀهريون ڪم ته هي آهي ته ارغون ۽ ترخان سردارن کي اهڙو هيسائجي، جو جيڪڏهن ڪا شورش ٿئي ته، هو ڪنهن به ڊر جو ساٿ نه ڏين. ٻي ڳالهه اها ته سنڌ جي سرحدن تي اهڙا ماڻهو موڪلجن، جو ڪنهن به ترخان سردار جو ماڻهو قنڌار کان ڪمڪ آڻي نه سگهي. ٻڌو اٿم ته ڪو ترخان سردار قنڌار وڃڻ لاءِ سنيريو آهي. ان کي ڪنهن طرح روڪڻو آهي." آخوند نور محمد هائي فيصلي جي انداز ۾ ڳالهائي رهيو هو. سندس اکين ۾ هڪ نئين جوت جلي رهي هئي، چڻ سنڌ جو روح سندس اکين ۾ بکڻ لڳو هو.

"اها خبر ڪنهن وڏي ترخان کي هيسائڻ سان پوندي ته قنڌار کان ڪمڪ وٺڻ ڪير ويو آهي. اهو خط به هٿ ڪجي. جڏهن اهو خط هٿ اچي وڃي ته....."

"آءٌ حاضر آهيان....." سنگهار هڪدم حامي ڀري.

"ته پوءِ آءٌ سنگهار سان گڏيو ويندس،" جاڻ پنهنجي پراڻي يار کي اڪيلو ڇڏڻ نٿي گهريو.

"ابا سنگهار، تون نه وڃين ها ته چڱو. توکان ترخان هونئن ئي گهٽو

چرڪيل آهن. جڏهن ڪان ڪوڪلتاش ڪي چينيپو اٿئي، مون ڪي ڪيتريون دانهون مليون آهن. پر خير، هاڻ هيئن ڪج، جو ڪنهن طرح اها خبر هٽ ڪر تہ قندار ڪير ٿو وڃي، ۽ خط ڪنهن ڏي لکيل آهي. جي خط ٿي ملي وڃي تہ واہ واہ. پوءِ اهو خط ڪٺي آخوند صالح کي پهچائجو. تنهان پوءِ جيئن آخوند صالح چوي تيئن ڪجو. آءُ پاٺيهي آخوند صالح سان صلاح ڪندس، ۽ پوءِ جيئن ڏٺيءَ کي منظور هوندو، تيئن ڪنداسون."

"اسين صبح جو ساجهر نٽي وڃي ڪو جتن ڪنداسون..... چڱو هاڻ موڪلائي ڪانهي." سنگهار اٿي بيهي رهيو. آخوند نور محمد بہ اٿي بيهي رهيو، ۽ سنگهار جي اکين ۾ نهاريندي چيائين: "ڏٺي سائي تيندءِ، ابا!" الائي چو آخوند نور محمد کي ائين لڳو چڻ هو سنگهار کي آخري پيرو ڏسي رهيو هو. هن بي اختيار ٿي ڪٺي سنگهار کي ڀاڪر پاتو. جذبات کان هن جو آواز ڳرو ٿي پيو هو، ۽ سنگهار فقط ايترا لفظ ٻڌا: "جيئي سنڌ!"

هن جا گهوڙا مسجد جي پٺيئن پاسي ڦٽل مندر ۾ ٻڌل هئا. سنگهار پنهنجي گهوڙي جو توبرو لاهي، هني هيٺان هٽي، گهوڙي کي لغام چاڙهي سواريءَ لاءِ لانگ ورائي. جانڻ بہ سوار ٿي گهوڙي کي اڙي هنئي. ٻنهي جي دلين تي گذريل وارداتن، هلندڙ حالتن ۽ ايندڙ وقت جو غبار هو، ۽ گهوڙن جي رفتار تي هنن جا خيال هنن کان بہ اڳ ۾ ڊوڙڻ لڳا. هنن اڳيان جيڪو آدرش هو، تنهن هنن جي خيال ۾ هڪجهڙي ڳوڙاڻ پيدا ڪري وڌي هئي، ۽ هو ٻيئي پنهنجي پنهنجي زندگيءَ تي سوچڻ لڳا.

سنگهار سوڍل کان چار سال ننڍو هو، پر سندس طبيعت بلڪل جدا ۽ نرالي هئي. اجا ننڍو ئي هو تہ ڪنهن ڳالهہ تي پيءُ سان ڪاوڙجي جبل هليو ويو. اتي هن جي سنگت اهڙن ماڻهن سان ٿي، جن جو ڏنڌو ئي هو ڌاڙا هڻڻ ۽ ڦرون ڪرڻ. هن جي زنده رهڻ لاءِ بہ ضروري هو تہ هو بہ هنن سان هنن جهڙو ٿي هلي. ان ساٿ، ان سنگت هن کي سيڪجهہ گهُري وٺڻ بدران چني ڦري حاصل ڪرڻ جي عادت ڏيئي ڇڏي هئي. جنهن بہ شيءِ کي هن پنهنجي لاءِ ضروري ٿي سمجهيو، يا جنهن تي سندس دل ٿي، اها هو زوريءَ حاصل ڪندو هو. هن پنهنجن سنگتين کان هڪ پيو بہ سبق پرايو هو: هيٺي کي ڪڏهن بہ نہ ستائيندو هو. پورا اٺ سال جبل تي گذاري، جڏهن هو

ڳوٺ موٽي آيو، تڏهن ڳوٺ جي نئين حياتي هن کي بلڪل ڏاڍءِ نہ آئي. پٽس کي پنهنجي زمين جو ٽڪر هو، ۽ مالوند ماڻهو هو. چئن پٽن هوندي بہ سمورو ڪم اڪيلي سر هن کي پاڻ ڪرڻو پوندو هو. سوڍل لهرڪي ڪم کي وچي چنبڙيو هو. سنگهار جبل هليو ويو. تنهن کان ننڍي دادن جي پانهن آخوند نور محمد وٽي ويو هو ۽ وچي ڪيس ملتان جي ڪنهن مڪتب پيڙو ڪيو هئائين. سيني کان ننڍو، ڏنو، البت ساڻس پاتهن بيلي هو، پر تن ڏينهن اجا ننڍو هو. هن جي طبيعت بہ نرالي هئي، سڄو ڏينهن چنگ ۽ نڙ وڄائيندو وتندو هو. سنگهار کي ڪهڙي خبر تہ مال ڪيئن پهرائبو، ڍڳيون مينهون ڪيئن ڏينديون. پر لاچار کي آچار ڪونهي. ٿورن ڏينهن ۾ هن سڄو ڪم سنڀالي ورتو. پوءِ جيڪو وقت بچندو هوس، سو پنهنجي سرخي تي چڙهي بي مقصد پيو سواريون ڪندو هو.

هڪڙي ڏينهن وچي سمن جي هُڙين کان نڪتو، ۽ رستو پلجي ويو. جيئن تيئن ڪري هڙين کان ٻاهر آيو. سامهون انهن ئي سمن جون ٻاجهريون هيون. هو پنهنجي سرخي تي سوار، ٻاجهرين مان پئي لنگهيو تہ ڪانياٽيءَ جو ڳوڙهو اڇي ڪيارڙيءَ ۾ ڪُتس. مڙس ڏڪ تہ پڇائي ويو. پر ڪانياٽيءَ واري جي ڳولا ۾ نڪري پيو. ٿوروئي پوئتي موٽيو تہ پيهي تي بيٺل پاڳل کي ڏٺائين. ڪانياٽي هٿ ۾ هيس، نئڙي پيو ڳوڙهو تي ڪنيائين تہ هن بہ گهوڙو آٽي پيهي جي پر ۾ جهليو، ۽ هڪ ٿِڪ سندس منهن ۾ نهارڻ لڳو. پاڳل حيا کان ڳاڙهي ٿي ويئي، پر هن مڙس جي هيبت کان هوءَ هن مان اک ڪڍي نہ سگهي.

"نالو ڇا اٿئي؟" هن اهڙيءَ طرح پڇيو ڄڻ ڪنهن ٻار کان ٿي پڇيائين.

"پاڳل!" پاڳل ائين ٿي پانيو تہ جيڪڏهن جواب نہ ڏنائين تہ هينئر ئي هو ڪيس ڪٽي ويندو.

"ڌيءَ ڪنهن جي؟"

"پونگر سمي جي!"

بس سوال بہ اهي، جواب بہ اهي. هن اکين ۾ فقط هيترو نياپو پاڳل کي ڏنو تہ آءٌ وري ايندس. پاڳل ان نيابي کان ڏجي ويئي، پر ساڳئي وقت سندس دل جي ڪنهن ڪنڊ ۾ اها آس جاڳي اُٿي تہ شل ائين ٿـئي. هو گهوڙو موٽائي، ڳوٺ واپس آيو، ۽ اچڻ شرط ماءُ جون مٽيون منجهائي

چڙيائين: ”مون کيَ پاڳل گهرجي ـــ پونگر سمي جي ڌيءُ!“ هن ماءُ کي چيو هو.

”ابا، پنهنجو راڄ ڀيو، هنن جو ڀيو. سما ڌارين ۾ نياڻيون ڪونه ڏيندا!“ ماڻس هن کي سمجهائيندي چيو هو.

”مون کي پاڳل گهرجي، سمجهيئي. آءٌ راڄ ڀاڄ مان نه ڄاڻان!“ هن ضد ڪندي چيو.

ماڻس پڻس سان ڳالهه ڪئي. پرئي مڙس مرڪو چڙٻ ڏيئي ڪڍيس، ”پراين نياڻين جو نالو ڪڻندي توکي شرم نٿو اچي؟“

هن کي شرم نه چيا، ڳالهه ئي سمجهه ۾ نه آئي. سرخي تي چڙهي وري سمن جي ڳوٺ هليو ويو. پڇا ڪري وچي پونگر سمي جي لوڙهي تي بيٺو، ۽ سڏ ڪيائين. پاڳل ان مهل جنڊ پئي پيهو. سڏ ٻڌي، هنجو هٿ جنڊ جي هٿئي تي ايترو زور سان ڦيي ويو، جڻ نه هٿئي هن جي مُٺ کي جهلي ورتو هو. پونگر سڏ تي ٻاهر نڪتو. نه سلام نه دعا، هن لهندي ئي چيو:

”چاچا پونگر، آءٌ پاڳل جو سڱ گهرڻ آيو آهيان!“

پونگر کي جڻ چيلاڻا چنبڙي ويا. ههڙي ڳالهه نه تي نه ٿيندي. نه ڄاڻ نه سڃاڻ، نه ڪا دعا نه سلام، چي، ’آءٌ سڱ گهرڻ آيو آهيان!‘ پونگر الائي پاڻ تي ڪيئن ضبط ڪيو، ۽ هن کي گهوريندي چيائين: ”ابا، ڪير مڙس آهين؟“

”آءٌ پاڻ سوڍو آهيان. سنگهار نالو اٿم، عبدالله سوڍي جو پٽ آهيان،“ سنگهار هن جي گهور کان لهرائيندي چيو.

”ابا، واه جو پٽهين جو نالو ڪڍيو اٿئي. چڱو مڙس تي تري وچ نه ته.....“ پونگر کان هاڻ پاڻ جهليو نه ٿيو. ڪاوڙ کان هن جو آواز گهگهو ٿي ويو. هن جون اکيون جنسي رت چڙهڻ لڳيون.

”تڪڙ ڪانهي، سيان سانجهيءَ تائين جي مون کي سنئون سبتو جواب نه مليو ته آءٌ پاڳل کي ڪڍي ويندس!“ ائين چئي، هو گهوڙي تي چڙهي وري ٻاجهرين ۾ لهي پيو. پونگر حيرت مان ڏسندو ئي رهجي ويو.

ٻئي ڏينهن سانجهيءَ تائين هو انتظار ڪندو رهيو. اڱڻ ۾ سندس اچ وچ لڳي پيئي هئي. ڪيڏي مهل ڪهاڙيءَ ۾ تي هٿ وڌائين ته ڪيڏي مهل

اندران ترار ڪڍي تي آيو. ماڻس ڪي من ۾ چيـر پوڻ لڳا تـہ چورو الائي ڇا ڪندو. ڪيس سنگهار جي طبيعت جي خبر هئي، سندن هوڏ جي خبر هئي. پر جيئن جيئن سانجهي ترندي ويئي، تيئن تيئن هن جي طبيعت بـہ سانتيڪي ٿيندي ويئي. ٿيهريءَ ڪان پوءِ، هن تڙ ڪري وڃي گهوڙو سنيرايو هو. سانجهي بانگ آئي، تہ ڪهاڙي هني ۾ هٽي ڇڏيائين. پالي جي منهن تي قاتل رليءَ مان موئرو ناهي ويڙهي ڇڏيائين. توبري ۾ باهہ ٻارڻ جو سامان رکي، گهوڙي تي چڙهي، وري سمن جي ٻاجهرين ڏانهن رخ ڪيائين.

جڏهن ڪجهہ اوندهڙو ٿيو تہ اچي ان هنڌ بيٺو، جتي پاڳل کي ڏٺو هئائين. پيهي جي پنيان ٻهہ جون بہ ڏنون لنبيل هيون. هن گهوڙي تان لهي، ٻهہ تان مٽيءَ جو ليپو ڪُرڙي ڪوٺي لاهي ڇڏيو، ۽ اِتي ئي باهہ ٻارڻ ويهي رهيو. باهہ دُکائي، پالي ۾ ٻڌل موئري کي ساڙڻ لڳو. جڏهن موئرو مچڻ لڳو، تڏهن وٺي ٻهہ کي باهہ ڏنائين. ڏکڻ پئي لڳو. ٿوريءَ دير ۾ باهہ آسمان سان ڳالهيون ڪرڻ لڳي. پاڻ ٻاجهرين ۾ لڪي ويهي رهيو. گهڙيءَ ڪان پوءِ باهہ جي شعاع ۾ هن ويهارو مڙسن کي ڪهاڙين ۽ ترارين سان باهہ ڏانهن ڊوڙندو ڏٺو. همراهہ ٻرندڙ باهہ تائين پهتا تہ هو گهوڙي کي آهستي آهستي ٻاجهرين مان ڪڍي آيو. باهہ جي آواز ۽ سمن جي رڙين ۾ هن جي گهوڙي جي سنبن جو آواز دٻجي ويو، ۽ جڏهن پونگر جي لوڙهي وٽ پهتو تڏهن ميدان خالي ڏٺائين. گهوڙي جي رفتار ڍري ڪري هو لوڙهي اندر هليو آيو. گهر جون زالون بہ باهہ ڏسي پڌر ۾ نڪري آيون هيون. جيسين زالون پاڻ سنڀالين، تيسين هن پاڳل کي ڪٽي اڳيان ويهاريو، گهوڙو موٽائي ٻاهر نڪري ويو.

ڳوٺ وڃڻ بدران، هن شهر ڏانهن واڳ ورائي. ڇهہ مهينا گم هو. انهن ڇهن مهينن ۾ سما بہ روز هن جي راهہ ڏسندا رهيا. جي هو ڪٿي ملي وڃي ها تہ ڳيا ڳيا ڪري ڇڏينس ها، ۽ لاش بہ ڪونہ مليس ها. ڇهين مهيني ڪان پوءِ هو ڳوٺ موٽيو تہ سمن کي چوائي موڪليائين تہ 'پاڳل منهنجي نڪاح ٻڌي جوءِ آهي؛ جي اوهان کي اجا بہ خارون هجن تہ پل اچي پنهنجي ٻانهن وٺي وڃو!' سما مِني بہ ماٺ تہ مُني بہ ماٺ ڪري، دل من هٽي ويهي رهيا.

پنهنجي پراڻي زندگيءَ جي ارڏاين البيلاين کي ياد ڪري سنگهار پنهنجي منهن کلڻ لڳو. ڇا ته ڏينهن هئا! پر اوچتو ڪيس هڪ اهڙي ڳالهه ياد آئي، جنهن جڻ مرڪ سندس چپن تان روڙي ڪڍي ڇڏي. نئون نئون شهر ڪان موٽيو هو، ۽ وري پيءُ سان گڏ ڪم ۾ جُنبي ويو هو. ڳوٺ ۾ جيڪڏهن ڪو دوست ۽ سنگتي هوس ته ناٽڪ منڊليءَ وارو روپو. روپي جو پيءُ منائيءَ جو دڪان هلائيندو هو. سندس منائي ٺٽي تائين مشهور هئي: ٺٽي جا امير اُمراء ۽ نواب ارباب منائيءَ جي ٿالهن جا ٿالهه وٺائنس گهرائيندا هئا. سندس موٺيون، ميسو پاڪ، ٽڪيون، چمون، گهيهيت ڏسندي ئي ماڻهوءَ جي دل هرڪجي ويندي هئي. جهڙي هيس منائي، اهڙو ئي منڙو ماڻهو هو. هڪڙو ئي پٽ هوس روپو. روپي کي پتلين نــاهڻ ۽ ناٽڪ ڪرڻ جو مرض هوندو هو. شام جو دڪان تان اٿي، ٽڪاڻي جي پرواري ميدان ۾، يا پنهنجي گهر جي وڏي دالان ۾ دوستن يارن سان پتليون نچائيندو هو يا ناٽڪ رچائيندو هو. سندس پوپريون ته ملڪان ملڪ مشهور ٿي ويون هيون، ۽ ڪتان ڪتان جا ماڻهو انهن کي ڏسڻ لاءِ ڪَهي ايندا هئا. سندس رام ليلا، مومل راڻو، لاڏي ۽ ڏاهر ايترو ته مشهور هئا، جو سال ۾ هڪڙو پيرو سڄي سنڌ اچي انهن ناٽڪن کي ڏسڻ لاءِ گڏ ٿيندي هئي. روپو جيڪڏهن پئسو ڪمائڻ گهُري ها، ته هوند الاهي ڪمائي ها. پر هو سنگهار کي چوندو هو ته ’يَرَ پنهنجا سنا ماڻهو آهن سڀ پورهيت؛ پورهئي کان پوءِ جيڪڏهن گهڙيءَ لاءِ ڪين ڪا مُرڪ سُرڪ ۽ وندر ورونهن ڏيئي سگهون ته ان کان وڌ بيو ڪهڙو انعام اڪرام ٿي ٿو سگهي؟‘ پر جڏهن کان سنڌ آزادي وچائي هئي، روپي ۽ سندس جيڏن يارن رام ليلا ۽ ٻين داستانن بدران سنڌ جي سورهين ۽ پرين مڙسن جا ڪردار ناٽڪن ذريعي ماڻهن کي ڏيکارڻ شروع ڪيا هئا. ٺٽي کان ملتان تائين هر شهر هر ڳوٺ ۾ ناٽڪ منڊلين ۽ پڳتن جي ڌُم لڳي ويئي؛ ۽ سنڌ جي ٻچي ٻچي تائين وندر ورونهن ذريعي ڳالهه پهتي ته سنڌ غلام آهي، سنڌي غلام آهن، سندن ٻولي به پنهنجي ٻولي ڪانهي. سنگهار پهرين ته انهن ڳالهين کان پري هو، پر روپي جي زور پرڻ تي هو به اهي ڪيل ۽ ناٽڪ ڏسڻ هليو ايندو هو. روپي جي دالان ۾ هشام ماڻهن جا اچي ڪٺا ٿيندا هئا. تِر ڇٽڻ جي جاءِ نه بچندي هئي. روپو ۽ سندس ساٿي

سنڌ جي تاريخ جا اهڙا اهڙا واقعا ناٽڪن ۾ پيش ڪندا هئا، جو پيرسن ۽ پوڙها لڙڪ اگهندا اٿندا هئا. ۽ جوانن ۾ چُڻ پُڻ ۽ سرگوشيون شروع ٿي وينديون هيون. اهڙيون ڳالهيون لِڪيون نه آهن، ۽ ويندي ويندي ڳالهه وڃي ترخان عامل تائين پهتي. هڪڙي ڏينهن روبي جي منڊليءَ جا همراهه دولهه دريا خان ۽ شاهه بيگ ارغون جو ناٽڪ ڪري رهيا هئا ته ٻنيان آهستي آهستي ترخان عامل ٻن ٽن سپاهين سان اچي ميڙ ۾ شامل ٿيو. هنن ان مهل ته ڪجهه نه چيو، پر جڏهن ماڻهن ناٽڪ ختم ٿيڻ وقت هنن کي پنهنجي وچ ۾ ڏٺو، تڏهن ڪن کي ڳالهه کُڪڻ لڳي ته هن مان ڪو وڏو خلم ٿيندو. ٿيو به ائين. عامل ان ئي ڏينهن نٽي چڙهي ويو. ٻن چئن ڏينهن کان پوءِ روبي کي ترخان جهلي ويا. سنگهار ۽ ٻين جوانن ۾ ڏاڍو تاءُ هو. سنگهار روز روبي جي پيءُ وٽ وڃي ويهندو هو ۽ ڪيس دلداري ڏيندو هو. ماڻهو آخوند نور محمد وٽ به دانهين ٿي ويا. هن ڪن ترخانن کي اِشارو ڏنو ته جيڪڏهن روبي کي ڪجهه ٿيو ته ڳوٺن جا جوان بگڙي پوندا. سنگهار به کُليو کُلايو ترخانن کي چوندو هو ته روبي جو وار به ونگو ٿيو ته ترخان عامل جو خير ڪونهي.

هڪڙي ڏينهن شام جو هو روبي جي گهر ويٺو هو. روبي جي ماءُ به مِنا لولا ۽ پاپڙ آڻي سندس اڳيان رکيا. نماشام جي مهل هئي؛ روبي ۽ سندس سنگتين جي عادت هئي ته ٻڌندڙ سچ کي ڏسي، لولا ۽ پاپڙ کائي پوءِ ناٽڪ منڊليءَ ڏانهن ويندا هئا. سنگهار اڃا لولي ڏانهن هٿ وڌايو ته گهوڙن جي سنبن جو آواز ڪن تي پيو. هندن جي محلي ۾ گهوڙن جي سنبن جو آواز هميشه ڪنهن فتني کي اٿاريندو هو. روبي جو پيءُ اُٿي بيهي رهيو. هن ويچاري جو بدن ڪنهن وسوسي ۽ ڀرم کان ڏڪڻ لڳو. روبي جي ماءُ ڪان به دانهن نڪري ويئي. گهوڙا اچي روبي جي دروازي اڳيان بيٺا. دروازي تي ڪڙو لڳو ته روبي جي پيءُ پاڻ اٿي وڃي در ڪوليو. ڳوٺ جي عامل سان گڏ ٽي سپاهي، ٽي وڏا ڍاڪون ڪنيو بيٺا هئا. عامل کِلي چيو: "نٽي جي عامل مٺائي گهرائي هئي، سي ڍاڪون واپس ڪيا اٿس. خالي ڍاڪون موڪلڻ کي بدسوڻ سمجهي، اوهان لاءِ سوڪڙيون پاڪڙيون موڪليون اٿس!"

ائين چئي هن سپاهين کي اشارو ڏنو. سپاهين ٽيئي ڍاڪون دالان ۾ پيل صندل تي آڻي رکيا. عامل ۽ سپاهي ڪلندا هليا ويا. روبي جي پيءُ جي

منهن تي مرڪ موٽي آئي، ۽ ڪلندي چيائين: ”مون چيو ڪونہ ٿي تہ منهنجي منائي ڪائيندڙ ڪٽي ارغون هجي يا ترخان، تڏهن بہ منجهس ماٺيپو موٽي ايندو! روبي ماءُ، ڏس تہ سهي تہ ڪهڙيون سوڪڙيون مليون آهن!“

روبي ماءُ صندل وٽ اچي، وڏي ڀاڪوڻ جو پڙ مٿي ڪنيو، ۽ پوءِ هڪ دل ڏاريندڙ ڪيڪ ڪري اتي ئي ڏندڻجي ڪِري پيئي. روبيَ جي پيءُ ۽ سنگهار بہ ڏٺو: روبي جي وڍيل سِسي سڌي سنئين، ڀاڪوڻ جي پڙ تان هنن ڏانهن نهاري رهي هئي. روبي جي پيءُ ڪان بہ دانهن نڪري ويئي، ۽ ويچارو پنهنجي اڪيلي پٽ جو اهو حال ڏسي ڪپڙا ڦاڙڻ ۽ وار پٽڻ لڳو. سنگهار ڪي سمجهہ ۾ نہ آيو تہ ڇا ڪري. نيٺ ٻاهر نڪري ڏيي سوناري جي گهر وارن کي سڏي ورتائين، جن اچي روبي جي ماءُ پيءُ کي سنڀاليو. ڳوٺ ۾ ڄڻ راڪاس گهمي ويو. هر ڪنهن جو ڪنڌ هيٺ ٿي ويو. پوڙهن کي پنهنجا ٻچا ياد آيا ۽ جوانن کي پنهنجو هميشہ کلندو ٽهڪندو يار روبو ياد اچڻ لڳو. روبي جي ارٿيءَ ۾ ڳوٺ جو هر ماڻهو، مسلمان، هندو ۽ ٻوڏي ائين شامل ٿيو ڄڻ روبو هر ڪنهن جو پنهنجو پٽ، پنهنجو سڳو ڀاءُ هو. مسائڻ ڪان موٽندي، سنگهار پنهنجي سموري سنگت کي اشارو ڪري، ڦٽل ڀوري ۾ لهي پيو. ويهارو مڙسن جو هو. سنگهار کي لفظ ڏانءِ نہ پيا اچن، جن سان هو همراهن کي پنهنجي ڳالهہ سمجهائي: رڳو ايترو چئي سگهيو تہ ”اسين سنڌي آخر هي ڳالهيون گهٽو وقت سهنداسون. اچو تہ هميشه هميشه لاءِ هنن ڀوندڙ ڪائيندڙن ترخانن جو خاتمو ڪريون!“

سنڌ ۾ جتي ڪٿي جوانن ۾ اڳيئي غلاميءَ خلاف مچ پئي ٻريا. صلاح اها بيٺي تہ هڪڙو هڪڙو همراهہ سنڌ جي ڳوٺن ۾ وڃي، سيني سرويچن کي سڏ ڏئي تہ ان ڏينهن کان پورا ڏهہ ڏينهن پوءِ، سانجهيءَ پهر هر ڳوٺ، هر شهر ۾ سنڌي ترخانن جي چونڪين تي راتاهو ڏين ۽ سنڌ مان سندن نالو نشان ميساري ڇڏين. جتي جتي اهو نياپو پهچي، اتان جو ڪو ماڻهو وري پنهنجي پر واري ڳوٺ، واهڻ وستيءَ ۾ اهو سنيهو پهچائي. ڪن جو خيال هو تہ ڏهہ ڏينهن بہ صبر نہ ڪجي. پر سيني جي آخري صلاح اها بيٺي تہ جيڪڏهن هڪڙي يا ٻن هنڌن تي اڳواٽ ڪو قدم کڻبو، تہ شهرن ۽ چانوڻين مان ترخانن جا لشڪر ڳوٺن ۾ ٻاهيون ٻاري ڇڏيندا.

سنگهار جا ساٿي سنگتي سنڌ ۾ ٽڙي پکڙي ويا. نئي، سيوهڻ، بکر، بدين ۽ امر ڪوٽ تائين بغاوت جي اها چڻنگ ماڻهن جي دلين ۾ مچ بارڻندي ويئي. جتي ڪٿي ماڻهن لاءِ ان ڏينهن جو اوسيئڙو ڏکيو ٿي پيو. هاري ناري، ڪمي ڪاسبي ۽ پورهيت پنهنجو ڪم هاج وساري ويٺا. ماڻهن جي منهن ۾ سرهائي اچي ويئي. وسين واهڻن ۾ پار به ٽوليون ٺاهي بيت ڏيندا لنگهندا هئا.

”بديسي بڇڙا، ماري ڪندا سين مَڇَ،
ڏونگرا ڏرندا ڏيهه ۾، لهندي سنڌوءَ اُڇَ،
نه ڪي پاپ نه ڪي پُڇَ، ڏسندا ڏيهه ــ ڌڻي!“

ان ڏينهن جي اوسيئڙي ۾ اُپ به آگمجي آيو. صبح ڪان ئي سنهي سنهي بوند پوڻ لڳي. ماڻهن ٽپهريءَ کان اڳي ئي مال پهرائي ڇڏيو. ڳوٺن ۽ شهرن ۾ جڻ ڪا ڌرتي ڏيڻ واري هئي: پيهرن ڪان پوءِ هر هنڌ هٽ تاڙ ٿي ويئي. زالن زائفائن سويري ئي درن کي ڪڙا ڏيئي. ٻارن کي جڻ ٻوٿاڙا چاڙهي اندر ويهاري ڇڏيو. سندن دلين ۾ آجاتو ڌپ هو، پڙ هو، ۽ ان سان گڏ ڪي آسون اميدون ۽ ڪي آسرا هئا. هو ڌڻيءَ در دعائون گهرنديون رهيون ته ڏيهه تان هي ڌاريون ڳٽ لهي پوي، نه وري ڪي ساوڪون ۽ سڪار ٿين، نه جيئن وري ونيون پنهنجن ورن سان مٺي مرڪ سان ڪا زهاڻ ڪن.

سنگهار ۽ سندس ساٿي سانجهيءَ کان اڳي وري ديوري ۾ لهي پيا. ڪنهن ڪجهه نٿي چيو، جڻ هنن کي ڪا خبر نه هئي ته ڪين چا ڪرڻو هو، ڪين چا ٿيڻو هو. اوچتو سموري آسمان ۾ ڳاڙهو ڳاڙهو سوجهرو ڦهلجي ويو، جڻ ته اُپ به رت سان رڱجي ويو هو. ماڻهو سنڌ جي هن رت سان ڳاڙهي اُپ ڏانهن ڏسي، دل ئي دل ۾ ڪي باسون باسڻ لڳا. ٽڪاڻن ۾ پاوا پرارٿنائون ڪرڻ لڳا، اوچتو ترخانن جون رڙيون ۽ ڪيڪون آسمان ڏارڻ لڳيون. سنگهار ۽ سندس ساٿي ديورو ٽپي، ترخانن جي چونڪيءَ تي چڙهي آيا. ڪن وٽ ڀالا هئا، ته ڪن وٽ ڪهاڙيون. هڪ ٻن وٽ ته رڳو ڊگهيون ڳريون لوڙهيون هيون. پر سيني جي ڪمربندن ۾ ڪٽارن جا ڦڻ صاف چمڪي رهيا هئا. جڏهن هنن چونڪيءَ تي حملو ڪيو، تڏهن ترخانن کي سمجهه ۾ نه آيو ته هي آسماني آفت ڪٿان ڪڙڪي هئي. ترخانن وٽ به سؤ ڪن سپاهي هئا. ٻئي طرف سنڌي، سانيڪي ڪان ستر مڙسن جي هئي. ٽُرا ۽

ڪلاهه پٽ تي ليٽڻ لڳا. ڪنڌ ڪپجي، ڪورجي دروازن جي چانئٺن اڳيان ڍير ٿيڻ لڳا. سنگهار ڀالي سان ترخانن جا سينا ڏاريندو عامل جي دروازي تائين پهتو. دروازي تي بيٺل ٻن سپاهي ترارين اڀيون ڪري هن تي چڙهي آيا. سنگهار کي ان وقت جڻ سگ جمي پيا هئا. ۽ هو مست سانَ وانگر جڻ ٽونا هڻندو اڳتي وڌندو ويو. ٻن سپاهين کي پنهنجي ڀالي جو ڪاج بڻائي، ٽئين کي ڳچيءَ کان جهلي ڪٽي متي ڪنيائين ترخان سندس هٿن ۾ ڪُرڙي وانگر ڦٿڪڻ لڳو. ۽ پوءِ ڪيس ٻنهي هٿن سان ڪٽيندي، پنهنجي مٿان ورائي ڪيس دروازي ڏانهن اُڇل ڏنائين. دروازو زور سان ڌڪ لڳڻ سان کُلي پيو، ۽ سپاهي عامل جي قدمن ۾ ليٽڻ لڳو. عامل پنهنجي ترار سنڀالي، ان کان اڳ سنگهار وٽس پهچي ويو. عامل هن ديوَ جهڙي مڙس کي پنهنجي سامهون ڏٺو تہ سڄو ٿڙڪڻ لڳو، ۽ بجاءِ وڙهڻ جي سنگهار اڳيان هٿ ٻڌي، پنهنجي جان بخشيءَ لاءِ آزيون نيزاريون ڪرڻ لڳو. سنگهار کي الائي ڪهڙو خيال آيو ۽ هن ڀالو هڪ ڪنڊ ۾ اُڇلائي ڇڏيو، ۽ خالي هٿين عامل ڏانهن وڌيو. عامل کي جڻ پنهنجي جيئدان جي اميد نظر اچڻ لڳي، ۽ هن هٻڪندي چيو: ”هيءَ پيٽي هيرن جواهرن سان ڀري پيئي آهي. جي منهنجي جان بخشين تہ اها تنهنجي مِلڪ آهي!“

سنگهار کان کِل نڪري ويئي، ۽ هن ويجهو پهچي پيٽيءَ جو تاڪ متي کنيو. ان ۾ پيل سون چانديءَ جي زيورن ۽ هيرن موتين کي ڏسي هن جون اکيون ڪيريون ٿي ويون. هن عامل الائي ڪيترن سنڌين کي ڦريو لٽيو هو جو پيٽي منهان منهن ڀَري پيئي هئي. سنگهار جو ڌيان پيٽيءَ ۾ هو، تڏهن عامل موقعو ڏسي ترار ڪڍي سنگهار تي وار ڪيو. سنگهار چيتي وانگر ٽپو ڏيئي هٽي ويو، ۽ ترخان وار خالي وڃڻ ڪري اونڌي منهن وڃي زيورن متان ڪريو. سنگهار ست ڏيئي کٽي ڳِچڙ کان جهليس. ”ڪميٽا ڪنهن جاءِ جا!“

ائين هن کي ڪنڌ کان جهلي، ڪيس ٻاهر وٺي آيو. ڊپ کان عامل جي منهن تي جڻ هيڊ هارجي ويئي هئي. هن کي پنهنجي موت جي ايتري پڪ ٿي ويئي، جو هاڻ پاڻ بچائڻ لاءِ ڪوشش بہ ڇڏي ڏنائين. ترخانن جو پنهنجي عملدار جو اهو حال ڏٺو، تن وڙهڻ ڇڏي کٽي کڙين تي زور رکيو. ترخان پڄندا ٿي ويا، پر سنگهار جي ساٿين سندن پٺ نہ ڇڏي. جڏهن ڳوٺ

ڪان گھٽو پري نڪري ويا، تڏھن همراھ موٽي آيا.

سنگھار جي چوڻ تي سندس ساٿي، ڳوٺ جي سمورن ماڻھن کي مسيت واري چونڪ ۾ گڏ ٿيڻ جو چئي آيا. مشعلون ٻاري، عامل کي چوڪنبو ٻڌي، ھڪ گھيرو ٺاھي بيھي رھيا. فيصلو ڳوٺ جي ماڻھن تي ڇڏيائون ته عامل کي ڪھڙي سزا ڏني وڃي، جو ھن جي چرچ تي روبي کي ترخانن قتل ڪيو ھو. ڪن اھو چيو ته عامل جو پٽ امير خان جهلي آڻجي، ۽ عامل جي سامھون ڪيس ڦاھيءَ تي چاڙھجي. پر جيئن ته امير خان ننڍي ويل ھو، ان لاءِ ترسڻ اڄايو ھو. ڳوٺ جي ماڻھن اھا سزا مقرر ڪئي ته ان چونڪ ۾ ٽياس ڪوڙي، عامل کي ان ۾ اُبتو ٽنگي ڇڏجي. جيڪڏھن صبح تائين جيئرو رھيو ته سندس جان بخشي ويندي. ڳوٺ جي ڇوڪرن ٻاڪرن کي رونشو ٿي آيو. ٽياس ڪوڙي جڏھن عامل کي اُبتو ٽنگيائون ته ڇوڪرا دير تائين ڪيس چيڙائيندا رھيا.

ان رات سنڌين سُک جو ساھ ڪنيو ھو، ۽ بي اونا ٿي سمھي رھيا. پر صبح جو اوچتو گھوڙن جي آواز تي سيني جي اک کُلي. ائين ٿي پانيو ڄڻ درياءَ اُٿلي پيو ھو يا ڪو زلزلو اچڻ وارو ھو. ڳوٺ جي ڪُتن جي ڀونڪڻ ھيڪاري ان ھُل ھنگامي کي تِکو ڪري ڇڏيو؛ ۽ پوءِ ھن ننڍڙي ڳوٺ کي ھزار ڪن ھٿياربند ترخان لشڪري گھيرو ڪري آيا. سنگھار ۽ سندس ساٿي ھڪڙي گھر ڪان ٻئي گھر تائين 'ھشيار، خبردار' جو ھوڪو ڏيندا، ڳوٺ کي بچائڻ جو بِلو ڪرڻ لڳي ويا. پر ھنن اندازو لڳايو ته جي ھنن مقابلو ڪيو ته گھڙيءَ ۾ ترخان ھنن جي لاشن کي لتاڙيندا گھرن ۾ ڪاھي پوندا. ان ڪري ضروري ھو ته ڪنھن طرح سان زالن ٻارن کي محفوظ ڪجي. ايتري ٿوري دير ۾ ترخانن جي گھيري کي ٽوڙڻ بہ محال ھو. فقط اھوئي سجھي آين ته ڪنھن طرح سان تڙتڪڙ ۾ زالن ۽ ٻارڙن کي ڳوٺ جي مسجدن ۾ پھچائجي. سنگھار پنھنجي ماءُ ۽ زال پاڳل کي چيو ته ھو پاڙي جي ٻين زالن ٻارن سان پر واري مسيت ۾ ھليون وڃن. ٻيا بہ پنھنجي پنھنجي زالن کي ائين ڪرڻ لاءِ چئي آيا. جڏھن زالون ٻار ۽ ٻنھ پيرسن مسجدن ۾ پھتا، تڏھن سنگھار پنھنجو جٿو ساڻ ڪري ترخانن جي مقابلي لاءِ تيار ٿي بيٺو. پر مقابلو ڇا ھو: ھڪ سنڌيءَ جي مقابلي ۾ ڏھن ڪان بہ مٿي ترخان

هئا ـــ ترارين، ڀالن ۽ ڍالن سان سينگاريل! سنڌين وٽ تہ ڪھاڙيون بہ پوريون سوريون هيون. ڪن وٽ ڀالا ۽ ترارون بہ هيون، پر جھڙيون اتي ۾ لوڻ. سنگھار پنهنجي سرخي تي سوار شينهن وانگر گجگوڙ ڪندو ترخانن تي ڪڙڪندو رهيو. سندس ساٿين بہ چڻ مرڻ يا مارڻ جو سنهن کنيو هو. وڙهندي وڙهندي پهر سج جو چڙهي آيو. نيٺ سنڌي ڍرا پوندا ويا، ڪرندا ويا. سنگھار جو سڄو بدن رت ۾ ڳاڙهو ٿي ويو هو. اوچتو پري کان اُڇلايل هڪ ڀالو هن جي ڪلهي جي ڦڻ ۾ کُپي ويو، ۽ هو هني تي لٽڪي پيو. سرخي جي ريڻ کي جيئن ئي ڍر ملي، تيئن هوا سان ڳالهيون ڪرڻ لڳو. سنگھار جي ڪلهي مان رت وهي، سنجن مان ٽيندو. گھوڙي جي پيٽ تان لار ڪري وهڻ لڳو. گھوڙي، ڊوري ۾ لهي، سمن جي ٻنين ڏانهن ڪٽي رخ رکيو. ان هاهوڙ جو پڙاڏو سمن تائين اڳيئي پهچي چڪو هو، سي بہ پنهنجي بچاءَ ۾ هٿيار ڪٽيو ٻنين جو ڪپ ڏيو بيٺا هئا. سرخو پنهنجي مالڪ کي ڪٽي، ڪنڌ نمائي سمن اڳيان اچي بيهي رهيو، چڻ چوندو هجي: ”هي منهنجو سائين آهي، هن جي پارت اٿوَ!“ جڏهن سمن هن کي سڃاتو، ۽ هن جي حالت ڏٺائون، تڏهن سندن دلين ۾ هن لاءِ نفرت چڻ هن جي رت سان ڌوپجي نڪري ويئي، ۽ چاچو پونگر هن کي گھر کٽي آيو.

ان بغاوت ۾ ترخانن سوين ڳوٺ ساڙي جلائي ڇڏيا. اَن جي ڪرن ۾ گاهہ جي دَنين تان بہ نہ ٽريا. جيڪو جوان، ٻار يا ٻڍڙو سندن راهہ ۾ آيو، تنهن کي نيزي جي نوڪن تي چاڙهي ڇڏيائون. سنڌين جي رت سنڌوءَ جي ڌارائن ۾ گڏجي، درياءَ کي ڳاڙهي ڪنوار بنائي وڌو هو. اهو گهر نہ هو، جتان هڪ بہ ماڻهو نہ ڪُٺو هجي. هزارين سنڌي ڪنواريون ناريون ترخانن جون ٻانهيون بنجي ويون. سنگھار جڏهن چڱو ڀلو ٿي ڳوٺ موٽيو تڏهن ڪيتريون چاتل سڃاتل شڪليون هن کي نظر نہ آيون. جيڪي ساٿي سنگتي بچيا هئا، سي بہ هن وانگر چچرجي وڃي وري جيئرا ٿيا هئا. جانڻ بہ انهن مان هو. اهي ڳالهيون ياد ڪري هن وري پنهنجي پراڻي يار ڏانهن نهاريو. پر جانڻ، اڏامنڊڙ دز ۾ ڪجهہ نهاريندو، ڳوليندو رهيو، ۽ سنگھار سمجھي ويو تہ جانڻ پنهنجي ڪونڌر پٽ کي، اندر ئي اندر ۾ وري جيئارڻ ۽ ساڻس رهاڻ ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو.

[4]

جانڻ جو راڄ صدين کان دڙي ۽ ٻني جي وچ ۾ وسيل هو. گهڻو تڻو سڀ هَرَ هاري هئا يا مالوند يا پورهيت. پنهنجا کير مکڻ، پنهنجو اَن پنهنجي ڏاس، پنهنجي ڪٽڪ پنهنجي ڪپهہ: هنن کي خدا جو ڏنو سڀڪجهہ هو. ڪائي ٻي، ونجهہ وٽيون، ملهون، ٻيلهاڙا وڙهي، وري وڃي هر چونيءَ جي پڙ جهليندا هئا. زالون بہ سُگهڙ ـــ پنهنجو سٽ پاڻ ڪتين، پنهنجي ڏاس مان ڪرزينون پاڻ ئي ناهين، پنهنجي اُن مان ڪُتا ۽ لوئيون ناهين. اَنَ پيهي، گهر هاڄ لاهي، پاڙي جون زالون ائٽ ۽ چرخا ڪٽي، ڪنهن هڪڙي گهر اچي گڏ ٿينديون هيون، ۽ پوءِ ائٽ بہ پيو هلندو هو، ۽ رهاڻ بہ پيئي رڙهندي هئي. جهان جي نہ هنئيءَ ۾ نہ ڪنئيءَ ۾؛ جيڪڏهن ڏک سور هئن، تڏهن بہ پنهنجي راڄ جا. ڪٿائون ڪهاڻيون بہ پنهنجون، پنهنجي مال جون، پنهنجي کير پٽن جون، پنهنجي نياڻين سياڻين جون، پنهنجي ٻنين جون، فصلن جون، ڳائي ماهي ڦرن ٽَڪرن جون. ڪين جي ڪا ڳُٽتي ۽ اونَ هئي تہ بس اجهو اها تہ ڳوٺ مان ڪڏهن چار ڪڏهن ڇهہ مڙس اوچتو وڃي ڪنهن لشڪر سان شامل ٿيندا هئا. جڏهن سومرا هوندا هئا تہ سومرن جي سينا ۾، جي سما هئا تہ سمن جي ڪاهوڙين سان. ڪي ورندا هئا تہ سون سان ڪرزينون پري ايندا هئا، پَٽ ۽ ريشم جا ٽاڪيا، ڪنجهي جا وٽا، ٽامي جا ٿالهہ ٿالهيون، چاندي مڙهيل جتيون ۽ هنا، پرت پريل تَل ۽ جهُلون... ۽ پنهنجن سنگتين جي سورهيائين دلاورين جون ڪهاڻيون. اهي جهانگي مانجهي جوان جڻ تہ ڳوٺ جو نت نئون داستان هئا: هنن بابت نينهن ۽ برهہ جون ڳالهيون ڪٽبيون هيون، ۽ تهہ سياري ۾ سوَڙين ۾ پرڙجي، پوڙهيون پڪيون، جوانن ۽ جوانڙين کي اهي نينهن جا داستان وَر وَر ڪري ٻڌائينديون هيون، ۽ جوان

اهي ٿي داستان ٻڌي وڃي لشڪرن ۾ شامل ٿيندا هئا، ۽ جوانڙيون اهڙن ٿي جوانن جا ويهي اوسيئڙا ڪيندين هيون.

پر جڏهن کان قنڌاري، مڪڙن جيان سنڌ تي وريا هئا، تڏهن کان جڻ انهن داستانن جي ڪا ڪَڙي وڃائجي ويئي هئي. قصا ڪهاڻيون ۽ داستان اُتي ئي بيهي رهيا، اڳتي وڌي نہ سگهيا. انهن جي اڳ جي خبر هئي، پر پڇاڙيءَ جي ڪنهن کي خبر نہ هئي. پوڙهيون پڪيون هاڻ فقط پراڻا قصا، پراڻيون ڪٿائون ڪنديون هيون، جن ۾ سنڌ جي مانجهي مڙسن جون رس رهاڻيون هونديون هيون، ۽ پوءِ جڻ ٽوڪ هڻي چونديون هيون تہ هاڻ اهڙا مانجهي مڙس ڪٿي؟ اهي قصا ڪهاڻيون بہ ڪتنديون تي ويون، زندگي هلندي رهي. فقط پورهئي تائين محدود رهجي ويئي. ظاهر تہ ڪنهن کي سمجهہ ۾ ڪونہ ٿي آيو تہ چو زندگيءَ جي ڪهاڻين جي ڏارا روڪجي ويئي هئي، چو زندگي ماني تي، ڪني ٿيندي ٿي ويئي. مڙسن جي منهن ۾ سرهائي چو نہ هئي؟ اوسيئڙن ڪيڻ جهڙا جوان چو نہ هئا؟ پر هنن کي هڪ ڳالهہ ضرور اهڃاڻ طور ياد ٿي آئي. اڳي سنڌ ۾ قنڌاري ڪونہ هئا: پنهنجا هئا: ڏاريان، پراوا، اوپرا ڪي بہ نہ هئا، ۽ هاڻ سنڌ ۾ جتي ڪٿي قنڌاري هئا، جن پاڻ کي ڪڏهن ارغون تہ ڪڏهن.ترخان ٿي سڏايو: ۽ هنن جي ڪري قنڌار جي رستي کان، يا ملتان جي رستي کان ڪڏهن ايراني ٿي آيا تہ ڪڏهن نوراني، ڪڏهن تيموري تہ ڪڏهن مغل، ڪڏهن هراتي تہ ڪڏهن شيرازي. ڪي مولوي بنجي ٿي آيا تہ ڪي مسجدن جا پيش امام. ڪي سوداگر بنجي ٿي آيا تہ ڪي سوديباز، ڪي لشڪري هئا تہ ڪي هزاري ۽ پنجهزاري. هنن مان هر ڪنهن ترخانن ۽ ارغون سردارن سان پنهنجي مٽي مائٽي ٿي ڏيکاري، ڪي ماما تہ ڪي چاچا، ڪي چاچي جا پٽ تہ ڪي مامي جا: جنهن بہ فارسي ٿي ڳالهائي سو سرڪار جو مائٽ هو!

نئينءَ سرڪار جي سائي ۾ جاڻ جو راڄ بہ ٻين پورهيتن سان ماڪوڙين وانگر پورهيو ڪندو رهيو. راڄ جي وڏن کي ڪنهن ڪن ۾ ڦوڪ ڏيئي چڏي تہ جوانن کي گهر کان ٻاهر نہ ڪيندا تہ حياتي ائين ئي بنان ڪنهن ٻاهہ ٻرڻ جي گذري ويندي. ٻڍڙن بہ اها ڳالهہ ڪٽي ڳنڍ ٻڌي هئي. جوانن کي ٻاهر جي هوا کان روڪڻ ڪاڻ، اجا مڇن جي ساوڪ ٿي

نڪتن تہ کين پرٽائي تي چڏيائون، ۽ ننڍا نيـنـا جوانڙا پنهنجي ونين ســان خوش، پنهنجي هَر پنهنجي کيڙ ۾ جنبي ويندا هئا. پر جوانن جي منهن ۾ اها سرهائي نہ هئي، جا هنن جي پنهنجي منهن ۾ جوانيءَ پيـري هوندي هئي. هنن جي عمر جيئن جيئن گذرندي ويئي، تيئن تيئن سندن منهن وڌيڪ آٽيا ۽ ٻُسا تـيندا تي ويا، ۽ ٻڍڙا کين چٽي ڏيندا هئـا: "ابا، ڪو اهڙو واءُ وريو آهي، جو اوهان ۾ اها ڳالهہ ئي ڪانهي، جا اسان ۾ هوندي هئي!" هو کين سمجهائي بہ نتي سگهيا، جيتوٽيڪ ڳالهہ هميشه سندن چپن تائين اچي ئي ويندي هئي.

پر رُت بدلي، ۽ وايومنڊل ۾ رت جي بوءِ پـرجي ويئي. ڪٽـڪـن جا لابارا هئا. ڪرا اَن ڪان بنهہ ڦاٽا تي: ڳوٺ جا سمورا مڙس اچي ڪرن اڳيان بيٺا. جنهن جيتري بني کيڙي، اهو اوترو اَن ڪٽندو. پورهئي جي ورچ هئي، اَن جي ورچ ڪانہ هئي — بہ داٽا هيـڏانهن ڪي هوڏانهن. سـاڳئي ابي ڏاڏي جو اولاد هئا. اَن جي داڻن تان ڪهڙيون لنيون ڪهاڙيون ڪٽبيون. لُهار کي وادي کي، رازي کي ۽ مـسـيت جي مُلي کي وَٽ ڏيئي، باقي اَن ڳوٺ وارا پنهنجي پنهنجي ورچ آهر گهر کڻي ويندا هئا. هيلوڪو فصل بہ پل پلان جهڙو ٿيو هو. هاڪ پئي پيئي راڄن ۾. پوڙها پيرسن پاڻ ۾ چرچا گهبا ڪري رهيا هئا تہ پريان متيءَ جو هڪ واچوڙو هنن ڏانهن وڌندو آيو. واچوڙي ۾ گهوڙن جي سنبن جو آواز هو، چڻ ڪو لشڪر چڙهندو تي آيو. جن پيرسن جنگين وارا ڏينهن ڏٺا هئا، تن انهن سنبن جي آواز مان ئي سڃاتو تہ هي ڪي ويري وريا آهن. کين اها اُتڻ وني ويئي تہ ننڍو رت آهي، جيڪڏهن ڪنهن ڳالهہ تان بحثا بحثي تي تہ رتوڇاڻ ضرور ٿيندي. ان ڪري ننڍن نيٽن کي وڏڙن اها هدايت ڪري ڇڏي تہ ڪيـر بہ هجي، هنن مـان ڪو سـوال جواب نہ ڪري پاڻهي وڏا ڳالهائيندا.

اچا هنن جوانن کي اها صلاح مس ڏني، تہ ڀهريون سوار کين نظر آيو. ترخان پري ڪـان ئي پڌرو هنن جي پويان پنجاهي ڪن پيـا بہ ترخان هئـا. هو همراهہ وڌي اچي ڪرن اڳيان لٿو، ۽ فارسيءَ ۾ ڪجهہ چيائين.

"اسين اها ٻولي ڪانہ ڄاڻون، جوان! سنڌي ڳالهاءِ تہ سـمجهـون!"

هڪڙي ٻڍڙي چيو.

سپاهين مان هڪڙو ڄڻو وڌي اڳيان آيو، ۽ گهڙيءَ لاءِ هو پنهنجي سردار سان ڪجهه ڳالهائيندو رهيو، ۽ پوءِ هنن ڏانهن منهن ڪري چيائين: ”هي زمينون امير ڪوڪلتاش ارغون جون آهن، انهن جي پيدائش به هن جي آهي. اسين اها ڪڻڻ آيا آهيون.“

هڙي ڳالهه ٻُڌي نه سٽي؛ نه ٽي نه تيندي، هي ڪهڙو واءُ وريو هو جو ماڻهن جو دانو پاڻي به محفوظ ڪونه هو. هڪڙي پيرسن ڄڻ ڳالهه نه سمجهندي چيو: ”ابا، اسين هتي ايامن کان ويٺل آهيون: ابي ڏاڏي هتان جا آهيون. اسان کي ته سُڌ ئي ڪانهي ته هي ٻنيون ڪي ٻئي ڪنهن جون آهن!“

”هي زمينون اصل ۾ سمن جون هيون. سمن کان حڪومت اسان ورتي آهي، ۽ ان زمين جا مالڪ سما ڪيچ لڏي ويا آهن. انڪري حضور جن هيءَ سڀي جاگير امير ڪوڪلتاش کي عنايت ڪئي آهي،“ سپاهيءَ چيو.

”ابا، الله ڪريو. هي ٻنيون سمن جون وري ڪٿان آيون؟ هنن ٻنين جي نه ڪا اڳي ڪنهن اسان کان گهُر ڪئي آهي، نه ڪو گهرندو به. اسان جي ابن ڏاڏن هنن زمين کي ڪيٽون ڏيئي، جهنگ صاف ڪري سنئون پٽ ڪيو. اسان جي وڏڙن هتي هر ڪيڙيا، پوکون پوکيون، تهان پوءِ اسان انهن کي پنهنجو رت ست ڏنو، ۽ هاڻ اسان جو هي اولاد پيــو انهن کي سنڀالي. هر ڪيڙيون اسين، ٻني ڪنهن ٻئي جي، سا ڳالهه ڪيئن ٿيندي؟“ ٻڍڙي ڄڻ ڪچهري مچائڻ واري ڍنگ ۾ چيو.

سپاهي وري پنهنجي سردار سان پُڻ پُڻ ۾ لڳي ويو، ۽ پوءِ سِڌو ٿي چيائين: ”سرڪار اوهان جي حقن تي ويچار ڪندي. پر هيءَ زمين امير ڪوڪلتاش جي جاگير آهي، سو پيدائش مان اڌ اُن جو آهي. باقي اڌ مان به اڌ اوهان جو، اڌ سرڪار جو!“

ڳوٺ جي ماڻهن ۾ چوٻول ٿي ويو. نوجوانن جي ڪلهن ۾ ڄڻ ته چڪي پوندي ٿي ويئي. سندن هٿن ۾ ڪنهن بانئي گهوباتي ڪڻڻ لاءِ کهه تيڻ لڳي. پر ٻڍڙن ڪين اکين ئي اکين ۾ ميڙون منٿون ڪيون، ان ڪري لاچار هو چپ ڪري بيٺا رهيا. سندن نظرون سپاهين ۾ ڪتل هيون. هو اهوئي سوچي رهيا هئا: مڙس مڙس جو مٽ آهي؛ اهڙا هي ڪهڙا آسمان تان

لهي آيا آهن، جو ائين زوريءَ اسان جو اَنُ کڻي ويندا.

پيڙا پنهنجي پاڻ ۾ چڻ پڻ ۾ لڳي ويا. هو ايترو سمجهي ويا ته سپاهي جنهن مقصد لاءِ آيا هئا، تنهن کي پوري ڪرڻ بنان رهندا ڪونه، ۽ پوءِ ننڍين نينگن کي ڪيترو جهلبو. آخر هڪڙي پيرسن سپاهيءَ کي سڏ ڪندي چيو: "ابا، اها ڳالهه ائين ڪانه نبرندي. اوهين پري ڪان پنڌ پيا تا ڏسجو. لهو. چاندو پاڻي ڪريو، ٽڪ پيو. ڳالهه ڳالهه سان چٽندي. پوءِ به اَن اهو پيو آهي، پڇي ڪونه تو وڃي!"

سپاهيءَ سمجهيو ته ڳوٺ جا ماڻهو دٻجي ويا آهن. هو واقعي وڏي منزل هٽي آيا هئا؛ ههڙي صلاح لاءِ جڻ اڳيئي آتا هئا. هن پنهنجي سردار کي فارسيءَ ۾ اها ڳالهه سمجهائي. ان کٽي وڃڻ لاءِ کين ڏيڱي ڳاڏين جي ۽ وهٽن جي به ضرورت هئي، سي به ته ڳوٺ وارن کان ئي وٺڻا هئن. ان ڪري سياست کان ڪم وٺڻ بهتر هو. اها صلاح ڪري هو لهي پيا، ۽ اتي ئي تنبو هڻڻ کي لڳي ويا. پيڙن گهرن ڏانهن ـ اٿهو ڊوڙايا ته ڳوٺان ماني تهرائي ڪٽائي اچن. مهمان نوازي ته هنن جو مرڪ هو. متان ڌاريان ائين سمجهن ته بيلي سنڌين وٽ وياسون ته مانيءَ جي صلاح به ڪانه هنيائون.

ديڳيون چڙهي ويون، تندرون ڪُسجڻ لڳيون، ۽ ڳوٺ جون زائفائون توبين تي ڏڳڙن متان ڏڳڙ لاهڻ ويهي رهيون. پوڙها مڙس مهمانن کي ماني کارائڻ کي لڳي ويا، پر ڳوٺ جا جوان جڻ اڄ خود پنهنجي وڏڙن کان باغي ٿي پيا هئا. سيني مان جاڻ جي پٽ عمر کان وينو ئي نٽي ٿيو. عمر کي ڳوٺ ۾ هوندي ئي اريلو بيپرواهه سڏيندا هئا. ڪنهن کي وٽ ئي نه ڏيندو هو. وڏن جي ته چوڻ ۾ ئي ڪونه هو. خود جاڻ به ڪيس ڪونه جهليندو هو. چاچهنس نبو ته ڪليو ڪلايو چوندو وتندو هو ته "ادا، جڏهن کان چورو بهـ ــ ٽي پيرا شهر گهمي آيو آهي، اصل وڻ گهوڙو پڌڻ نٽو ڏئي. رڳو سنڌ سنڌ ڪري منجهي پيو آهي ـــ سنڌي هيئن، سنڌي هوندين، جڻ سنڌ جو ڪاڄ متس جهلي پيو آهي!"

اڄ به عمر اڪ هٽي، پنهنجن ساٿين جيڏن کي ونجهه وٺيءَ واري پٽ تي ڳڏ ٿيڻ جي نينڊ ڏني. هڪڙو هڪڙو ٿي، وڏڙن جي نظر ڳسائيندو، ڪسڪندو ويو. جڏهن ويهارو مڙسن جو ڳڏ ٿيو، تڏهن عمر

چيـــو: ”آءُ اوهان کي اڳي ئي چوندو هوس تہ هي ڌاريون نانگ ڪڏهن نہ ڪڏهن اسان کي بہ ڏنگيندو. هاڻ تہ پنهنجن ڪنين ٻڌوَ، پنهنجي اکيئن ڏٺوَ ـ هاڻ ڇا صلاح آهي؟“

”جيڪا صلاح سڄي سنگت جي، پر وڏا ڇا چوندا؟“

”وڏا اهوئي چوندا جيڪي ترخانن کي ڇيائون. هينئر اڌ ڏيڻ تي راضي ٿيندا، سياڻي هو تي پٽيون ڪٽي ويندا، ۽ پرينهن... پرينهن اسان جي اکين اڳيان اسان جي ننگن کي ڪاهي ويندا؛ انهن جي بہ ٻٽئي ٿيندي ويرم ڪانہ لڳندي!“عمر جي اکرن مان جنسي باه جا اُلا نڪري، سيني کي ساڙڻ لڳا.

”ڌرتي اسان جي، پورهيو اسان جو، آن اُپايون اسان ۽ ڪٽي وڃن ڌاريان، اُن کان ٻڌي مرڻ ڀلو،“ هڪ ٻئي جوان خفي ٿيندي چيو.

”سچ پچ جي اڄ ماٺ ڪري ويهي رهياسون تہ هر لاباري مهل، پرائي مال تي ٿوبي نراڙ تي، ترخان اڇي سڀ ڪجهہ ٻُهاري ويندا،“ هڪڙي ٻئي همراهہ چيو، جنهن کي اجا مڇن جي ساوڪ مس آئي هئي.

”۽ پوءِ ..... پوءِ وارو ايندو مال جو، وهٽن جو. جيڪا ڳئون مينهن پسند آين، سا ٿيندي سرڪاري مال....“، عمر کان صبر ڪيو نہ ٿيو. هو اجا ڪجهہ چوڻ تي هو، پر ڪجهہ سوچي چپ ٿي ويو.

”هي تہ ’مُئو پر، پٽجي هيل‘ واري ڳالهہ ٿي ـ ڇي سما هتان لڏي ڪچ هليا ويا، ان ڪري هيءَ زمين سرڪار جاگير ڪري ڪنهن کي ڏني آهي؛ ۽ اسان جي وڏڙن جا هڏا، جي پورهيو ڪندي ڪندي هن ڌرتيءَ ۾ گڏجي مسجي ويا آهن، ڪيٽون ڏيندي، هر هلائيندي، ڳڏون ڪيندي، آرهڙن سيارن ۾ جو اسان پنهنجو رت ست هن ڌرتيءَ کي ڏنو، سو ڪنهن کي ياد ئي ڪونہ ٿو پوي!“ هڪڙي جوان چڻ شڪايت پيش ڪندي چيو.

”ٻيلي ڳالهہ ٻڌي اٿــوَ: مـڙس اهي جي پنهنجي لڄن تان گهورجي وڃن. هيءَ ڌرتي اسان جي لڄ آهي، اسانجي جيجل ماءُ آهي، ڄيسين منهنجي سريءَ ۾ ساهہ آهي، تيسين تہ ڪو ترخان هجي ڪٽي ترخان جو بابو هجي، ان دائي ۾ هٿ ڪونہ وجهندو. اوهين جي مون سان ساٿ نہ ڏيندا تہ آءُ اڪيلو بہ هنن سان وڙهڻ کان نہ مڙندس!“ عمر پنهنجو فيصلو ڪندي چيو.

جوانن ۾ چوٻول پئجي ويو. ”اسين سڀ ساٿ آهيون. آن اسان جي

لاش تان لنگهي ڪٺندا!“

”تہ پوءِ اچو تہ يڪو نبيرو ڪريون، يا هو اسان کي ماري اَن ڪٺي وڃن يا اسان جون ڪهاڙيون هنن جي رت سان رڱجي سراڻ چڙهنديون!“ عمر اُٿندي چيو.

سيڪو پنهنجي گهران وڃي ڪهاڙي کڻي آيو. زالن جو پنهنجي پٽن، پائرن ۽ گهوٽن کي ڪهاڙيون کڻندو ڏٺو، تڏهن سندن مَن بہ گائون مائون ٿيڻ لڳا. يا الاهي خير، هي وينئي وينئي نينگرن کي ڇا ٿيو؟ هي ڪهاڙيون ڇا لاءِ؟ هو پلئہ کڻي ڏٺي در ٻاڏائڻ لڳيون. ’ڏٺي منهنجا، پنهنجي رسول جي صدقي هنن کي هر ويريءَ کان بچائج!‘ هنن الائي ڪيتريون باسون باسيون، الائي ڪيترا سوَڻ اَپسوڻ ڪيا، رڳو ان لاءِ تہ نينگر صحيح سلامت موٽي اچن.

جڏهن ترخان ماني کائي واندا ٿيا، تڏهن سندي ڳالهائيندڙ سپاهيءَ ڪُڙاڙن کي چيو تہ اَن کڻي وڃڻ لاءِ گاڏيون بہ هنن کي ڏيڻيون پونديون: ۽ هنن اهو بہ فيصلو ڪيو هو تہ ٽن پتين بدران رڳو اڌ ان کڻي ويندا جو هارپ جو حق جتي ڪٿي اڌ حصو هو. پير مڙدن جا ڪنڌ هيٺ ٿي ويا. هن انڌير جو هنن وٽ سواءِ صبر جي ڪوبہ جواب نہ هو. جڏهن سپاهي ان جي ڪرن ڏانهن وڌيا، تڏهن هنن ويهرو مڙسن کي ڪهاڙين سان اڳي ئي اتي بيٺل ڏٺو، جن هنن کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جن ۾ هاڻ ڪابہ مهماننوازي نہ هئي.

پير مردن بہ پنهنجي نينگرن کي ڪهاڙين سان ڏٺو تہ هو بہ حيران ٿي ويا. جانڻ پٽ کان پڇيو، ”ابا عمر، هي ڇا آهي؟“

”بابا، اسان جي جيئري جي ترخان اَنُ کڻي وڃن تہ اهڙي حياتيءَ تي حيف آهي!“

جانڻ ۽ پيا بہ منجهي بيهي رهيا. ڳالهہ جوانن جي سچي هئي. ڪو وقت هو جو هنن بہ ترخانن سان چوٽون ڪاڏيون هيون. وهي ڇري چوندا آهن هت تہ ڇمار ڇري تي پئي هئي. هنن کي منجهيل ڏسي، سندي ڳالهائيندڙ سپاهيءَ چيو ”اجائي رتوڇاڻ ٿيندي مڙي وڃو!“ هن آهستي چيو، پر سندس لفظن جو دڙڪو ڪنهن کان ڳجهو نہ هو.

اوچتو سردار پنهنجي ترار اُپي ڪندي، گهوڙي کي اڙي هنئي.

هوڏانهن ڪهاڙيون اُپيون ٿي پنهنجا نشانا ڳولڻ لڳيون. پيرسن مان هڪ به ته اڳ ۾ هجڻ ڪري پهرين وارن ۾ اچي ذڪجي ڪِري پيا. پِين هيڏانهن هوڏانهن ڏسي، پيو ڪجهه نظر نه آين ته تنبن جا ڪِلا، ۽ سڪل بانٺا ڪٽي ورتا ۽ پنهنجن پچن سان گڏ وڙهڻ بيهي رهيا. راڙو راڙ مچي ويئي. گهوڙن جي هِڻڪارن، ترارين ۽ ڪهاڙين جي ٽڪرائڻ جي آوازن، ترخانن جي رڙين، ۽ ڳوناٺن جي هڪلن اهڙو هنگامو پيدا ڪيو، جنهن جا پڙاڏا دور دور پهچڻ لڳا. عـمـر جي ڪهـاڙي باهه جي جيبيءَ وانگر ترخانن تي ڪڙڪڻ لڳي. جوانن ڪهاڙيون ائين ٿي هلايون، ڄڻ ڪهاڙين ۾ ساهه پئجي ويو هو، ۽ باز وانگر هڪـڙي شـڪـار ڪي ڏڪ هڻندي، ٻئي تائين ٿي پهتـيـون. جانڻ وٽ ڪوبه هٿيار ڪونه هو. هڪڙي ترخان جو وار بچائي، هن ڪٽي چيلهه ۾ هٿ وڌس، ۽ پوءِ ڪيس ٻنهي هٿن ۾ ڪٽي، وٺي ٻين ترخانن جي وچ ۾ اڇلايائين. ترخان جي ترار هيٺ ڪِري پئي، سا جيئن نئڙي ٿي کنيائين، ته ٻئي هڪڙي ترخان جي ترار سندس ڏورو ڪپي ويئي. سور ڪان هو وري اُپو ٿي ويو. ان ترخان وري مٿس ٻيو وار ڪيو، پر هن جي ٻانهن مٿي رهجي ويئي. هڪـڙي سنديءَ جي ڪهاڙي سندس چيلهه ڪپي ويئي. ۽ هو رنب ڪري منهن ڀر زمين ۾ گـڏجي ويو. جانڻ جهٽ هٽي سندس ترار ڪـسي ورتي، ۽ پاسي ۾ هڪ ترخان جي پٺ ۾ لنگهـائي ڏني. ترخان اهڙي ڪيڪ ڪئي، جو خود جانڻ جا وار اُڀا ٿي ويا. هن ترار چڪـي ڪڍي ته ترار سان گڏ ترخان به اچي مٿانئس ڪِريو. ٻي ٻانهن ڏڪيل هجڻ ڪري هو پاڻ سنڀالي نه سگهيو، ۽ آئڙجي ڪِري پيو. جوانن مان عمر ۽ سندس به ساٿي سردار ڏانهن وڌيا، پر سردار جي چوڌاري ترخانن اهڙو گهيرو ٺاهيو هو، جو جيڪڏهن ڪو ترخان ڪريو ٿي ته هڪـدم ٻئي ان جي جاءِ ٿي والاري. عـمـر اڳيـان وڌڻ بجاءِ ترخان تي وار ڪرڻ جي گهوڙي جي پٺ تي وار ڪيو. گهوڙي کي ڏڪ لڳو ته اڳيون ٻيئي ٽنگون مٿي ڪٽي، پوين ٽنگن ڀر ويهي، وري اٿڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. گهيري کي ٽوڙڻ لاءِ اهو وجهه ڪافي هو. عمر ۽ ٻه ٻيا همراهه گهيري جي وچ ۾ پهچي ويا. عمر جي ڪهاڙي سردار جي ٻانهن ڪلهي وٽان ڪپي ويئي. سـردار ڪِريو، ته ترخانن ۾ ٽاڪوڙو پئجي ويو، ۽ وار ڪندا، پوئتي هٽڻ لڳا. گهڙي به نه گذري ته گهوڙن کي اڙيون هڻندا، ڀڄڻ لڳا. ڀڄن

۾ پيا ته ڪنڌ ورائي پويان ڪونه نهاريائون.

زالن جو، هاهوڪار ۽ رڙيون ڪوڪون ٻڌيون، سي پيرين اُگهاڙيون ڪرن ڏانهن ڀڳيون. اتي پهچي، جيڪي ڏٺائون، تنهن هنن جي هنيانءَ ۾ چڪ وجهي ڇڏيو، ۽ سيڪا پنهنجي پاءَ يا مڙس کي ڪريلن ۽ ڏڪيلن ۾ ڳولڻ ۾ لڳي ويئي. ٽي پيرسن، ۽ ٻه جوان سنڌين جا اُتي مري پيا هئا. پنج ڇهه ڏڪجي پيا هئا. عمر کي جنهن ٽي ڏنو، تنهن ٽي سمجهيو ته هو ڪو سچو ڏڪيو پيو هو، پر هن کي رڳو ڪلهي وٽ هڪ ترار جو ڏڪ لڳل هو. باقي ٻين جي رت هن جا ڪپڙا رت ورنا ڪري ڇڏيا هئا. ترخانن مان نوَ ڄڻا ته مُئا پيا هئا، ڇهه ڄڻا اهڙا ڏڪيل هئا، جو بچڻ جو آسرو ڪونه هو. ٽي چار ڄڻا پنهنجن ڏڪن کان ڪنجهندا ڪرڪندا نظر آين. انهن مان هڪڙي جي ٽنگ ستر وٽان ڪپجي ويئي هئي. اهو سنڌي ڳالهائيندڙ ترخان هو.

جوان ڊوڙي گهرن مان کٽون ۽ تڏا کڻي آيا، ۽ لاشن ۽ ڦٽيلن کي گهر پهچائڻ لڳا. سيني جي اکين ۾ هڪ عجيب چمڪ هئي، جنهن سندن منهن تي هڪ عجيب رونق آڻي ڇڏي هئي. سندن دليون پنهنجي ئي سوُرهيه پڻي کان سرشار هيون. کي البت اهو سوچي رهيا هئا ته هيل ته ان جا ڪرا بچي ويا، پر آئيندي ڇا ٿيندو؟ ڪوڪلتاش کي اهو نياپو مليو ته ساندي وانگر ڳاڙهو ٿي ويندو ۽ بدلي وٺڻ لاءِ ضرور ڪاهي ايندو. ڦٽيلن کي گهر پهچائي، وري جوانن ٻه پاڻ ۾ سس پس ڪرڻ شروع ڪئي، ۽ پنهنجي واهڻ کي راتاهي کان بچائڻ جون رٿون رٿڻ ويهي رهيا. ڳوٺ ڏانهن ايندڙ رستن تي پهري ڏيڻ جون صلاحون ڪندي، هنن عمر جي هڪ رٿ تي عمل ڪرڻ شروع ڪري ڏنو ان رستي کي هيٺان ئي هيٺان سرنگهه وانگر کوٽي، مٿان وري ٻُهه ۽ ڪک اهڙيءَ طرح سانداري ڇڏيائون، جو پريان ڪنهن کي ٻه شڪ نه پوي ته انهن ڪکن هيٺان کي کاهيون کوٽيل هيون.

جانڻ جي چوڻ تي ڳوٺ جا پير مڙد ٻه هاڻ صلح بدران پنهنجين زمينن ۽ پنهنجي آبروءَ لاءِ وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويا. جانڻ ته ترخانن سان جهيڙي چڪو هو، تنهن کي پڪ هئي ته ڪوڪلتاش حملو ضرور ڪندو. هن ويجهيءَ چڪ ۾ پنهنجن سمورن سنگتين کي چوائي موڪليو ته سجڻ پڻي ڏيکارڻ جو وقت اچي ويو آهي، ۽ جنهن کي واهر ڪرڻي هجي، سو هليو اچي. ٿورن

ڏينهن ۾ هي نديڙو ڳوٺڙو چڱي موچاري چانوٺي بڻجي ويو. ماڻهن ۾ هاڻ ڏپ ۽ هرس بدران ايمان ۽ گهمنڊ موٽي آيو هو. رات جو پهري وقت همراهه ڪچهريون ڪندي، ترخانن سان ڪاڏل چوٽن جون ڪهاڻيون ڪٿي ويهندا هئا. چار پهر گذارڻ لاءِ سنڌ جي سورهين بابت نڙ بيت، ڳجهارتون ۽ پروليون سر ڪرڻ ويهي رهندا هئا؛ ۽ پوءِ جڏهن فجر جي بانگ ايندي هئي، تڏهن سيڪو ڪلمو پڙهي مسجد جو رخ ڪندو هو. پنهنجي وڏڙن جون ڳالهيون ٻڌي، ننڍن جوانن جا حوصلا جيئن پوءِ تيئن وڌندا ويا. هو روز آئسنا ٺاهيندا هئا، مورچن تي ويهي دشمن جو انتظار ڪندا هئا، ملهون ۽ بيلهاڙا وڙهندا هئا، ۽ ڪڏهن ڪڏهن دشمن جي حملي جا سانگ ڪري، پنهنجي رتائن جي اوٺاين ڪي ظاهر ڪندا هئا.

زائفائون پنهنجي مُنهن سُنهن جوانن ۽ وڏڙن جون چوپوليون ٻڌي، پنهنجا آئسنا ٺاهينديون هيون. پٽارين ڪي ڏهي، منڊيون ڪٽي، ٻه ٻه، چار چار ڳنڍجي ڏڏ ولوڙڻ ويهنديون هيون ته بجاءِ سُٽيءَ سيبي، يا سڱن ۽ مٽين ماٽين جي ڳالهين جي، پنهنجي مڙسالن جي سورهيائين جون ڳالهيون ڪٽنديون هيون. ڏڏ مکڻ ڪان واندڪائيءَ ڪان پوءِ، هو هٿيارن کي هٿ مهٽ ڪرڻ ويهي رهنديون هيون. ڪهاڙين، ترارين ۽ ڀالن جون ساراهون هلنديون هيون، ڳئن جي چٽن ۽ ڦارن جي تجلين جون ڪهاڻيون ڳائينديون هيون.

پر دشمن هنن ڪان وڌيڪ حرفتي هو. ٽي مهينا گذري ويا پر ڪوڪلتاش جا ماڻهو جڻ ته آيا ئي ڪونه هئا. سندس سپاهي، جيڪي ڏڪجي پيا هئا، سي به چڱا ڀلا ٿي، معافيون گهري روانا ٿي ويا. ڪن جوانن جو خيال هو ته ڪين واپس وڃڻ جي موڪل ئي نه ڏجي، پر وڏڙن ان ڪي سنڌي سورهين جي شان وٽان نه سمجهي، ڪين ڪير مکڻ ڪارائي، رضا خوشيءَ سان موڪل ڏني ته وڃي پنهنجن ٻچن پيٽڙا ٿين. هنن به وڃي ڪوڪلتاش کي ڳوٺ وارن جي تياريءَ، ۽ پري پري ڪان آيل سنڌي سرويچن جون خبرون ڏنيون هيون. ايترو وقت جو گذري ويو ته ڳوٺ جي ماڻهن کي پڪ ٿيندي ويئي ته ترخانن شايد پنهنجي غلطي محسوس ڪئي هوندي، يا سرڪار به ڪين اهڙي ظلم تي لعنت ملامت ڪئي هوندي، ان ڪري ترخان وري ڳوٺ جو رخ نه ڪندا. هنن جون چوڪيون ۽ پهريداريون

هري هري ٿي سُست پونديون ويون. ٻاهريان يار دوست ساٿي سڄڻ بہ موڪلائي وڃڻ لڳا، ۽ ڳوٺڙو وري امن ۽ سڪون جي حياتي گذارڻ ۽ پنهنجي پورهئي ۾ مست رهڻ لڳو.

محرم جي ڏهين تاريخ هئي، ڳوٺ جي ماڻهن مان اڌ کان متي ماڻهو روزائتا هئا. ٿٽي مان هڪ وڏو مولوي وعظ ڪرڻ لاءِ گهرايو هئائون. سانجهي ٻانگ کان تورو اڳ، ماڻهو هري هري ٿي مسجد ۾ گڏ ٿيڻ لڳا. جن جوانن کي چونڪين ۽ مورچن تي رهڻو هو سي بہ اڄ ٿٽي جي مولوي صاحب جو وعظ ٻڌڻ کان مسجد ڏانهن رڙهي آيا هئا. سج جو آخري ڪِرڻو، روزائتن جي منهن تي شڪراني جو پاڇو وجهندي مسجدي جي گنبذن کان گهڻو دور، سنڌ ساگر ۾ سمائجي ويو، ۽ دينو ٻانگي پنهنجي پرسوز آواز ۾ ٻانگ شروع ڪئي: الله اڪبر، الله اڪبر، الله اڪبر الله اڪبر، اشهد....."
اوچتو دينوءَ جو آواز رُڪجي ويو، ۽ گهڙيءَ ساعت کان پوءِ "لااِلہ" جي آواز جو سوز هڪ نئين معنيٰ سان سمورن ماڻهن تي ڇانئجي ويو، ۽ دينو چاڙهيءَ جي ڏاڪڻ تان ٿڙندو ٿاٻڙندو اچي ڪن نمازين جي وچ ۾ ڪريو. هڪ تير سندس نڙگهٽ ۾ کُتل هو، ۽ هن جو ساهہ ٻانگ جا آخري حرف آلاپڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. ان ساڳيءَ گهڙيءَ ۾ زالن ۽ ٻارن جون ڪيڪون آسمان ڏارڻ لڳيون. گهوڙن جون هڻڪارون، هٿيارن جا شپڪا، ۽ سوارن جون هڪلون، دز ۽ مٽيءَ جي غبار سان گڏجي، قيامت ۽ محشر جو غوغاءِ بنجي ويون. جوان هڪدم پنهنجن مورچن ڏانهن ڀڳا؛ ڪي پنهنجي گهرن ڏانهن ڊوڙيا؛ ۽ ڪي پيرسن اتي ئي سجدي ۾ ڪري ڏٺيءَ در ٻاڏائڻ لڳا. ڪنهن کي بہ پنهنجو هوش نہ هو: پيرين اگهاڙا، هٿيارن بنا هرڪو پنهنجي منزل ڏانهن وڌي ويو. پر ترخان هيل ڪنهن ڳوٺ تي ڪاهہ ڪرڻ بدران وڏيءَ جنگ لاءِ سنبري آيا هئا. مسجد مان نڪرڻ تي ئي ماڻهن ڏٺو تہ ترخان ماڪڙ وانگر ڳوٺ ۾ ڦهلجي ويا هئا، ۽ جيڪو ٿي سامهون آين، اتي هڪ ئي وقت ڏهہ ڏهہ تہ ترارون ۽ ڀالا تني ٿي پيا. جوان مورچن تي پهچڻ کان اڳ ڏڪجندا، ڦٿجندا، ڪرندا ويا. ڪن جوانن مڙسي ڪري ڪنهن نہ ڪنهن ترخان کي گهوڙي تان لاهي، ڪو ڀالو ڪا ترار هٿ ڪري وڌي، ۽ ان طرح سان وڙهندي وڙهندي پنهنجن مورچن ڏانهن وڌڻ لڳا. پر ترخانن

جي ڪُٽ خلق هزارن جي تعداد ۾ هئي. انهن سان وڙهي پوري پوڻ اڻ ٽيٽي هئي..... ..... ۽ پوءِ جڏهن ترخانن گهرن ۽ لوڙهن کي باهيون ڏيڻ شروع ڪيون، تڏهن سيني جون همتون جواب ڏئي ويون. پنهنجن ٻچن کي بچائڻ لاءِ هرڪو پنهنجي پنهنجي گهر ڏانهن ڀڳو. هڪڙو ترخان گهوڙو ڊوڙائيندو وڏي واڪ چوندو ويو: "سنڌيو، پنهنجي زالائن ۽ ٻارن جي جان پياري اٿوَ ته پيش پئو..... .....!"

جڏهن هاهوڙ ڍري ٿي، تڏهن امير ڪوڪلتاش اڳيان ويهارو ڪن جوان، ۽ ڳوٺ جا سمورا پيرسن ڪنڌ جهڪايو بيٺا هئا. ستر اَسي مڙس ته ترخانن جي قتل عام جو شڪار ٿي چڪا هئا. ڪوڪلتاش جي منهن تي عجيب مرڪ هئي. هن هڪڙي ترخان کي اشارو ڪيو. ترخان اڳيان وڏي سنڌيءَ ۾ چيو: "اوهان جي ڳوٺ جو پريو مڙس ڪير آهي؟"

ڳوٺاڻن جون نظرون جاڻ کي ڳولڻ لڳيون. پر ميڙ ۾ جاڻ ڪونه هو. پاڻ ۾ سس پس ڪندي هنن پيرسن حاجي خالق ڏني کي ڪٽي اڳيان ڪيو.

"سو تون آهين هتان جو پريو مڙس؟" ترخان جڻ ٽوڪ هڻندي چيو.

"ابا، جيڪا سيني جي صلاح. سا منهنجي......، ترخان فارسيءَ ۾ امير ڪوڪلتاش سان ڳالهائڻ ۾ لڳي ويو. ڪجهه دير ڪان پوءِ وري ڳوٺ وارن ڏانهن منهن ڪري چيائين: "حضور جن اوهان جي اڳين سرڪشيءَ تي سخت ڪاوڙيل آهن. پر خدا جي خوف، ۽ حضور قبله مرزا باقي بيگ جي رعيت پروريءَ کي خيال ۾ رکي، هي فيصلو ڪيو ويو آهي ته يا ته اوهين سڀ هيءُ ڳوٺ ۽ زمينون خالي ڪري هتان هليا وڃو، يا هت رهي، حضور جن جي زمين تي هارين وانگر رهي، اڌ پيدائش جو سال بسال حضور جن کي ڀٽي ڀڄائي وڃو!"

ڪنهن به جواب ڪونه ڏنو جوانن مان ڪيترن چيو ته هو لڏي وڃڻ لاءِ تيار آهن. پر پيرسن ان تي راضي نه ٿيا. اباڻا ڪک ڇڏي ڪٿي دربدر ٿيو! نيٺ صلاح بيٺي ته اڌ اَن ڏيڻ لاءِ راضي ٿجي. حاجي خالقڏني چيو: "ابا، آهي ته انڌير، پر اسين اڌ اَن جو ڀڄائي ڏينداسون!"

سپاهي وري امير ڪوڪلتاش سان ڳالهائڻ ۾ لڳي ويو ۽ پوءِ وري

چيائين: ”حضور جن اوهان جي جواب کان خوش ٿيا آهن. پر اڳين شورش جي عيوض، پنج ڪنواريون نينگريون حضورجن جي حرم لاءِ پيش ڪريو!“

هن اجا پنهنجا لفظ ئي پورا مس ڪيا تہ عمر لُوهہ پائي ڪٽي پڪ وڌس، اهو سيڪجهہ ايترو اوچتو ٿيو، جو ڪنهن کي بہ سمجهہ ۾ نہ آيو تہ ٿيو ڇا. ترخان جي رنبي جڻ وري سپني کي هوش ۾ آڻي ڇڏيو. ترخان جي پنهنجي ترار سندس پيٽ جي آرپار لنگهي ويئي، ۽ هو اُتي ئي ڪُنل ڍڳي جيان مٽيءَ ۾ ليٽڙيون پائڻ لڳو. جيڏيءَ مهل عمر ترار ڇڪي ڪڍي تہ ڏهہ پالا سندس سيني جو گهيرو ڪري بيٺا هئا. عمر پنهنجي چوطرف نهاريندي، ترار ڦٽي ڪري ڇڏي.

گهڙيءَ لاءِ ماٺ ٿي ويئي. ڪوڪلتاش جو منهن ڪاوڙ کان اودو ڪارو ٿي ويو، ۽ هو فارسيءَ ۾ گاريون ڏيڻ لڳو. هن جي حڪم تي عمر کي رسن سان چوڪنيو ڪٽي ٻڌائون. پوءِ هڪ ترخان اڳيان وڌي چيو: ”حضور جن اوهان تي رحم ڪائي، اوهان کي ڳوٺ ۾ رهڻ جي اجازت ڏني. هي ان جو بدلو ٿا ڏيو. هن ڪميٽي هاڻ حضور جي دل مان رحم پاڙون پٽي ڪڍي ڇڏيو آهي. هن کي سزا خود حضور جن تجويز ڪندا. اوهان لاءِ هي حڪم آهي تہ ڳوٺ ۾ جيڪو بہ اَن آهي، سو آڻي پيش ڪريو. مون کي حضور جن نوازش ڪري هن ڳوٺ جو عامل مقرر ڪيو آهي. آءٌ سوَ سپاهين سان هت چانوٽي هٽي رهندس تہ جيئن آءٌ اوهان سنڌين کي اطاعت ۽ فضيلت سيکاريان. ياد رکو، منهنجو نالو شهباز خان آهي، جنهن کان شيطان بہ پناهہ گهرندو آهي. هاڻ وڃو، ڪرن ۾، گهرن ۾، پاندن ۾ جيڪو بہ اَن آهي، سو گاڏين تي لڏي حضور جن سان روانو ڪريو. جنهن بہ گهر ۾ ڪو هٿيار هجي، سو بہ چانوٽيءَ تي پهچايو، ۽ ياد رکو، ڪنهن بہ ماٺهو ڪا سرڪشي ڪئي آهي، سرڪاري حڪم جي انحرافي ڪئي آهي، تہ ان جي گهر جي سمورن ماڻهن، زالن ۽ ٻارن کي آءٌ ٺٽي جي بازار ۾ نيلام ڪندس. وڃو ڪتؤ! اجا بيٺا آهيو!“

هن جي اشاري تي ترخان سپاهين، پالن جي نوڪن سان گهرن ڏانهن وڃڻ جو اِشارو ڏنو. سڀ ڪنڌ هيٺ ڪري پنهنجن پنهنجن گهرن ڏانهن وڃڻ لڳا. عمر جا ڪي ساٿي سنگتي ڪجهہ وقت بيٺا رهيا، پر ترارين ۽ پالن جي

چوکن هنن کي، ٻه پنهنجي يار کي ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪري وڌو.

ڪيترا گهر سڙي ويا هئا، گهڻين مان لاشن ۽ ڦٽيل همراهن کي ڪڍندي ٿي ڪين فجر ٿي ويئي. جاڻڻ ايترو ڏکجي پيو جو پهرين ته سيني سمجهو ته وجي ڏٺيءَ در پرتو. سڄي رات مختلف گهرن مان دانهن، ڪُوڪن ۽ رڙين جا آواز ايندا رهيا. هھڙي قيامت جهڙي رات ته هنن شاهه بيگ واري واردات پيري ٻه ڪانه ڏٺي.

فجر نماز تي جڏهن نمازي آيا، تڏهن مسجد جي ٻاهران ڪوهه تي هنن جيڪي ڪجهه ڏٺو، تنهن سندن ڦٽن تي نسورو لوڻ ٻرڪي ڇڏيو. ڳوٺ جو شهزور جوان عمر ڪوهه ۾ اُبتو ٽنگيل هو. جڏهن کيس ڪوهه مان ڪڍيائون تڏهن هن ۾ اڃا ســاهه باقي هو. پر هن جي بدن تي جتي ڪٿي ڏنين جا نشان هئا، جتان ڪچو گوشت سڙي نيرو ٿي ويو هو، ۽ ڪٽان ڪٽان ان نيري رنگ مان رت جا ڦڙا ٻُڙڪي ٻاهر ٿي نڪتا. جتي سندس اکيون هيون، اتي هينئر ڪچي گوشت جا ٻه ٻوٽ ٻاهر لڙڪي پيا هئا. هن کي مسجد جي هڪ نُڪ تي سمهاري، حڪيم ڏانهن ماڻهو ٿي ڊوڙايائون، تڏهن هن پنهنجو ڏڪندڙ هٿ مٿي ڪٿي ڪين منع ڪئي؛ ۽ پوءِ هنن جي ڏسندي ڏسندي، عمر جي چپن مان "جيئي سنڌ!" جو جهيڻو سڏ، هن جو ساهه ٻڌجي، عرش اڏامي ويو.

جڏهن جاڻڻ پنهنجي هن ڪونڌر پٽ جو اهو حال اکئين ڏٺو، تڏهن الائي ڇو هن آه ٻه نه ڪئي. هو ايترو ڦٽيل هو، جو هن لاءِ اٿڻ ٻه محال هو. پر ان جي باوجود هو ست ڏيئي اٿي بيٺو، ۽ جهُڪي سندس نرڙ تي چمي ڏيندي، آهستي آهستي پٽڪندي چيائين... .... "ابا، سنڌ کي پرتين..... ڏٺي کي پرتين!"

•

[5]

پرھہ جي ٿڏڙي هير نئي مٿان اُٿين گهلي رهي هئي جڻ ڪا سجني پنهنجي ننڊاڪري ساجن کي پلئہ سان واءُ ڪري رهي هجي. مٺا مٺا سيءَ وٽن جي پنن کي ماڪ جي موتين سان رهاڻ ڪرائڻ لڳا، ۽ سنڌ جي وٽن ۾ اهي ماڪ جا موتي جڻ سنڌ جي دکن تي آسمان جي مالڪ جا لڙڪ بڻجي ويا هئا. پوڙهي بيبي خانم امير خان جي خواب گاھہ ڏانهن ويندي، چپن ۾ پٽڪندي تي ويئي. ديوانخاني ۾ غاليچي تي جميل رت ۽ پيگل جامن ۽ صراحين جا ٽڪر ڏسي هن کي راتوڪي رات ياد اچي ويئي. سليمان جو ٿڌو ٿيل مڙهہ جڏهن پهريدارن کنيو هو، تڏهن اٿين تي پانيو، جڻ تہ هو ڪو سالن جو مئل هو. منجهانئس هڪ گندي بانس سڄي محلي ۾ ڦهلجي ويئي هئي. سندس اکيون کنهن اچرج کان ڦاٽل هيون، جڻ مڙدي کي پنهنجي مئل هجڻ جو يقين ئي نہ هو. سندس چپن تي کنهن گجوراڙيءَ جون ڪڙيون پڌجي ويون هيون. امير خان هڪ ـ ٽِڪ هن جي منهن ۾ نهاريندو رهيو هو. خود امير خان جي منهن تي جڻ کنهن تازي هيبت هاري ڇڏي هئي. سندس اکيون، جيکي هوئڻ ئي انگوريءَ کان پوءِ، اڌو کاريون بند رهنديون هيون، سي اڳئين کان اڳريون کليل هيون. پيڙي بيبي خانم کي مٿس کهل اچي ويئي هئي. هن امير خان کي کڏهن بہ ايترو ڊنل نہ ڏٺو هو. هن جي پرسان پهچي، جڏهن کيس هٿ لاتو هئائين، تڏهن هو سرءُ جي سڪل پن جيان ٿڙڪڻ لڳو هو، ۽ بيبي خانم ڏٺو هو تہ هن اکين جي کنڊن ۾ لڙڪ پرجندا تي آيا. بيبي خانم جي هنيئي ۾ ڪو کهنو سور جاڳي پيو، ۽ هن دل ئي دل ۾ ڏٺيءَ نر پاڏائيندي، هن جي وڏيءَ عمر لاءِ دعا گهري هئي. هن جي پيڙي ارھہ ۾ هن ترخان لاءِ مامتا جون لطيف لهرون جاڳي اٿيون هيون، ۽

سندس هٿ وٺي ڪيس خواب گاهہ تائين وٺي آئي هئي. ڪيس پلنگ تي ويهاري، هو ليليٰءَ کي وٺڻ لاءِ، هن جي ڪمري ڏانهن وڌي آئي. ليلي پنهنجي ڪمري ۾ پنهنجي پلنگ تي اڌ ليٽيل هئي ـــ سندس ڏگها وار وهاڻي تان وري، پلنگ کان هيٺ لڙڪي رهيا هئا. سندس اڌ ڪليل اُرهہ ڇڻ تہ سياڻي کان ڏڪي رهيو هو. سندس اکيون ڇت ۾ ٽنگيل فانوس ۾ کتل هيون. سندس هڪڙو هٿ هنڌ جي ريشمي چادر تي بي سڌ ٿيو پيو هو، ۽ ٻيو هٿ سندس ڏُن تي اونڌو رکيل هو. بيبي خانم هري هري ٿي، اچي سندس سيرانديءَ کان بيهي رهي، ۽ آهستي آهستي پنهنجي جهور پوڙهي گهنجيل هٿ سان هن جي وارن ۾ آڱريون ڦيرائڻ لڳي هئي.

”ڌيءُ، اڄ هو بيحد اُداس آهي. وڃ، وڃي سندس دل وندراءِ!“ ٻڍڙي بيبي خانم جي آواز ۾ التجا هئي.

”آءٌ نہ ويندس هن وٽ! هو ڪانئر آهي، بزدل آهي؛ هن مون کي هڪ سنڌيءَ اڳيان بي پردو ڪيو آهي؛ آءٌ نہ ويندس..... ......“ ليليٰءَ جي اکين ۾ لڙڪ اچي ويا.

بيبي خانم منجهي پئي. هن کي ليليٰءَ جي هوڏ جي خبر هئي. هن جيڪڏهن ڪيس وڃڻ لاءِ زور ڀريو تہ هوءَ خنجر پنهنجي پيٽ ۾ ٽنبي ڏيندي. پر امير خان اُداس هو، سندس دل گهايل هئي، اَن تي دلداريءَ جو ڀَهو رکڻ فقط ليليٰءَ جي هٿ ۾ هو. هن جي اندر جي عورت جاڳي پئي، ۽ هن چيو: ”اڄ ٿنهنجي اکين ۾ چمڪ پئي ڏسان؛ تنهنجي اُرهہ جي هيءَ مونجهہ مون اڳ ڪڏهن بہ نہ ڏٺي آهي: مٺان ڇوري، سنڌيءَ کي دل ڏيئي ويٺي آهين؟“

ليليٰءَ کي ڄڻ ڪنهن نانگ ڏنگي وڌو: جنهن ڀيـڙا کي اجا هوءَ سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي، سا هڪ تير بڻجي هن جي دل ۾ چبڻ لڳي. هڪ ڄَرَ بڻجي هن جي جسم کي ساڙيندي ويئي، ۽ هوءَ اُن جي لهس کان اُپي ٿي ويئي. سندس اکين مـاَن ڄڻ نظر گم ٿي ويئي، ۽ بنا ڪنهن ديد جي هوءَ بيبي خانم کي گهورڻ لڳي. پر هن جي اکين ۾ ترڪستان جا وسيع ميدان هئا، تناور وڻ هئا، وحشي اڻ پاليل گهوڙا هئا، موڪرين ڇاتين، مضبوط ٻانهن ۽ نيرين اکين وارا دلاور مڙس هئا ـــ ۽ پوءِ

هن جي اکين ۾ سوڍل موتي آيو. هن جي اکين ۾ لڙڪ موتي آيا، ۽ چپن تي ٻهه ٻهه ڪندڙ مرڪ موتي آئي. هن جي اکين ۾ ديد به موتي آئي، ۽ هن بيبي خانم جي ڪلهي تي هٿ رکندي چيو هو: ”ها، بيبي خانم! آءٌ چاهيان ٿو ته ان سنڌيءَ جي ڇاتيءَ ۾، مضبوط ٻانهن ۾ ۽ نيرين اکين ۾ سمائجي گم ٿي وڃان. بيبي خانم، جيجل! مون کي اهو سنڌي آڻي ڏي، يا مون کي وٽس پهچائي اچ!“

”آهستي ته ڳالهاءِ ڇوري! امير خان جي ڪَن تي پٽڪ پئي ته توکي مون کي گهاٽي ۾ پيڙائي ڇڏيندو!“ ٻڍڙيءَ کي ڀَوَ کان ڏڪڻي وٺي ويئي. ترخان جي ڪاوڙ ۽ غضب کان هو واقف هئي. چنگيز ۽ هلاڪوءَ جي اولاد کي هن پاڻ به ته لوليون ڏنيون، مچن جي ساوڪ ڏٺي هئي.

”هون...... ....، ٻڌندو ته ڇا ڪندو، اهو بزدل!“ ليليءَ نفرت مان چيو: ۽ پوءِ پنهنجي اُرهه سان ارڏائي ڪندي، ان کي ڪُڏائيندي هن چيو هو: ”اچ کان پوءِ هي اُرهه، هي ٻانهون هڪ نئين انتظار، نئين اوسيئڙي ۾ رهنديون: امير خان هاڻ هنن کي هٿ به نه لائي سگهندو......!“

هن اجا جملو پورو مس ڪيو هو ته دروازي تي امير خان کي بيٺل ڏٺائون. بيبي خانم سڪل پن جيان ڏڪڻ لڳي، ۽ هن کي ليليءَ جي سر جو خير نظر نه آيو. امير خان اندر اچي اکين ئي اکين ۾ بيبي خانم کي وڃڻ جو اشارو ڏنو. هوءَ ٻاهر هلي ويئي هئي، ۽ هينئر جڏهن هوءَ موٽي هن جي خواب گاهه ڏانهن وڌي رهي هئي، تڏهن دل ئي دل ۾ مرڪڻ لڳي هئي. هوءَ روز ليليءَ جي سيني تي امير خان کي ستل ڏسڻ جي عادي ٿي ويئي هئي ۽ اهو منظر هن کي ڏاڍو وڻندو هو. ڪيترو وقت ٻن خوبصورت جسمن کي پاڻ ۾ ويڙهيل سيڙهيل ڏسندي رهندي هئي، پوءِ اڳتي وڌي، چادر سان ڪين ڍڪيندي، سڏ ڪري جاڳائيندي هئي. اڄ به ساڳئي منظر ڏسڻ لاءِ هوءَ مرڪندي، خواب گاهه ۾ داخل ٿي، پر هنڌ خالي ڏسي، ڪيس راتوڪي ڳالهه ياد اچي ويئي. هوءَ ليليءَ جي خواب گاهه ۾ پهتي ته اتي ليليءَ کي به اڪيلو ستل ڏٺائين. هن کي هڪدم پتو پئجي ويو: متان سنڌين وري ڪا بغاوت ڪئي آهي، ۽ راتو رات مرزا باقي بيگ کيس سڏايو هجي. پهريدارن کان پڇڻ کان سواءِ، هن گهوڙن جي ڪڙهه ڏانهن رخ رکيو. امير خان جو ابلق سيني

گهوڙن کان جدا هڪ خاص ڪڙهہ ۾ ٻڌل هوندو هو. اتي پهچي، هن ڪڙهہ جو ڪرسڻ هٽايو. گهوڙن جي پيرن وٽ، لڏ جي ڍير تي امير خان ستل هو، ۽ سندس پيرانديءَ کان ادراڪي ويڙهيو سيڙهيو ستو پيو هو. امير خان جي وارن ۽ ڪپڙن تي لڏ تڦيل هئي؛ سندس هڪڙو ڳِل تہ تازي لِڏ سان لِتلُ هو. بيبي خانم ويجهو وڃي پهرين ادراڪيءَ کي اٿاريو. ادراڪي چرڪ پري اُٿي وينو. بيبي خانم کي پاڻ ڏانهن گهوريندو ڏسي، سندس هوش حواس درست ٿيڻ لڳا. هن بيبي خانم کي ٻڌايو تہ رات امير خان اُوچتو هن جي ڪوٺيءَ ۾ آيو هو، ۽ هو وري ديوان خاني ۾ موٽي آيا هئا. ڳچ دير امير خان انگوري پيئندو، راڳ ٻڌندو رهيو؛ پوءِ ڪڙهہ ۾ اچي گهوڙي جي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وجهي، ڳالهيون ڪرڻ لڳو هو، ۽ ڪيس ائين ئي اُتي ننڊ اچي ويئي هئي.

بيبي خانم ادراڪي کي موڪلي، هڪ صاف چادر گهرائي ورتي. پنهنجي گنديءَ جو پلاند آلو ڪري، هن آهستي آهستي اُمير خان جو منهن ۽ وار صاف ڪرڻ شروع ڪيا. تذي تذي پاڻي لڳڻ سان، امير خان پاسو ورائي وري سمهي رهيو. بيبي خانم لاچار ڪيس ڌونڌاڙي جاڳائڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي. نيٺ امير خان اکيون کوليندي، پنهنجي چوڌاري نهاريو. پاڻ کي ڪڙهہ ۾، لِڏ مٿان ستل ڏسي، هن چيو: ”اسان کي هت ڪنهن آندو؟“

بيبي خانم کوبہ جواب نہ ڏنو؛ فقط صاف چادر ڪٽي سندس ڪلهن آڏو ڏنائين. هري هري ڪري رات جا سمورا واقعا امير خان جي دل تي هُري آيا... ۽ ڪاوڙ کان هن جون مٺيون ڀيڙجنديون ويون. هو چادر ڍڪي، هلي ديوانخاني تائين آيو. غاليچي تي پيل رت کي ڏسي، ۽ هن کي پنهنجي وفادار خواجہ سرا سليمان جي يادگيري اچي ويئي، ۽ هن نئڙي جميل رت مان چَپٽي پري، ترين ۾ مليندي، پنهنجي منهن تي مکي چڙيو، ۽ پٽڪندي چيائين تہ ”آءٌ پنهنجي پيءُ جو ۽، تنهنجو بدلو ضرور وٺندس، سليمان! مون کي قسم آهي پروردگار جو، آءٌ بدلو ضرور وٺندس!“ هن تاڙي وڄائي، پهريدارن کي گهرايو، ۽ کين گهوڙو سنبرائڻ لاءِ چئي، پاڻ تڙ ڪرڻ هليو ويو.

مرزا باقيءَ جي محل ڏانهن ويندي، هو پوئينءَ رات بابت سوچڻ لڳو. جيئن جيئن سوڍل ياد ايندو ويس، تيئن تيئن هن جي رت جو دورو تيز ٿيندو ويو. هن کي ليلي ياد اچي ويئي، جنهن چيو هو تہ 'آءٌ توکي پاڻ وٽ سمهڻ نڏهن ڏيندس، جڏهن ان سنڌيءَ کي گرفتار ڪري منهنجي اڳيان پيش ڪندين!' ۽ پوءِ ڏڪار مان خنجر جي نوڪ سان هن کي پنهنجي خواب گاهہ مان ڪڍي، دروازي کي ڪڙو ڏيئي چڙهيو هٽائين.

مرزا باقي بيگ اڳي ئي هن جي انتظار ۾ هو، ۽ پريان ئي چيائينس: "امير خان تو جهڙن دلير سردارن جي هوندي، ترخانن ۽ ارغون کي هيڏيون بي عزتيون سهڻيون ٿيون پون. ترخان اميرن کي جاگيرن تان آن ڪونہ ٿو ملي. ڪوڪلتاش جهڙي سردار کي گهر ويٺي سنڌي بيعزتو ڪيو ٿا وڃن. هت ٺٽي ۾ اسان کي ڪلايو ڪلايو گاريون ٿيون ملن. آخوند صالح دارالعلوم ۾ فارسي پڙهائڻ کان انڪار ڪرڻ جي جرائت ٿو ڪري، ۽ اسان جي فرمان جي جواب ۾ اسان کي نصيحتون ٿو ڪري!"

امير خان ڪنڌ جهڪائي بيهي رهيو. تيڏيءَ اک سان ڪوڪلتاش ارغون، خسرو خان، برق انداز خان ۽ مرزا باقي بيگ ڏانهن ڏٺائين. سڀ ڊپ کان چپ هئا. مرزا باقي پنهنجي ڏاڙهيءَ ۾ مٺ وجهندي چيو: "اسان کي سلطنت جون ڳالهيون سنيالڻيون آهن، اسين ڪيترو وقت انهن ننڍين ننڍين شورشن کي منهن ڏينداسون. جيڪڏهن اهي حال رهيا تہ سنڌي اسان کي جوتا هڻي وري قنڌار پهچائي ايندا. هوڏانهن شهنشاهہ ڏن نہ ملڻ ڪري چڙيو ٿي پيو آهي، ۽ ڪالهہ ايلچي آيو آهي، تہ ظل سبحاني لاهور ۾ منزل انداز آهي ۽ اسين وڃي سندس قدم بوسيءَ لاءِ حاضر ٿيون. هن کي ڪهڙي خبر تہ ترخانن ۽ ارغونن جو خون پاڻي ٿيندو وڃي، ۽ هو گاريون کائي چپ ڪري ويهي ٿا رهن، ۽ هر ڳالهہ جو تدارڪ اسان کي ڪرڻو ٿو پوي. امير ڪوڪلتاش جي جاگير جي بحاليءَ لاءِ اسان کي ڪيس لشڪر ڏيڻو پيو. ٺٽي جي سيدن جي ايڏي مجال ٿي آهي، جو ترخانن کي پنهنجي محلي مان ٽتا لنگهڻ ڏين جو هو دارون پي گهرن ۾ گهڙي ٿا پون. ويندي ڪافرن جي ايڏي همت ٿي آهي جو پنهنجا فيصلا نبيرا اسان جي قاضين اڳيان ڪرائڻ بدران آخوند صالح وٽ ٿا وڃن. امير خان، اسين ٺٽي جي عملداري توکي ٿا

سونپيون. اسين ڏسڻ ٿا چاهيون تہ تون ڪيئن ٿو شورش کي منهن ڏين!"

ڪوڪلتاش ارغون ڪجهہ چوڻ ٿي چاهيو، پر مرزا باقيءَ جي منهن تي ڪاوڙ جا ڪڪر ڏسي، وري چپ ٿي ويو. هن کي خبر هئي تہ مرزا جي ڪنهن ڳالهہ تي اعتراض ڪرڻ جي معنيٰ سڄي خاندان کي مارائڻ هو.

"۽ امير خان اسين توکي پنج هزاري مرتبو ٿا بخشيون. اسان کي اميد آهي تہ اسان کي مايوس نہ ڪندين!"

چوڌاري "مبارڪ سلامت!" جو شور برپا ٿي ويو. امير خان ادب مان ڪنڌ جهڪائيندي چيو: "حضور جن جو هر حڪم پورو ٿيندو!"

اوڏيءَ محل توشي خاني جو نائب عامل حاضر ٿيو، ۽ چيائين، "حضور جو اقبال بلند هجي! حضور ڪٽڪ جو ذخيرو ختم ٿيندو ٿو وڃي. سُرن هٽي سموري ڪٽڪ جو ٻيرو ٻوڙي ڇڏيو آهي، ۽ سڄي ڪٽڪ مٿي ٻڄي ويئي آهي، ۽ ڪاڏي جي لائق نہ رهي آهي. عملدار ۽ سپاهي اها ڪٽڪ کائڻ کان انڪار ڪرڻ لڳا آهن. حڪم هجي تہ اهو اَنُ اڇلائي ڇڏيون!"

"هون..... ..... هون! اڄ ٻيهريءَ تي انهيءَ ڪٽڪ جون مانيون تاهي پيش ڪيون وڃن، ۽ توشي خاني جا عملدار اسان سان ماني کائيندا:... ... ۽ اهو بہ حڪم ڏنو وڃي تہ ڪجهہ مانيون مٿيءَ جو پچائي آنديون وڃن!"

توشي خاني جو نائب "جي حضور" چئي هليو ويو. گهڙيءَ کان پوءِ چوبدار عرض ڪيو: "ترخانن جي محلي ۾ شورش ڪندڙ بہ سنڌي حاضر آهن!"

"پيش ڪيا وڃن!" مرزا باقي بيگ جي اکين ۾ خونخوار چمڪ پيدا ٿي ويئي.

گهڙيءَ کان پوءِ بہ اٺروٽ عمر جا سنڌي چوڪنيا ٻڌل پيش ڪيا ويا. مرزا باقي کين ڏسي تخت تان هيٺ لهي آيو، ۽ چرين وانگر رڙيون ڪندي بي تحاشا کين ٺڦڙ ۽ مڪون هڻڻ لڳو. جڏهن سندس هٿ ٿڪجي پيا، تڏهن هن چوبدار ڏانهن منهن ڪري چيو: "هنن کان ڪو سنڌيءَ ۾ پڇي تہ ڏوهہ قبول ڪن ٿا يا نہ، ۽ آئيندي اطاعت لاءِ اقرار ڪن ٿا يا نہ؟"

هڪڙي ترخان امير، اڳتي وڌي سنڌيءَ ۾ چيو: "اڙي ڏوهہ قبوليو

تہ جيئدان ملندوَ!"

سنڌي خاموش رهيا، فقط هلڪي مرڪ سندن چپن تي ڪيڏڻ لڳي. هڪڙي ٽورو ڏاڍيان ڪلندي چيو: "ترخانن جي محلي مان لنگهڻ جي ڏوهہ آهي، تہ اسين بروبر ڏوهي آهيون."

"پر اوهان هڪ ترخان امير زاديءَ سان هٿ چراند ڪئي آهي....."

ترخان امير ڪاوڙ ۾ چيو.

"هن ياڻ اسان کي سڏ ڪيو، ۽ پنهنجو اُرهہ ڏيکاريندي چيائين تہ هٿ لائي ڏسو تہ هي قنداري ڏاڙهون پڪل آهي يا نہ... اسان تہ رڳو هن جو چوڻ مڃيو: هوءَ بہ تہ ترخان آهي، ۽ ترخانن حاڪمن جو حڪم ڪيئن نہ مڃون!" هن پنهنجي کِل روڪيندي چيو.

ترخان امير پنهنجي ڪاوڙ روڪيندي، مرزا باقي ڏانهن منهن ڪري چيو: "حضور هي پنهنجو ڏوهہ قبولين ٿا."

"هون..... چئين تہ آئينده وري ترخان اميرن جي محلي ۾ نہ ايندا، ۽ اسان جي اطاعت جو قسم کڻن!"

ترخان امير وري سنڌين ڏانهن منهن ڪري چيو: "چورا چؤ تہ حضور جو سر سلامت، اسين اوهان جا غلام آهيون تہ جان بچي پوندوَ نہ تہ....."

"ڏارين جي حڪومت تي لک لعنت .... مرزا باقي سگ است!" ٻنهي سنڌين هڪ زبان تي فارسيءَ ۾ چيو.

سيني اميرن کي چڻ ڏينيو چنبڙي ويا. مرزا باقي بہ تخت تان اُٿيو ٿي ويو، ۽ هن چڻ وقلندي چيو: "هنن جي جيڀري کل لاٿي وڃي..... اسان جي سامهون..... هينئر جو هينئر..... چوبدار... ...!"

چار سپاهي ترارون کڻي سنڌين اڳيان اچي بيهي رهيا. ترخان امير مزو ڏسڻ لاءِ اڳتي وڌي، گهيرو ٺاهي بيهي رهيا. هڪڙي سپاهيءَ اڳتي وڌي ترار جي نوڪ هڪڙي سنڌيءَ جي نرڙ تي رکي وٺي چهڪ ڏنو. رت جي تکي ڪوسي ڌار سنڌيءَ جي نرڙ مان نڪري سپاهي جي سفيد جامي کي رنگي ڇڏيو. هڪڙو سپاهي هري هري ترار جا چهڪ ڏيندو ويو، ۽ ٻيو کَل کي ڇڪيندو لاهيندو ويو. جڏهن ڳلن جو ڪچو ڪچو ماس ظاهر ٿيو، تڏهن هڪڙي ترخان امير کان دل جهلي نہ ٿي، ۽ هن اتي ئي پيٽ کي هٿ

ڏيئي الٽي ڪري وڌي. مرزا باقي هن کي اهڙين نظرن سان ڏٺو ڄڻ سندس ڪَل لاهرائڻ جو حڪم ڏيڻ وارو هو. اميـر کي پنهنجو ڏپ وٺي ويو، ۽ هو وات اُگهندو، آت ڏيندو، پوئتي هٽندو ويو.

جڏهن منهن جي سڄي ڪل لهي ويئي، ۽ ڪچي ڪچي گوشت جي بوءِ ماحول ۾ ڦهلجي ويئي، تڏهن ٻئي سنڌيءَ کان رهيو نه ٿيو، ۽ هن پاڻ ڇڏائڻ لاءِ زور لائڻ شـروع ڪيـا، ۽ رڙيون ڪرڻ لڳو. "اوهين انسـان نه ڳجهون آهيو! حرامخور، آدمخور، گونهن خور.....!" هڪ سپاهي خنجر ڪڍي سندس نرڙ تي رکيـو، ۽ هيٺ ڇهڪ ڏنائين. هن جو نرڙ وڍجي ٻه ڦاڪون ٿي پيو، ۽ رت جو هڪ ڦوهارو سامهون بيٺل اميرن جي ڪپڙن کي ڳاڙهو ڪري ويو. اوڏيءَ مهل، پنهنجي پاڻ کي ڪجهه سيٽيندي، سنڌيءَ پنهنجي وات ۾ ٿُڪ گڏ ڪري، زور سان مرزا باقيءَ ڏانهن اڇلائي: ٿڪ جو بوٽيندو مرزا باقيءَ جي ڏاڙهيءَ ۾ وڃي ڪتو. هڪ ترخان امير هڪ ئي ڌڪ سان ان سنڌيءَ جي سسي ڌڙ کان جدا ڪري ڇڏي.

مـرزا باقيءَ جي اکين ۾ وحـشت نچڻ لڳي، ۽ انهيءَ اميـر جو تُرو لاهيندي، ان سـان پنهنجي ڏاڙهي صـاف ڪرڻ لڳو. سڀ اميـر ششـدر ٿي، ڪسـڪڻ جي واٽ ڳولڻ لڳا. عين ان وقت چوبدار عرض ڪيـو: "حضـور، ٻيهريءَ جي ماني لڳائي ويئي آهي؛ حضور جن قدم رنج فرمائين!"

هو سڀ ديوانخاني ڏانهن وڌيا. دسترخوان تي قسمين قسمين طعام سجايل هئا، ۽ هڪ طرف انگوريءَ جون ڳاڙهيون، گلابي ۽ قرمزي صراحيون سجايل هيون. سهڻن سهڻن ترڪ ڇوڪرن وڌي سيني جا هٿ ڏُٺاريا. امير ۽ سـردار انهن ڇوڪرن جي ڳِلن ۾ ڇهنديون پائيندا، کلندا، مذاق ڪندا، مرزا باقي جي خوشـامد ڪندا، صـراحين ڏانهن وڌيا. ترڪ ساقين نازن نخرن ۽ ادائن سان جام پري پري پيش ڪيا. جڏهن انگوريءَ جو دور ختم ٿيو، تڏهن هنن مانيءَ ڏانهن هٿ وڌايو. مرزا باقي هٿ مٿي ڪئي سيني کي منع ڪئي، ۽ پوءِ توشي خاني جي اعليٰ عـامل ڏانهن منهن ڪري چيـو: "ٻهرين تون!"

سامهون ٽن قسمن جون مانيون رکيل هيون: سنيءَ ڪٽڪ مان نهيل اچا کير جهڙا ڍڳڙ، سُريل ڪٽڪ مان نهيل ڪارسريون مانيون. ۽

چيڪي مٽيءَ مان ٺهيل ڪاريون پوريون مانيون عامل سٺي مانيءَ ڏانهن هٿ وڌائيندي، جيئن هڪڙي ماني کنئي تہ مرزا باقي ٻانهن ۾ ڏڪ هڻندي چيس: ”اها نہ، هيءَ ماني کاءُ!“ مٽيءَ جي مانيءَ ڏانهن اشارو ڪيائين.

توشي خاني جي عملدارن جي منهن جو پنو لهي ويو. هن مرزا باقيءَ ڏانهن رحم طلب نگاهن سان نهاريو. مرزا باقيءَ جي چپن تي هڪ خونخوار مُرڪ نچڻ لڳي. لاچار هُن هٿ وڌائي، مٽيءَ جي مانيءَ مان پور پٽيو، ۽ وات ۾ وجهي چٻاڙڻ لڳو. مٽيءَ هن جي وات ۾ ڪاري گپ بنجڻ لڳي، ۽ هو آتوڙجڻ لڳو. سندس چپن جي ڪنڊن مان ڪاري ڪاري گجي نڪري، هن جي پهراڻ تي ڪرڻ لڳي. سندس اکين ۾ پاڻي پرجي آيو. هن ڳيت ڏيئي گپ جو ڍُڪ هيٺ لاٿو. سيني اميرن جو ساهہ ان وقت مٺ ۾ اچي ويو هو. امير خان بہ ششدر ٿي، ذري مرزا باقيءَ ڏانهن تي ڏٺو تہ ذري هن مٽي کائيندڙ عامل ڏانهن. جڏهن عامل پاڻ تي جبر ڪري، گپ جو گراهہ هيٺ لاٿو، تڏهن مرزا باقي سريل مانيون هن ڏانهن وڌايون. هن سريل مانيءَ جو ڳيو وات ۾ وجهي چاپا ڏيڻ شروع ڪيا، ۽ گپ جو سواد وات ۾ تڙيءَ مان ڪڍڻ لاءِ تڪڙا تڪڙا گرهہ ڪٽڻ شروع ڪيا. مرزا باقي هن جي منهن ۾ نهاريندو، هن کي جاچيندو رهيو؛ ۽ پوءِ کلي چيائين: ”ڪيئن ڪهڙي ماني بهتر آهي؟ مٽيءَ جي يا سُريل ڪڻڪ جي؟“

عامل ڪنڌ هيٺ ڪري ويهي رهيو. سيني جا ڪنڌ هيٺ هئا. مرزا باقيءَ غضبناڪ آواز ۾ چيو: ”قنڌار ۾ تہ اوهان کي کائڻ لاءِ چيڪي مٽي بہ ڪانہ ملندي هئي، ۽ هت سُريل ڪڻڪ کائڻ کان عار ٿو ٿئيوَ! خبردار، آءٌ وري شڪايت نہ ٻڌان!“

توشي خاني جو عامل ”جي حضور، جي سرڪار!“ ڪندي، پوئين پير اتان نڪري ويو. ۽ باقي امير ۽ سردار مرزا باقيءَ سان ڪڏ پڪل گوشت، ڪڻڪ جي ڍٻڙن، پلائن ۽ ننڍي جي آچارن تي ڪري پيا. جڻ تہ هنن ماني زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو ڏٺي هئي، يا جڻ تہ هو آخري ڀيرو ماني کائي رهيا هئا. امير خان کي الائي ڇو هنن هيچي ترخانن کان بيچان اچڻ لڳي. هو سوچڻ لڳو: جيڪڏهن سنڌين کي سنئين دڳ لاٿو آهي، تہ پهرين هنن ترخانن ۾ وري تنظيم آڻڻ جي سخت ضرورت آهي.

جڏهن ماني کائي لاٿائون. تڏهن مرزا باقي امير خان ڏانهن منهن ڪندي چيو: "اسان قنڌار کان ٻه سؤ مولوي ۽ استاد گهرايا آهن. ان جو بندوبست ٺيڪ گهرجي ته آخوند صالح واري مدرسي ۽ ٻين سمورن مدرسن ۽ درالعلومن ۾ هو شاگردن کي فارسي پڙهائين. سنڌي جيسين خيام، حافظ ۽ روميءَ کي نه پڙهندا، تيسين هو بغاوتن کان ڪونه مڙندا. زندگيءَ جي لذيذ شين، شيرازي ترڪن، ۽ صراحين جامن ۽ زندگيءَ جي بي ثباتيءَ ۽ لامڪاني منزلن جي ڄاڻ کان پوءِ بغاوت جو خيال اچڻ محال آهي. ان ڪري ضروري آهي ته سنڌي پنهنجي جٺڪي زبان ڇڏي، فارسيءَ ڏانهن مائل ٿين!"

"جي، حضور جن سچ ٿا فرمائين!" امير خان ڪنڌ ڌوڻيندي چيو.

جڏهن مرزا باقي محل اندر هليو ويو، تڏهن امير خان سمورن سردارن کي چيو ته قيلولي کان پوءِ سڀ ترخاني ساني خاني ۾ گڏ ٿين ته جيئن ٺٽي جي انتظامي ڪمن بابت ڪي صلاحون ڪجن. هيتري ساري ماني کائڻ کان پوءِ، سڀني سردارن کي اوٻاسيون اچڻ لڳيون هيون، پر مرزا باقيءَ جي موجودگيءَ ۾ اوباسي ڏيڻ موت کي سڏ ڪرڻ هو. مرزا باقيءَ جي وڃڻ کان پوءِ، هنن دل کولي اوباسيون ڏيڻ ۽ ڪر موڙڻ شروع ڪيا هئا. امير خان هنن جي اها حالت ڏسي، پنهنجي جبن ۾ پڻڪندو، پنهنجي محل ڏانهن روانو ٿيو.

●

[6]

ترخاني ساقي خاني ۾ هر ڪنهن ارغون ۽ ترخان سردار لاءِ جدا جدا مسند ۽ تخت نهيل هو. ٿهوي خاني جو مالڪ آتش خان جڻ هر امير جو ذاتي دوست هو. هن کي هر امير جي اندر باهر جي خبر هئي. هن کي اها به خبر هوندي هئي ته اڄ فلاڻو امير ڪهڙي ٻانهيءَ يا ٻانهي سان صحبت ڪندو. هن جي جاسوسيءَ جو انتظام ايترو پختو هو، جو هن کي اهي خبرون پهچنديون رهنديون هيون ته ڪهڙي، امير جي ڪهڙي زال ڪهڙي ٻانهي يا ڪنهن غلام ڪهڙي امير سان قتل هو. سندن ملاقاتون ڪٿي، ۽ ڪيئن ٿينديون هيون. هر خبر ٻڌي، هو پنهنجي منڊي ٽنگ تي ٺيڪ ڏيئي، ٺهڪ ڏيڻ لڳندو هو. امير به هن کان ڏاڍو ڊڄندا هئا: هن کي هميشه اهو کٽڪو رهندو هو ته آتش خان سندن راز مرزا باقيءَ يا ٻئي ڪنهن سردار تائين نه پهچائي؛ ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه اها هئي، جو هن جا ساقي بيحد حسين هوندا هئا. هر مهيني ايران، ترڪستان، افغانستان ۽ قنڌار کان ٻارهن کان سورنهن ورهين جا خوبصورت مست اکين وارا ڇوڪرا غلامن طور وڪامڻ پهرين آتش خان وٽ آندا ويندا هئا. ۽ هو خريد ڪرڻ وقت انهن ڇوڪرن جي جانچ جونچ بلڪل ائين ڪندو هو جڻ ڪو وهٽ خريد ڪرڻو هوس: سندس ڏند، سندس چيلهه، سندس اکيون، سندس ڳاڙها ڳل، منهن تي تِر ۽ سڀ کان وڌيڪ سندس دڏا جانچي پوءِ خريد ڪندو هو. ترخان امير ان ڏينهن جي انتظار ۾ هوندا هئا. جنهن ڏينهن نوان ساقي ٿهوو يا انگوري پيئارڻ ايندا هئا. ۽ پوءِ ڪنهن نه ڪنهن ساقيءَ تي امير پاڻ ۾ وڙهڻ لڳندا هئا. هن جي ساقي خاني ۾ انهن ڳالهين تان خون ٿيڻ ته معمولي ڳالهه هئي؛ ۽ جڏهن به ترخان پاڻ ۾ ڪنهن ساقيءَ تان وڙهندا هئا، تڏهن آتش خان ٻنهي کي، ساقي خاني جي پٺيان هڪ وڏي دالان ۾ وٺي ايندو هو، ۽

هر هڪ کي هڪجهڙو خنجر ڏيئي، مرڪندو وري ساقي خاني اندر موٽي ايندو هو. جيڪو امير سوپ کٽي موٽي ايندو هو، ساقي ڏاڍي نياز ۽ ادب سان ان کي قهوو يا انگوري پيئارڻ لڳندو هو، ۽ هارايل ترخان کي، جيڪو اڪثر مئل هوندو يا مرڻ ۾ هوندو هو، تنگ ڪان گهلي، پنهنجي ٻن پهريدارن هٿان، سڌو سندس گهر موڪلي ڏيندو هو. اهي ساقي ڏينهن جو ساقي خاني ۾ اميرن جي خدمت ڪندا هئا، ۽ رات جو ڪنهن خاص امير جي خوابگاهه ۾ پنهنجا فرض بجا آڻيندا هئا.

بر اج آتش خان ڪنهن ڳوڙهيءَ ۾ سوچ ۾ گرفتار، پنهنجي منڍيءَ تنگ تي ٽيڪ ڏيئي، ڇت ۾ ٽنگيل فانوسن ۾ نهاري رهيو هو. هن جي جاسوسن هن تائين اهو نياپو اڳي ئي پهچائي ڇڏيو هو ته امير خان کي ٺٽي جو عامل مقرر ڪيو ويو هو. امير خان هوندئن ته آتش خان تي خاص طرح مهربان هو: جڏهن کان هن کيس ليلي کي وڪيو هو، امير خان مٿس وڏيون نوازشون ڪرڻ لڳو هو، ۽ هاڻ ته ٺٽي جي حاڪم جي حيثيت ۾ اڃا به وڌيڪ مهربانيون ڪري ٿي سگهيو، پر ان ۾ هڪڙيءَ ڳالهه خلل پيدا ڪري وڌو هو. مرزا باقيءَ کي امير خان جو ترڪ ساقي اِدراڪي بيحد پسند اچي ويو هو، ۽ هن آتش خان کي گهرائي حڪم ڏنو هو ته ادراڪيءَ کي ڪنهن به طرح هٿ ڪري وٽس پيش ڪري. امير خان ادراڪيءَ کي وڪڻ لاءِ ڪڏهن به تيار نه ٿيندو، سا آتش خان کي پڪ هئي، ۽ هو سمورن ترخان اميرن ۾ نرالو سردار هو. جيڪڏهن مهربانين تي اچي ته لک مهربانيون ڪندو، پر جيڪڏهن ڪاوڙيو ته هن جهڙو خونخوار ترخان ٻيو نه هو. اڳيان مرزا باقي به گهٽ نه هو. امير خان کي ٺٽي جو عامل مقرر ڪري، هن هڪ ئي تير سان به شڪار ڪيا هئا: هڪ طرف سنڌين جو زور ڀڃڻ لاءِ امير خان کان بهتر ماڻهو نه هو؛ ٻئي طرف امير خان انتظامي ڳالهين ۾ ايترو مصروف هو، جو ادراڪيءَ کي مرزا باقيءَ جي خدمت ۾ پهچائڻ آتش خان لاءِ ڏکيو نه ٿيندو. پر آتش خان لاءِ مسئلو اِهو هو ته جيڪڏهن سڌو سنئون امير خان کان ادراڪيءَ کي مرزا باقيءَ تائين پهچائي ته اهو امڪان هو ته ادراڪي مرزا باقيءَ کي اهڙو پسند اچي وڃي، جو هو ڪيس موٽائڻ کان انڪار ڪري وجهي. ان صورت ۾ به امير خان نوراً تاڙي ويندو ته ان ۾ آتش

خان کان سواءِ ٻئي ڪنهن جو هٿ تي نٿو سگهي. اڄ امير خان ڪيس اڳي ئي چوائي موڪليو هو ته هن ڪي نئي جي انتظامي مسئلن لاءِ اميرن سان صلاح ڪرڻي هئي، ۽ هو شام ڌاري ساقي خاني ۾ مجلس ڪندا. بيبي خانم به ڪيس ٻڌائي ويئي هئي ته امير خان سخت تتل آهي: سندس خاص خواجه سرا سليمان کي هڪ سنڌي سندس اکين آڏو خون ڪري ويو هو، ۽ وري ليليٰءَ به رات ڪيس پنهنجي خوابگاهه مان ڌڪا ڏيئي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو هو. اهڙي موقعي تي ادراڪيءَ جي ڳالهه ڇيڙڻ به موت کي سڏ ڪرڻو هو. هو اڃا انهن ئي خيالن ۾ هو ته ترخان اميرن ساقي خاني ۾ اچڻ شروع ڪيو.

جيئن جيئن امير ۽ سردار پهچندا ويا، ساقي خاني ۾ هُل هنگامو وڌندو ويو. ساقي ٿهوي جون پياليون ۽ انگوريءَ جا جام ڪڻندا، مٽڪندا، چيلهه چبي ڪندا، ناز نخري سان اميرن اڳيان پيش ڪندا رهيا، ۽ امير به هنن سان خوش طبعي ڪندا، ڇهندين ۽ چمين جي ڪوشش ڪندا، جام پيئندا ويا. جڏهن امير خان ساقي خاني ۾ داخل ٿيو، تڏهن ڪيترا امير احترام کان اٿي بيهي رهيا. پر سرڪش قسم جي ارغون سردارن پنهنجي انگوريءَ ۽ پنهنجي ساقيءَ ۾ مگن، هن ڏانهن نهاريو به ڪونه. آتش خان، اڳتي وڌي، ڪورنش ڪري، امير خان جي نئين مسند ڏانهن اِشارو ڪري، هٿ ٻڌي بيهي رهيو. اها مسند هونئن امير ڪوڪلتاش ارغون لاءِ هوندي هئي. ڪوڪلتاش جو ننڍو ياءُ خسرو خان پاسي واريءَ مسند تي ويٺو هو، سو امير خان کي انهيءَ مسند ڏانهن وڌندو ڏسي گهند پائي ڪيس گهورڻ لڳو. امير خان انهن نظرن کان بي نياز نئين مسند تي اچي ويٺو. هڪ ڏگهڙي قد جي ساقيءَ پنهنجي ڇپن تي مِٺي مُرڪ آڻيندي، سندس آجيان ڪئي: "خوش آمديد آقاءِ من!"

امير خان جي ڇپن تي به مرڪ اچي ويئي، ۽ سندس ڳل ۾ چپٽي وجهندي چيو: "تنهنجا ڳل ته ڏاڙهونءَ کان به ڳاڙها آهن، ساقي! تون شايد نئون ٿو ڏسجين!"

"ادراڪيءَ جا ڳل ته هن کان به ڳاڙها آهن، اميرخان!" خسرو خان ٽهڪ ڏيندي چيو. سمورا امير خسرو خان سان گڏ ٽهڪ ڏيڻ لڳا. امير خان

جو منهن ڳاڙهو ٿي ويو، ۽ هن رڙ ڪري چيو: ”خسرو خان، ادراڪي جو نالو وٺڻ کان اڳ پنهنجو وات عطر عنبير سان ڌوئي اچ! تنهنجو وات ته گوٿن سان ڀريل آهي!“

امير وري ٺهڪ ڏيئي کلڻ لڳا. خسروخان ڪاوڙ کان اُٿي ويو، ۽ هن پنهنجي خنجر جي مٺئي تي هٿ رکندي چيو: ”امير خان، زبان سنڀالي ڳالهاءِ! نٿي جو عامل هوندين، ته پنهنجي لاءِ هوندين.“

امير خان جي اڳيان ننڍي خوبصورت ٽپائيءَ تي انگوريءَ جو جام رکيو هو. هن اک ڇنڀڻ کان سواءِ اهو کڻي، خسرو خان جي بوٿ ۾ اُڇلايو. خسرو خان جو منهن ۽ ڪپڙا ڳاڙهي انگوريءَ سان رڱجي ويا. خسرو خان ٽپ ڏيئي اٿي بيٺو ۽ ٻي گهڙيءَ خنجر ڪڍي امير خان ڏانهن وڌيو. سڀ امير اُٿي بيهي رهيا. آتش خان منڊڪائيندو، هٿن ٺاڻين پهتو، ۽ ڪين منٿون آزيون ڪرڻ لڳو ته مڙي وڃن. پر خسرو خان ڪيس هٿ سان هٽائيندي چيو: ”هن منهنجي بي عزتي ڪئي، اُن جو حساب ڪيس هينئر ئي ڏيڻو پوندو! مون کي قسم آهي پنهنجي پيءُ جي ڏاڙهيءَ جو ته ادراڪي اڄ رات منهنجي بغل ۾ هوندو!“

اُمير خان به اٿي بيهي رهيو. هن جو هٿ پنهنجي خنجر بدران نيٺ جي ڊگهي لڪڻ ۾ هو، جيڪو مُنئي وٽان گولائي ۾ وريل هو. هن لڪڻ کي پيچڙيءَ کان جهلي، نيزيءَ سان اُن جو هٿيو خسرو خان جي ڳچيءَ ۾ وجهي، زور سان ڇڪ ڏني. خسرو خان پاڻ سنڀالي نه سگهيو، ۽ هو ٿاٻڙجي، امير خان جي مسند جي پاين اڳيان اچي منهن پر ڪِريو. امير خان لت ڪڍي سندس سِسيءَ تي رکي، ۽ رڙ ڪري چيائين: ”اوهان جهڙن ذليل ارغون سردارن جي ڪري اڄ سنڌين جو من وڌي ويو آهي. اوهان ۾ پنهنجي عزت ۽ شرافت جو ڪانءِ ذرو به نه بچيو آهي. پر ياد رکو، سنڌن کان اڳي آءُ اوهان کي سڌو ڪندس!“ خسرو خان اٿڻ جي ڪوشش ڪئي ته امير خان وري لت هٽي زمين ۾ گڏي ڇڏيس.

آتش خان امير خان کي آزيون نيزاريون ڪرڻ ۽ صدقا وڃڻ لڳو. تڏهن وڃي امير خان جي ڪاوڙ ڍري ٿي، ۽ ٻن ترخانن کي سڏي چيائين: ”هن حرامخور کي ڪڍي ڪنهن گند جي ڍير تي ڇڏي اچو! ۽ آتش خان،

مون هن کي وري تنهنجي ساقي خاني ۾ ڏٺو آهي تہ آءٌ توکي اگهاڙو ڪري نٽي کان قنڌار موڪليندس!"

خسرو خان جي ڪاوڙ شرمساريءَ ۾ بدلجي ويئي، ۽ جڏهن هن کي ٻن ترخانن اچي اثاريو، تڏهن سندس ڪنڌ هيٺ هو. سندس منهن سڄو گپ تي ويو هو، ۽ زريءَ جا ڪپڙا مٽيءَ ۽ انگوريءَ ۾ لٿجي ويا هئا. هن خنجر مياڻ ۾ واپس رکندي چيو: "امير خان، ارغونن سان هٿ چراند ڪرڻ جي سزا، اڄ نہ تہ سڀاڻ، توکي ضرور ملندي....."

ائين چئي، ترخان کان پنهنجي ٻانهن ڇڏائيندي، هو تيزيءَ سان دروازي ڏانهن وڌيو. دروازي تي هڪ پربت جيڏو مڙس بيٺل هو، ۽ هو دروازي کي ائين والاري بيٺو هو، جو ٻاهر نڪرڻ يا اندر اچڻ جيتري جاءِ بہ نہ ڇڏي هئائين. سندس ويڪري ڇاتيءَ ۽ ڊگهن شهپرن کي ڏسي هيبت وٺي ٿي ويئي. هڪ وڏو ڪٽارو سندس ڪمربند ۾ ڪتل هو، پر سندس هٿن ۾ رسي جي هڪ ٽڪر کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ هو. خسرو خان کي ويندو ڏسي، سڀ امير دروازي ڏانهن نهارڻ لڳا هئا. هن کي دروازي اڳيان بيٺل ڏسي سڀ حيرت مان هڪٻئي جو منهن تڪڻ لڳا.

آتش خان بہ حيرت مان هن شخص کي ڏسندو رهيو. هيءُ ٻهريون پيرو هو جو ڪنهن سنڌيءَ ساقي خاني ۾ اچڻ جي جرائت ڪئي هئي. هو بہ پنهنجيءَ منڊي ٽنگ تي ٿلڪندو دروازي ڏانهن وڌيو.

"ڪير آهين تون ڙي؟" آتش خان ڀريان ٿي واڪو ڪري چيو.

"ترخانن جو موت!" هن شخص ڪلندي چيو.

خسرو خان کي وري پنهنجي ارغوني ترخاني ياد اچي ويئي، ۽ هن خنجر ڪڍندي، گار ڏيندي چيو: "اوهان سنڌين جي هاڻ اها همت ٿي آهي جو....." ائين چئي هن خنجر جو وار ڪيو. هو شخص پنهنجي جاءِ تان تر جيترو بہ نہ هٽيو. جيئن ئي خسرو خان وارو ڪيو، هن ڪٽي خنجر واري ٻانهن ۾ هٿ وڌس. ٻئي هٿ سان رسي جو ٽُڪر زور سان سندس ٻوٿ ۾ ٺهڪائي ڪڍيائين. ڏک کان خسرو خان جي اکين ۾ اوندهہ ڇانئجي ويئي، ۽ هن جي خنجر وارو هٿ نستو ٿي ويو. آتش خان کي بہ ڪاوڙ اچي ويئي، ۽ هن بہ پنهنجو خنجر ڪڍي جيئن وار ڪيو، تيئن هن شخص خسرو خان

جي ٻانهن مروڙيندي، ڪٽي ڪيس اڳيان ڪيو. آتش خان جو وار خالي نہ ويو، ۽ خنجر خسرو خان جي ڇاتيءَ ۾ کپي ويو. خسرو خان جي اکين ۾ ان ڏک جي ايذاءَ کان وڌيڪ آتش خان جي ڪيل وار تي حيرت جهلڪڻ لڳي، ۽ هو هڪ ڊگهي "آ... آه" ڪندي اڳيان جهڪي پيو. ان گهڙيءَ هن شخص خسرو خان کي زور سان ڌڪو ڏنو. خسرو خان ڄڻ هن جي هٿن ۾ ڪينهون هو. جنهن سان مرضيءَ مطابق کيڏڻ لڳو. خسرو خان جو مٿو زور سان اچي آتش خان جي سيني ۾ لڳو. آتش خان پنهنجي منديءَ ٽنگ کي سنڀالي نہ سگهيو، ۽ پٺن ڀر وڃي ٺهڪو ڪيائين. اهو سڀ ڪجهہ ايترو جلد ۽ تيزيءَ سان ٿيو جو ٻين ترخانن کي سمجهڻ جو وقت نہ مليو تہ ڇا ٿي رهيو هو.

"نڪر هتان ٻاهر، اوهانجي گور... کي..." هن شخص رڙ ڪري چيو. هن اڳيان وڌي هڪ وڏي صندل کي ٻنهي هٿن ۾ کڻي، اڳيان بيٺل اميرن ڏانهن اڇلايو. ترخان پاڻ بچائڻ لاءِ هيٺ جهڪي ويا، ۽ صندل زور سان اچي مٿن ڪريو. راڙو راڙ مچي ويئي. اميرخان چپ چاپ اهو سيڪجهہ ڏسندو رهيو. هو پنهنجي جاءِ تان چريو بہ ڪونہ. هن سنگهار کي سڃاڻي ورتو هو. ۽ هن تي هڪ ئي گهڙيءَ ۾ بہ احساس ڇانئجي ويا: هڪ بدلي وٺڻ جو، ۽ هڪ ڊپ جو. انگوريءَ هن جي ٺهڪندڙ رت تي ڄڻ پاڻيءَ وارو ڪم ڪرڻ لڳي، ۽ ڊپ هن جي ڪاوڙ ۽ بدلي وٺڻ جي نيت تي غالب پوندو ويو. هن شخص سان مقابلو ڪرڻ موت کي سڌي سنئين دعوت ڏيڻي هئي. هن کي مارڻ لاءِ ڪنهن دغا دولاب کان سواءِ ڪو چارو ئي ڪونہ هو.

"نڪــــرو ٻاهر..... اوهان کي چيم، رڍ جا پٽ، هڪـــدم ٻاهر نڪرو....." سنگهار وري رڙ ڪئي، ۽ هڪ ٻئي صندل کي کڻي ٻنهي هٿن ۾ کنيائين. ترخان پاڻ کي ڌڪ کان بچائڻ لاءِ وري هيٺ جهڪي ويا. امير خان بہ اتي ويهي رهيو، ۽ هن فارسيءَ ۾ ترخانن کي چيو تہ اتان هليا وڃن. ترخانن کي ڄڻ سامت جو ساهہ کڻڻ جو موقعو ملي ويو، ۽ هو هڪڙو هڪڙو ٿي ٻاهر نڪري ويا.

امير خان ٺڪي مرڪ چپن تي آڻيندي چيو: "سنگهار خان، اڄ تہ گڏجي انگوري پيئون!"

سنگهار چپ چاپ هن ڏانهن وڌندو رهيو. هن جي ويجهو پهچي، رسي جو هڪڙو ڇيڙو، جنهن ۾ سرڪساهي ٺهيل هئي، هن ڏانهن اڇلايائين. سرڪساهي هن جي ڳچيءَ ۾ پوندي ئي، ڇڪجي ڏاڍي ٿي ويئي، ۽ سنگهار نوڙي کي پاڻ ڏانهن ڇڪ ڏني. امير خان ٻوٿ پر ڪري، گوڏن ڀر رڙهڻ لڳو. هن جي خون ۾ بدلي جي باهه وري ڀڙڪڻ لڳي؛ ۽ هو جڻ ته ڇاٽي واٽي اِها بيعزتي سهندو ويو. جيئن اها باهه ايترو ڀڙڪڻ لڳي، جو ڊپ جو ان تي ڪوبه غلبو نه ٿي سگهي. ’هي منهنجي پيءُ جو قاتل آهي..... هن منهنجي پيءُ کي ٽياس ۾ اُبتو ٽنگي ماريو هو..... ان جي عيوض اسان سنڌين جو سنڌ سنڌ ڪپي، تازي ڪتن کي کارايو هو. پر سنگهار بچي ويو هو..... يا خدا، مون کي ايترو صبر ڏي، جيئن آءٌ هي بيعزتيءَ جا لڙڪ ان حد تائين پيئندو رهان، جيسين منهنجي بدلي جي آڳ جڻ سراڻ تي چڙهي پيڙ ٻٽجي، سنڌين جي ٻچي ٻچي کي ساڙي جلائي ڦلهيار ڪري ڇڏي.....!‘

هن گهٽيل گهگهي نڙيءَ سان چيو: ’سنگهار، مون ته توکي انگوريءَ جي دعوت ڏني..... ۽ تون.....‘

سنگهار هن کي ڇڙٻ ڏيندي چيو: ”مون کي انگوري پيئڻي هوندي ته آءٌ هت اچي حڪمان حڪم پي ويندس ـــ ڏسان ڪهڙو ترخان تو مون کي روڪي. پر هينئر آءٌ خاص ڪم سان آيو آهيان.“

امير خان ڪوبه جواب نه ڏنو. سنگهار سرڪساهيءَ جي مهڙ کي جهليندي، امير خان کي پنهنجي سامهون اتاري ويهاريو. هن جي هٿ جي هر جهٽڪي سان امير خان جون اکيون جڻ ٻاهر نڪرنديون ٿي نظر آيون.

”مرزا باقيءَ قنڌار کان وڏيڪ لشڪر چو گهرايو آهي؟“ هن امير خان جي اکين ۾ اکيون وجهندي چيو.

”مون کي خبر نه آهي،“ امير خان گهگهي آواز ۾ چيو.

”هون.... توکي خبر نه آهي.....“ هن سرڪساهيءَ جي ڦندي کي هڪ زوردار جهٽڪو ڏيندي چيو: ”تون ائين ڪونه ٻڌائيندين... امير خان تون مون کي سڃاڻين ٿو. آءٌ ڪنهن ترخان کي مارڻ وقت ٻيهر سوچيندو ڪونه آهيان.“ سنگهار جي آواز ۾ ايترو يقين ۽ پختگي هئي، جو امير خان

تي نہ چاهيندي بہ ڊپ وري چانئجڻ لڳو. پر هيءُ ڳجهہ تہ ترخانن جي موت ۽ زندگيءَ جو ڳجهہ هو. ان لاءِ هو هر قرباني ڏيڻ لاءِ تيار هو، ۽ هن مڻ مڻ ڪندي چيو: ”مون کي ڪا خبر نہ آهي. جيڪڏهن مون کي خبر هوندي بہ تہ تون اهو ڪيئن ٿو سوچين تہ آءٌ حڪومت جو راز توکي ٻڌائيندس.....“

”چڱو، نہ ٻڌاءِ.....“ سنگهار گهڙيءَ لاءِ ويچار ۾ پئجي ويو. هي راز اهڙو هو، جو امير خان کي ساهہ کان وڌيڪ پيارو هو. پر اهو راز ڄاڻڻ هن لاءِ بہ ضروري هو. هو ۽ ڄاڻڻ آخوند نور محمد سان وعدو ڪري نڪتا هئا تہ نہ رڳو اهو راز هٿ ڪري ايندا، پر اهو خط بہ هٿ ڪندا جيڪو قنڌار موڪليو ويو هو. هن پنهنجي چوڌاري نظر ڊوڙائي. اوچتو هن جي نظر هڪڙي ڳيرو ساقيءَ تي پيئي، جو هڪ ميز هيٺان ڪرونڊڙو ٿيو اهو سڀ ڪجهہ ڏسي رهيو هو، ۽ ڊپ کان ڏڪي رهيو هو. هن کي هڪ ترڪيب سجهي آئي، ۽ هن رڙ ڪري ان ساقيءَ کي سڏ ڪيو. ساقي ڪُنبندو، ڏڪندو، ڪورنشون ڪندو، ٻانهون ٻڌندو اڳيان آيو تہ سنگهار کي ڪل اچي وئي. ساقيءَ هن کي ڪلندو ڏٺو تہ هن جو ساهہ بہ ڪجهہ سامت ۾ آيو، ۽ هو ڪجهہ اهڙيءَ ادا سان مرڪڻ ۽ اکين ئي اکين ۾ ڪي نياپا ڏيڻ لڳو، جو ڪو ترخان هجي ها تہ هو ان هڪڙيءَ ادا تي سڀڪجهہ قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ها. هن سنڌي ڄٽ تي ان جو اثر بلڪل اُبتو ٿيو ۽ هو وٺا وٺا ٺهڪ ڏيئي کلڻ لڳو. هن جي بيخبريءَ جو فائدو وٺندي، امير خان نوڙيءَ ۾ ٻيئي هٿ وجهي وٺي ڇڪ ڏني. نوڙي سنگهار جي هٿ مان نڪري ويئي، ۽ امير خان ٽپو ڏيئي دروازي ڏانهن ڀڳو. سنگهار جا ٺهڪ اتي جو اتي بند ٿي ويا، ۽ هو ششدر ٿي دروازي ڏانهن ڀڳو. پر عين ان وقت ڄاڻڻ ڀالي جي نوڪ سان اميرخان کي پوٺتي هٽائيندو، ڪيس سنگهار تائين آڻي پهچايو.

”واه ڄاڻڻ ڀائو واه.... مون تہ سمجهيو هو تہ سڄو ڪم خراب ٿي ويو! پر تون ائين دروازي تان هٽي نہ اچين ها تہ چڱو. الائي ترخان ڪتا، پنهنجي ڪتڪ سان ڪيڏيءَ مهل اچي نڪرن، ۽ اسين بيخبرا ڦاسي پئون. تون وري وڃي دڳ جهلي بيهہ!“

سنگهار جو هڪڙو هٿ امير خان جي منهن تي اهڙيءَ طرح وريو جيئن سرڻ ڪنهن ننڍي پکيءَ تي لامارو ڏيندي آهي. امير خان پنج ـ ڇ

قدم پوئتي ٽڙندو وڃي هڪ موڙي مٿان اچي ڪريو. سندس نڪ ۽ ڇپن مان رت ٽيندڙيون ڪري وهڻ لڳو: ۽ پوءِ سنگهار ساقيءَ کي فارسيءَ ۾ جيڪي ڪجهه چيو، انهن لفظن تي ساقيءَ کي ته ڇا، خود امير خان کي به اعتبار نه آيو. امير خان ائين ڇرڪيو ڄڻ ڪنهن نانگ ڏنگي وڌس. ساقي به اهو حڪم ٻڌي اچرج ۽ ڀؤ کان سنگهار جي اکين ۾ ڏسڻ لڳو. سنگهار ڪٽارو ڪڍي، ساقيءَ جي نڙگهٽ تي رکندي چيو: "ڇورا، جي چوڻ نه ڪيو اٿئي ته هيءُ خنجر تنهنجي نڙگهٽ جي پار هوندو!" ائين چئي هو وري امير خان ڏانهن وڌي آيو. هن جي ٻانهن کي پويان مروٽيندي، ڪيس اڳيان وڌائيندي، هن ساقيءَ کي اشارو ڪيو. ساقي ڏڪندو، ڪنبندو، لڙڪندو اڳيان وڌيو ۽ پنهنجو ننڍڙو خنجر ڪڍي، هن امير خان جي شلوار ڏانهن هٿ وڌايو.

امير خان ڪرڙيءَ وانگر ڦٿڪڻ لڳو. اڃا ساقيءَ هن جي شلوار ڏانهن هٿ وڌايو ته امير خان مئل آواز ۾ چيو: "سنگهار خان، واسطو اٿيئي رب جو، ان کان ته مون کي ختم ڪري ڇڏ....."

سنگهار وري ساقيءَ کي اشارو ڪيو، ۽ ساقيءَ امير خان جي شلوار ڏانهن هٿ وڌايو. امير خان دانهن ڪري چيو: "بس بس..... ٻڌايانوَ ٿو!" پڳهر هن جي نرڙ تان وهي اکين ۾ پوڻ لڳو. هن جو منهن سڪل پن جهڙو اودو اودو ٿي ويو هو.

"مرزا باقيءَ کي مرزا جان بابا ۽ شاهه قاسم ارغون جي بغاوتن جي ڪٽڪ پئجي ويئي آهي، ۽ تنهن کان سواءِ شهنشاهه اڪبر به سنڌ تي چڙهائي جون تياريون پيو ڪري. ان ڪري مرزا قنڌار مان ڪمڪ گهرائي آهي!" امير خان ڪنڌ هيٺ ڪري گهگهي آواز ۾ چيو.

"ڪير ويو آهي اُها ڪمڪ وٺڻ؟ سنگهار سوال ڪيو.

"امير ڪوڪلتاش ارغون....."

"ڪڏهن نڪتو آهي ڪوڪلتاش؟"

"اڄ صبح جو.....!" امير خان ۾ ڄڻ ساهه ئي ڪونه هو.

"هون....." ائين چئي سنگهار ساقيءَ کي اشارو ڪيو. ساقي پوئتي هٽي ويو.

سنگهار امير خان کي اڳيان ڪري دروازي ڏانهن وڌيو. جانڻ ڪڙڪو پٽي، اندر لنگهي آيو، ۽ اکين ئي اکين ۾ سنگهار کي کو نياپو ڏنو. سنگهار ڪتارو امير خان جي پٺ تي رکندي دروازي کان ٻاهر نڪري آيو. ٻاهر ويهارو کن ترخان ٻالن ۽ ترارين سان چڱ هنن جي انتظار ۾ هئا. سنگهار امير خان کي اڳيان ڪندي چيو: "اوهان مان ڪوبہ اڳتي وڌيو آهي تہ آءُ هي خنجر هن جي پٺ ۾ ٽنبي ڏيندس!"

سڀ ترخان خونخوار اکين سان هنن کي ڏسندا رهيا. امير خان ـــ متي اگهاڙو، نڪ ۽ وات مان وهندڙ رت سان، ڪنڌ هيٺ ڪريو، اڳتي وڌندو رهيو. سنگهار ۽ جانڻ پنهنجن گهوڙن تائين وڃي آيا. امير خان جون ٻانهون ڇڏي، سنگهار وري سرڪساهيءَ جو چيڙو هٿ ۾ جهلي، گهوڙي تي چڙهيو. جڏهن جانڻ بہ سوار ٿيو، تڏهن سنگهار چيو: "امير خان، تون نئي جو نئون عامل مقرر ٿيو آهين. سنڌين تي ظلم ڪرڻ وقت پنهنجي پيءُ جي پڇاڙي ياد رکجانءِ..... ظلم ڪنهن کي بہ نہ ڦٻندو!"

ائين چئي پنهنجي گهوڙي کي آڙي هنئي، ۽ سرڪساهيءَ واري رسي کي ڇڏي ڏنو. هنن جا گهوڙا دڙ، جو هڪ واڇوڙو پويان ڇڏيندا نظرن کان اوجهل ٿي ويا. امير خان پنهنجي سامهون بيٺل ترخانن تي نفرت ڀري نظر وجهندي ڇپن ۾ ڀُڻ ڀُڻ ڪئي؛ ۽ ساقي خاني ۾ اندر گهڙي ويو.

●

[7]

شهر ـ لنگهي جڏهن هر پاڙي ۾ اهو پڙهو ڏنو تہ اڄ کان امير خان ٺٽي جو عامل مقرر ٿيو آهي نہ ڪيترن جون دليون دهلجي ويون. هن کي پڪ ٿي تہ هن جي عامل ٿيڻ سان شهر ۾ اهي ظلم ٿيندا، جو اڳي ڪنهن ٻڌو بہ ڪونہ هوندو. ٻيهرن جو شهر جي جامع مسجد جي بلڪل ڀاهران چوســول تي، ٻڙ جي وڻ ۾ ڀن سنڌين جا ڪل لٽل جسم ٽنگي ڇڏيائون. جنهن تي هن کي ڏنو، سو آت ڏيندو الٽـون ڪندو. دل ٿي دل ۾ ترخانن کي گاريون ڏيندو، پٽيندو ٿي ويو. امير خان جي عملداريءَ جي هي پهرين سوڪڙي هئي سنڌين لاءِ. جڏهن پوءِ ماڻهو سانجهي نماز پڙهڻ لاءِ مسجدن ڏانهن ٿي ويا تہ امير خان کي پنجاهي ڪن سوارن سان آخوند صالح جي مدرسي ڏانهن ويندي ڏٺائون. ماڻهن ۾ نئين هورا ڪورا جاڳڻ لڳي. جيڪڏهن آخوند صالح جي مدرسي کي هٿ لاتائون تہ شهر ۾ بغاوت ٿيڻ لازمي هئي. سمورن مدرسن جا شاگرد ترخانن ۾ ڪاهي پوندا. پوءِ ڇا ٿيندو، سو ڪنهن بہ سوچڻ نٿي چاهيو. ٻڍڙا ماڻهو، تڪڙا تڪڙا مسجدن ۾ داخل ٿي، وقت کان اڳ نفل پڙهي، دعائون گهرڻ لڳا تہ "الله سائين ٺٽي ۽ سموريءَ سنڌ کي هنن ظالمن جي شر کان پناهہ ۾ رکج! اڃا اڳيان گهاءَ ئي ڪونہ ڇُٽا آهن تہ نئون ڪوس ٿيڻ نہ ڏج!" هندو پنهنجي مندرن ۽ ٺڪاڻن ۾ پنهنجي مورتين اڳيان ڀاڙائڻ لڳا تہ ٽلي تان آفت ٽري.

امير خان پنهنجي سوارن سان اچي آخوند صالح جي دارالعلوم اڳيان لٿو. هن سان چار پنج قنڌاري مولوي گڏ هئا، جن کي مرزا باقيءَ قنڌار کان سنڌين کي فارسي ۽ صحيح اسلام پڙهائڻ لاءِ گهرايو هئو. دروازي اڳيان ٿلهيءَ منجيءَ تي هڪ ٻڍڙو ماڻهو چلم جو نڙ وات ۾ وجهي، ڄڻ دنيا کان

بي خبر پنهنجي ئي خيالن ۾ غرق هو. گهوڙن جي ٽاپ ٽاپ تي به هن ڪنڌ ورائي ڪونه نهاريو. جڏهن امير خان بلڪل سندس پرسان اچي گهوڙو جهليو، تڏهن به هو پنهنجي چلم مان گرڙاٽ ڪيندو رهيو. امير خان ٻر ٿي ويو، ۽ نيزو ڪڍي، هُن ٻيڙي ڪي چوڪ ڏني ته ٻيڙو چرڪ ڀري اٿي بيٺو، ۽ ترخانن ڪي حيرت مان ڏسڻ لڳو.

"بي ادب گڏهه، توکي اها مجال جو اسان جي اچڻ جو ٻڌي، پنهنجي چلم ۾ لڳو پيو آهين؟" امير خان ڪڙڪو ڪندي چيو.

ٻيڙي ڏند ڪيندي، پنهنجي ڪنن ڏانهن اشارو ڪندي چيو:
"ڏاڍيان ڳالهاءِ، آءٌ ڪنن کان ٻنهه ٻوڙو آهيان. ڪير مڙس آهين؟"

ترخان کلڻ لڳا. هنن کي کلندو ڏسي، امير خان جي ڪاوڙ هيڪاري تيز ٿي ويئي، ۽ هن واڪو ڪري چيو: "خاموش! آءٌ آهيان، امير خان، نئي جو نئون عامل!"

"هوندين، پر هت ڪهڙو ڪم اٿئي؟" ٻيڙي لاپرواهيءَ مان چيو.

امير خان کي ٻڍي مڙس تي ايڏي ڪاوڙ آئي، جو هن نيزي سان ڪيس زور سان ڌڪو ڏنو، ته پيرسن تيز ڪانيندي وڃي منجيءَ جي پويان ڪِريو. پر شو ڪبڙا چندبندي وري اٿي بيٺو "ابا، مڙس ٿو مارين! پاڻ وڏن سان ائين هلبو آهي. واه جو پٽيهين سيکاريو اٿئي!" ٻيڙي جڻ رنج ٿيندي چيو.

امير خان هن کي ٻنهه مارڻ وارو هو، پر هڪ قنڌاري مولويءَ ڪيس فارسيءَ ۾ چيو: "هينئر ئي سختي ڪبي ته شاگرد ۽ استاد اسان سان نهي ڪين هلندا. سياست کان ڪم وٺ: سچو ڪم خراب نه ڪر!"

ٻيڙي جڻ ڪجهه ٻڌوئي ڪونه. وري پنهنجيءَ کٽ تي ويهي رهيو، ۽ پنهنجي چلم جي نڙ ۾ ٿوڪون ڏيڻ لڳو. امير خان ٻڻ پڻ ڪندي، ٻيڙي کي سزا ڏيڻ جو اِرادو ترڪ ڪري ڇڏيو، ۽ نرميءَ سان چيائين: "پوڙها، در کول، اسان کي آخوند صالح سان ملڻو آهي. هي عالم سڳورا قنڌار کان هلي سائس ملڻ آيا آهن."

"جي، ڇا چيئي؟ ٿورو ڏاڍيان ڳالهاءِ، مون ڪونه ٻڌو،" هن وري پنهنجي ڪنن ڏانهن اِشارو ڪري پنهنجي ٻوڙاڻ ظاهر ڪئي.

امير خان پنهنجي ڪاوڙ کي روڪيندي، ڏاڍيان پنهنجي ڳالهه ورجائي چئي.

"پوءِ ائين چئو نه:" ائين چئي، پڊڙو اٿيو، ۽ اچي مولوين کي هٿ ڏنائين، ۽ سنڌيءَ ۾ سائن خوش خير و عافيت ڪرڻ لڳو. هاڻ ته امير خان کي به ڪل اچي ويئي، ۽ چيائين: "پريا مڙس، هي اجا ڪالهه قنڌار کان آيا آهن، سي تنهجي سنڌي ڪيئن سمجهندا!"

"ابا، قنڌار کان آيا آهن، پلي ڪري آيا، جيءُ ڪري آيا!" ۽ پوءِ آهستي چيائين: "جڏهن تڏهن ڙي سنڌڙي، نوڪي قنڌارئون جوکو!"

"امير خان رڙ ڪري چيو: پوڙها، چا چيئي؟"

"ابا، چيم ته دين جا عالم سڳورا آهن. سنڌ جي قسمت، جو قنڌارائون هلي آيا آهن!"

"چڱو، هاڻ در کول!" امير خان وري خفي ٿيندي چيو.

"هي مدرسو آهي علم جو گهر. هن ۾ هٿيار پهري لنگهڻ ڪبيرو گناهه آهي، ۽ هنن سپاهين جو وري علم سان ڪهڙو واسطو؟ هي دروازو دين جي عالمن سڳورن لاءِ بيشڪ کلندو، پر هنن سپاهين لاءِ هرگز نه کلندو!" پوڙهي ۾ الائي ڪٿان جان اچي ويئي. هن جو سينو اڳيان وڌي آيو، ۽ سندس اکين ۾ هڪ نئين جوت جاڳي آئي.

امير خان قنڌاري مولوين سان هري هري مشورو ڪرڻ لڳو. هو فقط پنهنجون ڏاڙهيون لوڏيندا رهيا. آخر ڪنهن ڳالهه تي هو پاڻ ۾ يڪراءِ ٿيا. تڏهن امير خان ڏاڍيان چيو: "تون دروازو کول. فقط آءُ هنن عالمن سڳورن سان آخوند صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيندس. سپاهيو، اوهين چاليهه قدم پوئتي هٽي بيهو، ۽ اسان جو انتظار ڪريو!"

سپاهي هڪدم گهوڙا موڙي پوئتي هٽي ويا. امير خان دروازي ڏانهن وڌيو. پڊڙي تي جڻ ڪو اثر نه ٿيو. چيائين "ڇُه ڇُه ڇُه، هٿيار لاهي هٽ رکو، دروازو پوءِ کلندو!"

امير خان لاچار ٿي ترار مياڻ مان ڪڍي، پوڙهي جي ڪٽ تي رکي، ۽ نيزو هيٺ زمين تي رکي ڇڏيائين. پڊڙو پاڻ اڳتي وڌي آيو، ۽ چڪ ڏيئي امير خان جي ڪمربند مان خنجر ڇڪي ورتائين. پوءِ ڏاڍيءَ نئڙت سان

قنڌاري مولوين ڏانهن وڌي آيو، ۽ هڪ هڪ ڪري مولوين جي ڪمربندن مان خنجر ڪڍي ورتائين. مولوي حيرانيءَ مان هن پيرسن جي چستيءَ ۽ ڦڙتيءَ کي ڏسندا رهيا. خنجر پاڻ وٽ قابو ڪري، پوڙهو دروازي تائين آيو، ۽ دروازي تي هٿ سان ٺڪ ٺڪ ڪيائين. اندران ڪو هلڪو آواز آيو. پيڙي چيو: "دين جا عالم سڳورا قنڌار کان پنڌ پيا آهن. هنن جي آجيان لاءِ دروازو کوليو!"

پيڙي جا لفظ پورا ٿيا تہ وڏي دروازي ۾ هڪڙو ننڍڙو دَرُ کلي پيو. اهو دروازو اهڙو هو جنهن مان هڪ ئي وقت فقط هڪڙو ماڻهو لنگهي ٿي سگهيو، ۽ ان کي بہ هيٺ جهڪڻو ٿي پيو. پيڙي چيو: "هيءُ علم جو در آهي. هت جهڪڻ قسمت وارن کي نصيب ٿيندو آهي!"

امير خان دل ئي دل ۾ خار کائيندو، مولوين جي پويان اندر داخل ٿيو. اندرئين پاسي ننڍي قد جو هڪ همراهہ ڪين وٺي، آخوند صالح جي حجري ڏانهن هلڻ لڳو. اتي پهچي، هن سيني کي جتيون لاهڻ جو اشارو ڪيو. جتيون لاهي هو اندر داخل ٿيا تہ هڪ تڏي تي هڪڙي ڪرڙوڊ ماڻهوءَ کي وينل ڏٺائون، جنهن جي ڇهچ ڪاري ڏاڙهيءَ ۾ ڪٿي ڪٿي اڇا وار بہ ظاهر ٿيڻ لڳا هئا. سندس منهن ۾ عجيب چڪ ۽ ڏيا هئي. هو ڪنهن ڪتاب پڙهڻ ۾ مشغول هو. هنن کي ايندو ڏسي هو اُٿي بيٺو، ۽ سندن آجيان ڪندي، ڪين ويهڻ لاءِ چيائين. امير خان کي پٽ تي تڏي تي ويهڻ ڏاڍو ڏکيو لڳو. زمين سندس ڏڌن ۾ چڀڻ لڳي، ۽ هو ذري ذري پاسا بدلائي سڌو ٿي ويهڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو.

قنڌارين مان هڪ مولويءَ پنهنجي اچڻ جو مقصد بيان ڪندي چيو: "حضور مرزا باقي بيگ جن جي راءِ آهي تہ سنڌ ۾ تعليم جو خاطر خواهہ بندوبست ڪرڻ لاءِ، ملڪ جي سمورن مدرسن ۾ فارسي ۽ دينيات پڙهائي وڃي. ان ڪري هن قنڌار کان دين جا عالم گهرايا آهن. جن کي درس تدريس جو ڊگهو تجربو آهي. هن دارالعلوم ۾ اسان پنجن ڄڻن کي پڙهائڻ جو حڪم مليو آهي."

آخوند صالح ڪنهن ڳوڙهي خيال ۾ ٻڏي ويو؛ ۽ پوءِ ڪجهہ سوچيندي چيائين: "گهڻو تڻو سڀ مدرسا ۽ دارالعلوم آهن ئي ديني تعليم

لاءِ، ۽ اسان جي مدرسن ۾ ڪي شاگرد هوندا ئي فارسي پڙهن پيا.“

”سرڪار چاهي ٿي تہ فارسيءَ جي تعليم عام ڪئي وڃي. هر شاگرد ضرور فارسي پڙهي، علم جي دنيا سان روشناس ٿئي!“ مولوين مان هڪڙي چيو.

”فارسي هتان جي ماڻهن جي ٻولي ڪانهي. انهيءَ ڪري ان ڪي فقط ڪي ڪي اهڙا شاگرد پڙهڻ گهرندا جن کي ان جي سکڻ جو شوق هوندو. تنهن کان سواءِ سرڪاري طرح فارسي پڙهائڻ جو ڪهڙو ضرور آهي، جڏهن اسان وٽ فارسي سيکارڻ جا استاد اڳي ئي موجود آهن.“ آخوند صالح نهايت آهستي ۽ ڌيرج سان ڳالهائي رهيو هو.

هڪ مولويءَ کي شايد جوش اچڻ لڳو هو: ”فارسي هتان جي حاڪمن جي زبان آهي، اسلامي حڪومت جي زبان آهي، اسلامي زبان آهي. ايران، افغانستان ۽ هندستان جي مسلمانن جي واحد سڌريل زبان آهي. تنڌار کان دهليءَ تائين فارسيءَ جو چرچو آهي. فارسي سکڻ سان سنڌي پنهنجي حاڪمن جي قريب ايندا، منجهن اسلام جو درد پيدا ٿيندو. ترخانن ۽ سنڌين جي وچ ۾ هن وقت جيڪي غلط فهميون آهن، سي دور ٿي وينديون.“

آخوند صالح فوراً ڪوبہ جواب نہ ڏنو. پوءِ چئن ئي مولوين تي هڪ نظر وجهندي، امير خان جي اکين ۾ اکيون اٽڪائيندي، ڪيس گهوريندي چيائين: ”سنڌين جي مٿان سرڪاري طرح سان زور زبردستيءَ سان ڪابہ زبان مڙهي ويندي تہ هو هرگز هرگز ڪونہ پڙهندا. هن کي پنهنجي زبان سان بيپناهہ محبت آهي. هن جي ٻولي دنيا جي قديم ٻولين مان آهي —— فارسيءَ وانگر هزارين سال پراڻي، ۽ فارسيءَ جهڙي ئي مائيدار ۽ مٺي ٻولي . اڄ تائين هن ڪابہ ٻاهرين زبان قبول نہ ڪئي آهي. برهمڻن ڪين ڌرم سان گڏ سنسڪرت پڙهائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هو نہ . عربن اسلام آندو، پر هو سنڌين تي عربي مڙهي نہ سگهيا. تاريخ تہ هن ڪڏهن بہ زور زبردستيءَ سان ڌارين زبان قبول نہ ڪئي ءَ ڪان هن کي ڪابہ نفرت نہ آهي؛ فارسيءَ کي هو هڪ سٺي ٿا. فارسيءَ جي علم، شاعريءَ ۽ ادب کي هو ڏاڍي چاهہ سان

پڙهن ٿا، پر جيڪڏهن فارسي هنن تي زوريءَ مڙهي ويئي، ته هنن ۾ ان جي خلاف نفرت پيدا ٿي پوندي!"

"هي سرڪاري حڪم آهي، ان جي تعميل سنڌين کي ڪرڻي پوندي. سرڪاري ڪاروبار لاءِ به ضروري آهي ته سنڌي فارسي سکن، جيئن هو حڪومت جو سات ڏيئي سگهن. جيڪي فارسي سکيا آهن، سي فارسيءَ ۾ شاعري ڪرڻ لڳا آهن. سرڪار طرفان اهڙن ماڻهن کي وظيفا ملي رهيا آهن. هنن تي عام بخششون ڪيون ويون آهن؛" امير خان ڳالهه کي ختم ڪرڻ لاءِ چيو.

"اهڙن ماڻهن کي ڪوبه سنڌي عزت جي نگاهه سان نٿو ڏسي، جيڪي محض سرڪاري خوشنودي حاصل ڪرڻ لاءِ فارسيءَ ۾ تڪبندي ڪرڻ لڳا آهن. اوهان کي خود خبر آهي، ۽ آءٌ به چڱيءَ پر ڄاڻان ٿو ته ايراني، مغل ۽ خود اسان جا حاڪم پريٺ سنڌن فارسيءَ تي ڪيئن ڪِلندا ٿا رهن. ان ڪري جيڪڏهن فارسيءَ سان نفرت پيدا ڪرڻ نٿا گهرو، ته اِن هوڏ تان لهي وڃو!" آخوند صالح نهايت نرم لهجي ۾ ڳالهائي رهيو هو. مگر سندن اٽل ارادي ۽ اڏول شخصيت مولوين تي رعب طاري ڪري ڇڏيو هو.

"پر سرڪار جي حڪم جي انحرافي ڪرڻ جي مجال ڪنهن کي ٿيندي؟ جيڪو فارسي سکڻ کان انڪار ڪندو، ان جي زبان ڪپي ڇڏي ويندي،" امير خان ڪاوڙجندي چيو.

"ته پوءِ سرڪار کي هر سنڌيءَ جي زبان ڪپڻي پوندي: فارسي بولڻ کان هو گونگا رهڻ وڌيڪ پسند ڪندا!" آخوند صالح ساڳئي ڏيرج سان چيو.

"پر اوهين ته ڪين صحيح صلاح ڏيندا ته شاگرد اوهان جو چوڻ ضرو مڃيندا،" هڪڙي مولويءَ مرعوب ٿيندي چيو.

"اوهان شايد وساري ڇڏيو آهي ته آءٌ به سنڌي آهيان. -- سواءِ آءٌ ڪڏهن به پنهنجي شاگردن کي غلط صلاح نه ڏيندس،" جواب ڏنو.

امير خان اٿي بيهي رهيو. هو ڪجهه وقت غور سان ڏانهن نهاريندو رهيو، ۽ پوءِ آهستي چيائين: "آءٌ نٿي جو عا

۾ هر شاگرد فارسي پڙهندو يا سمورا مدرسا بند ڪيا ويندا!" ائين چئي هو حجري ڪان ٻاهر نڪري آيو. قنڌاري مولوي بہ چپ چاپ امير خان جي پويان نڪري آيا.

امير خان جنهن بہ مدرسي ۾ ويو، اتي اهڙو ئي ڪُتو جواب مليس. هر ملاقات ڪان پوءِ هن جي ڪاوڙ جو مچ پنيت ٻٽجندو ويو. ٻئي ڏينهن صبح جو ساجهر هو وري سؤ کن سپاهي ساڻ ڪري آخوند صالح جي دارالعلوم ڏانهن ويو. قنڌاري مولوي هن سان گڏ هئا. ٻيڙي وري دروازي کولڻ ڪان انڪار ڪيو؛ پر امير خان مولوين جي صلاح تي نہ هليو، ۽ هن پنهنجو پالو ٻيڙي جي نڙگهٽ ۾ ٽنبي ڇڏيو. سپاهين کي حڪم ڏنائين تہ دروازي کي پچي کولين. سپاهي ڪامون ڪٽي دروازي کي پچڻ ٻيهي رهيا. پراڻو دروازو ائن ـ ڏهن ڌڪن ڪان پوءِ چيرجي پيو. دروازي چيرجڻ سان ننڊو در هڪدم چوڙن ڪان نڪري ويو. سپاهي اگهاڙين تراربن سان مدرسي ۾ گهڙي پيا. امير خان مولوين سان گڏجي پڙهڻ جي ڪوٺين ڏانهن وڌيو. پهرينءَ ئي ڪوٺيءَ ۾ آخوند صالح درس ڏيئي رهيو هو. امير خان جي اشاري تي هڪڙو مولوي اچي آخوند جي پر ۾ ٻيهي رهيو.

آخوند صالح چڻ هن کي ڏٺوئي ڪونہ، ۽ هو شاگردن کي چئي رهيو هو: "اڄ شايد آءُ اوهان کي آخري درس ڏيئي رهيو آهيان. هي قنڌاري مولوي، اوهان کي ترارين جي زور تي فارسي پڙهائڻ آيا آهن. منهنجي اوهان کي رڳو اها صلاح آهي تہ......"

هن اجا جملو ختم ئي نہ ڪيو تہ امير خان جي اشاري تي بہ سپاهي هن کي ڪمري مان گهلي ٻاهر ڪڍي ويا. هيءُ درس ننڍن ڇوڪرن جو هو، ۽ ڪنهن جي بہ عمر پندرهن سورهن ورهين ڪان مٿي نہ هئي. قنڌاري مولويءَ امير خان ڏانهن ڏٺو، ۽ منبر تي چڙهي چيائين، "طفلانِ من....."

اجا هن ايترو چيو تہ بہ ڇوڪرا اٿي بيٺا، ۽ ٻنهي گڏجي چيو: "اسين فارسي ڪونہ پڙهنداسون!"

امير خان وري پيو اشارو ڏنو، ۽ ٻن سپاهين اڳتي وڌي ڇوڪرن کي گهِلي ٻاهر ڪڍيو، ۽ گهلڻ وقت کين ٺڦڙن سان ڪُٽيندا ويا. ٻارڙا هيسجي ويا. ڪمري ۾ موت جهڙي خاموشي ڇانئجي ويئي. ڇوڪرا هراس ۽ ڊپ

کان سپاهين ۽ قنڌاري مولوين کي ڏسندا رهيا. امير خان کين سنڌيءَ ۾ چيو: ”چوڪرا، هي عالم اوهان کي پڙهائڻ لاءِ قنڌار کان آيو آهي. جيڪو چوڪرو فارسي نہ پڙهندو، انکي اگهاڙو ڪري، هن نيٺ سان ڪُٽيندس..... ٻڌايو اوهين فارسي پڙهندؤ يا نہ؟“

ٻار اڳيئي هيسيل هئا، ان ڪري ڪنهن بہ جواب نہ ڏنو. امير خان ڪجهہ سوچي، قنڌاري مولويءَ کي اتي ئي ڇڏي ٻاهر نڪري آيو. سپاهين کي پنهنجي پويان اچڻ جو اشارو ڪري، هن گهوڙي کي جامع مسجد واري چونڪ ڏانهن موڙيو. سپاهين کي چيائين تہ ڦاهيءَ جو ڦندو تيار ڪن. ڦاهيءَ جو تياس نهندو ڏسي، آسپاس کان ماڻهو اتي گڏ ٿيڻ لڳا. امير خان جا سپاهي تياس جي چوڌاري هڪ وڏو گهيرو ٺاهي بيهي رهيا. ڳالهہ شهر ۾ ٻاهہ جيئن ڦهلجندي ويئي تہ ترخان آخوند صالح کي ڦاهيءَ تي ٿا چاڙهين. ماڻهو پنهنجي دنڌا ڌاڙيون ڇڏي، اگهاڙين پيرين، مٺي اگهاڙي جامع مسجد ڏانهن ڀڳا.

جڏهن ڦاهي تيار ٿي ويئي، تڏهن امير خان آخوند صالح جي اڳيان اچي بيهي رهيو، ۽ چيائين: ”آخوند، توکي مارينديءَ مون کي خوشي ڪانہ ٿي ٿئي. اجا بہ مڙي وڃ: پنهنجي مدرسي ۾ قنڌاري مولوين هٿان فارسي پڙهائڻ جو رضانامو لکي ڏي تہ توکي ڇڏي ڏيندس، نہ تہ.....“

آخوند صالح جي منهن تي عجيب نُور ٻهڪي رهيو هو، ۽ هن چيو: ”تو جهڙا هزارين جاهل مون ڏٺا آهن. جيڪڏهن مون کي ڦاسيءَ تي چاڙهيندين تہ سنڌ فارسي ٻولڻ لڳندي ڇا؟ اوهين هڪڙي هڪڙي سنڌي استاد کي ڦاهيءَ تي چاڙهي ڇڏيو. تڏهن بہ سنڌي مدرسن ۾ فارسي زوريءَ پڙهائي نہ سگهندؤ!“

امير خان هڪ سپاهيءَ کي اشارو ڏنو. جنهن وڏي ڦاهيءَ جي سرڪساهي آخوند صالح جي ڳچيءَ ۾ وڌي. ميڙ ۾ چرپر ٿيڻ لڳي، ۽ ماڻهن جي دلين ۾ وَڏَ پوڻ لڳا. پر سپاهين جي ڀالن هنن کي اڳيان وڌڻ نہ ڏنو. امير خان وري تياس واري سپاهيءَ کي اشارو ڏنو: هن هڪ ئي ڌڪ سان ڦاهيءَ وارو تختو آخوند جي پيرن هيٺان ڪڍي ڇڏيو. آخوند جي وات مان ذرو بہ آواز نہ نڪتو، الائي ڪيئن هن جي لُڙڪندڙ جسم جي منهن تي اهائي

نوراني مُرڪ اجا تائين قائم هئي. امير خان حيرت مان هن کي ڏسندو رهيو. هن سوچيو تہ ڦاهيءَ جي تختي تي هنن سنڌين مرڪڻ ڪٿان سکيو آهي؟

هن وري ڇوڪرن ڏانهن ڏٺو، ۽ هڪ ڀيرو وري هنن کان پڇيائين:

"اڙي ڇورا ٻڌايو، فارسي پڙهندؤ يا نہ؟"

ڇوڪرن جواب نہ ڏنو. هو تہ پنهنجي استاد جي لڙڪندڙ جسم کي ڏسي روئندا رهيا. امير خان وري سپاهين کي اشارو ڪيو. سپاهين ڇوڪرن کي ڇوڪنيو ٻڌي، پهرين هڪ ڇوڪري جي، ۽ پوءِ ٻئي جي ڄڀَ پاڙؤن وڍي ڇڏي، ڇوڪرا ٻڪرن جيان رانياٽ ڪرڻ لڳا. رت سندن واڇن مان وهڻ لڳو. ڪجهہ رت نڙيءَ ۾ وڃڻ ڪري، هو اٿوڙجڻ ۽ ڪنگهڻ لڳا؛ ڪنگهي وري ٻاڪارڻ تي لڳا. ميڙ تيل ماڻهن کي ڄڻ ڪو نانگ ڏنگي ويو هو، ۽ هو پنڌيهڻ تي هن ڪِيس کي نہ ڏسندڙ اکين سان ڏسندا رهيا.

امير خان ڍاڪو کن سپاهي اتي ڇڏي، اتان هليو ويو؛ ۽ شهر ۾ پڙهو ڏياريائين تہ جيڪو آخوند پنهنجي مدرسي ۾ فارسي نہ پڙهائيندو، ان جو حشر آخوند صالح جهڙو ٿيندو؛ جيڪو شاگرد فارسي پڙهڻ کان انڪار ڪندو، ان جي زبان ڪپي ويندي، ۽ جيڪو مائٽ فارسي پڙهائڻ ڪري ٻارن کي مدرسن مان اٿاريندو، ان جو سمورو مال متاع ضبط ڪيو ويندو.

شام تائين آخوند صالح ۽ ٻنهي شاگردن کي ڏسڻ لاءِ هشام سنڌين جا اچي گڏ ٿيا. ههڙو ڪِيس نہ ٿيو نہ ٿيندو. ماڻهن جي آنڊن ۾ وڍ پوڻ لڳا. هزارين ماڻهو اوڇنگارون ڏيئي روئڻ لڳا، ۽ ڪي خاموش هنن تن قربان ٿيندڙن کي ڏسندا، اندر ئي اندر ڪڙهندا، ڳوڙها ڳاڙيندا رهيا. ٻيڙا ۽ پيرسن پنهنجن آنڊن کي مهٽيندا مسجدن ۾ وڃي پنهنجي رب سان شڪايتون ڪرڻ لڳا. ڇونڪ ۾ ڄڀ وڍيل شاگردن جا منهن سڄندا ويا. سندن ڪنڌ هڪڙي پاسي لٽڪي پيا، ۽ مکيون مڙي سندن رت ڀريل واڇن تي گڏ ٿيڻ لڳيون!

•

[8]

نٽي جي سينڊ اچا ستارن سان سينگاريل هئي. ٽڏي ڪير جهڙي چاندوڪي پاڇولن سان راند ڪندي، سوڍل جي دل جيئڻ ٽلڪڻ لڳي هئي. ترخانن جي محلي ۾ سپاهين ۽ چوڪيدارن جي هوڪن کان سواءِ سچو نٽو بي خبريءَ جي ننڊ ستل هو. سوڍل سوچڻ لڳو هي ننڊ پيل مانيٽو نٽي جو شهر الائي پنهنجي گهرن اندر ڪهڙن ماتمن ۽ روڄن کي لڪايو ستو پيو آهي. سنڌ جي هن سونهاري شهر جي گهٽين مان اڪيلو لنگهندي هن کي عجيب لڳي رهيو هو. هن ڏاڍي پيار مان ڪميت جي بشڪن تي ٿڦڪي هنئي، ۽ ڪميت سراءِ جي اڳيان ڪنڌ نمائي بيهي وهي. سوڍل ڪڙو ڪڙڪايو. ڪو جواب نه مليس ته وري ڏاڍيان ڪڙو هڻڻ شروع ڪيائين. نيٺ ڏڄندي ڏڄندي ٻڍڙي علوءَ اچي دروازو کوليو. هيڏيءَ رات جو ڪنهن مسافر جو اچڻ هن کي هميشه ڏيڄاري ڇڏيندو هو. ترخان پنهنجي پڄي ويل ترڪ چوڪرن يا ٻانهن جي ڳولا ۾ اڪثر آڌيءَ ويل اچي سراءِ جو دروازو کولائيندا هئا، ۽ مسافرن ۽ ڪيس مارڪٽ ڪري هليا ويندا هئا.

”ڪير؟“ ٻڍڙي علوءَ ڏڄندي ڏڄندي سوال ڪيو.

”آءٌ آهيان سوڍل!“ سوڍل مختصر جواب ڏنو.

”سوڍل، تون؟ هن محل؟ اچ، اچ، ٻاهر ڇو بيٺو آهين؟ تون هل اندر ته آءٌ گهوڙي ڪڙهه ۾ ٻڌي ٿو اچان..... داٿو ڏيانس؟“ ٻڍڙي گهوڙيءَ جو لغام هن کان وٺندي پڇيو.

سوڍل سراءِ ۾ اندر اچي، ڏئي جي وٽ کي ٿورو چنبڙي مٿي ڪنيو، ۽ وڇايل هنڌ تي، مٿو ٻنهي هٿن ۾ جهلي ويهي رهيو. رت سندس مغز ۾ ڪنهن درياءَ وانگر ڇوليون هڻي رهيو هو. هن جو سمورو بدن ڪنهن عجيب

اگ ڪان جلي رهيو هو. هن جي اکين اڳيان رکي رکي به ڳاڙها چپ چميءَ جي شڪل ٻاهي اُڀري ٿي آيا، ۽ هن ڄڻ ان تصور کي هٽائڻ لاءِ پنهنجيون اکيون مهٽڻ ٿي شروع ڪيون.

پيڙرو علو موٽي آيو. هنکي ائين ڪنهن سوچ ۾ ويٺل ڏٺائين، ته ڏاڍي پاٻوهه مان چيائين: ”ڇو سوڍل، ڪهڙين ڳڻتين ۾ آهين؟“

”ڪجهه به ڪونهي. تون منهنجي لاءِ ڪا ڪوٺڙي ڪول،“ هن ڄڻ سوال کان پاڻ بچائڻ ڪاڻ چيو.

ڪوٺيءَ ۾ وڇايل هنڌ تي، هو جُتي لاهڻ بنان ئي ليٽي پيو. علو به سندس آڏو ويهي، غور سان سندس منهن ۾ نهاريندو رهيو. هو سوڍل کي ورهين کان سڃاڻندو هو. ترخانن خلاف هن جي ڪارنامن کان ڪير واقف ڪونه هو؟ هر ڪنهن بغاوت جي منڍ مهاڙ ۾ سوڍل هوندو هو. چاچي وريام واري واقعي کان پوءِ ته سمورا ماڻهو سوڍل کي پنهنجو سڳو مِٽ سمجهندا هئا ۽ وڏي ڳالهه ته ترخانن ۾ جيترو دٻپ سوڍل جو هوندو هو، ايترو ڪنهن جو نه هو.

سوڍل جڏهن به ٺٽي ايندو هو، رهندو علوءَ جي سراءِ ۾ هو؛ علو به هن جي خاص ڪوٺڙي هن لاءِ خالي رکندو هو. چاهي هن کي مسافرن کي پڌر ۾ سمهارڻو پوي. مسافرن جي خدمت چاڪريءَ لاءِ هن وٽ ٻه ـ ٽي ماڻهو هئا، پر سوڍل لاءِ ماني ٽڪي هو پاڻ ڪٽي ايندو هو، سندس هنڌ پنهنجن هٿن سان وڇائيندو هو، سندس گهوڙي کي داڻو پاڻي پاڻ ڏيندو هو. سوڍل جي باغي هجڻ جي خبر هوئڻن ته سڄيءَ سنڌ کي هئي، پر سندس اندر جي اڌمن کان پيڙرو علو وڌيڪ واقف هو. هن کي هن جي طبيعت، هن جي مزاج جي چڱيءَ طرح خبر هئي. اڄ به هو سمجهي ويو ته سوڍل ڳالهائڻ نٿو گهري. پر ڪانئس رهيو نه ٿيو، ۽ پڇيائين ”سوڍل، بکيو هوندين: ڪجهه تيار ڪرائي وٺان؟“

”نه چاچا، البت اُڃيو آهيان. اٿئي ڪجهه رکيل؟“ سوڍي آهستي چيو.

”بابل، تنهنجي لاءِ سيڪجهه آهي. ڪالهه اڄي جي ماٽي ڪلالڻ ڏيئي ويئي آهي، سا تنهنجي ملڪ آهي!“

گهڙيءَ کان پوءِ هو ماتي ۽ وٺي سوڍي اڳيان رکي، ڇُپڙي ڪري ٻاهر نڪري ويو. سوڍي وٺي پيري سرڪ پيتي تہ ڄڻ تہ مچ تي ڇنڊو پئجي ويو. هو الائي ڪيتري دير پيئندو رهيو: جئن جئن پيئندو ويو، تئن تئن ننڊ هن جي اکين کان ڪوهين دور ڀڄندي ويئي. هو پنهنجي ڪوٺڙيءَ ۾ اچ وڃ ڪندو رهيو. هن جي ذهن ۾ واچوڙا ورندا رهيا، ۽ هو انهن مان جند ڇڏائڻ لاءِ وري ماتيءَ ڏانهن موٽي ٿي آيو. ليليءَ جو هر انگ هن جي جسم ۾ ڪنوڻ وانگر ڪنوندو رهيو: هن جا چپ، هن جون اگهاڙيون ٻانهون، هن جو اُرهہ، هن جو ڏُنَ، هن جي جسم جي جهُڪ، هن جي آواز جي لَيَ رکي رکي هن جي ذهن کي ڏينين وانگر ڏنگيندا رهيا، ۽ هن کي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچي ويئي. 'آءٌ ايترو هيٺو ٿي ويو آهيان، جو هڪ زال منهنجي جسم، دل ۽ دماغ تي ڇانئجندي ٿي وڃي. آءٌ هڪ ترخان زال جو مقابلو ئي نٿو ڪري سگهان تہ سنڌ ترخانن کان ڪيئن آزاد ٿيندي!'

اوچتو 'سنڌ' جو نالو زبان تي ايندي ئي، هن جي ذهن ۽ جسم جي چِڪ ۽ تڪ لهي ويئي. واچوڙا بيهي رهيا. هن وري اهو نالو اچاريو "سنڌ!" ۽ هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ تہ هن جي بدن ۾ نئون رت اوتجندو ٿي ويو. هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ هن کي امرت جو پيالو ملي ويو. هن هڪ دفعي وري سنڌ جو نالو زبان تي آندو، ۽ هن کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو ڄڻ هن جي اندر ۾ جيڪا بہ ڇڪتاڻ هئي، جيڪا بہ ڪشمڪش هئي، سا بيهي رهي هئي. ان نالي ڄڻ نانگ جي مڻ وانگر، هن جي جسم مان زهر ڇڪي ڪڍي ورتو هو، ۽ هن ائين ڀانيو تہ ان پارس جي سندس زبان سان ڇُهاءَ جي ڪري، هو سڄو سونو ٿي پيو هو. هن جو هر انگ، هن جو لڱَ لڱَ سونو ٿي پيو هو، ۽ هن کي پڪ ٿيَ تہ هن جو رت بہ سونو ٿي ويو هو. جيڪڏهن هن جو رت وهيو تہ هر رت ڦُڙي مان هڪ نئون سونو سنڌي پيدا ٿيندو. هن جي هر انگ وڏڻ سان سوين انگ پيدا ٿي پوندا، ۽ هن کي سنڌ جي امر هجڻ جو يقين ٿي ويو، پنهنجي امر هجڻ جو يقين اچي ويو، ۽ هن ڄڻ نعرو هڻندي چيو: "جيئي سنڌ، سدا جيئي سنڌ!"

ان نعري لحظي ۾ هن جا سڀ ڏک دور ڪري ڇڏيا، ۽ هو من ئي

من ۾ تجويزون ۽ رٿائون ٺاهيندو، بستري تي ليٽي پيو. هن سوچيو تہ سنگهار کي امير خان جي نياپي ڏيڻ جي بهاني پنهنجيءَ رٿ ۾ شامل ڪري، جيل هليو ويندو ۽ لشڪر گڏ ڪري ٺٽي تي چڙهي ايندو. سنگهار جي گهر جو سوچيندي هن کي سانول ياد اچي ويو. سانول جو معصوم مکڙو ياد ڪندي هو اُٿي بيٺو. چاچي علوءَ کي گهوڙي سنبرائڻ لاءِ سڏ ڪيائين.

جڏهن پڊڙي علوءَ کيس گهوڙيءَ جي تياري جو پڌايو، تڏهن الائي چو سوڍل کيس پاڪر پائيندي چيو: ”چاچا علو، آءٌ ڳوٺان تي تو اچان، ڏينهڪ موٽندس. پر ان وچ ۾ ٺٽي ۾ سنگهار جو پڌين تہ ماڻهو موڪلي، کيس منهنجي لاءِ ترسائج!“

پڊڙو علو سنڌ جي هن جوڌي جوان کي پيار ۽ سِڪ مان ڏسندو رهيو، ۽ جڏهن سوڍل جي ڪميت سندس نظرن کان اوجهل ٿي ويئي، تڏهن هن آسمان ڏانهن نهاريندي، پڻ پڻ ڪندي چيو: ”ڌڻي منهنجا، اسان بروبر سڄي عمر گناهن ۾ گذاري، پر تون اسان جي گناهن ڏانهن نہ ڏس..... ههڙن سوڍن کي سلامت رکج..... مَن سنڌ وري منهن ڪٽي موچاري ٿئي.“ ۽ پوءِ دل ئي دل ۾ ڪجهہ پڙهندي، هڪ ڊگهو شوڪارو پري، سوڍي جي ڪوٺڙيءَ ۾ داخل ٿيو.

سنگهار جي زال، پاڳل چاڏيءَ مان مکڻ تاريندي هڪ وڏو چاٽو ٺاهي ڪٽي وٽيءَ ۾ رکيو، ۽ پاڻ وري نيهر سڌي ڪري، منڌيءَ کي ڦيرائڻ ويهي رهي. ڏڌ ولوڙيندي، خود هن جي دل بہ ولوڙجندي ٿي ويئي. سنگهار کي اڄ ٽيون ڏينهن وئي ٿيو هو: پاڻ چئي ويو هو تہ ڏينهڪ موٽندو، ۽ مٿان هي چوٿون سج چڙهي آيو هو. ”ڌڻي منهنجا، تون خير سان ورائينس!“ هن دل ئي دل ۾ ڪا باس باسيندي چيو. منڌي ڦيرائيندي هن جون آسروَند اکيون، هر هر در ڏانهن کڄيو ٿي ويون. هن جي دل کي وسوسا کائڻ لڳا هئا. مڙس سان پڇي ڪانہ سگهندي هئي نہ تہ هوند کيس شهر ڏانهن ڪڏهن بہ نہ ڇڏي ها. هن ڪڏهن بہ مڙس سان هوڏ ڪانہ ڪئي هئي؛ ۽ هوڏ ڪري ها تہ بہ سنگهار مجيس ٿورو ئي ها. هو پاڻ هوڏ تي چڙهندو هو تہ پنهنجي سر جو ئي سانگو نہ ڪندو هو، ۽ شهر ۾ هن جي هوڏ تہ هميشه

کو نئون رنگ لائيندي هئي. ڀاڳيءَ جي مڙس علو پنهور کيس گهڻا ئي ڀيرا چيو هو تہ ”ماسي، چاچو سنگهار جڏهن ٿو شهر وڃي تڏهن ٿو ارغونن ۽ ترخانن سان وڙهي. تون نٿي سمجهائينس؟ ترخان تہ نيٺ بہ ملڪ جا والي آهن؛ لڏائينس نہ تہ منهنجو نالو لاهي ڇڏجانءِ!“

ڀاڳل رڳو هڪڙو ڀيرو ڏنو ڏپ ڪري کيس چيو هو: ”آ، سٽين ٿو: علو پنهور ٿو چئي تہ تون ترخان سان ٿو ڪڙنسين، ۽ ترخان مرڳو اسان کي لڏائيندا!“ سنگهار جو جواب ٻڌي هن جا تہ تاڪ لڳي ويا هئا. ”ترخان لڏائيندا منهنجي اڳوني کي! آءٌ ڪو علو پنوهر ٿوروئي آهيان، جو پيءُ کي جهلائي، جاگير پنهنجي نالي لکائي آيو آهي. هو تہ ترخانن جو نمڪ ويٺو کائي، سو هن کي پنهنجي لڏائڻ جو پؤ ٿو ٿئي! علو تنهنجي مارءِ ٽ جو پٽ آهي تہ چا ٿيو، سمجهائي ڇڏينس تہ منهنجي گهر ۾ اهڙيون ڪانئرتا جون ڳالهيون نہ ڪري. هون، ترخان لڏائيندا جو آءٌ سندن ڪڙئي تي ويٺو آهيان! سنگهار کي لڏائڻ وارو ماءُ پٽ اڃا ڄائو ئي ڪونهي!“

هوءَ وري نيهر لاهي، مکڻ اڳهڻ لڳي. وٽيءَ تي نظر پيس تہ مکڻ جو چاٺو غائب ٿي ويو هو. هن حيرت مان پنهنجي ڏيراڻيءَ ڏانهن نهاريو، جا پٽدر ۾ سوڙ سبي رهي هئي. هيڏانهن هوڏانهن نهاريندي هن چيو: ”ائي ٻڙي، ڏٺئي! رَن ٻلي منهنجي اکين اڳيان مکڻ جو چاٺو چٽ ڪري ويئي!“

ڏيراڻيس منهن مٿي ڪري هن ڏانهن نهاريو، ۽ ڪجهہ ڏسي چيائين: ”ادي، ٻلي تہ ڪانهي؛ البت تنهنجي پٽيان هڪ نور ويٺو پنهنجا چنبا صاف ڪري. پانيان تي تہ مکڻ انهيءَ نور کنيو آهي!“

ڀاڳل حيران ٿي پويان نهاريو، ۽ پويان سانول کي ويٺل ڏسي، اچي ٺهڪڙن ۾ پيئي. ”گهوري وڃانءِ، اها چٽ وٺار توکي پاراتو ڏياريندي. آءٌ تہ سچ پچ نور کي پٽڻ واري هيس. اچي هل، هي ٻيو چاٺو بہ کائي چڙهہ ڪر!“ هن وٽي سانول ڏانهن وڌائيندي چيو. سانول سندس ننڍي ڏير جو اڪيلو پٽ هو. گهر ۾ ٻار بہ اهو هڪڙوئي هو، ۽ پنهنجو اولاد بہ ڪونہ هوس، ان ڪري سانول ئي هن لاءِ سڀ ڪجهہ هو. ماءُ کان وڌيڪ گهرندي هيس. سانول سندس لاڏ جي ڪري، تنگ بہ کيس ئي ڪندو هو. پر هوءَ سدائين گهوري پيئي ويندي هئس. چنچل بہ حد درجي جو هو. ڪنهن کان

ڪونہ ڏچندو هو. سڄو ڏينهن ڳوٺ جي نينگرن سان ڪنهن نہ ڪنهن ڪيچل ۾ لڳو پيو هوندو هو.

”جيجي، چوريءَ جي مکڻ ۾ جيڪو مزو هو، سو هن ۾ ڪٿي. پر جيجي تو مکڻ لاءِ ڇڏيو، اڄ منهنجي مهي بہ وسري ويئي؟“

”صدقي وڃانءِ، هوءَ رکي اٿئي چاري ۾. وٺو پريل اٿئي، جي بچائي اٿيئي تہ پاڻ تو ڇاٽين!“ پاڳل ڪلندي چيو. گهڙيءَ لاءِ هن کي سنگهار جي اونَ بہ وسري ويئي.

سانول ٺينگ ڏيندو چاري تائين پهتو، ۽ مهيءَ جو وٽو ڳٽ ڪري پي ويو. پاڳل ۽ ماٺس کيس پيار مان ڏسنديون رهيون. جڏهن وٽ خالي ڪري هن چاري تي رکيو، تڏهن ماٺس سئيءَ ۾ ڌاڳو پوئيندي چيو: ”ابا، اڄ ڪتاب ڪان سويري ڪيئن آيو آهين؟“

”اسان آخوند کي ڳالهہ ئي اهڙي ٻڌائي، جو سيني کي موڪل ڏنائون،“ سانول سادگيءَ سان جواب ڏنو.

”پلا اسان کي ڪونہ ٻڌائيندين ڇا اها ڳالهہ؟“ پاڳل منديءَ تان اُٿندي چيو. سانول ڪلي ڏنو. هن کي اڃا تائين آخوند جي ڊپ تي ڪل پئي آئي. هن سڄي ڳالهہ ڪري ٻڌائيي تہ ڪتاب ۾ نئون قنڌاري مولوي آيو هو. سيني ڇوڪرن گڏجي ”ترخاني تُرا، واٽ تي؛ جيئن گڏهہ هلن گهاٽ تي!“ ڳائي، ترخاني مولويءَ جي آجيان ڪئي هئي؛ ۽ آخوند قنڌاريءَ جي ڪاوڙ جي ڊپ کان سيني کي موڪل ڏيئي ڇڏي. سانول اها ڳالهہ ڪئي تہ پاڳل کي وري سنگهار ياد پيو. تڏهن ڇٺبو تہ اهي ڳالهيون سچيون هيون تہ سڄيءَ سنڌ ۾ ترخانن خلاف سَنڌين ۾ وري تاءُ پيدا ٿيڻ لڳو هو، ۽ وري ڪا هلچل ٿيڻ واري هئي. هن جو تہ هنيون ئي هڇي ويو. اڳين هلچلن ۾ بہ هن جا بہ ڪونڌر پاءَ ۽ هڪڙو پاٽنيو قربان ٿي چڪا هئا. اڳين بغاوت ڏاري تہ پٽس بہ ڏڪجي پيو هو، ۽ مري بچيو هو. ”اي ڏٽي منهنجا، اسان سنڌين ڪهڙو ڏوهہ ڪيو آهي؟ ملڪ اسان جو، جوءِ اسان جي، پورهيو اسان جو، پوءِ بہ سر ڏيڻ لاءِ سنڌي اڳ ۾! هي ڪهڙو انڌير آهي، منهنجا مالڪ! ترخان تہ پرائي مال تي، ٽوپي نراڙ تي، رڳو تراربون تکيون ڪندا وتن!“

”ابا، تو وري بي ڪا کيچل تہ ڪانہ ڪئي آهي؟“ ماٺس بہ هن جي

ڳالهہ ٻڌي، ڪنهن ڳورهي ويچار ۾ پئجي ويئي هئي. هنڪي سانوڻ جي ڪيچلن مان هميشه ڊپ ٿيندو هو. اڳئين ڀيري بہ هڪڙي ارغون ڪي ذري گهٽ کوهہ ۾ ٻوڙي ماريو هئائون. هڪڙي ٻوڙي گونگي فقير ڪي اڳيان ڪري ارغون ڪي چيائون تہ مسجد واري پانڌي ۾ خزانو پوريل هو، جنهن جي 'لونگي فقير کي خبر آهي. ارغون خزاني جو نالو ٻڌي هرڪجي ويو، ۽ گونگي کان پڇائون ڪرڻ لڳو. گونگو رڳو هٿ جا اِشارا ڏيڻ لڳو؛ تڏهن سانول ۽ سندس ساٿين ڪيس چيو تہ هي درويش ڏينهن جو وات سان ڪونہ ڳالهائيندو آهي، پر چوي ٿو تہ جيڪڏهن اڪيون ٻڌي اسان سان هلين تہ توکي هلي خزانو ڏيکاريون. ارغون جهٽ راضي ٿي ويو. سانول هڪڙي چوڪري جي پٽڪي سان اکيون ٻڌيون ۽ ڪيس مسجد واري کوهہ وٽ وٺي آيا. کوهہ جي ڪنڌيءَ وٽ پهچي، چوڪرا گونگي فقير کي وٺي اتان کسڪي ويا. ارغون بہ خزاني جي لوڀ ۾ جهڙو اڳتي وڌيو تهڙو ڌوُ وڃي کوهہ ۾ ٺهڪو ڪيائين. شڪر جو کوهہ کاري پاڻيءَ ڪري لٽائي ڇڏيو هئائون نہ تہ ارغون ٻڏي مري ها. هن کي ڏاڍا ڌڪ لڳا، پر مئو ڪونہ. رڙين تي ڪن نمازين اچي ڪيس کوهہ مان ڪڍيو. ارغون ترخان عامل وٽ دانهين ٿي ويو. پر سچي ڪنهن نہ ڪئي، ۽ ڳالهہ لٿہ مٿي ٿي ويئي.

"نہ امان، اڄ رڳو نامدار خان چرڪس جي ڪبوترن جي وڏي پڃري ۾ بہ ٻليون وجهي ڇڏينسون!" سانول کلندي چيو.

"ابا، اهو ڪهڙو ڪِيسُ ڪيوَ: ويچارا آوايا پکيئڙا انهن ڪي ڇو ٿا ڏکويو!" پاڳل ڪي ڪبوترن تي رحم اچي ويو. هن اجا ڳالهہ پوري مس ڪئي تہ پري کان گهوڙي جي سنبن جو آواز ويجهو پوندو ويو. پاڳل دل ئي دل ۾ دعا گهرڻ لڳي تہ شل اهو سنگهار هجي. پر هيءَ چال سنگهار جي گهوڙي جي ڪانہ هئي. جڏهن آواز ويجهو ٿيو تڏهن گهوڙي جي هڻڪار مان پاڳل سهي ڪيو تہ هي سندس ڏير سوڍل جي ڪميت اچي در تي جهلي هئي. سوڍل جو اچڻ هميشه پاڳل کي ڪو اُڌڪو ڏيئي ڇڏيندو هو. سوڍو ۽ سنگهار پاڻ ۾ ٺهندا ئي ڪين هئا، ۽ پاڳل هميشه سوڍل جو طرف وٺندي هئي. سوڍل جو اچڻ سدائين ڪنهن اينڌڙ فتني جو اهڃاڻ هوندو هو. هن جي ڏائي اک زور سان ڦڙڪڻ لڳي، ۽ دل ئي دل ۾ هوءَ وري ٻاسون ٻاسڻ ۽

دعائون گهرڻ لڳي.

سوڍل چانھ ڪري اندر هليو آيو. سانول جو سوڍل کي ڏٺو تہ ڀوڙي سندس پنن تي چڙهي ويو. ”چاچا..... چاچا!“

سانول کي پنهنجن سمورن چاچن مان سوڍل سان دل هئي: هن جي ڏيا، هن جي هيبت ۽ هن جي ناهوڪي شڪل کان سواءِ هن ماٺهن کان سوڍل جي پهلوانيءَ ۽ سورهيائيءَ جون ايتريون تہ ڳالهيون ٻڌيون هيون، جو هن دل ئي دل ۾ کيس پنهنجو سورمو بنائي ڇڏيو هو. سوڍل کي بہ پنهنجي ڀائٽي سان ڏاڍي محبت هئي. هن ۾ کيس شايد پنهنجي ئي طبيعت جي ارڏائي نظر ايندي هئي ـــ اها ئي بي ڊپائي، پاڻ تي ڀروسو، ۽ سڀ کان وڌيڪ سندس موڪري ڇاتي، ڪشادو نرڙ، نيريون ڀوريون اکيون ۽ ڳٽيل جسم کيس ڏاڍو وڻندو هو. هو جڏهن بہ ايندو هو تڏهن گهڻو ٽئو وقت سانول سان گذاريندو هو. سانول سان گڏجي کيتن ۾، درياه جي ڪپ تي يا ٽڪرين تي گهمڻ هليو ويندو هو، ۽ هن کي هن سر زمين جي ذري ذري جي ڪهاڻي ٻڌائيندو هو. يوناني کان وٺي ڄام فيروز تائين سنڌ جي سموري تاريخ مان سنڌين جي بهادري، قربانين ۽ بغاوت جا قصا ٻڌائيندو هو. سنڌين جي پاڻ ۾ نااتفاقيءَ، ڌارين جي دغابازين، خونريزين ۽ ڦرلٽ جا واقعا هن کي ٻڌائيندو هو. هو هن کي آزاديءَ ۽ غلاميءَ جو فرق ٻڌائيندو هو. هن کيس ڪيترا ڀيرا اهي ڳالهيون ٻڌايون هيون تہ سومرن کان اڳ جڏهن ڌاريان سنڌ کي هڙپ ڪريو ويٺا هئا، تڏهن هر ٽئين سال ڏڪر پوندو هو. سومرن ۽ سمن جي راڄ ۾ هڪ ڀيرو بہ سنڌ ڏڪر نہ ڏٺو. وري جڏهن قنڌاري ڪڙڪيا ۽ سنڌ وري غلام ٿي تہ سنڌ ۾ هر ٻئي ٽئين سال ڏڪر پوڻ لڳو. ماڻهن جو رت ست سڪندو ٿي ويو. سنڌين جيڪي ٿي اُپايو، سي پرمار قنڌاري ميڙيندا ٿي ويا. ماڻهو پنهنجو پورهيو، ۽ پنهنجو اَنُ هوندي، پيٽ سان پٽيون ٻڌڻ لڳا هئا. سڀ کان وڏي ڳالھ تہ جڏهن بہ سنڌ غلام رهي، تڏهن ماڻهن کي پنهنجي ٻولي ڳالهائڻ تي بہ بندشون سَهڻيون ٿي پيون. عرب آيا تہ عربي ڳالهائڻي ٿي پيئي، قنڌاري آيا تہ فارسيءَ جو غلام ٿيڻو پيو! جنهن قوم جي زبان تي تالا لڳايا وڃن، ان قوم لاءِ سر ڏيڻ جو وقت ايندو آهي، ڇاڪاڻ تہ زبان ئي آهي جا ماڻهوءَ کي ماڻهپو ٿي ڏئي، ۽ ڌاريون ماڻهپو،

اوپرو ماٺيو ائين آهي، جيئن ڏڙ ريڍو سسي ياڪري! سانول کي الائي ڇو اِهي ڳالهيون ايتريون وڻنديون هيون، جو انهن ڏينهن ۾ هن کان هر ڪيچل وسري ويندي هئي: هن کان مڪتب وسري ويندو هو، ۽ پنهنجا سنگتي ساٿي وسري ويندا هئا. ۽ هو اهوئي چاهيندو هو ته سوڍل سان گڏ هو سنڌ جي وستين واهڻن جا سير ڪندو رهي!

پر اڄ سوڍل ڪنهن اهڙي اونهي ويچار ۾ هو، جو ياچاڻ سان خوش خير عافيت ڪرڻ کان پوءِ ڪٽ تي ويهي، هو ڪيتري دير چپ چاپ ڌرتيءَ ۾ نهاريندو رهيو. ڪافي وقت ائين ويهڻ کان پوءِ، هن پڇيو، "ياچائي، سنگهار ڪٿي آهي؟"

"ادا، اڄ چوٿون سج چڙهيو آهي پر اڃا نه وريو آهي — چئي ويو هو ته ڏينهڪ موٽندس،" ياڳل پنهنجي شوڪاري کي روڪيندي چيو.

"ويو ڪيڏانهن؟" سوڍل مختصر سوال ڪيو.

"ننگر نئي. ڏاس ڪٽائي ويو هو. چيو هئائين ته موٽندي ٻه – ٽي ڪيس ۽ اجرڪون وٺيون آهن."

"هون......!" ان هونءَ ۾ هن جي دل جي سموري واردات اوتجي آئي هئي، پر ياچايس سهي ڪري نه سگهي.

سوڍل اٿي بيٺو، ۽ ٻاهر وڃڻ لاءِ در ڏانهن وڌيو. ياڳل جي هينئين ۾ هُڙڪ پئجي ويئي. سوڍل اڄ پهريون ڀيرو ٽڪر کائڻ کان سواءِ وڃڻ لاءِ سنيريو هو. هن وسوسي کي دور ڪرڻ لاءِ چيو: "ادا، ماني ته کائين ها!"

"نه ياچائي، مون کي سنگهار کي نهارڻو آهي، ۽ اڳيان پربت جيڏو پنڌ آهي. چڱو، سانول، هيل پنهنجي ڪچهري نه ٿي. وري آئيندي..... ڏٺيءَ کي پرتؤ!" ۽ هو دروازي کان ٻاهر هليو ويو.

....

ڀيهريءَ کان ٿي اُتر لڳڻ شروع ٿيو هو؛ ۽ اوچتو ئي اوچتو آسمان تي نيرا نيرا ڪڪر به ڊوڙڻ لڳا، جن جي روءِ جيئن پوءِ تيئن ڪاري ٿيندي ويئي. هوا ۾ به تڪائي اچي ويئي ۽ منگهن ۾ هوا لڳي، سوسات ڪندي ماٺهن جي ڪنن ۾ پڙاڏا پيدا ڪندي ويئي. ماٺهن اجرڪن، لوئين ۽ شالن سان پنهنجا ڪن ڍڪڻ شروع ڪيا. شهر ۾ جيڪي مسافر هئا، سي سويري

ئي پنهنجن ڳوٺن ڏانهن ورڻ لاءِ تڪڙا تڪڙا وهٽ پلاڻڻ لڳا هئا. شهر جا دڪان دڙا بہ سوير بند ٿيڻ لڳا ۽ هٽ ــ تاڙ ٿي ويئي. پر هٽ ـ تاڙ جو سبب سيءُ ڪونہ هو. ماڻهن جي دلين ڪي سيئي تپ اچي ورتو هو: ٺٽي جو نڪ، آخوند صالح، جنهن جي نيڪيءَ جو قسم کنيو ويندو هو، اڄ جامع مسجد واري چونڪ ۾ ڦاهيءَ تي لٽڪيل هو. سنڌين جا پراڻا گهاءَ وري چڪڻ لڳا هئا. زالون ٻارن کي ڀوتاڙي، گهرن کي ڪڙا ڏيئي ويهي رهيون، ۽ پنهنجي مڙسالن جي صحيح سلامت اچڻ لاءِ ڏٿيءَ در ٻاڏائڻ لڳيون. ڪو سوار تکو تکو ڪتان لنگهيو ٿي تہ سوين اکيون دروازن جي لوڳهن مان ان کي ڏسڻ تي لڳيون. هن اُتر واءَ، سيءَ سان گڏ رت جي بوءِ بہ پاڻ سان آندي هئي. دڪان دڙا بند ڪري ماڻهو پنهنجن گهرن بدران جامع مسجد واري چوسول ڏانهن وڃي رهيا هئا ــ هنن پنهنجي پياءُ، آخوند صالح، جو آخري ديدار ڪرڻ تي گهريو. اهو آخوند صالح جنهن وٽ سڀ جهيڙا نبيرا ٿيندا هئا؛ ڪنهن لُچ جي سزا ڪان وٺي مرڻي پرڻي جون ڳالهيون آخوند صالح سان اوريندا هئا، ۽ هو هر ڪنهن سان ڪلندو، چرچا پوڳ ڪندو، جيڪو فيصلو ڪندو هو، اهو سيني کي وڻندو هو. لُچ ڪان لُچي ماڻهو بہ آخوند صالح جي ڏنل سزا کلندي پوڳيندو هو. هاڻ ماڻهو ڪنهن وٽ جهيڙيندا نبيريندا؟ هن جي هوندي تہ ترخانن جا مقرر ڪيل قاضي رڳو مکيون وينا ماريندا هئا. هن جي هوندي شهر ۾ ڏوهہ گهٽ ٿيندو هو؛ هن جي هوندي نياڻيون سياڻيون بنان ڪنهن ڀؤ جي بازارن مان سودو وٺڻ اينديون هيون؛ هن جي هوندي ماڻهو پنهنجي دڪان دڙا بنان تالي جي ڇڏي نماز پڙهڻ هليا ويندا هئا. هن جو ڏکو ايترو هوندو هو، جو ترخانن کي بہ پنهنجي مخلي ڪان ٻاهر ڪا لچائي ڪندي ڊپ ٿيندو هو؛ ۽ اهو آخوند صالح اڄ هزارين سنڌين جي اکين اڳيان ٿياس ۾ ٽنگيل هو. هو چپ چاپ ٻن معصومن جي وڏيل زِبانن کي، رتو رت ٿيل وات کي ڏسندا رهيا. هنن جي اندر ۾ مچ دکندو رهيو: ان مچ کي پنيت بڻائڻ ۾ اُتر واءُ بيڪار هو، پيڙ پڙڪائڻ لاءِ تہ ڪنهن چوهي جي گهرج هئي، ڪنهن طوفان جي ضرورت هئي.

چاچو علو بہ هنن کي ڏسي آيو هو، ۽ ذري ذري پنهنجي ڏاڙهي وات ۾ وجهي، جهڪ هڻي، پنهنجا لڙڪ روڪڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو.

واپس ويندڙ مسافرن سان ڳالهائڻ بدران سندن اکين ۾ ڪجهه ڳوليندو رهيو: متان ڪا جوت، ڪو ٻارڻ، ڪو مچ مچندو هجي. پر هن انهن ۾ به پنهنجي اکين وانگيان رڱو لڙڪ چمڪندا ڏٺا: سندن اکيون وسائل هيون، سندن منهن تي هيڏ هاريل هئي، ۽ هو چپ چاپ پنهنجا اُٺ، پنهنجا گهوڙا پلاڻي رهيا هئا ـــ واپس وڃڻ لاءِ، پنهنجي ٻچن پيڙو تيڻ لاءِ، ڪنهن گوشائتيءَ ڪنڊ ۾ منهن لڪائي روئڻ لاءِ!

اوچتو ڪنهن تيز گهوڙي جي ٽاپ ٽاپ ٻڌي، چاچو علو ٻاهر نڪري آيو. هن پريان ئي سوڀل کي سڃاتو: هو حيران ٿي ويو ته سوڀل ايترو ترت ڪيئن موٽيو هو. پر سندن دل جي هڪ ڪنڊ ۾ اميد جو ڏيئو ازخود ٻري پيو. 'اسان جو سوڀل ضرور ان جو ڪو تدارڪ ڪندو!' ٻيڙو علو چڻ سندس انتظار ۾ هو، ۽ هن ڊوڙندي وڃي ڪميت جي لغام ۾ هٿ وڌا. ڪميت ٿهي، ٻيئي نرا ڪٽي ذري گهٽ ڪيس ماريو هو.

"چاچا، خير ته آهي؟" سوڀل هن جي منهن جي رنگ ۽ هن جي اتاولائي ڏسي چيو.

"بابل، ڪهڙو خير تو پڇين! مدرسن ۾ فارسي پڙهائڻ جي مامري تان، ترخانن آخوند صالح کي ڦاهيءَ چاڙهي ڇڏيو آهي، ۽ ٻن معصومن جي چپ ڪٽي، ڪين جامع مسجد واري چونڪ ۾ لڙڪائي ڇڏيو اٿن!"

سوڀل ائين ڀانيو ڄڻ ڪنهن ڪيس منهن وارو ڇهبڪ وهائي ڪڍيو. هن جا هٿ گهوڙي جي زين تي ايترو ڇڪجي ويا، جو ڪميت ڪان به دانهن نڪري ويئي. هن چپ ۾ چڪ هڻندي چيو: "سنگهار ته شهر ۾ ڪونهي؟"

"ٻڌو هوم ته آخوند نور محمد ڪيس ڪنهن ضروري ڪم سان موڪليو آهي."

سوڀل ڄڻ ته هن جو جواب ٻڌوئي ڪونه. رت هن جي هڏن پيرن مان چڙهي هن جي لوڏن ۽ اکين ۾ چلڪڻ لڳو. رت جي انهيءَ چوهي هن جي اکين ۾ ڪوهيرا پيدا ڪري وڌا، ۽ لڙڪن ڪان بچڻ لاءِ هن وري گهوڙيءَ جي لغام کي اهڙي سٽ ڏني، جو ڪميت جو ذري گهٽ ڪنڌ پڳو هو؛ ۽ هوءَ پنهنجي مالڪ جي اشاري سمجهڻ واري هن تنبيهه تي حيران ٿي ويئي، پر هن جيڪا وک کنئي، اهڙي وِک هن ڪڏهن به نه کنئي هئي. گهڙيءَ دير

ڪان پوءِ سوڍل پريان ٿي آخوند صالح کي تياس تي تنگيل ڏٺو. هشام ماڻهن جا سندس چوڌاري مڙيل هئا. فقط هڪڙو پاسو خالي هو جتي سپاهي پنهنجا ڀالا تيار جهليو بيٺا هئا. سوڍل گهوڙيءَ کي هلڪو اشارو ڏنو، ۽ ڪميت هڪڙي سپاهيءَ جي گهوڙي جي پر مان ڪنوڻ وانگر لنگهي ويئي. انوقت سوڍل جو ڪٽارو گهوڙيسوار جي چيلهه ڪپيندو ويو، ۽ هو رڙ ڪري اڳيان جهڪي پيو. سوڍل ساڳيءَ گهڙيءَ هن ڪان ڀالو کسي ورتو هو. ڪميت تيزيءَ ۾ گهٽو اڳيان نڪري آئي هئي، پر وري سوڍل جي اشاري تي پڙڪو ڏيئي واپس وري سپاهين جي وچ مان سرڙاٽ ڪندي نڪتي. سوڍل جو ڀالو ٻن سپاهين جي ڇاتين کي ڏاريندو ويو. هن آسماني آفت ترخانن جا اوسان خطا ڪري ڇڏيا، ۽ جيسين هو پاڻ سنڀالين، تيسين سوڍل جي ڪميت وري هڪ ڀيرو ڪاريهر وارو وَرُ ڪاڏو، ۽ هڪ ترخان جي دانهن آسمان ڏارڻ لڳي. باقي ترخان سپاهين، ڳالهه کي نه سمجهي، گهوڙن کي پوئتي هٽائڻ شروع ڪيو، ۽ پوئين پير پڇڻ جي واٽ نهارڻ لڳا. سوڍي تي جڻ ڪو جن ڀوت سوار هو، ۽ هن سندن پويان ڪميت کي ڇڏيندي، ٻن ترخانن جي پٺين ۾ واري واري سان ڀالو ٽنبي ڏنو؛ ۽ پوءِ ڪميت کي ورائي، اچي آخوند صالح جي لڙڪندڙ لاش اڳيان بيهي رهيو. ماڻهو حيرت ۾ پوَ ڪان هن موت جي فرشتي جي اچڻ تي سوچي رهيا هئا. سوڍل آخوند صالح جي ڳچيءَ مان رسو ڪپيندي، سندس لاش کي آهستي آهستي پنهنجي گهوڙيءَ تي لاهي، ميڙ ڏانهن منهن ڪندي چيو: ”سنڌيو حيف هجيوَ! اوهان ترخانن کان سؤٽا هوندي به ماٺ ڪريو تماشو ڏسي رهيا آهيو. اوهان جي دل جي ٽڪرن جي ڇپ وڍي ترخانن اوهان کي به گونگو ڪري ڇڏيو آهي. اوهين جيڪڏهن خالي هٿين ترخانن تي وري پئو ها تڏهن به آخوند صالح هينئرو جيئرو هجي ها! هان، هيُ وٺو آخوند صالح جو لاش، وڃي ڪيس دفن ڪريو، ۽ پوءِ رلين ۾ منهن ڏيئي ويهي رو!“

هو لاش ڪٽي ماڻهن جي ميڙ ڏانهن موٽي آيو. ٻن چئن ڄڻن وڌي لاش کي هيٺ لاٿو. سوڍل وري گهوڙي ورائي، ٻنهي ڇوڪرن وٽ آيو. ڇوڪرا ايترو رت ڇڏڻ ڪري ٻنهه زردا تي ويا هئا. انهن مان هڪڙي جو جسم سڄو سيٽجي ويو هو؛ سوڍل سمجهي ويو ته نينگر جهان ڇڏي ويو

هو. ٻئي کي بـ هوش ڪونـ هو. سوڀل ٻن ڇئن کي اشارو ڪري، ڇوڪرا سندن حوالي ڪيا.

اوچتو ماڻهن جي پويان ڄڻ درياءَ جو بند ٽٽي پيو. گهوڙن جي ٽاپين جو هڪ سمنڊ هنن ڏانهن وڌي رهيو هو. رخ مان ٿي ماڻهن سمجهيو تـ گهوڙا ان طرف ٿي وڌي رهيا هئا. هنن کي پڪ ٿي تـ ٻجهي ويل سپاهي امير خان کي ونيو ٿي آيا. پر ائين نـ هو؛ پريان هنن ڪن شاگردن کي ڊوڙي ايندو ڏٺو. سوڀل بـ ان ايندڙ مهمان جو انتظار ڪندو رهيو. شاگرد رڙيون ڪندا آيا: ”مرزا جان بابا جو لشڪر ٺٽي ۾ ڪاهي پيو آهي، ۽ مرزا باقيءَ جي ڪڏ آهي.... مرزا باقيءَ جو لشڪر ڇانوڻيون ڇڏي ڀڄندو ٿو وڃي..... سنڌيو، وقت اچي ويو آهي! مرزا باقيءَ جهڙي ظالم مان جند ڇڏائڻ جو وقت اچي ويو.....!“

ماڻهو ڄڻ ان اعلان جي انتظار ۾ هئا، ۽ هزارين سنڌين جو هي هجوم طوفان وانگيان ترخانن جي محلن ڏانهن وڌڻ لڳو؛ ڪنهن ڪا لٺ کنئي، ڪنهن ٻانئو، ڪن پنهنجي ڪمربندن مان ڪٽارا ۽ خنجر ڪڍيا تـ ڪي خالي هٿين اڳيان وڌڻ لڳا. ٿوريءَ دير ۾ مرزا جان بابا جو لشڪر بـ اچي ساڻن گڏيو، ۽ سنڌين نعرو هنيو: ”مرزا جان بابا زنده باد!“ ”مرزا باقي ڪتو مرده باد!“

مرزا جان بابا لشڪر جي اڳيان هو؛ اهي نعرا ٻڌي هن جي همت ٻيڻي ٿي ويئي، ۽ هن زور سان چيو: ”شاباس بهادرو، مرزا باقي بيگ جون ٻوٽيون ٻوٽيون ڪري ٺٽي جي ڪتن کي ڏيو..... الله اڪبر، وڌو ۽ مٿن عقابن وانگر ڦهلجي وڃو.....!“

گهوڙن جي هڻڪارن، هٿيارن جي ڇڻڪي، گهوڙن جي سنبن جي آوازن، پويان ايندڙ پيادي لشڪر جي قدمن، ماڻهن جي نعرن ۽ رڙين ڄڻ قيامت جو شور برپا ڪري وڌو. ائين ٿي پانيو ڄڻ ڌرتي ڌٻي، ڦاٽڻ تي هئي، ڄڻ سمنڊ شهر کي ٻائي رهيو هو، ڄڻ آسمان ٽڪر ٽڪرا ٿي ٺٽي تي ڪرڻ وارو هو.

سوڀل منجهي بيهي رهيو. هن کي ڪجهـ سمجهـ ۾ نـ آيو. سنڌين جي ان بغاوت کي هو بلڪل سمجهي نـ سگهيو. شينهن جي خلاف بگهڙ کي

پنهنجي واڙي ۾ آڻڻ جي سنڌي مت هن جي من کي ڪانءِ آئڙي، ۽ هن جو شرم ڪان ڪنڌ جهڪي ويو. هن کي پنهنجي هن قوم جي بيوقوفيءَ تي ڪاوڙ بدران لڄ اچڻ لڳي. اهي سنڌي، جن کي ترخانن کي سنڌ مان لوڌي ڪڍڻو هو، سي اڄ انهن ئي ترخانن سان ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺا هئا. الائي ڇو هن پاڻ کي ڀهريون ڀيرو ويچارو، بيوس ۽ نستو محسوس ڪيو، ۽ ان بيوسيءَ مان ڪميت جي بشڪن ۾ منيون وجهندي، هن جي دل مان دانهن نڪري ويئي: "هيءَ جنگ منهنجي جنگ نہ آهي!" هل هنگامي جو طوفان، ۽ هي لشڪر جڻ هن جي دل مٿان لنگهي رهيو هو، ۽ هو چپ چاپ اڻ ڏسندڙ اکين سان هنن کي ڏسندو رهيو. جڏهن هو اڪيلو رهجي ويو، تڏهن هن ڪان زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو ٿڌو شوڪارو نڪري ويو، ۽ هن ڪميت کي علوءَ جي سراءِ ڏانهن موڙي ڇڏيو.

●

[9]

رات جو پهريون پهر گذريو ته سنڌ جو سهڻو آسمان به چڻ ننڍاڪڙو ٿي اڪيون ٻوٽڻ لڳو هو. رڪي رڪي تارن پاڻ کي سجاڳ رکڻ لاءِ ٽمڪڻ ٿي شروع ڪيو. چنڊ به تارن کي اوجاڳي جا ويڻ ڏيڻ لڳو هو. ان ٽڏيري ننڍاڪري وايومنڊل ۾ گهنگهرن ۽ دف جو اوپرو آواز وراڪا ڏيندو، پڙاڏا ڪڍندو سنگهار جي ڪن تي پيو. جاڻن به اهو آواز ٻڌو هو، ۽ ٻنهي ڄڻ ته هڪڙيءَ ئي دل سان سوچيندي، گهوڙن کي اڙي هنئي. گهوڙن پڙڪو ڪائي، رهيل رت ست سنياري وک وڌائي. پريان سڌ پنڌ تي هن کي مشعلن جي روشني ٽمڪندي نظر آئي. جئن جئن ويجهو پوندا ويا، تئن تنين جا پاڇولا مشعلن جي سوجهري ۾ مچندا نظر آيا. وٽن جي هڪ جهڳٽي اڳيان اچي، هو لهي بيٺا. تنين جي پرينءَ پر، ڪيترن ماڻهن جي ڪلڻ ۽ ٺهڪ ڏيڻ جا آواز اچي رهيا هئا. جاڻن ۽ سنگهار ڪجهه وقت گهوڙن کي ائين ٿهلائيندا رهيا، ۽ ساڳئي وقت پنهنجي اڳئين قدم تي چپ چاپ سوچيندا رهيا. ڪجهه سوچيندي جاڻن چيو: "سنگهار، ڀائو، ڪوڪلتاش تي منهنجو حق آهي، تهن جو خيال رکجانءِ!"

سنگهار ڀرين ته جواب ئي نه ڏنو، پر پوءِ هڪ ڊگهو ساهه کڻندي چيائين: "جاڻن پنهنجي ذاتي وير کي سنڌ جي جهيڙي کان مٿانهون مٿان سمجهين!"

"سنڌ جو جهيڙو به ته اسان جو ذاتي جهيڙو آهي، ادا!"

"چئين سچ ٿو؛ پر اسان کي ڀرين اهو خط هٿ ڪرڻو آهي، جيڪو ڪوڪلتاش قنڌار ڪڻيو ٿو وڃي. جيڪڏهن ڪوڪلتاش مري پيو ته، اهو خط ملڻ ڏکيو ٿي پوندو." سنگهار کيس سمجهائيندي چيو.

جانڻ ڪجهہ سوچ ۾ پئجي ويو. هو چپ چاپ گهوڙن کي ٻڌي، آهستي آهستي هنن تنهن ڏانهن وڌڻ شروع ڪيو. هنن صلاح اها بيهاري تہ لڪندي لڪندي هو ڪوڪلتاش جي تنبوءَ ۾ گهڙڻ جي ڪوشش ڪندا، ۽ ڪوڪلتاش کي مارڻ جو ڊپ ڏياري، خط هٿ ڪري اتڪل سان نڪري ايندا. پر تنبن جي ويجهو پهچڻ تي هنن جيڪي ڏٺو، تنهن وري اُمالڪ هنن جي دلين ۾ ذاتي وير جو اهڙو زهر ڦهلائي ڇڏيو، جنهن ۾ انسان سر جو سانگو وساري ويهندو آهي. اهو ذاتي وير ذاتي نفرت کان بہ وڌيڪ ڇيڇلائيندڙ هو— اهڙو وير جو انسان جي انسان تي ظلم جي ردعمل طور پيدا ٿيندو آهي. هنن ڏٺو تہ هڪ گول دائري ۾ ويهارو کن ترخان ويٺل هئا. هڪڙيءَ مسند تي ڪوڪلتاش ويٺل هو: سندس هٿ ۾ انگوريءَ جو جام هو، ۽ سندس گوڏي تي هڪ خوبصورت ساقي ليٽل هو، جنهن جي ڳلن تي هٿ ڦيري رهيو هو. سندس نظرون دائري جي وچ تي ڪتل هيون. دائري جي پوري وچ تي تتل ٽاندا پکڙيل هئا، جن تي بہ سنڌي ٽپ ڏيئي رهيا هئا. بہ ـ تي ترخان ڀالن جي چوڪن سان هن کي ٽاندن تي نچائي رهيا هئا، ۽ بہ ڳڀرو ساقي گهنگهرن ٻڌل دف وڄائي رهيا هئا. باقي ويٺل ترخان ٺهڪ ڏيئي کلي رهيا هئا. ڪن جي بغل ۾ ڳڀرو ساقي ليٽيل هئا، جي هنن جي کل ۽ ٺهڪن کي وڌائڻ لاءِ هنن کي ڪتڪتائيون ڪري رهيا هئا. انهن ٺهڪن جي شور ۾ سنڌي پاڻ کي ٽاندن جي سيڪ کان بچائڻ لاءِ ٽپ ڏيندا ٿي ويا، اهو منظر ايترو ڇيڇلائيندڙ هو، جو سنگهار پنهنجي چپ کي چڪ هڻي ڦٽي وڌو؛ ۽ خود پنهنجو ئي رت هن جي نڙيءَ ۾ ڪنهن چر وانگر ساڙيندو محسوس ٿيو. جانڻ جا هٿ بہ پنهنجي ڀالي ۾ ڪُپي ويا، ۽ پوءِ هڪ ئي وقت ٻہ ڀالا هوا کي تير وانگر گهائيندا، ڪوڪلتاش جي سيني کپي ويا. سنگهار جانڻ کي هلڪو اشارو ڪري، پاڻ ٽاندن جي پر ۾ بيٺل هڪ ترخان ڏانهن ائين لوهُ وڌي، جو ذري گهٽ پاڻ بہ ٽاندن ۾ ڪِريو هو. ترخان ٻوٽ پر وڃي ٽاندن ۾ ڪريو، ۽ هن جي وات مان نڪرندڙ ڪيڪ بہ چڻ ٽاندن تي سيڪجي نڪتي. اهو سيڪجهہ ايترو جلد ٿيو، جو ترخانن کي ڪجهہ سمجهہ ۾ نہ آيو. ڪيترائي تہ نشي ۾ ايترا چور هئا جو هنن ان کي بہ تماشو سمجهي وڌيڪ ٺهڪ ڏيڻ شروع ڪيا.

سنگھار ڪِريل ترخان ڪي اتي ئي ڇڏي، ٻئي ترخان ڏانهن رخ رکيو. اهو ترخان ڪجهه پنيرو بيٺل هو، ۽ خطرو محسوس ڪندي جئن ڀالو پوئتي ورايائين تئن سنگھار جو هڪڙو هٿ ڀالي جي وچ تي ڪِپي ويو. ٻئي هٿ جي پٺ ڪهاڙيءَ وانگر هن جي ڪلهي جي ڦڻ هيٺان اهڙي زور سان هنيائين جو ترخان سور کان ٻيٺو ٿي ويو. ڀالي مان سندس هٿ ڇڏائجي ويو، ۽ اتي ئي ڍيري ٿي ڪِري پيو. سنگھار جڻ تہ اکيون ٻوري اهو سڀ ڪجهه ڪندو ٿي ويو. ڪاوڙ کان هن جي اکين اڳيان الائي ڪهڙا ڏند ڇانئجي ويا هئا، جن مان هن کي فقط ترخان ئي ترخان نظر اچي رهيا هئا. جيڪي ترخان نشي ۾ ها، سي پاڻ بچائڻ ڪاڻ، ڀڄڻ بدران اتي ئي ڪروندڙا ٿي ڌرتيءَ ۾ لڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. سنگھار جو ڀالو ڪنوڻ وانگر سندن نڙگهٽ ڦاڙيندو، سينا چيريندو، هڪ نئين وِڃا سان چمڪندو رهيو. جن ترخانن ۾ اڃا ڪجهه هوش هو، تن مان ڪي ڀڄڻ جي ڪوشش ۾ وڃي تنل ٿاندن ۾ ڪِريا. ترخانن جي رڙين ۽ دانهن سان گڏ، سندن هنج ۾ ليٽيل ساقين جون ڪيڪون آسمان ڏارڻ لڳيون. سنگھار تي جڻ ڪو ڀوت سوار هو، ۽ ڀالي سان گڏ، هن پنهنجي لتن ۽ ٺڦڙن سان ترخانن ۽ ساقين کي ٿاندن ۾ ڌڪڻ شروع ڪيو.

ٿاندن تي نچڻ وارا سنڌي حيرت مان هي خواب جهڙو منظر ڏسندا رهيا. پوءِ پنهنجي واهروءَ کي اڪيلي سر ڏسي، پاڻ بہ ٿاندن کان ٻاهر نڪري، ويهي رهڻ بدران ڪريل ترخانن جا ڀالا کڻي، پنهنجي دل جون ٻاهيون ڪڍڻ بيهي رهيا. هنن کي پنهنجي سڙي اڱر ٽيل پير بہ وسري ويا: پيرن جي ڇالن کان وڌيڪ هو دلين جي ڇالن جي ٻاهه ڇنڊڻ بيهي رهيا. جنهن ترخان کي هنن ڪنجهندو ڪرڪندو ٿي ڏٺو، انهيءَ جي ڪنجهه ڪرڪ کي هنن هميشه لاءِ بند ڪري ٿي ڇڏيو.

جڏهن جانڻ ڪوڪلتاش جي تنبوءَ مان هڪ شاهي پيتي کڻي ٻاهر نڪتو، تڏهن هن جيڪي ڏٺو، سو اعتبار جوڳو نہ هو. مشعلن جي ڦڙڪندڙ روشنيءَ ۾ سنگھار کي هڪ سسيءَ بدران ڏهه سِسيون ٿي نظر آيون. ڍاڪو کن ترخان اُٿت مئا پيا هئا : ڪي ترخان ڏندن مان نڪرڻ جي ڪوشش ۾ هئا تہ نچڻ وارا همراهه انهن کي دڳ لائيندا ٿي ويا. ٻہ ـ ٽي

ساقي پنهنجي منهن کي ٻانهن سان ڍڪي سڏڪا ڀري روئي رهيا هئا.

سنگهار جاڻڻ کي ڏسي پريان ئي سوال ڪيو. جاڻڻ خط مليو؟“

”هائو، هن ڀيٽيءَ ۾ سمورين سوکڙين سان خط بہ موجود آهي!“ جاڻڻ جواب ڏنو.

سنگهار جي منهن جي ٽٽڪ ڀري ٿي ويئي، ۽ هو وڏي ڪوڪلتاش جي پير ۾ اچي ويهي رهيو. ڪا گهڙي هو ويٺي هڪ ٽڪ ڪوڪلتاش جي مڙهہ کي ڏسندا رهيا. جنهن جي سيني مان رت وهي سڄيءَ سنڌ کي ڳاڙهو ڪري ڇڏيو هو. سنگهار جاڻڻ جي ڪلهي ۾ ٻانهن وجهندي چيو: ”ادا، سنڌ جي ويرين مان هڪڙو تہ گهٽ ٿيو!“

هن مڙي هن ٻن سنڌي همراهن ڏانهن ڏٺو، جن کي وڙي پيرن جي چالن ۽ ڦوڦيندڙ پٽ تي ويهاري ڇڏيو هو، ۽ هو ٿڌي مٽي پيرن تي وجهي رهيا هئا. حال احوال ڏيڻ تي هن ٻڌايو تہ هو ويٺي پائر هئا، هيءَ سندن ئي ٻني هئي، ۽ ٿورو ئي پريان سندن اَن جو ڪرو هو. ترخانن جي اَن ڪٽي وجهڻ جي دپ کان هو ڪري تي چونڪي ڏيئي رهيا هئا تہ اوچتو هن ترخانن کي هتان لنگهندي ڪين ڏسي ورتو. بس پوءِ تہ ري گناهہ ڪين جهلي آيا، ۽ رونشي خاطر چيائون تہ سنڌي ترخانن جا غلام هئا ان ڪري هو ٻئي سمورن ترخانن جا پير ڏتارين. انڪار ڪرڻ تي هن ڀهرين تہ ڪين لتن ۽ مڪن سان ڏادي مار ڪڍي، پوءِ گوشت پچائڻ وارن تاندن تي ڪين نچائڻ شروع ڪيائون.

جاڻڻ کان رهيو نہ ٿيو، ۽ چيائين: ”پائو، جيسين سنڌ غلام هوندي، تيسين سنڌين کي عقوبتون سهڻيون پونديون. شل ڌڻي سنڌين کي ڪا ساڃهہ ڏئي!“

سنگهار ترخانن جا ٻہ گهوڙا پلاڻي، هن ٻنهي پائرن کي ڏنا تہ چڙهي ڳوٺ پهچن. هلندي وقت ڪين چيائين: ”ادل، جيڪڏهن پنهنجي ڳٽين ۽ اَن جي اُلڪي کان ڪا واندڪائي ملنوَ تہ پنهنجي ڏيهہ کي هن ڌاريان کان ڇڏائڻ تي بہ ٿورو سوچجو. پاڻ وٽ چوندا آهن تہ ٻہ تہ ٻارهن. هر ڳوٺڙي جا ماڻهو اهو پهہ پچائين تہ هن ڌارين کي تڙي ڪڍجي، تہ اهو ڏينهن پري ڪونهي جو سنڌ هن کان آجي ٿي پوندي!“

هو ٻيئي ياٿر هڪ نئين ساڃهہ پائي، ڪو اونهو ويچار ويچاريندي پنهنجي ڳوٺ ڏانهن هليا. سنگهار ۽ جاڻ بہ ترخانن جا ٻہ پلا گهوڙا پلاٽي، وري ٺٽي ڏانهن رخ رکيو. هنن جون دليون چڻ ڪنهن بار ڪان هلڪيون ٿي پيون هيون. سنڌ جي آسمان جي دل بہ جڻ هلڪي ٿي پيئي ۽ چنڊ تارن کي اک هڻي، ڪين جاڳائي وڌو، ۽ هڪ نئين جوت تارن جي اڇي پٽي ۾ ڦهلجندي ويئي.

....

ٺٽي ڪان ٿي ـ چار ڪوهہ پري هئا تہ جانوءَ جو گهوڙو ٿاٻو ڪائي منهن ڀر وڃي ڪريو. جانو پاڻ نہ سنڀالي ها تہ پاڻ بہ گهوڙي جي هيٺان اچي وڃي ها. پهر سج جو چڙهي آيو هو. ۽ هو الائي ڪيڏي منزل ڪري آيا هئا. گهوڙا پگهر ڪان چڻ وهنجي ويا هئا. هنن جي پنهنجي جسم ۾ بہ ٽڪ تنبو ڪوڙيندو ٿي ويو. جاڻ پاڻ سنڀالي گهوڙي کي اُٿارڻ جي ڪوشش ڪئي، سنگهار بہ گهوڙي تان لهي پيو. پنهنجي گهوڙي کي پاٻوهہ سان مٿي تي هٿ رکندي چيائين: جاڻ ويچارو گگدام وڃي ڏٺيءَ سان مليو. ان ۾ بہ ڪا چڱائي هوندي. ڪا گهڙي اسين بہ ٽڪ پيچون تہ چڱو!

”جيڪا تنهنجي صلاح!“ جاڻ جو آواز بہ ننداکڙو ٿيڻ لڳو هو.

ٿوهرن جي ڊگهن ٻوڙن جي وچ ۾ ٿورو پٽ صاف ڪري ڪنڌ هيٺان ٻانهن ڏيئي ٻيئي ليٽي پيا. ٽڪ هنن جي بدن مان نچوئجي اکين ۾ اچي ويو. ۽ نہ چاهيندي بہ هنن جون اکيون پورجي ويون. هنن اجا ائين پانيو هو تہ سندن اک مس لڳي هئي تہ پريان گهوڙي جي ٽاپڙ ٽاپڙ جي آواز تي چرڪ ڀري اُٿي ويٺا. سج لڙي وڃي درياءَ جي پرين پر ڪنئي هئي. پاچولا اُبتا ٿي جهڪا ٿيڻ لڳا هئا.

”يَرَ، پاڻ کي تہ سنجها ٿي ويئي،“ جاڻ اون مان چيو.

سنگهار کي پاڻ تي ڪاوڙ اچي ويئي. پيتيءَ تي نظر پوندي، هن کي آخوند صالح جي هدايت ياد اچي ويئي، جنهن آخوند نور محمد جو نياپو ٻڌي، ڪين چيو هو: ”پائو، ان خط تي سڄو دارومدار آهي. جي ترخانن جو اهو خط قتدار پهچي ويو تہ سمجهہ تہ سنڌ ڪڏهن بہ آزاد نہ ٿيندي. ٻئي طرف جيڪڏهن خط ملي ويو تہ گهٽيون ڳالهيون صاف ٿي پونديون. پانيان

ٿو تہ قنڌارين شهنشاهہ اڪبر خلاف ايران جي بادشاهہ ڏانهن لکيو آهي. اهو خط اڪبر تائين پهچايوسين تہ اڪبر ترخانن جو سنڌ مان ٽڏو پٽائي ڇڏيندو، ۽ سنڌ جي آزادي جي ڪا مڙئي صورت نڪري پوندي. ڏٺي سوپارو ڪريو: تڪ نٽي اچي پيجو!"

شرمساريءَ ڪان سنگهار جو ڪنڌ هيٺ ٿي ويو. توهرن ڪان ٻاهر نڪري پيچري جي منهن تي بيهي رهيو. گهوڙيسوار کي پريان ئي هٿ کڻي بيهڻ لاءِ اشارو ڪيائين. گهوڙيسوار بہ ان ٻڏتر ۾ هو تہ هي الائي ڪير هو؟ بيهي يا نہ بيهي! پر ڪجهہ سوچي هو بيهي رهيو.

"پائو، ڪير مڙس آهين؟ ايترو تڪڙو ڪيڏانهن سنبت آهي؟" سنگهار پڇيو.

"آءٌ پاڻ سيد آهيان — شيرازي سيدن مان! نٽي محشر متو پيو آهي؟ ڏٺي پيو پناهہ ڏي. آءٌ پنهنجي ڳوٺ پيو وڃان !" سيد سهڪندي چيو.

"چو، خير تہ آهي؟" نٽي ۾ ڪهڙو محشر متو پيو آهي؟ وري ڪا شورش ٿي آهي ڇا ؟" سنگهار اُٿڻ مان وري پڇيو. ڄاڻ بہ اچي سندس پر ۾ بيهي رهيو.

"اوهان ڪونہ ٻڌو آهي ڇا؟ ڪالهہ نٽي جي عامل آخوند صالح کي مارائي وڌو آهي. مرزا جان بابا جو لشڪر نٽي ۾ ڪاهي پيو، پر شورش ڪامياب ڪانہ ٿي..... ۽ اڄ مرزا باقي چنو ٿي پيو آهي، ۽ جيڪو تو سامهون اچيس تنهن کي هاٿيءَ جي پيرن ۾ تو لتاڙي..... لشڪر کي چوٽ ڇڏي ڏنو اٿس تہ نٽي جي گهرن ۾ گهڙي پون ۽ باغين کي جهلي اچن.....!" سيد ويچارو ڏاڍو ٻنل ٿي ڏنو.

"هان! ڇا چيئہ؟ امير خان آخوند صالح کي مارائي وڌو آهي...." سنگهار جي دل مان دانهن نڪري ويئي، ۽ هن جا هٿ گهوڙي جي ٻشڪن ۾ پيڙجي ويا.

"هائو، فارسي پڙهائڻ تي آخوند صالح راضي نٽي ٿيو..... جامع مسجد واري چونڪ ۾ ڪيس ٿياس تي ٽنگي ڇڏيائون..... ادا، هن ڪميڻ کي....." مسافر ڪجهہ چوڻ تي هو، پر سنگهار سندس ڳالهہ ڪٽيندي چيو: "شاهہ سائين، بخش ڪجانءِ، پر اهو گهوڙو ڇڏڻو پوندءِ. اسان کي

نٿي پهچڻو آهي، ۽ اسان جو هڪڙو وهٽ مري پيو آهي.....“

سنگهار چڻ تہ پنهنجي پاڻ سان ڳالهائي رهيو هو. هن کي تہ اها بہ خبر نہ پيئي تہ شاهہ سائين گهوڙي چڙهڻ کان صاف نابري واري بيٺو. هن کي اهو بہ ياد نہ رهيو تہ هن شاهہ کي هڪ ٻالڪ جيان چيلهہ کان جهلي کڻي هيٺ لاٿو، ۽ ٻيءَ گهڙيءَ هو شاهہ جي گهوڙي تي سوار ٿي، ٻيئي گوڏا گهوڙي جي ڪکين ۾ هڻندو ويو. هن کي تہ پنهنجو ساٿي جاڻڻ بہ ياد نہ پيو. جاڻڻ پيتي سان ڪري هن جي ڪڍ لڳو آيو. هن جي اکين مان تہ لڙڪن بنهہ بس نٿي ڪئي. آخوند صالح کي ڪيئن ماريو هوندائون...... نٿي جو نڪ، آخوند صالح..... نٿي جي آبرو، نٿي جي لڄ..... جاڻڻ الائي ڇا ڇا سوچيندو رهيو.

درياءَ تي پهچندي، شهر ڏانهن وڃڻ بدران سنگهار ترخانن جي اُن محلي ڏانهن رخ رکيو، جنهن ۾ ترخانن جون حويليون هيون. مرزا باقيءَ جي حويلي تہ بنهہ درياءَ جي ڪپ تي هئي.

ترخانن جي حويلين تي سخت پهرو هوندو هو، پر اڄ تہ جتي ڪٿي سپاهي بيٺل ٿي نظر آيا. پريان شهر مان گوڙ گهمسان، نعرن ۽ نوبتن جو هُل پڙاڏو پيدا ڪندو هن جي ڪنن ۾ ايندو رهيو، پر ائين ٿي پيانيو ڄڻ تہ سنگهار جي ڪنن ۾ تاڙيون پئجي ويون هيون. محلي جي منهن تي پهتو تہ پري کان ڏهاڪو کن ترخانن کي پهرو ڏيندي ڏٺائين. جاڻڻ بہ ڪيس هڪل ڪئي. سنگهار کي اوچتو وري پنهنجو يار جاڻڻ ياد اچي ويو. گهڙيءَ لاءِ هو بيهي رهيو، ۽ پوءِ ترخانن ڏانهن ڏسندي جاڻڻ کي چيائين ”جاڻڻ، آخوند صالح سان انجام تہ ڪونہ پاڙيوسون. هاڻ تون خط کڻي وڃي آخوند نور محمد کي پهچاءِ... ڏٺيءَ کي پرتين، جيئرا هونداسون تہ جدائيون ڪونهن!“

جاڻڻ ۾ خود بہ وڌيڪ ٻڌڻ جي طاقت نہ رهي هئي. هن جي اندر ۾ وڍ پوندا ٿي ويا. پر خط آخوند نور محمد کي پهچائڻ بہ ضروري هو. هن سنگهار جي اکين ۾ نهارڻ جي ڪوشش ڪندي چيو: ”سنگهار پنهنجو خيال رکجانءِ..... سنڌ کي اڃا تو جهڙن مڙسن جي گهرج آهي..... چڱو، موڪلائي ڪانهي..... جيئي سنڌ!“

جاڻڻ گهوڙو موڙي پوئتي موٽي ويو، ۽ سنگهار وري گهوڙي کي اڙي

هنئي. محلي اڳيان بيٺل ترخان جيسين پنهنجا پالا سنڀالين، تنهن کان اڳي سنگهار جو گهوڙو سندن وچان نڪري ويو. جتي ڪٿي پهريدار هن سوار کي حيرت سان ڏسندا رهيا. سامهون هڪ وڏي حويليءَ اڳيان چوبدار ڀالن جا ويهارو منديٽڙا تاهيو بيٺا هئا، ۽ شاهي دروازي اڳيان وڏيون مشعلون ٻري رهيون هيون. سنگهار سمجهي ويو ته هجي نه هجي پر اها حويلي باقي بيگ جي هئي. ان حويليءَ ۾ داخل ٿيڻ ناممڪن هو. ان ڪري هو آسپاس جو جائزو وٺندي اها حويلي به ٽپي ويو. ان سان گڏ جيڪي لاڳو حويليون هيون، تن جي ڪنگرن کي ڏسندو هو اڳيان وڌندو رهيو. جڏهن هو حويلين جي هڪ قطار کان اڳتي نڪري آيو، تڏهن هو گهوڙو جهلي لهي پيو. ان هنڌ تي اونده ۾ هن ايڪڙ ٻيڪڙ ترخانن کي پهرو ڏيندو ڏٺو. حويلين کان پوءِ گهوڙن جون ڪڙهيون هيون، ۽ ان کان پوءِ چانوٽي شروع ٿي ٿي. مرزا باقيءَ جي حويليءَ ۾ داخل ٿيڻ جو هڪڙو ئي طريقو هو: پر واري حويليءَ ۾ داخل ٿي، حويليءَ جي پٺئين پاسي درياءَ ۾ ٽپي، اتان مرزا جي حويليءَ جي پٺين ديوار ذريعي داخل ٿجي. پر واري حويليءَ تي به سخت پهرو هو، ۽ الائي پٺيان فصيلن تي پهرو آهي يا نه؟ اها ڳڻ ڳوت ڪندو، اونده مان هلندو، هو مرزا باقيءَ جي حويليءَ کان اڳيان نڪري، ساڳيءَ قطار جي اڳئينءَ حويليءَ ڏانهن هلڻ لڳو. پهريدارن ڏانهن ائين وڌيو، ڄڻ ته هو ڪنهن ڪم سانگي هنن ڏانهن اچي رهيو هو.

پهريدارن مان به ڄڻا هڪ سنڌيءَ کي اڳيان وڌندو ڏسي، پاڻ اڳيان وڌي آيا. هڪڙي پهريدار خونخوار اکين سان ڪيس ڏسندي چيو: ”ڪير آهين تون؟ ۽ ترخان اميرن جي محلي ۾ اچڻ جي توکي ڪيئن جرات ٿي؟“

”هيءَ حويلي ڪنهنجي آهي؟“ سنگهار ڄڻ هنجي ڳالهه ٻڌي ئي ڪانه.

”نٽي جي عامل، امير خان جي،“ پهريدار جواب ڏنو.

”ته پوءِ آءُ صحيح جاءِ تي آيو آهيان.“ ائين چئي، سنگهار اڳيان وڌڻ لڳو. ”ڪيس ڄاڻ ڪريو ته سنگهار خان ملڻ آيو آهي، ۽ ڪو خاص پيغام آندو اٿس.....“

”امير خان حويليءَ ۾ موجود ڪونهي،“ پهريدار هن جي ڳالهه ڪاٽيندي چيو.

سنگهار جڻ ڪنهن سوچ ۾ پئجي ويو؛ ۽ پوءِ پهريدار کي گهوريندي چيائين: ”پوءِ ڪو اهڙو ماڻهو هجي، جنهن کي آءُ اهو پيغام پهچايان.....“

پهريدار به ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويا. ”ڪنهن جو پيغام آهي؟“ هڪڙي پهريدار چيو.

”اهو ته اوهان کي ڪونه ٻڌائيندس..... پر آهي مرزا جان بابا بابت.....“ سنگهار ڏکو هٺندي چيو.

پهريدارن ڪان چرڪ نڪري ويو. مرزا جان بابا سنڌين وٽ وڃي لڪو هو، سا ڪين خبر به هئي. متان هي ماڻهو اها خبر ڪٺي آيو هجي. پهريدار هڪٻئي جي منهن ۾ ڏسندا رهيا. پوءِ هڪڙي پهريدار چيو: ”ڪٿي آهي مرزا جان بابا؟“

”نه بابا نه، اوهان کي ڪونه ٻڌائيندس. مون کي پنهنجي سسي پياري آهي، آءُ ڳالهه ڪندس به ته امير خان جي ڪنهن خاص ماڻهوءَ سان... نه ته نهيو!“ سنگهار سمجهي ويو ته ڏکو صحيح لڳو هو. مرزا جان بابا جي سِسيءَ جي قيمت لکين اشرفيون لڳي هوندي. ان جو ڪو اُتو پتو وٺڻ لاءِ امير خان جا ماڻهو سولا ڳالهه کي ڪونه ڇڏيندا. ڳالهه ڪري هو واپس مڙڻ لاءِ پوئتي مڙيو ته هڪ پهريدار ڪٺي ٻانهن مان ورتس. ”چڱو اچ، مير منشيءَ کي سڏي ٿا پچون!“

هو ڪيس وٺي دروازي تائين آيا، جتي چار ٻيا به پهريدار موجود هئا. تن به پڇيو ته ڳالهه چا هئي. نيٺ هنن به اها صلاح ڏني ته مير منشيءَ سان صلاح ڪجي، جيڪڏهن نياپو ضروري هجي ته سنڌيءَ کي زوريءَ ترسائجي. سنگهار اهڙو ڏيک ڏنو جڻ هنن جي ڪا ڳالهه ڪانه ٿي سمجهيائين. هڪڙي پهريدار دروازي تي ٺَڪ ٺَڪ ڪئي. دروازي مان هڪ ننڍڙي تاڪي کلي پئي، ۽ اندرئين پهريدار پڇيو نه چا هو. پهريدار ڪيس سڄي ڳالهه سمجهائي.

”چڱو بيهه ته آءُ ڪيس سڏائي ٿو وٺان!“ ائين چئي، هن وري تاڪي بند ڪري ڇڏي.

پهريدار مرزا جان بابا بابت چرچا گهڻا ڪرڻ لڳا. سنگهار اهڙيءَ طرح هنن سان گڏ بيٺو هو، جڻ هنن جي ڳالهين سمجهڻ جي ڪوشش پئي

ڪيائين. هن کي کلندو ڏسي، پاڻ بہ کلڻ شروع ڪيائين. ڪجهہ دير کان پوءِ، تاڪي وري کلي ۽ اندرئين پهريدار چيو، ”مير منشي پيو اچي!“

پهريدارن هڪدم ڳالهيون بند ڪري، ڀالا سنڀاليا. سنگهار هنن جي اڳيان ائين بيٺو هو، جڻ پهريدارن کيس اتي بيهڻ لاءِ مجبور ڪيو هو. ٿوريءَ دير کان پوءِ شاهي دروازي ۾ هڪڙي ننڍڙي دروازي کلڻ جو آواز آيو، ۽ ان ننڍي در مان ننڍڙي قد جو هڪڙو ماڻهو ٻاهر نڪرڻ لڳو. مشعلن جي روشنيءَ ۾ سنگهار پهرين هن جي ڀڄي ڏاڙهيءَ ۽ هڪ ڪاٺي اک ڏٺي. هو اڃا دروازي جي تاڪن جي وچ ۾ ئي هو تہ سنگهار هرڻ وارو ٽپ ڏيئي دروازي ڏانهن ڏوڪي ويو. مير منشي هڪ ننڍي ٻار وانگر هن جي ٽنگن ۾ وچڙي، وجي ٻوٽ پر ڪريو، پر ايتري ۾ سنگهار دروازي جي اندر پهچي چڪو هو، ۽ اندريون پهريدار جيسين ڪجهہ سوچي، تنهن کان اڳ سنگهار جو ڪٽارو سندس پٽ ۾ کپي ويو ساڳئي وقت هن ڏڪو ڏيئي، دروازي جي تاڪي چاڙهي ڇڏي. ٻاهريان پهريدار دروازي تي آواز ڪندا رهيا. سنگهار مير منشيءَ کي سندس جامي کان جهلي اٿاريو، ۽ کيس اڳيان وڌڻ جو اشارو ڪيائين. مير منشي ڪُرڙيءَ وانگر ڪُنبندي، تيڏيءَ اک سان هن پريت جهڙي مڙس کي ڏسندو رهيو.

حويليءَ جي ايوان ۾، اڳيان گهوڙن جي ڪڙهہ هئي، جنهن ۾ پنج ڇهہ ڀلا گهوڙا ٻڌل هئا. انهن کان اڳتي هڪ پٿرائون رستو هو جو اڳيان ديوانخاني، ۽ زنانخاني ڏانهن ٿي ويو. مير منشيءَ کي اڳيان ڪندي سنگهار هيڏانهن هوڏانهن ڏسندو اڳيان وڌندو رهيو. جڏهن حويليءَ جي چمن ۾ پهتا، تڏهن خوبصورت پٿر جي مرتبانن ۾ ٻرندڙ مشعلن جي روشنيءَ ۾ هن جيڪو ڏٺو، تنهن هن کي خيالن ئي خيالن ۾ اندر جي آکاڙي ۾ پهچائي ڇڏيو. اڇي ڳاڙهي پٿر مان ٺهيل سهڻيون سهڻيون اپسرائون جڻ تہ جيئريون جاڳنديون هن جي آجيان ڪري رهيون هيون. انهن خوبصورت مجسمن ۽ ٻتن کي ڏسڻ ۾ هو ڪجهہ اهڙو محو ٿيو جو مير منشي وجهہ ڏسي، گهُٽ هڻي، ۽ زنانخاني ڏانهن ڀڳو. هن جي ڊوڙڻ جي آواز تي سنگهار جڻ خواب مان جاڳي پيو، ۽ هن کي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچي ويئي. مير منشي زنانخاني جي دروازي تي نڪ نڪ ڪندي ٽڪڙو ٽڪڙو فارسيءَ ۾ رڙيون ڪندو ٿي

ويو. جڏهن سنگهار به لوهه پائي هن تائين پهتو تڏهن دروازو کلي پيو، ۽ ٻه ڪارا ديوَ جهڙا خواجه سرا هن ڏانهن وڌيا. ٻنهي جي هٿن ۾ ڊگهن ڦڻن وارا خنجر هئا. گهڙيءَ لاءِ سنگهار به هنن جي ڊولهه ڏسي هيبت ۾ پئجي ويو. هو پاڻ به ڪافي ڳري بدن جو هو، پر هنن مان هر هڪ هن کان ٻيڻي بدن جو هو. سيءَ جي باوجود، پيٽ کان مٿي هنن جو جسم اگهاڙو هو، ۽ ڏياتين ۽ مشعلن جي لڏندڙ سوجهري ۾ هنن جا ڪارا بدن تيل جي ڪري چمڪي رهيا هئا. سندن اکين ۾ بگهڙ جي اکين واري بيرحمي ۽ خونخواري جهلڪي رهي هئي، ۽ هڪ پل ۾ هنن کي منهن ڏيڻ جا ڪنيئين انسنا هن جي اکين اڳيان لنگهي ويا، ۽ ڪجهه سوچيندي هو پوئتي هٽڻ لڳو. خواجه سرا ڇڻ ٻي اونا ئي هن ڏانهن وڌندا رهيا. هنن کي اهو يقين ٿي چڪو هو ته سندن شڪار ڊجي ڀڄڻ جون راهون ڳولڻ لڳو هو، ۽ هنن جي اکين اڳيان اهي شڪار لنگهي ويا، جن کي هنن بنان ڪنهن هٿيار جي، سکڻن هٿن سان چيري ڦاڙي ماريو هو. پوئتي هٽندي، سنگهار هڪ وڏي مشعل وٽان لنگهيو ته جهٽ ڏيئي اها ڪٽي ورتائين، ۽ ٻي گهڙيءَ مشعل جو ٻنيٽ هڪڙي ڪدڙي جي منهن ۾ ٽنبي ڏنائين. سنگهار پنهنجي چمار ۾ اهڙي دل ڏاريندڙ ۽ اينگهندڙ دانهن ڪانه ٻڌي هئي، جڻ ڪنهن وهٽ کي ٻوٽ ٻڌڻ کان سواءِ ڪاسائيءَ ڪاتي ٽنبي ڏني هجي. ان رڙ سڄي حويليءَ ۾ ڊيڄاريندڙ پڙاڏو پيدا ڪري وڌا. ديوَ جهڙو خواجه سرا پنهنجي منهن تي هٿ ڏيئي اتي ئي ويهي رِهيو. ٻيو خواجه سرا پنهنجي ساٿيءَ جو حال ڏسي، مشعل کان ڇرڪڻ لڳو هو، ۽ هاڻ سنگهار بدران پوئتي هٽڻ لڳو. زنانخاني جي دروازي وٽ پهچندي، دڪين اڳيان سنگهار مشعل ڏانهس وڌائي. خواجه سرا کي دڪين جو خيال ئي نه رهيو، ۽ جهڙو پاڻ بچائڻ لاءِ پوئتي هٽيو ته ٿابڙجي وڃي پٿيان ڪريو. خنجر سندس هٿ مان ڇڏائجي ويو. سنگهار مشعل جو ٻنيٽ سندس منهن ۾ ٽنبيندي، ڪريل خنجر ڪٽي ورتو. هن جي رڙ ۾، رنبي بدران زناني ڇبيت جو آنگ هو، ۽ هو اونڌو ٿي دڪين تي ڦٽڪڻ لڳو.

سنگهار مشعل هٿ ۾ جهلي دروازي ڏانهن وڌيو. دروازو ٻيڪڙيل ڏسي، هنکي شڪ پئجي ويو، ۽ ٻه پير پوئتي هٽي، وارن کان جهلي، دڪين تي ڪريل خواجه سرا کي هُن اُٿاري ويهاريو، ۽ ڪيس آهستي فارسيءَ ۾

چيائين: "جي ڪا حرڪت ڪئي اٿئي، تہ خنجر پيٽ ۾ ٿنبي ڏيندوسانءِ!"

هن ديوَ الائي ڳالهہ سمجهي يا نہ، پر هو خاموش اندن وانگر اڳيان هٽ وڌائي، اڳيان وڌندو رهيو. دروازي جي ويجهو، سنگهار خواجہ سرا کي زور سان ڌڪو ڏنو. دروازو چرڙاٽ ڪري کلي پيو، ۽ جيئن ئي هو ٿاپڙجي اڳيان ڪرڻ تي هو تہ هڪ ئي وقت ٻہ خنجر سندس جسم ۾ کپي ويا. خواجہ سرا جي دانهن سندس نڙگهٽ ۾ ئي پورجي ويئي. سنگهر مشعل جي روشنيءَ ۾ ٻن نون خواجہ سرائن کي پنهنجي همراهہ تي حملو ڪندو ڏٺو. جيسين هو پنهنجي غلطي محسوس ڪن، تنهن کان اڳ سنگهار جو خنجر هڪڙي جي پيٽ ۾ کپي ويو. هو دانهن ڪري پنهنجي ڪِرِيل ساٿيءَ مٿان جهڪي پيو. ٻئي خواجہ سرا جڏهن هن نئين حملہ آور ڏانهن ڏٺو تڏهن هن ٻاهہ جو هڪ مچ پنهنجي منهن ڏانهن وڌندو ڏٺو. اهو مچ، ويجهو اچڻ تي ايڏو وڏو ٿيندو ويو، جو خواجہ سرا کي پنهنجي اکين ۾ مرچ پوندا محسوس ٿيا، ۽ هن اکين کي اُن مچ کان بچائڻ لاءِ ٻنهنجا ٻيئي هٿ مٿي کڻڻ جي ڪوشش ڪئي. پر هن جا هٿ اکين تائين پهچن، تنهن کان اڳ هن جي اکين ۾ هميشه لاءِ اوندهہ ڇانئجي ويئي، ۽ هو ٻارن وانگر سڏڪا پري، اوڇنگارو ڏيڻ لڳو.

سنگهار هن کي اتي ئي ڇڏي، اندر وڌي ويو، ۽ ڪيترن ڪمرن مان ٿيندو، ترخانن جي ڳڌ ڪيل دولت تي، دل ئي دل ۾ ڪين گاريون ڏيندي، هو اهڙي ڪمري اڳيان اچي بيهي رهيو، جنهن لاءِ هن سوچيو تہ اهو ڪمرو ٿي سگهي ٿو، جتان درياہ ۾ لهي سگهجي ٿو. ان ڪمري جي در مان، هڪ ٻڍڙي عورت هٽ ٻڌندي، ڊپ کان ٿڙڪندي ٻاهر نڪتي: "رحم، آقا،رحم!"

ٻڍڙيءَ جي آواز ۾ اهڙي نيزاري هئي جو سنگهار جي دل ۾ رحم جڻ ڦهريون پيرو موٽي آيو هو. ٻڍڙيءَ کي مٿي تي هٿ رکندي چيائين: "امان، اسين سنڌي، وس پڄندي، زالئائن تي هٿ نہ کڻندا آهيون!" ائين چئي هن دروازي کي هري هري ڌڪو ڏنو. دروازي کلڻ سان هن جيڪي ڪجهہ ڏٺو، سو جيڪڏهن هو ڪوشش ڪري ها تڏهن بہ بيان نہ ڪري سگهي ها. هن جي بلڪل سامهون اندر سيا جي ڪا اپسرا، آرسي سامهون جهلي، پنهنجي ڊگهن وارن کي ڦٽي ڏيئي رهي هئي. سندس ٻانهون کلهن

تائين اگهاڙيون هيون: سندس اڌ منهن وارن ۾ اڇي ويو هو، ۽ باقي اڌ منهن ۾ جا سونهن هئي، سا سنگهار جي دل ۾ ڏانوڻ وجهندي ويئي. نيم شفاف ململ جي پهراڻ مان هن جو جسم ائين جهاتيون پائي رهيو هو ڄڻ هن جي انگ انگ ۾ ڪا هلڪي مشعل ٻري رهي هئي. جنهن جي روشني ململ مان ڇڻي هن جي اکين ۾ ترورا پيدا ڪرڻ لڳي. سندس ڇاتيءَ کي ڏسندي هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ سندوءَ جي لهرين تي ڪا ٻيڙي هلڪا لوڏا ڪائيندي، هن کي پنهنجي پناهه ۾ وٺڻ لاءِ سڏي رهي هئي، ۽ جڏهن هن ڳالهايو، تڏهن ته سنگهار پنهنجي پاڻ ڪان ڌڄي ويو: هن جو آدرش هن جي ذهن جي ڪنهن ڪنڊ ۾ لڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو.

”سنڌي، تون اچي وئين! مون کي پڪ هئي ته تون ضرور ايندين: پر ايترو انتظار ڪرائبو آهي.....!“

هن جي آواز جو جادو، هن جي ڪنن مان ٿيندو، دل تائين پهتو، ۽ هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ان جا ٻول ماحول کي لوري ڏيئي سمهارڻ شروع ڪيو هو. هو به انهيءَ ننڊ ۾ پنڊ پهڻ ٿيندو ٿي ويو. پوءِ هن وري ان جادوءَ کي ٽٽڪندو ڏٺو، ۽ ان پڙ پڙ ۾ ڪجهه غير يقيني ڪيفيت هئي: ”نه نه..... تون ته اهو ڪونه آهين..... پر هيءَ دل ڇو توڏانهن مائل ٿيڻ لڳي..... اچ، منهنجي ويجهو اچ..... يا خدا، مون ڪيترو نه انتظار ڪيو آهي..... هو نه سهي، تون سهي..... تو ۾ به مون کي هو ٿي نظر اچي رهيو آهي.....!“

هوءَ آرسي رکي، اُٿي بيٺي. سنگهار هن کي ڏسندو ٿي رهيو. هن جي دل ڪنئري ڪنئري ٿيندي، پُرڪڻ لڳي. پر اوچتو ٻاهران ماڻهن جي اچڻ جا تڪڙا تڪڙا قدم ٻڌي، سنگهار پنهنجي ننڊ مان جاڳي پيو. ساڳئي وقت هن جادوءَ به چيو: ”پهريدار پيا اچن..... اهو دروازو بند ڪر!“

سنگهار وري حقيقتن جي دنيا ۾ موٽي آيو، ۽ هن وڏي دروازي جي تاڪي چاڙهي ڇڏي. دروازي کولڻ لاءِ ماڻهن دروازي کي زور سان ڌڪا ڏيڻ شروع ڪيا. سنگهار هڪڙي نظر هن تي وجهندي، مٿي نهاريو. اُها نهار ۽ اُها نگاهه هڪ نياپو هئي. ڄڻ چوندي هجي: ”جاني، جيترو بچيس ته موٽي ايندس. منهنجو انتظار ڪجانءِ!“

پوءِ آسپاس نهاربندي، هن ڇت ۾ ٽنگيل جهليءَ جي ريشمي رسي کي ڇڪ ڏيئي ٽوڙي وڌو؛ ۽ اُن مان سرڪساهي ٺاهي، هن پٽ جي ڪنگرن مٿان اڇلائي. سرڪساهي هڪڙي ڪنگر ۾ ڦاٿي ته رسي جي آڌڪ تي هو پٽ تي چڙهي ويو. مٿي چڙهي، هن چوڌاري نظر ڦيرائي. مرزا باقيءَ جي حويلي چڱي پري هئي. وچ تي پهرو به سخت هو. هن رسي ڇڪي پٽ جي ٻئي پاسي لڙڪائي، ۽ آهستي آهستي لهندي، درياءَ ۾ ٽپي پيو. پاڻيءَ ۾ اندران ئي اندران هو مرزا باقيءَ جي حويليءَ جي فصيل ڏانهن ترڻ لڳو.

حويليءَ جي بنهه هيٺان هن ٻه ـ چار ٻيڙيون ٻيڙيل ڏٺيون: هڪ چڱيءَ موچاريءَ سينگاريل ٻيڙيءَ جي پر مان، رسي جي هڪ ڏاڪڻ هڪ وڏيءَ دريءَ تائين پئي ويئي. پر اتي به پهريدارن جا پاڇولا نظر اچي رهيا هئا. هو پاڻيءَ اندران ٻيڙيون به ٽپي ويو ـــ ۽ اتان وڃي منهن ڪڍيائين، جتي پهريدار ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ ٽي نظر آيو. حويليءَ جي ان ڇيڙي تي پهچڻ ڪان پوءِ، فصيل تائين چڙهڻ اهڙو مسئلو هو، جنهن تي سنگهار اڃا تائين ڪونه سوچيو هو. فصيل چڱي موچاري اوچي هئي، ۽ رسيءَ کان سواءِ ان تي چڙهڻ ممڪن نه هو. لاچار هو وري بنا ڪنهن آواز جي ٻيڙين وٽ پهتو، ۽ هڪڙي ٻيڙيءَ جي پنيان ڪنڌ مٿي ڪنيائين. ان ٻيڙيءَ ۾ هڪڙي ترخان جو مٿيون ڌڙ هن کي نظر اچي رهيو هو. سنگهار سوچيو ته جي زوريءَ ٻيڙيءَ تي چڙهي، سڙهه مان نوڙي هٿ ڪبي، ته ٻين ٻيڙين ۽ فصيلن وارا پهريدار هوشيار ٿي ويندا، ۽ پوءِ حويليءَ ۾ داخل ٿيڻ ناممڪن ٿي پوندو. اهو سوچي هو ٻيڙيءَ کي ڦري آيو. اها ٻيڙي ٻي هڪ وڏي ٻيڙيءَ سان بنهه سنهي رسي سان ٻڌل هئي. بنا ڪنهن آواز جي، هن ڪناري سان رسي ڪپي ڇڏي، ۽ ننڍي ٻيڙيءَ کي هلڪو لوڏو ڏنائين. ٻيڙي لهواري تي هري هري تي لڙهڻ لڳي. هو به ٻيڙيءَ جي ڪڍ لڳو آيو. جڏهن ٻيڙي چڱي موچاري اڳتي نڪري، وهڪري جي تيزيءَ تي تکي ٿيڻ لڳي، تڏهن ترخان کي هوش آيو. هو اٿي بيٺو، ۽ پاڻ کي ٻين ٻيڙين کان ايترو پري، لهواري تي لڙهندو ڏٺائين، تڏهن هن پنهنجن همراهن کي سڏ ڪرڻ شروع ڪيا. پر تيسين ٻيڙي ايترو پري نڪري چڪي هئي، جو هن جي سڏ تي ڪنهن به ڌيان نه ڏنو. ترخان سڏن کي بيڪار سمجهي، ونجهه ڪڍي ٻيڙيءَ کي موڙڻ

جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. ونجهه تي نظر پوندي ئي، سنگهار جهٽ ڏيئي ڪٽي منجهس هٿ وڌو؛ ۽ ڇڪ جو ڏنائين ته ترخان ونجهه سوڌو اچي مٿانئس ڪريو. هن پاڻ بچائيندي، ترخان کي ڳچيءَ کان جهلي، ڪيس هيٺ ٿيلهو ڏنو. گهڙيءَ کان پوءِ ترخان بدران رڳو پاڻيءَ جي بڙ بڙ ٻڌڻ ۾ آئي، ۽ هن ترخان کي ڇڏي ڏنو. ٻيڙي تيسين اڳيان وڌي ويئي. هو تيزيءَ سان ٻيڙيءَ ڏانهن وڌيو. ٻيڙيءَ ۾ هن کي ڇڳي ڊگهي نوڙي هٿ اچي ويئي. هو ٻيڙيءَ کي اتي ئي ڇڏي حويليءَ جي ڪوٽ تي پٽ ڏانهن ترڻ لڳو.

ڪوٽ جي پٽ تان هلندو هو هڪ ڪُڏ تي لهي پيو. اتان سمورا ڪڏ هڪٻئي سان گڏيل هئا اونده جو فائدو وٺندي، منگهن جي پويان لڪندي، هو ان ڪڏ تي پهتو، جتي هن سمجهيو ته اتان رسي جي ڏاڪڻ ٻيڙين تائين تي پهتي. ان ڪڏ جا سمورا سگهه ڳاڙهي پٿر ۽ ساڳ جي ڪاٺ جا نهيل تي پانيا. منگهن تي ٽپاسيندو، هو هڪ اهڙي ويڪري منگهه وٽ پهتو جنهن جو پڙ مٿي ڪنيل هو. هن هيٺ نهاريو؛ ڪمري ۾ هلڪي زرد روشني ڦهليل هئي، منگهه جي ٻنهي هيٺان هڪ ٽپائيءَ تي صراحيون ۽ جام سجايل هئا، ۽ ان ميز جي پر ۾ جڻ ڪنهن ڪٽ جي پاسي ۾، هڪ ترار مياڻ ۾ پيل رکي هئي. اهو جائزو وٺي، سنگهار ٽڪ پيڻ لاءِ منگهه کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيو هو. آسمان ۾ تارا ٽمڪندا ڄڻ هن کي مٿي اڏامڻ جي دعوت ڏيندا رهيا. پنل ڪپڙن، ۽ ڪليل هوا ۾ هن کي سيءُ به ڏکيو لڳڻ لڳو؛ ٽڪ ۽ سيءُ کان ننڊ هن جي اکين ۾ مورچا هڻڻ لڳي. جڻن تڻن ڪري هو پاڻ کي جاڳائڻ جا جتن ڪرڻ لڳو. هن سمجهيو ته رات اچي اڌي تي هئي، ۽ پهريدارن جا آواز به ڍرا ٿيندا تي ويا.

هن منگهه جي تلهي رسي کي وٽ ڏيئي مٿي ڦاسائي ڇڏيو، جيئن رسي تي زور اچڻ ڪري منگهه جو پڙ نه بند ٿي وڃي؛ ۽ پوءِ هو آهستي آهستي رسيءَ جي ذريعي هيٺ لهڻ لڳو. هيٺ پهچڻ تي هن جيڪي ڏٺو، ان لاءِ هو بلڪل تيار نه هو. اهڙيءَ صورتحال ۾ سنڌ جي هن قاتل تي حملو ڪرڻ به هن کي ڪانئرتا نظر آئي. مرزا باقي بيگ هنڌ تي بلڪل سنئون سڌو ستل هو؛ سندس جوءِ جي هڪڙي ٽنگ هن جي مٿان واريل هئي، ۽ هوءَ هن کي اهڙيءَ طرح ڀاڪر ۾ جهليو سُتي پيئي هئي، جڻ ننڊ ۾ به هن

مٿان پنهنجي پاڻ کي قربان ڪرڻ لاءِ تيار هئي. پلنگ جي پير ۾، هڪڙي سوني ٿالهيءَ تي هڪ ننڍڙي شمع ٽم ٽم ڪندي، هلڪي زرد روشني پکيڙي رهي هئي. هو دل ۾ هٿڻ اڳئي: ان نظاري هن کي انسان جي هن ڪمزور پهلوءَ تي سوچڻ تي مجبور ڪري وڌو.

هو اڃا دل ۾ هئي رهيو هو ته اوچتو ڪنهن هنگامي جو هُل در جي ٻاهران پڌائين. هن جهٽ ڏٺي، مرزا باقيءَ جي ترار ميان مان ڪڍي ورتي. عين ان وقت دروازو وڏو چيڪاٽ ڪري کُلي پيو، ۽ هن ٻن ترخانن کي اگهاڙين ترارين سان مرزا باقيءَ جي پلنگ ڏانهن وڌندو ڏٺو. دروازي کلڻ سان شمع پيڙڪو ڏيئي وسامي ويئي، ۽ ڪمري ۾ ٻٽ اونده ڇانئجي ويئي. سنگهار ترار سنڀالي پلنگ ڏانهن وڌيو. اڃا وک اڳتي وڌاٻائين ته سندس هٿ شمع واري ٿالهيءَ کي وڃي لڳو. ٿالهي زور سان پٽ تي ڌهڻ سان وڏو ٺڙڪاٽ ڪندي، ڪنهن ڪنڊ ۾ هلي ويئي. عين ان وقت هن هڪ زنانيءَ رڙ جو آواز ٻڌو. اهو آواز ٻڌندي ئي هن پلنگ تي وار ڪيو، پر سندس ترار خالي هنڌ کي ڪپي ويئي. جيسين هن پاڻ سنڀالي هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي، تيسين ڪو ماڻهو، پٽ ۾ لڳل درئيءَ جو تاڪ کولي، درياءَ واري پاسي ٽپي ويو. هن به درئيءَ ڏانهن لوُهه وِڌي — ۽ پوءِ هن مانيٽي سنڌوءَ ۾ ڪنهن ماڻهوءَ جي ڪِرڻ جو پاٻانو پڙاڏو ٻڌو. هن درئيءَ ۾ منهن وجهي هيٺ نهاريو: هڪ ٻيڙي تڪڙو تڪڙو ان هنڌ ڏانهن وڌڻ لڳي، جتي ماڻهوءَ جي ڪِرڻ جو آواز آيو هو. ان وقت سنگهار کي پنهنجي پويان ڪنهن ماڻهوءَ جي ساهه کڻڻ جو آواز ڪن تي پيو، ۽ هو اچانڪ ڏيئي درئيءَ ڪان پري هٽي ويو. ايندڙ ترخان جو وار درئيءَ جي چانئٺ ۾ کُپي ويو. سنگهار تورو اڳيان وڌي، هن کي پنهنجي پير سان هلڪي ٺوڪر ڏني. ترخان، درئيءَ تان ٿاٻڙجي، هوا ۾ هٿوراڙيون ڏيندي، وڃي درياءَ ۾ ٿهڪو ڪيو.

ڪمري ۾ ماٺ ٿي ويئي. سنگهار کي پڪ ٿي ته گهڙيءَ ڪان پوءِ مرزا باقيءَ جا واهرو پهريدار يا انهن حملي ڪندڙن ترخانن جا ساٿي ڪمري ۾ ڪاهي پوندا. هو تيزيءَ سان دروازي ڏانهن ڀڳو. دروازي مان ايندڙ هلڪي ڳاڙهي روشنيءَ ۾ هن مرزا باقيءَ جي زال کي ٻوٽ پر ڪِريل ڏٺو، سندس سِسي ٻيٺي تي سندس ڌڙ هيٺان اچي ويئي هئي. هاڻ هن کي پڪ

تي تہ دريءَ مان پڇي ويل ماڻهو خود مرزا باقي هو. هن کي پنهنجي بيوقوفيءَ تي ڪاوڙ اچي ويئي. اچ سنڌ جو قاتل، آخوند محمد صالح جو خوني، هڪ ڪوڙي جذبي جي ڪري هن جي هٿن مان نڪري ويو.

هن اوندهہ ۾ بئي ترخان کي نهارڻ جي ڪوشش ڪئي. پنهنجي پويان ڪڙڪو ٻڌي، هن پٺيان نهاريو. ترخان اڳيان وڌي مرزا باقيءَ جي زال جي لاش کي سِڌو ڪري، سندس ڳچيءَ ۽ ڪنن مان زيور پٽي لاهڻ جي ڪوشش ۾ لڳل هو. هن سوچيو هي لالچي ڪُتا، ڳجهن وانگر لاشن تان بہ نٿا ٽرن. ۽ پوءِ هڪ ئي ڌڪ سان هن جهڪيل ترخان جي سسي ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏي. گهڙيءَ لاءِ ڪمري ۾ ماٺ ٿي ويئي. پوءِ ترخانن جي هڪ انبوهہ جو ان ڪمري ڏانهن وڌڻ جو آواز هن جي ڪن تي پيو، ۽ هو وري منگهہ هيٺ پهچي متي چڙهي ويو.

درياءَ ۾ ٽپندي، هو اهوئي سوچيندو رهيو تہ هو اڄ پنهنجو آدرش ڪن ڪوڙن جذبن ڪري وڃائي ويٺو هو. شرمساري ۽ لڄ کان هن جي اکين ۾ لڙڪ مڙڻ لڳا. جيڪڏهن هو مرزا باقيءَ کي ختم ڪري ڇڏي ها تہ دنيا ائين ئي سمجهي ها تہ ترخان پاڻ ۾ وڙهي مُئا هئا، ۽ سنڌين تي اهو الزام ڪونہ اچي ها. گهڙيءَ جي غلطيءَ مرزا باقيءَ کي حياتي موٽائي ڏني. امير خان جي حويليءَ جي ديوار تي چڙهندي، الائي ڇو هن کي بار بار اهو خيال اچڻ لڳو تہ هاڻ جيئڻ جاڙ آهي. آخوند صالح جي وير وٺڻ جو موقعو هٿن مان نڪري ويو. آخوند صالح جو نالو زبان تي ايندي ئي، هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ هن جو روح هن کي ملامت ڪرڻ لاءِ هن جي چوڌاري وسڻ لڳو هو؛ ۽ پوءِ الائي ڇو هن کي سوڍل ياد اچي ويو. شل، سوڍل اهو بدلو مرزا باقيءَ کان وٺي، پر سوڍل بہ هن جي ناڪاميءَ جو ٻڌي ڇا سوچيندو؟ پر سوڍل ڇو ٻڌي؟ هو ڪنهن اهڙي طرف نڪري ويندو جتي هن جو ڪوبہ ساٿي سنگتي نہ پهچي سگهندو! اهو سوچيندو هو ليليءَ جي ڪمري ۾ ٽپي پيو.

●

[10]

آخوند نور محمد فجر جي نماز پڙهائي، واندو ٿي جماعتين ڏانهن ڏسڻ لڳو. سندس بلڪل سامهون هڪڙو ٻڍڙو ترخان دور ڪندي، اهڙيءَ طرح جهومي ۽ جهولي رهيو هو ڄڻ تہ وجد ۾ اچي ويو هو. ڪل اٺ ڏهہ جماعتي وڃي بچيا هئا، جيڪي تلاوت ڪرڻ لڳا هئا. گهڻا ٽنا نماز پڙهي هليا ويا هئا. جيڪي دور ڪري رهيا هئا، تن مان گهڻو ٽٺو سمورا ترخان ئي هئا. آخوند پاڻ بہ تسبيح پڙهندي، سوچڻ لڳو تہ نمازون هي پڙهن، مذهب جو هر ڏڻ هي ڏوم ڏام سان ملهائين، مذهب جي نالي ۾ حڪومت هي ڪن، دين جو نالو ڪٺي زڪواتون ۽ ڏن هي وصول ڪن، ۽ ظلم ۽ ڪِيس ڪرڻ ۾ بہ سڀ ڪان خونخوار جانور هي آهن. هر قسم جي ذلت هنن ۾ آهي، شرابي، زاني، منافق هي آهن، ۽ الله سائين بہ هنن جو سات ڏيندو اچي. ”نعوذ باالله..... استغفرالله!“ هن جي وات مان ڏاڍيان نڪري ويو. ”ڏٺي منهنجا، بخش ڪجان، منهنجي وات مان ڪفر جا ڪلما نڪري ويا!“ ۽ هو وري اتي ئي سجدي ۾ ڪِري پيو، ۽ ڪيترو وقت ڏٺيءَ در ٻاڏائيندو رهيو. سجدي مان اُٿي، هن وري ان ترخان ڏانهن ڏٺو، جنهن جي دور ڪرڻ جو آواز سڄيءَ مسجد ۾ ٻُرڻ لڳو هو. آهستي آهستي ٿي ماڻهو دور ختم ڪري، آخوند ڪان موڪلائي، اُٿندا ويا. آخر ۾ فقط آخوند ۽ اهو پوڙهو ترخان رهجي ويا.

پوڙهي ترخان مسجد خالي ڏسي قرآن مجيد بند ڪري، رحل سوڌو، سامهون جاري ۾ رکي موٽي آيو. آخوند وٽ پهچندي ئي هن هورڀان چيو: ”جيئي سنڌ، سائين!“

آخوند نور محمد کان چرڪ نڪري ويو. هو پنهنجن خيالنٰ ۾ محو،

گذريل ڏينهن جي حالتن تي سوچي رهيو هو، جيتوڻيڪ تسبيح سورينديءَ، سندس وات مان ’الله هوُ، الله هوُ‘ جو پڙڪو نڪرندو رهيو. مرزا جان بابا جي شورش، شاهه قاسم ارغون جو راتاهو، مرزا باقيءَ جو پنهنجي محل مان تپو ڏيئي ڀڄي وڃڻ، ۽ ترخان لشڪر گڏ ڪري مرزا جان بابا پويان وڃڻ، ۽ ٺٽي ۾ لشڪرين هٿان عام ڪوس جون ڳالهيون وِر وَر ڪري عن جي دل ۾ چير وجهنديون ٿي ويون. سنڌين جو رت پاڻيءَ وانگر وهي رهيو هو؛ سنڌين جون لڄون وچ شهر ۾ لٽجي رهيون هيون؛ ڪنهن ايڪڙ ٻيڪڙ محلي ۾، جي سنڌين مقابلو ٿي ڪيو ته انهن گهرن کي باهيون ٿي ڏنائون. مرزا باقي، ڄڻ ته چتي ڪتي وانگر چڪ وجهي رهيو هو. رڳو پنهنجي چتي رت تي سنڌين جي رت سان چنڊي وجهڻ لاءِ، سنڌي محلن ۾ مست هاٿي هڪلارائي ڇڏيا هئائين؛ ۽ ڪيترا سنڌي، ٻار ٻچا، وڏا ننڍا، انهن جي پيرن ۾ چيپاٽجي چچرجي ويا هئا. آخوند نور محمد جي اکين ۾ درياءَ اٿلندو ٿي آيو. ”اي منهنجا مولا سائين، هي ڪهڙو انصاف آهي!“ هو ورد ڪندي پنهنجي ڌڻيءَ سان شڪايتون ڪندو ٿي ويو؛ ۽ جڏهن هن ”جيئي سنڌ“ جو سلام پڌو، تڏهن هن ڪنن چرڪ نڪري ويو. هن هيڏانهن هوڏانهن نهاريندي، پڍڙي ترخان ڏانهن ڏٺو. پڍڙي ترخان جي اکين ۾ نئين چمڪ مرڪي رهي هئي، ۽ هو آخوند جي سامهون اچي، سندس پير چمڻ لاءِ هيٺ جهڪي ويو. آخوند حيرت مان ترخان جي حرڪت ڏسندو رهيو، ۽ پوءِ سندس ڪنن تي اهو آواز آيو: ”آءٌ دادن آهيان، سائين!“

آخوند جي مغز ۾ ڄڻ ڦيري پئجي ويئي، ۽ هن اٿڻ جي ڪوشش ڪندي چيو: ”دادن..... تون!“ پوءِ هن کي ڀاڪر پائيندي، نرڙ تي چمي ڏيندي چيائين: ”چريا، هي ڪهڙو ويس ڪيو اٿئي. مون ته ذري گهٽ، تو سوڌو هنن ترخانن جماعتين کي پاراتو ٿي ڏنو!“

”سائين هن ويس کان سواءِ سلامت پهچڻ به ته مشڪل هو،“ دادن پنهنجي مٿي تان ڪلو لاهيندي چيو. پوءِ هٿ وجهي هٿرادو اچي ڏاڙهي به لاهي ورتائين.

”چئو ته اهي خبرون چٽني پاسي ٿهلجي ويون آهن،“ آخوند تسبيح پنهنجي صدريءَ جي کيسي ۾ وجهندي چيو.

”ها سائين؛ مون کي اها خبر سيوهڻ ۾ پئي ته مرزا جان بابا جي شورش ناڪام ٿي ويئي، ۽ ترخانن نئي ۽ ٻين شهرن ۾ سنڌين کان وير وٺڻ شروع ڪيو آهي. مرزا باقي سمجهي ٿو ته مرزا جان رڳو سنڌين، خاص طرح سميجن، انڙن ۽ جاڙيجن جي چرچ تي بغاوت ڪئي آهي.“

”مون کان هن پيري وڏي چُڪ ٿي ويئي. اڳئين وانگر سنڌين جا جٿا، شهرن ۾ سنڌي پاڙن جي بچاءَ لاءِ گڏ ڪونه ڪرايم. مون کي الائي چو پڪ ٿي ويئي هئي ته خود ترخان لشڪري مرزا باقيءَ جي ظلمن خلاف اُٿي کڙا ٿيندا. پر ائين نه ٿيو. مدرسن جي شاگردن کان جيڪي پڇو، سو ڪيائون. پر آخوند صالح کان پوءِ شاگردن جي به دل ٽٽي پئي آهي!“ آخوند نور محمد کان ٿڌو شوڪارو نڪري ويو.

”آخوند صالح کان پوءِ؟...... چو سائين، خير ته آهي؟ آخوند صالح کي ڇا ٿيو؟“ دادن کي ڪو وسوسو ويڙهي ويو.

”ظالمن آخوند صالح کي ان ڏينهن ٺي ڦاهيءَ چاڙهي ڇڏيو، جنهن ڏينهن مرزا جان بابا جو لشڪر نئي ۾ داخل ٿي رهيو هو.“

”پر ڇو؟“

”مرزا باقيءَ قنڌار کان ڪي مولوي گهرايا آهن ته مدرسن ۾ زوريءَ فارسي پڙهائين. آخوند صالح ڪين پنهنجي دارالعلوم ۾ فارسي پڙهائڻ جي اجازت نئي ڏني..... الا، هاڻ اهڙو ماڻهو ڪٿان آڻينداسون..... ٻڌ دادن، تون هاڻ سڀ ڪم ڪاريون ڦٽا ڪري، وڃ نئي، ۽ وڃي آخوند صالح وارو دارالعلوم سنڀال. آءٌ چٺي لکي ٿو ڏيان.....“ آخوند دادن جي اکين ۾ نهاريندي چيو.

”پر سائين، دهليءَ وارو ڪم اڌ ۾ پيو آهي..... هي خط ملتان مان نواب سعيد اوهان لاءِ ڏنو آهي،“ دادن صدريءَ اندران خط ڪڍندي چيو.

”منهنجي نظر هاڻ ويئي..... تون ئي پڙهي ٻڌاءِ“ آخوند ڪيس حڪم ڪيو.

دادن خط پڙهڻ لڳو، ۽ آخوند اکيون بند ڪري ٻڌندو ويو. نواب سعيد لکيو هو ته شهنشاهه اڪبر سڌو سنئون سنڌ جي معاملن ۾ دخل ڪونه ڏيندو. البت هو شهنشاهه اڪبر کي مرزا باقيءَ جي ظلمن کان آگاهه

ضرور ڪندو. جيڪڏهن قندار بابت مرزا باقي جون ايران سان ڳالهيون ثبوت سان اڪبر اڳيان پيش ڪجن ته ڪم ٺهي پوندو. شهنشاهه شايد ايندڙ بهار ۾ لاهور اچي، اتي هو قدم بوسي حاصل ڪري سنڌ بابت سندس ذڪر چوريندو. آخر ۾ هن مليل تحفن جو شڪريو ادا ڪيو هو.

”هون... چئبو، اسان جون سوڪڙيون پاڪڙيون هاڻ نواب سعيد تي اثر ڪونه ٿيون ڪن... پلا ملتان ۾ عام ماڻهن جو ڇا خيال آهي؟“ آخوند ڪجهه سوچيندي چيو.

”ملتان وارا ظاهر آهي ته ترخانن جي حڪومت کان دهليءَ جي بانهپ کي وڌيڪ پسند ٿا ڪن. مغل شهنشاهت سان هن وقت جهيڙو بلڪل ڪونه گهرندا. البت جيڪڏهن سنڌ ۾ ڪا تحريڪ شروع ٿي ته هو هميشه وانگر پنهنجي وطن جي ماڻهن کي مدد ڏيڻ کان ڪونه لهرائيندا: سومرا، لانگاهه ۽ ٻيا راڄ ته پنهنجا ماڻهو به ڏيڻ لاءِ تيار آهن.....“ دادن جواب ڏنو.

”سنڌ ۾ تحريڪ... سنڌ ۾ تحريڪ! جڏهن به سنڌ ۾ ڪا تحريڪ ٿي هلي ته سنڌين جو جيئڻ مشڪل ٿيو پوي. هن کي ننڍڙڪو ڏسي، ترخان سنڌن ٻچن کي گهاڻن ۾ پيڙايو ڇڏين، رهي مغلن کان سڌو سنئون مدد گهرڻ، سو سنڌين ۾ ڪيترا اهڙا ماڻهو آهن، جيڪي هڪڙي غلاميءَ مان نڪري ٻيءَ غلاميءَ ۾ وڃڻ نٿا گهرن. هو اهو ٿا چون ته ترخان ته سنڌ اندر محدود آهن جيڪڏهن سنڌين ۾ ڪا منظم پڪي پختي بغاوت، ٿئي کان ملتان تائين، پڙڪي اُٿي ته ترخانن کي ٽُڏي ڪڍڻ ايترو ڏکيو نه آهي جيترو ان وقت ٿيندو، جڏهن مغل لشڪر ترخانن کي ڪڍي، ڇانوٽي هٽي سنڌ ۾ ئي ويهي رهندو..... هڪ طرح سان هنن جو چوڻ به صحيح آهي: مغل شهنشاهه سان وڙهڻ سنڌين کان زور آهي!“

”پر سائين، ترخان ته خوني آهن، ظالم آهن. مغل وري به مٿاهين طرح حاڪم رهندا، هي روز روز جي رتوڇاڻ ته بند ٿي پوندي، سنڌين کي ڪا گهڙي سامت جو ساهه کڻڻ جو ته وجهه ملندو.....“ دادن ڇڻ خفا ٿيندي چيو.

”پر مغل هڪڙو پيرو ڄمي ويا ته کين ٿڏڻ ناممڪن ٿي پوندو. ترخان ته پاڻ ۾ وڙهڻ ۾ پورا آهن: کين ڌڪي ڪڍڻ ايترو ڏکيو ڪونهي.

هونئن به هو ايترا مضبوط نه آهن. جڏهن به ڪو حاڪم ظلم ڪرڻ تي سندرو ٻڌي بيهندو آهي ته اها سندس ڪمزوريءَ جي نشاني آهي؛ بلڪ ائين سمجهه ته هن جو موت ويجهو اچي پهتو آهي. هو ائين ئي سمجهي ته ظلم ڪرڻ سان هو ماڻهن کي هيسائي سگهندو. پر اصل ۾ اهو ظلم ئي عام ماڻهن کي هڪٻئي جي وڌيڪ ويجهو آڻي، آخري ڏڪ لاءِ تيار ڪندو آهي. رڳو سنڌين ۾ توري تنظيم به پيدا ٿي پوي، ته ڪا پنهنجي فوج ناهي وڄهن، ته هنن ظالمن کي قنڌار جي واٽ ڏيکارڻ ڏکيو نه آهي." آخوند دل ئي دل ۾ انسنا ناهيندي چيو.

"جيسين تنظيم جو اوسيئڙو ڪنداسون، تيسين ترخان به ته قنڌار کان مڪڙن وانگر لهندا تا اچن. ايران سان اندروني طرح ته سندن به ڪانه ٿي پوي. سنڌ ۾ سٽيو تڪر ڏسي، قافلن جا قافلا تا روز اچن!" دادن ڏند پيڙيندي چيو.

"مون کي خبر آهي. قنڌار ۽ ايران بابت نواب سعيد واري ڳالهه به سچي آهي. مغل قنڌار هٿ ڪرڻ جا بهانا پيا ڳولين، مغلن تائين رڳو اها خبر پهچي ته مرزا باقي شاهه عباس سان ڪهڙا پيو انسنا ڪري، ته مغل هڪڙو ڏينهن به ترخانن کي رهڻ ڪونه ڏين... پر بيهه، هي خط پاڻهين سنگهار امير ڪوڪلتاش کان هٿ ڪري موڪليو آهي، مون کي ته ياد ئي ڪونه پيو. آخوند صالح پنهنجي ڪنهن ماڻهوءَ کان ان خط جي باري ۾ ٻڌو هو:......!"

آخوند نور محمد اُٿي، قرآن رکڻ واري جاري مان قرآن هيٺ منبر تي رکندي، جاري جي پوئين ڪاٺ جي تختي کي هڪڙي پاسي سيريو ته اُن ۾ هڪ بيو جارو نظر اچڻ لڳو. هٿ وجهي آخوند ان مان هڪ فرمان ڪڍي، دادن کي ڏنو، ۽ چيائين: "پڙهه، متان ڪا ڪم جي ڳالهه هجي."

دادن فرمان کولي پڙهڻ لڳو. خط قنڌار جي حاڪم ڏانهن مرزا باقيءَ جو لکيل هو. ان ۾ حاڪم جي سوڪڙين سان گڏ، ايران جي بادشاهه لاءِ به سوڪڙين جو ذڪر هو، ۽ منجهس مغلن، خاص طرح اڪبر لاءِ، نفرت جو دل کولي اظهار ڪيل هو.

آخوند خط ٻڌي، هڪدم اُٿندي چيو: "دادن، هي خط ضرور اڪبر تائين پهچڻ گهرجي. تون اڄ ئي دهليءَ روانو ٿي وڃ، ڪنهن طرح دربار تائين

پهچي، شهنشاهہ کي سنڌين جي اطاعت جو يقين ڏيار. ترخانن تي اڪبري لشڪر ڪڙڪيو، تہ پوءِ سنڌ جي آزاديءَ جو ڪو بلو ٿي پوندو!“

دادن ڪو جواب نہ ڏنو. هو سنڌ جي آئيندي جي خيالن ۾ محو ٿي ويو. ايترو وقت سنڌ کان ٻاهر رهيو هو، جو هن کي اهو اندازو ئي ڪونہ هو تہ سنڌ ۾ ڪهڙو محشر متل هو. هو محض ترخانن کي ڪيڻ لاءِ، ۽ سنڌ کي هڪ نئون دور، سانت، سانهن ستيءَ ۽ امن جي دور ڏيڻ لاءِ، مغلن جي مدد وٺڻ لاءِ تيار هو: سالن جا سال ملتان، لاهور، دهليءَ ۽ آگري ۾ رهي مغلن کي ترخانن جي ظلمن بابت ٻڌائيندو رهيو هو. مغل پنهنجي ڪامرانيءَ جي نشي ۾ چوُر، فقط همدرديءَ طور هن کي ٻہ ـ چار اکر همت افزائيءَ لاءِ چوندا رهندا هئا. دادن کي خار تہ ڏاڍا ايندا هئا، پر وقت جو خيال ڪري، هو تيئن وڌيڪ سندن خوشامدون ڪندو هو. درٻارين کي نت نوان تحفا، ۽ نيون نيون سوکڙيون پيش ڪندو هو. آخوند نور محمد جا شاگرد هن لاءِ ڪتان ڪتان جا عجائب آڻي گڏ ڪندا هئا. هن کي الائي ڇو اڪبر ۾ اميد هئي تہ هو سنڌ لاءِ ضرور ڪجهہ ڪندو. اڪبري درٻار تائين پهچڻ لاءِ هن طرح طرح جا نسخا آزمايا هئا. سوکڙين پاڪڙين کان وٺي سنڌ جي عملداريءَ جون لالچون آڇڻ جي باوجود هو اڪبري تخت تائين نہ پهچي سگهيو. ان راهہ ۾ هن کي جيڪي تجربا ڏسڻا ۽ سهڻا پيا، تن کي ياد ڪري اڄ ٻہ هن جا وار ڪانڊارجي ٿي ويا. خاص طرح هڪ واقعو اهڙو هو، جنهن هن جي زندگيءَ کي هڪ نئين موڙ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. ان جي ياد ايندي ئي، هن جي دل الائي ڇو زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي. وري آگري وڃڻ جو ٻڌي، هن جو ذهن سيڪجهہ وساري ويٺو، ۽ بيخيالو ٿي، هن آخوند نور محمد کان موڪل ورتي. رستي تي هن کي وري اهو واقعو سربستو ياد اچڻ لڳو.

هو نئون نئون آگري ويو هو، ۽ هڪ سنڌي سوداگر جي ويس ۾، هن اڪبري درٻار تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. هن ڪيترائي ڪيس، اجرڪون، لونگيون ۽ پٽ پٽيهر اُن راهہ ۾ نثار ڪري ڇڏيا، پر ڪٿان ٻہ ڪو اميد جو ترورو نظر نہ آيس؛ ۽ هو دل شڪستو ٿي واپس ملتان وڃڻ جو سوچڻ لڳو. آگري جي آخري سير ڪرڻ ۽ گهوڙن جي بندوبست ڪرڻ

لاءِ هو پنهنجي سراءِ کان ٻاهر نڪتو. آگري جي نين عمارتن ۽ محلاتن کي اڇرج مان ڏسندو، پنهنجي ئي خيالن ۾، هڪ چمن ۾ گهڙي آيو هو. ڪا گهڙي ٿَڪ پيچڻ لاءِ، سنگمرمر جي هڪ ٿوهاري جي ڊِڪيءَ تي ويهي رهيو. پنهنجي سفر ۽ هن مهم جي ناڪاميءَ تي سوچيندي، پنهنجي خيالن جي وهڪري کي جڻ ڇهي ڏسڻ لاءِ ٿوهاري جي پاڻيءَ ۾ هٿ سان لهرون پيدا ڪرڻ لڳو. اوچتو هن پنهنجي پٺيان، تڪڙن تڪڙن قدمن جو آواز ٻڌو، ۽ پريان ڪنهن جي ڊوڙڻ جو آواز به هن جي ڪن تي پيو. ٿوهاري جي پٺيان سروَ جي وڻن جي هڪ گهاٽي قطار پويان، ڪنهن جي تڪڙي تڪڙي ساهه کڻڻ جو آواز اچڻ لڳو، ۽ پوءِ ڊوڙي ايندڙ قدم به اتي اچي روڪجي ويا.

”هاڻ ٻڌاءِ، تون ڪٿي لڪندينءَ؟“ ڪنهن مرد ڪلندي فارسيءَ ۾ چيو.

”هيبت خان، توکي رب جو واسطو آهي، منهنجي پچر ڇڏ!“ ڪنهن زناني آواز ليلائيندي چيو.

”اڄ مس مس ته اڪيلو ملڻ جو موقعو مليو آهي، سو ڪيئن وڃڻ ڏيو. بس، هڪ چمي عنايت ڪر، ۽ آءٌ ڪتي وانگر پيچ لوڏيندو هليو ويندس،“ مرداني آواز ڪلندي چيو.

”خدا جي واسطي، شرم ڪر! ڪا ڪنيز، يا ڪو خواجه سرا اچي ويو ته اسان ٻنهي جي سِرن جو خير ڪونهي!“ زال ليلائيندي چيو.

مون سڀ بندوبست ڪري ڇڏيو آهي. هت هن وقت ڪوبه ماڻهو ڪونه ايندو. ڏس زيبا، آءٌ تنهنجي محبت ۾ ڪباب وانگر پيو پچان، ۽ توکي خيال ئي ڪونهي؛ ۽ تنهن کان سواءِ هن نوروز تي اسان جي مڱڻي جو به اعلان ٿي ويندو!“ مردانو آواز اڳيان وڌندو رهيو. ان جي وڌڻ تي سروَ جي هڪ وڻ ۾ سرڙاٽ ٿيو، ۽ زناني آواز ۾ هلڪي ڪِيڪ ان سروَ ۾ اٽڪي پيئي.

”ته پوءِ ايترو بي صبر ڇو ٿيو آهين. حضور خان دوران کان اڳوات ئي ڇو نٿو سڱ گهرين؟“

”لاهور واري واقعي کان پوءِ آءٌ خان دوران ۽ خود شهنشاهه جي نظرن ۾ اچي ويو آهيان. سو جي هن وقت سڱ گهريم ته جواب ملندم. پر

حضور بادشاهہ بيگم وعدو ڪيو آهي تہ هن نوروز تي شهنشاهہ کي راضي ڪري، مگٽو ڪرائي ڇڏيندي...."

"تہ پوءِ نوروز تائين ترس..... آءٌ پڇي ڪانہ ٿي وڃان. هاڻ وڃ، ڏٺيءَ جي واسطي وڃ: جيڪڏهن ڪنهن ڏسي ورتو تہ منهنجي بہ جان ويندي تہ تنهنجي بہ....."

"ٻڌ زيبا، هاڻ مون کان انتظار نٿو ٿئي. مون سمورو انتظام ڪري ڇڏيو آهي. ٻاهر منهنجا خادم بہ گهوڙا جهليو بيٺا آهن. تون مون سان گڏجي هل تہ هميشه لاءِ خان دوران ۽ شهنشاهہ کان محفوظ. ڪنهن اهڙي پرڳڻي ۾ هليا هلون جتي شهنشاهہ يا خان دوران جي ماڻهن جو پاچولو بہ ڪونہ پهچي سگهندو. اچ، جانِ من......"

"هيبت خان، ڏس، منهنجي ويجهو ايندين تہ آءٌ وٺي رڙيون ڪنديس! ڏس... پري ٿي..... ائي الا!"

هن جي ڪِيڪ ٻڌي، مرداني آواز ٺهڪ ڏيئي چيو: "جيتريون ڪيڪون ڪرڻيون هجنئي، سي ڪر..... محل ۾ هن وقت ڪير ئي ڪونهي؛ جي آهن بہ تہ منهنجا ماڻهو! اچ تہ."

زناني ڪِيڪ وري سروَ جا وڻ ٽپي، دادن جي ڪنن ۾ پهتي. هاڻ هن کان بہ رهيو نہ ٿيو. هو سمجهي ويو تہ غلطيءَ کان ڪنهن محل جي چمن ۾ گهڙي آيو هو، ۽ پاڻ کي ظاهر ڪرڻ موت کي سڏڻ هو. پر هن عورت جي ڪيڪن هن کي پاڻ ظاهر ڪرڻ تي مجبور ڪري وڌو. هو ٽپ ڏيئي اُٿيو، ۽ سروَ جي وڻن وچان لنگهي، اُتي پهتو جتان اُهي آواز اچي رهيا هئا. هڪ جامڙد مغل، هڪ نهايت حسين نازنين جي ٻانهن پويان ورائي، ڪيس چمي ڏيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. دادن کي ڏسي، هن کان ڇرڪ نڪري ويو، ۽ هن ڇوڪريءَ کي ڇڏيندي، ترار ڇڪي ڪڍي.

"تون ڪير آهين، مردود؟ پانيان ٿو تہ توکي ڪنيءَ هتي آندو آهي....." هيبت خان غضبناڪ آواز ۾ رڙ ڪري چيو.

"مسافر آهيان. رڙيون ٻڌيم تہ هليو آيس،" دادن مختصر جواب ڏنو.

"هتان هڪدم هليو وڃ، نہ تہ....."

"آءٌ پاڻهي هليو ويندس؛ پهرين تون هن کي وڃڻ ڏي تہ آءٌ بہ هليو

ويندس،" دادن فارسي اهڙيءَ طرح ڳالهائي رهيو هو، ڄڻ مادري زبان هُيس.

"هاڻ سمجهيم زيبا، تہ تون ڇو مون کان لهرائيندي آهين! تو پنهنجي لاءِ اڳي ئي ڇڳهہ چونڊي رکيو آهي، ۽ سو بہ هڪ ڏاريون....." ڪاوڙ کان هيبت خان سڄو ڏڪڻ لڳو هو. هن ترار اُڀي ڪندي چيو: "آءُ تنهنجي هن يار کي هميشہ لاءِ دوزخ جو منهن نہ ڏيکاريان تہ منهنجو نالو هيبت خان نہ آهي!" ائين چئي هن دادن تي وار ڪيو.

دادن ڦڙتيءَ سان هڪ پاسي هٽي ويو. هيبت خان لڳاتار هن تي وار ڪندو ويو، ۽ دادن هر وار خبرداريءَ سان بچائيندو پوئتي هٽندو ويو. سروَ جي وڻن مان ٿيندو، هو ڦوهاري تائين هٽي آيو. هيبت خان پنهنجا وار خالي ويندا ڏسي، ڄڻ چتو تي پيو، ۽ اڳي کان اڳرو تپ ڏيئي وار ڪرڻ لڳو. چوڪري دپ کان پيلي ٿي ويئي، ۽ دل ئي دل ۾ ڪنبندي، مسافر جي جان وڃڻ جو منظر ڏسندي رهي. هيبت خان خود اڪبر جي شهزور دوستن مان هو. بيئي گڏجي نپنا هئا. هن جي نيزي بازيءَ ۽ تلوار جي وار جي هاڪ سموري ملڪ ۾ ڦهليل هئي. هوءَ اهوئي سوچيندي رهي تہ هن جي ڪري، هڪ غريب مسافر جي جان قربان ٿي رهي هئي.

دادن پاڻ بچائيندي، ڦوهاري جي دِڪي جي آڏڪ وٺي بيهي رهيو. هيبت خان هن کي دِڪي ۾ ڦاٿل ڏسي هڪ ڀرپور وار ڪيو. دادن وري بہ ڦڙتيءَ سان هٽي ويو. هيبت خان جي ترار ڪڙڪاٽ ڪندي، سنگمرمر جي دِڪيءَ ۾ وڃي ڪُتي، ۽ دڪيءَ جا چوڏا چورو بنجي آسپاس اُڏامڻ لڳا. ان مهل دادن پنهنجي ٽنگ اڳتي وڌائي، هيبت خان جي پير کي هلڪي اڙي هنئي. هيبت خان جون بيئي ٽنگون مٿي ڪجي ويون، ۽ هو دِڪي تان اُٿلي وڃي ڦوهاري جي پاڻيءَ ۾ ٻوٿ ڀر ڪريو. ترار سندس هٿ مان ڇڏائجي ويئي. دادن جهٽ ڏيئي ترار کڻي ورتي.

هيبت خان پاڻيءَ ۾ ڪرڻ سان گهبرائجي ويو، ۽ هاڻ مسافر جي هٿ ۾ ترار ڏسي هيڪاري اوسان خطان ٿي ويس، ۽ هو تڪڙو تڪڙو اٿي، ٽمندڙ ڪپڙن سان، حوض جي ٻئي پاسي کان نڪري وٺي ڀڳو. هن کي ائين ڀڄندو ڏسي، چوڪريءَ کي بہ کل اچي ويئي، ۽ هوءَ وڌي دادن ڏانهن آئي.

دادن ڪنڌ هيٺ ڪري ترار کي غور سان ڏسندو رهيو. سون

چانديءَ سان مڙهيل منٺي سان خوبصورت ترار هن جي هٿن ۾ عجيب ڏڪٽي وجهي ڇڏي. ڪاش، سنڌين وٽ ههڙيون تراريون هجن، تہ ترخان ڪڏهوڪا ٽنگون ڪلهي تي رکي قنڌار وڃي ساهہ پٽين ها. ڇوڪريءَ جو پاڇو پنهنجي پيرن تي پوندو ڏسي، هو ڇڻ ڪنهن خواب مان جاڳي پيو. هن ترار ٻنهي هٿن سان هن کي پيش ڪندي چيو: ”اجازت هجي تہ هيءَ خوبصورت ترار آءٌ اوهان کي پيش ڪريان. منهنجي هيءَ ڪنهن ڪم جي ڪانهي!“

نازنين غور سان هن کي ڏسندي رهي. هن جي اکين ۾ تہ ڪي اٿاهہ گهرايون هيون، ۽ هن مرد جي منهن تي ڪنهن عجيب دک جي ڇايا هئي، جنهن هن جي منهن کي هڪ نئون حسن، نئين مردانگي بخشي ڇڏي هئي. زيبا ڪنئين حسين ۽ ڳڀرو مغل ڏنا هئا. پر جيڪا پلائي هن منهن ۾ هئي سا هن ڪڏهن نہ ڏٺي هئي. الائي ڇو هن جي دل چاهيو تہ پنهنجي خوبصورت هٿن سان ان منهن تي ڳراٽڙي پائي، ان دک جي ڇايا کي هٽائي ڇڏي. پر اهي خيال پاڻ تائين رکندي هن چيو: ”تراريون مڙسن کي سونهن! ۽ هيءَ ترار تہ هيڪاري توکي وڌيڪ سونهندي، مسافر!“

”ترار پاڻ وٽ رکي، سڄي مغل لشڪر کي پاڻ تي پر ڪرڻ ڪونہ ٿو چاهيان. آءٌ سيلاني ماڻهو آهيان، مون کي ترار سان ڪهڙو ڪم. ڇڱو آئون هلان ٿو.“ هن وڃڻ لاءِ وِک کڻندي چيو.

ڇوڪريءَ هن کي ويندو ڏسي، ڪٽي ٻانهن کان جهليس. ”مسافر، تو مون تي ايڏو احسان ڪيو آهي؛ ٻڌاءِ تہ آءٌ توکي اُن جو ڪهڙو انعام ڏيان.....“

دادن هن ڏانهن نهاريو. مغل حُسن ۾ هندي آميزش جو هيءُ شاهڪار پاڻ ئي هڪ وڏو انعام هو. ڪنديون اکيون، گلاب جي پنکڙين جهڙا سنها چپ ۽ هيءَ اڏلون ڪائينڊڙ ڇاتي! پر عورت جو تصور بہ هن جي خيالن کان ڪوهين ڏور هو. هن ڪلي چيو: ”احسان انعام لاءِ ڪيو وڃي تہ اهو احسان ڪيئن ٿيو؟ تنهن کان سواءِ مون اوهان تي ڪوبہ احسان نہ ڪيو آهي. پاڻ ڏوهاري آءٌ آهيان جو هڪ عام باغ سمجهي آءٌ اوهان جي محل جي چمن ۾ گهڙي پيو آهيان!“

”نہ نہ، تنهنجو ڪهڙو ڏوهہ؟ دروازي تي پهريدار بہ تہ ڪونہ هو. اڄ شهزادي جي سالگره جي جشن ۾ سڀ ڪنيزون ۽ پهريدار بہ ويا آهن.....“

مون ڪي اتي هيبت خان سان ملڻ جو ڏپ هو، ان ڪري نہ ويس. مون ڪي اتي نہ ڏسي، هت هليو آيو.“

دادن ڪجهہ سوچيندي چيو: ”جيڪڏهن پڇڻ برو نہ لڳي تہ پلائي ڪري اهو ٻڌايو تہ اوهين ڪير آهيو، ۽ هي محل ڪنهن جو آهي؟“

”آءٌ زيبا خانم آهيان. حضور خان دوران نواب مجاهد خان جي دين جي ڌيءُ، هي محل حضور جن مون ڪي ۽ منهنجي ماءُ کي بخشي ڇڏيو آهي.....“

دادن ڪجهہ سوچ ۾ پئجي ويو. خان دوران مجاهد خان جي ڌيءُ — اهو مجاهد خان، جو اڪبر جي ساڄي ٻانهن چيو.وڃي ٿو، جنهن جي ڳالهہ ٽارڻ خود شهنشاهہ کي ڏکي لڳندي آهي.

”اجنبي، تون ڇا پيو سوچين؟“ زيبا جي آواز ۾ ميٺاڄ اوتجي آيو.

”توهان مونکي انعام جي آڇ ڪئي آهي: مونکي ڪنهن اِنعام اڪرام جي خواهش ڪانهي، پر توهين مون تي بہ هڪ احسان ڪري سگهو ٿيون!“

زيبا خوشيءَ کان ٽڙي پئي، ۽ هن دل ئي دل ۾ چيو: ”اجنبي، الائي ڇو، تون مون کي ڏاڍو وڻي ويو آهين. تون جيڪڏهن چاهين تہ منهنجي جان بہ حاضر آهي؟“ پر هن ڏاڍيان چيو: ”جيڪي چوندين، سو ٿيندو.....“

”حضور خان دوران سان هڪ ملاقات!“

”بس؟“ هن حيرت مان چيو، ۽ پوءِ ڪجهہ سوچيندي چيائين: ”پر ڇا جي لاءِ؟“

”ائين ئي..... مون ٻڌو آهي هن جي سيني اندر هڪ انسان جي دل تي ٽڙڪي، جنهن ۾ انسان لاءِ ۽ ظالمن لاءِ نفرت جا خزانا آهن. اهڙي انسان سان ملڻ خوش نصيبي آهي!“ هن پنهنجي اصل مقصد کي زال ذات کان لڪائڻ ئي مصلحت سمجهي.

”پر تون آهين ڪير.....؟ ڪپڙن ۽ پٽڪي مان تہ تون ڪنهن دور ديس جو ماڻهو ٿو لڳين. مسافر، مون تي ڀروسو ڪر تہ آءٌ بہ توتي ڀروسو ڪرڻ لڳان!“ هن دادن جي اکين ۾ نهاريندي چيو. انهن اکين ۾ هاڻ ڪنئين

ڳالهيون پاسا ورائي رهيون هيون.

”مون تي ڀروسو ڪرڻ مان مطلب.....؟“ هن پڇيو.

”حضورخان دوران جا ڪيترائي دشمن آهن..:“پوءِ هن آهستي چيو.

”شاهي درٻارن ۾ حسد ڪان ڪوبه ماڻهو بچيل نه آهي. آءٌ نٽي چاهيان ته ٻنان پچا ڳاچا جي، ۽ اڳوات معلومات جي آءٌ حضور جن سان ڳالهه چوريان. تون مون کي پنهنجي متعلق ٻڌاءِ،“ زيبا هن کي لڳاتار جاچيندي، دل من هٽندي چيو.

دادن به ڪنهن اونهي خيال ۾ سمائجي ويو. خيال جي سونهن هن جي لفظن ۾ اوتجي آئي: ”آءٌ ان ديس کان آيو آهيان، جتي هڪ سونو درياءُ ٿو وهي، جنهن جا کيت سون اُپائين ٿا. جتي جا ماڻهو پاڻ ۾ پيار ۽ قرب ونڊڻ کان سواءِ، جانورن ـ ڍڳين، مينهن، گهوڙن ۽ اُٺن کي پالنئين ٿا. چاڪاڻ ته پيار ۽ محبت کان سواءِ هنن کي ٻئي ڪنهن جذبي جي خبر ئي ڪانهي. اهي محنتي، سباجها ماڻهو هينئر قنڌار کان آيل ترخانن ۽ ارغونن جي غلاميءَ ۾، محبت کان وانجها ٿيندا وڃن، نفرت سکندا وڃن، هنن ڪڏهن به اهو نه سوچيو هو ته انسان ٻئي انسان تي ظلم به ڪري سگهي ٿو. پر ارغونن ۽ ترخانن هنن اڳيان ڪجهه اهڙا مثال قائم ڪيا آهن، جيڪي آئيندي هلي شايد هنن کي به آزمائڻا پون. آءٌ چاهيان ٿو ته ان کان اڳ آءٌ مغل سلطنت جي ضمير کي جهنجوڙي جاڳيان، ۽ کين ان تي آماده ڪريان ته هو منهنجي ديس جي ماڻهن کي، غلاميءَ جو ڳٽ ڳچيءَ مان لاهي ڦٽو ڪرڻ ۾ مدد ڪن.....“

هو جذبات جي انهيءَ ڏارا ۾ اٿين وهڻ لڳو، ڄڻ هن جي اڳيان هڪ زائفان بدران سموري انسانذات موجود هئي، جنهن کان هو سنڌ لاءِ مدد گهرڻ آيو هو. سنڌ جو نالو، سنڌ جا کيت ۽ سنڌ جا وڻ ٽڻ ياد ڪري، هن جي اکين ۾ هڪ نئين جوت جاڳي اُٿي هئي، ۽ ان جوت مان اڻ لکا لڙڪ ليئا پائڻ تي هئا.

زيبا هن رُخ لاءِ بلڪل تيار نه هئي. اجنبيءَ جو آواز هن تي ڪامڻ ڪندو هن کي پنڊ پهڻ بڻائيندو ويو، ۽ هوءَ اها دعا گهرندي رهي ته خدا ڪري هو پنهنجي ڪهاڻي ائين بيان ڪندو رهي، ۽ هوءَ هن کي ائين ڏسندي

ٻڌندي رهي، ۽ ائين رات پڇجي وڃي؛ ۽ پوءِ هوءَ هن ٿڪل دکي مسافر کي سجايل سيج تي ويهاري، پاڻ سندس پيراندي‌ءَ کان ويهي، کيس پنهنجي ڪنهن درد جون حڪايتون ٻڌائڻ لڳي: هوءَ حڪايتون ٻڌائيندي رهي، ۽ هو اهي حڪايتون ٻڌندو رهي ـــ ۽ ائين سموري زندگي گذري وڃي. پر درد جي حڪايت بند ٿي ويئي، ۽ هن ڏٺو ته اجنبيءَ جي اکين ۾ دک جا پاڇولا وڌيڪ گهرا ٿي ويا هئا.

”ڪٿي آهي محبتي ماڻهن جو اهو ديس؟“ هن مرڪندي پڇيو.

”دور، آسمانن جي هن پار.... ۽ اُن جو نالو آهي سنڌ!“ دادن به مُرڪ جو جواب مرڪ سان ڏنو.

”۽ ان ديس جا ماڻهو، تون چئين ٿو ته محبت کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه ڄاڻن؟ مون اتان جو هڪڙو ئي ماڻهو ڏٺو آهي، ان کي الائي محبت جي ڪيتري خبر آهي...“هنجي چپن تي هڪ شوخ ۽ چنچل مرڪ ٿهلجي ويئي.

”ظلم خلاف وڙهندي، هن کي به سڀ ڪجهه وسري ويو آهي.....“ دادن جواب ڏنو.

زيبا هن اجنبيءَ جي منهن تي ڏک جا پاڇولا وري ڏسڻ نٿي گهريا، ان ڪري هن شوخي ڇڏي چيو: ”آءٌ اڄ رات ئي حضور سان ڳالهه ڇيڙينديس. تون سڀاڻي صبح جو مون کي وري هت ملج.... چوبدار توکي ڪونه روڪيندا!“

دادن هن ڏانهن نهاريو. زيبا جي اکين ۾ هڪ نئين گهرائي اچي ويئي هئي، ۽ دادن کي اهي اکيون ڏاڍيون پياريون لڳيون. هن جي دل ۾ اها آرزو جاڳڻ لڳي ته هو انهن اکين کي هٿ لائي، ڇُهي ڏسي، انهن گهراين کي محسوس ڪري سگهي.

اوچتو پريان ٽن ـــ چئن ماڻهن جي ڊوڙڻ جو آواز ٻڌي، ٻنهي ڪنڌ ورائي نهاريو. هيبت خان پنهنجن ٽن ماڻهن سان هنن ڏانهن وڌندو ٿي آيو. زيبا خانم گهٻرائجي ويئي، ۽ هن تڪڙ مان دادن جي ٻانهن ۾ هٿ وجهندي چيو: ”آءٌ هنن کي روڪڻ جي ڪوشش ٿي ڪريان. تون ڪنهن طرح ڪسڪي وڃڻ جي ڪوشش ڪر!“ هوءَ سڄي ٿڙڪي رهي هئي، ۽ هن جو آواز ڳرو ٿي ويو هو.

الائي چو دادن هن کي ڪلهن ۾ ٻانهن وجهندي چيو: ”خانم، منهنجي ڳڻتي نہ ڪر. تون منهنجي اڳيان هجين تہ مون کي هيبت خان جي سموري لشڪر جي بہ پرواهہ ڪانهي.“

”پر تون وڙهي ڪيئن سگهندين؟ هي اول درجي جا ظالم آهن!“ هن اجا جملو پورو مس ڪيو تہ هيبت خان جي زڙ ڪن تي پيس: ”گرفتار ڪريو هن ڪميڻي کي!“

هيبت خان پاڻ ٿورو پريرو بيهي رهيو، ۽ هن جا همراهہ ترارون ڪڍي، هن ڏانهن وڌيا. دادن جڻ ٺوڪ ڪندي چيو: ”هيبت خان، مڙس مڙس جو مٺ آهي. تون مقابلو ڪرين ها تہ ڪا ڳالهہ بہ هئي. هي ياڙي جا خچر چو وٺي آيو آهين؟“

زيبا کي ٿورو پوئتي هٽائي دادن اڳيان وڌي آيو، ۽ ٻنهي هٿن سان ترار هن جي همراهن کي اهڙي طرح آڇي، جڻ هو گرفتاريءَ لاءِ پاڻ کي پيش ڪري رهيو هو. زيبا حيرت ۽ ڊپ کان هن کي ڏسندي رهي. ٽيئي مغل، هن کي پيش پوندو ڏسي، هيبت خان ڏانهن ڏسڻ لڳا. هيبت خان وري بہ واڪو ڪري چيو: ”هن کي چوڪنيو ٻڌي، پاڻ سان وٺي هلو. هن کي سزا اسين پاڻ ڏينداسون!“

ٽنهي مغلن ترارون مياڻين ۾ وجهي ڇڏيون، ۽ هن کي ٻانهن کان وٺڻ لاءِ اڳتي وڌيا. هڪڙي هڪڙيءَ ٻانهن ڏانهن هٿ وڌايو، ٻئي ٻيءَ ٻانهن ڏانهن. عين ان گهڙيءَ، هن ترار مان هٿ ڪڍي ڇڏيا، ۽ هٿ اُڀا ڪري، مغلن ڏانهن وڌايا. ٻنهي مغلن جون ڳچيون هن جي هٿن ۾ اچي ويون، ۽ هن ڪلهن کي جهٽڪو ڏيئي، ٻنهي هٿن کي هڪٻئي جي ويجهو آڻي ڇڏيو. ٻنهي مغلن جا مٿا ايترو زور سان ٽڪرايا، جو ٻنهي جي اکين ۾ ٽنڊ چانڊجي ويو. ٻنهي جي يڪي دانهن باغ جي وڻن ۾ پڙاڏا وجهي ڇڏيا. مغل بي سُڌ ٿي، اتي ئي ڪِري پيا. ٽيون مغل سمجهي نہ سگهيو تہ اهو ڇا ٿيو. هو ڪجهہ سوچي، تنهن کان اڳ دادن ٻيئي هٿ ڪٽي ڪمربند ۾ وڌس، ۽ ڪنهن ٻڪريءَ جي ڦر وانگر ڪٽي مٿي ڪنيائين. مغل هن جي مٿان چڙيون هڻڻ لڳو. دادن هن کي هٿن ۾ ئي لاٽونءَ وارو ڦيرو ڏيئي، ڪٽي هيبت خان ڏانهن اُڇلايو. هيبت خان گهٽو ئي پاڻ بچائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر مغل

مٿس چپ وانگر اچي ڪِريو. هيبت خان بہ ٽاپڙجي پئي پر وجي ڦهڪو ڪيو. مغل بہ ڳرو مڙس هو، تنهن جي زور سان مٿان اچي ڪِرڻ سان هيبت خان جي ڪياڙيءَ ۾ ايڏو زوردار ڌڪ لڳو جو هن جي اکين ۾ ڳاڙها پيلا تروار ڇانئجي ويا. دادن نٽڙي ترار ڪٽي ورتي، ۽ آهستگيءَ سان وڌي، هن تائين آيو. ترار جي ڇهنب هيبت خان جي نڙيءَ تي رکندي چيو: ”هيبت خان، مون کي ڪنهن انسان جي خون وهائڻ کان سخت چڙ آهي. پر جي وري تو ڪا ٻاراڻي حرڪت ڪئي آهي، تہ هيءَ ترار تنهنجي نڙگهٽ جي پار هوندي..... اُٿو، نڪرو هتان..... آءٌ وري اوهان جي بڇڙي شڪل هت نہ ڏسان!“ دادن ائين ڳالهائي رهيو هو ڄڻ اجا تائين هن کي ڪاوڙ نہ آئي هئي.

زيبا اچرج مان اهو سڀ ڪجهہ ڏسندي رهي. هن کي پنهنجي اکين تي اعتبار نہ پئي آيو. جنهن نموني هن مغل کي مٽي ڪنيو هو، ان مان ائين ٿي ڀانيو، ڄڻ هن لاءِ اها تہ ڪا ٻاراڻي ڳالهہ هئي. هن مغل دربار جي اڪثر پهلوانن ۽ ويڙهاڪ جوڌن جوانن کي ڏٺو هو. پر ايتري اطمينان سان وڙهندو هن ڪنهن کي بہ ڪونہ ڏٺو هو. جڏهن دادن وٽس موٽي آيو، تڏهن هن جي اکين ۾ هن لاءِ هڪ نئون پيار پرجي آيو. هن جي دل چاهيو تہ هوءَ انهن مضبوط ٻانهن ۾ سمائجي وڃي، پر حياء هن کي روڪي ورتو: خبر نہ آهي اجنبي ڇا سمجهي!

”جيڪڏهن تنهنجي ديس جا سڀ ماڻهو تو جهڙا آهن تہ پوءِ تہ مغل شهنشاهت بہ ان کي غلام نٽي بنائي سگهي، اي عجيب مسافر!“ هن چوڻ چاهيو. پر چئي نہ سگهي؛ ۽ هن جي اکين ۾ ڪجهہ ڳولينديءَ رهي، دادن ڪنهن عورت جي اکين ۾ نهارڻ سکيو ئي ڪونہ هو. الائي ڇو هن کي پنهنجو وجود هلڪو ٿي، تحليل ٿيندو محسوس ٿيو. هن ڪلي چيو: ”خدا جي واسطي، پنهنجي انهن اکين کي جهل، نہ تہ آءٌ بي سڌ ٿي ڪري پوندس!“

زيبا بہ ڪلي ڏنو. هيبت خان کي جيئدان مليو تہ تڪڙو تڪڙو ٻاهر نڪري ويو. زيبا هن سان گڏجي دروازي تائين آئي، ۽ چيائين: ”اجنبي، آءٌ صبح جو ناشتي تي تنهنجو انتظار ڪنديس. منهنجي ڪنيز توکي پاڻهي وٺي ايندي. صبح جو آءٌ توکي حضور خان دوران سان ملاقات جو پڻ ٻڌائيندس.....“

”جو حڪم......“ دادن چيو.

”پنهنجو خيال رکجان.... هيبت خان ڏاڍو ڏنگو ماڻهو آهي.“ زيبا وينديءَ ويندي چڻ کيس ياد ڏياريندي چيو.

دادن ڪافي اڳتي نڪري اچڻ کان پوءِ، وري پوئتي نهاريو.

هوءَ اڃا تائين دروازي تي بيٺي هئي. هن کي نهاريندو ڏسي زيبا جو هٿ مٿي کڄي ويو. الائي ڇو، دادن کي پنهنجو هٿ به مٿي کڄندو محسوس ٿيو، ۽ جواب ۾ هٿ لوڏيندي، هن وري پنهنجي واٽ ورتي، هو الائي ڪيترو وقت بي مقصد ۽ اجايو هيڏانهن هوڏانهن گهمندو رلندو رهيو. هن کي پنهنجي من ۾ هڪ عجيب بي آرامي محسوس ٿي رهي هئي. هن کي ڪڏهن به اهڙو احساس پيدا نه ٿيو هو، ۽ هو سوچڻ لڳو ڇا قصن ڪهاڻين وانگر آءٌ به نازنين کي پنهنجي دل ڏيئي ويٺو آهيان؟ پر هن لاءِ ته پيار ۽ پريت جوسوال ئي ڪونه ٿي پيدا ٿيو. هن جي محبت ته فقط هڪڙي هئي: سنڌ... سنڌ! هن کي ٻئي ڪنهن هستيءَ سان محبت ڪرڻ لاءِ نه فرصت هئي، نه دل! جيسين سنڌ آزاد نه ٿي هئي، تيسين هن جو تن من دل دماغ ٻئي ڪنهن پاسي لڙڻ لاءِ تيار ئي نه هئا!

سراءِ ۾ پهچي هن ماني گهرائي کاڌي. سراءِ جو مالڪ هن کي اڃا اتي ئي ڏسي حيران ٿي ويو. هو صبح لاڪون غائب هو، ۽ هن چيو هو ته هو اڄ ئي سنڌ موٽي ويندو. ماني کائي، هو پنهنجي ڪوٺڙيءَ ڏانهن موٽي آيو. الائي ڇو هن کي ڪو خيال آيو، ۽ هن بسترري تي وهاڻو رکي، مٿان اجرڪ وجهي ڇڏي. پاڻ ڏيئو وسائي، سڄو کيس ۾ ويڙهجي، هڪ ڪنڊ ۾ پلٿي ماري ويهي رهيو. هن جي دل ۾ رکي رکي زيبا، پنهنجي سمورين رعنائين سان لهي ٿي آئي، ۽ هن ائين ٿي ڀانيو ڄڻ ڪا پراڻي وسريل ڳالهه هن کي ياد اچڻ لڳي هئي، اهو احساس ايترو نئون ۽ دل لڀائيندڙ هو، جو هن ان کي وسارڻ به نٿي گهريو. هن اکيون بند ڪري، پنهنجي سموري جسم ۾ ان احساس کي ڊوڙائڻ ٿي گهريو.

ڪجهه وقت زيبا جي خيالن سان دل وندرائيندي، هن در پٺيان آهٽ ٻڌي. هو اتي ئي ويٺو رهيو. ايترو وقت اونده ۾ ويهڻ ڪري هن جون اکيون اونده جون عادي ٿي ويون هيون. هن ڏٺو ته هڪ شخص هوريان هوريان،

پير پير ۾ پائي وڌندو آيو. اوچتو ان شخص پنهنجو هٿ مٿي کنيو. هڪ سنهي آبدار خنجر جو ڦر اونده ۾ گهڙيءَ لاءِ چمڪيو، ۽ هنڌ تي رکيل وهاڻي ۾ کُپي ويو. عين ان گهڙيءَ پين تي هلندي، دادن هڪڙي هٿ سان ڪٽي ڳچيءَ کان جهليو، ۽ ٻيو هٿ ڪٽي سندس وات تي ڏنائين. ان اوچتي حملي تي هن ماڻهوءَ جا اوسان خطا ٿي ويا. خنجر کي اُتي ئي ڇڏي، هن پنهنجو وات ڇڏائڻ لاءِ ٻيئي هٿ دادن جي ٻانهن ۾ وجهي زور لائڻ شروع ڪيا. پر جيئن پوءِ تيئن دادن جو ڳچيءَ وارو هٿ وڌيڪ پيڙجندو ويو، ۽ هن ماڻهوءَ جون بچاءَ جون ڪوششون هري هري تي ڍريون ٿيندون ويون. جڏهن دادن سندس جسم پنهنجن هٿن ۾ لڙڪندو محسوس ڪيو، تڏهن ان کي پنهنجي بستري تي ليٽائي ڇڏيائين. بستري هيٺان رسو ڪڍي، کيس چوڪنيو ٻڌي، سندس وات تي ڪپڙو ٻڌي هن کي هڪڙيءَ ڪنڊ ۾ ڇڏي ڏنائين؛ ۽ پاڻ هنڌ ٺاهي بالم تي سمهي رهيو.

پرهه جو سوير ئي هن جي اک کلي. هن پنهنجي ڪوٺڙيءَ تي نظر وجهندي، پنهنجي قيديءَ کي ڏٺو. قيدي جاڳي رهيو هو، ۽ حيرت ۽ ڊپ مان هن طرف ڏسڻ لڳو. هن کي جڻ اها پڪ هئي، ته اٿڻ شرط دادن کيس هميشه لاءِ پورو ڪري ڇڏيندو. دادن اوٻاسيون ڏيندي اُٿيو، خنجر ڪڍي پنهنجي قيديءَ ڏانهن وڌيو. قيديءَ جي بدن ۾ ٿڙڪڻي اچي ويئي، ۽ بند ٿيل وات مان گهگهي آواز سان هن کي خدا ۽ رسول جا واسطا وجهڻ لڳو. دادن مرڪندو، هن جي ويجهو پهتو، ۽ نوڙي ڪپيندي، کيس آزاد ڪندي چيائين: ”مون اجا ڪنهن مغل جي جان وٺڻ تي ڪونه سوچيو آهي. ان ڪري توکي جيئدان ٿو ڏيان. هيبت خان کي منهنجا سلام ڏج. پر وري جي مون توکي ڪڏهن پنهنجي سامهون ڏٺو ته ڪونه بخشيندوسانءِ! هاڻ ٽر هتان، متان منهنجو ارادو نه بدلجي وڃي!“

قيدي حيرت مان هن کي گهوريندو رهيو. ۽ ڪا گهڙي پنهنجيءَ جاءِ تان چريو به ڪونه. دادن ڪلي چيو: ”توکي پنهنجي بچڻ جي اجا پڪ ڪانهي. پر ميان ٽر منهنجي منهن تان: چا ياد ڪندين ته ڪنهن سنڌي سوڌي سان ڪم پيو هو!“

قيدي اچرج مان هن ڏانهن ڏسندو، پوئتي هٽندو، لوُهه پائي دروازي

مان نڪري ويو.

سج چڙهيو تہ دادن بہ تيار ٿي، سراءِ جي مالڪ کان گهوڙو هٿ ڪري، زيبا جي محلات ڏانهن روانو ٿيو. محل جي دروازي تي هڪ پهريدار اچي سندس گهوڙي جي واڳ جهلي. گهوڙي تان لهي، هو ٻئي پهريدار سان گڏ اندر داخل ٿيو. ڪجهہ پنڌ اڳيان هلڻ کان پوءِ، پهريدار ادب سان ڪيس اڳتي هلڻ جو اِشارو ڪري، پاڻ اتي ئي بيهي رهيو. واٽ ويندي ٻنهي طرفن کان تازن ڪٽيل گلن جي خوشبوءِ تي سوچيندي، هو محل جي ڏيڏيءَ تائين پهتو. هڪ ٻانهي اُتي اڳي ئي موجود هئي، تنهن تقريباً سجدو ڪندي چيو: ”خانم، اوهان جي منتظر آهي!“

ٻانهي سان گڏجي هو محل اندر داخل ٿيو. محل جي رنگ روپ هن جي اکين کي کيرو ڪري ڇڏي. ٿوري ٿوري پنڌ تي، آڇي، ڳاڙهي ۽ قرمزي پٿر جا تخت، دِڪا ۽ چبوترا نهيل هئا، جن جي مٿان بيحد سهڻا بُت ۽ مجسما نهيل هئا. هر بت ڪونہ ڪو ساز وڄائي، گيت سنگيت جي دنيا ۾ مگن هو. انهن بتن کي ڏسندو، فن ۽ هنر جي هن سندر ميلاپ تي واہ واہ ڪندو، اندر داخل ٿيو. اندرئين حصي کي ڏسي، هن کي مغلن جي دولت جي افسانن تي يقين اچي ويو. جنهن ڪمري ۾ هن پير رکيو، ان جي چائنٽ کان ئي هڪ ٿلهو قالين پٿريل هو، جنهن تي هلڻ سان هن جي جتي اندر هلي تي ويئي. ڇت ۾ ٽنگيل فانوسن ۾ ڳاڙها، ساوا، پيلا، بلوري مٽيا موتي لڙڪي جهرمر جهرمر لائيو بينا هئا. ڪمري جي پوري وچ تي هڪ گول ميز رکيل هئي، جنهن تي طرح طرح جا ميوا سجايل هئا. ناريلن کان وٺي انگورن تائين، ميون جي مختلف رنگن ڇڻ فانوسن جي مٽين کي بہ شهہ ڏيئي ڇڏي هئي. اها ميز ئي ايڏي وڏي هئي جو ويهہ - پنجويهہ ماڻهو بيهي کائي ٿي سگهيا، ان ميز جي پٺيان هڪ اوچي دڪي تي هڪ نهايت سهڻو غاليچو وڇايل هو، ۽ چئني طرف ريشمي جهالرن سان طول وهاڻا رکيل هئا. سامهون ديوار تي شينهن جي سِسي ڪُتل هئي، ۽ انجي ٻنهي پاسن کان سونن روپن ڳنن سان ترارون، ڪاترون، خنجر ۽ ڪرپان ٽنگيل هئا. دادن انهن کي ڏسڻ ۾ محو هو تہ ٻانهيءَ ڪيس ويهڻ جو اشارو ڪندي چيو: ”اوهين ويهو تہ آءٌ خانم کي ڄاڻ ڪري ٿي اچان.“ ائين چئي هوءَ ان ڪمري مان ڪُلندڙ هڪ

ننڍي دروازي مان اندر هلي ويئي.

دادن هڪ ڪنڌ ڪانءِ ان دڪي تي ويهي رهيو. دڪو ڪنهن پٿر يا ڪاٺ بدران شايد سچو ئي مخمل مان ٺهيل تي ڏٺو. مغلن جي هن شان، آرام ۽ عيش جي دنيا ۾ هو اهڙو گم ٿي ويو جو هن کي زيبا جي اچڻ جي بہ خبر نہ پيئي. زيبا، هن کي ائين خيالن ۾ گم، ڪا گهڙي ڏسندي رهي. هن پرديسي مسافر جي ڪاڏي متي ڪٽي، سندس اکين ۾ نهاريندي، منجهن پنهنجي لاءِ ڪا جاءِ ڳولڻ لاءِ هن جي دل ماندي ٿيڻ لڳي. ڪيترو نہ معصوم هو هي انسان! هن سوچيو. مغلن جي دنيا ۾ هن جو وجود ائين هو، جڻ هزار گناهن جي هجوم ۾ هڪ پاڪيزگي، هزار پاپن ۾ هڪ پج! هن جي دل چاهيو تہ هوءَ هن کي ائين خيالن ۾ محو. پنهنجي ئي من ۾ جهاتيون پائيندو ڏسندي رهي، ائين هن کي پنهنجي سامهون پنهنجي دکي دنيا کي بدلائڻ جا آسنا ناهندي ڏسندي رهي، ائين ئي ڏينهن گذري وڃن، ائين ئي جڳن جا جڳ لنگهي وڃن! هوءَ اِن آس کي گهڻو وقت لڪائي نہ سگهي، ۽ هن کان هڪ ٿڌو ساهہ نڪري ويو. دادن جڻ ننڊ مان جاڳي پيو، ۽ هن ڏانهن ڏسي فقط ايترو چئي سگهيو: "اوه..... تون!"

اڄ زيبا جي اکين ۾ ڪالهوڪو ڏپ ۽ پوڙ نہ هو. ان جي بدران هڪ اهڙي ڪيفيت هئي، جا اُجايل جي اکين ۾ پاڻي ڏسڻ سان پيدا ٿيندي آهي، ڪٽي پاڻيءَ بدران رڃ ئي چو نہ هجي، جنهن ۾ اُڃ جي احساس سان گڏ، اُڃ اجهائڻ جي آس بہ شامل هوندي آهي. انهن ننڍاڪرين اکڙين جي اها ڪيفيت ڏسي دادن جي دل کي بہ جهوبو اچي، ۽ هن سوچيو: ڪاش، آءٌ انهن اکين جي ان ڪيفيت کي سدائين ڏسندو رهان. هن کي پاڻ ڏانهن ائين نهاريندو ڏسي زيبا جي اکين ۾ هڪ نئون رنگ اچي ويو، ۽ ان رنگ هن جي پنبڻين جي ڇانوَ ۾ سندس ڳلن تي ڪئين نوان سج اُڀاري ڇڏيا. ۽ هوءَ پيو ڪجهہ نہ ڏسي، پنهنجي هڪڙي آڱر وات ۾ وجهي، مرڪ کي روڪڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي.

"اڙي اوهين اُتي چو ويٺا آهيو؟" زيبا مرڪ تي ضابطو نہ رکي سگهي. دادن وَري ويهي رهيو. زِيبا کي وري ڪا ڳالهہ ياد اچي ويئي، ۽ هن پڇيو: "رات تہ خير سان گذري نہ؟" دادن جي چپن تي بہ مرڪ ڪيڏڻ لڳي،

۽ هن چيو: ”هيبت خان پنهنجي هڪ پنڊاري نڱ کي موڪليو هو. پر نڱ به ڪو وڏو اوجاڳايل هو. منهنجي ڪوٺڙيءَ جي ڪنڊ ۾ سڄي رات سمهي ننڊون ڪري، صبح جو ڪورنش ڪري روانو ٿي ويو!“

”اوهان کي ڪِل سُجهي آهي: مون کي اون کان حرام جو سڄي رات ننڊ آئي هجي.“ زيبا جي اکين ۾ اون اوتجي آئي، آءُ اوهان جي اون جا ٿورا ڪيئن لاهي سگهندس؟“ هن مرڪي چيو. ڪجهه گهڙين کان پوءِ وري چيائين: ”پلا منهنجي لاءِ ڇا حڪم آهي؟“

زيبا جي اکين ۾ شڪايت پرجي آئي، ڄڻ چوندي هجي: ”پرديسي مون سمجهيو ته تنهنجن خيالن تي آءُ قبضو ڪري چڪي آهيان. پر تنهنجي من ۾ ته اڃا تائين تنهنجو ديس پيو وسي!“ پر ڏاديان چيائين: ”مون حضور جن سان ڳالهه چوري هئي. هن اوهان کي ظلِ الاهيءَ جي حضور ۾ پيش ڪرڻ جو وعدو ڪيو آهي. هن وقت به شاهي قلعي ۾ اوهان جي انتظار ۾ آهن.“

”سچ؟..... او، آءُ اوهان جا احسان ڪيئن لاهي سگهندس.“ دادن کي ان ڳالهه جو يقين ئي نٿي آيو. هن جي ذهن تي سنڌ، سنڌ جي سڀاڳي ڌرتي، ۽ سندس سڀاڳهڙن ديس واسين تي ترخانن جا اڪيچار ظلم تري آيا. زيبا هن جي اکين ۾ وري دک جي پاڇولن کي ڏسي منجهي پيئي، ۽ هن رڳو ان مونجهه لاهڻ لاءِ چيو: ”اوهين دکي نه ٿيو. اوهان کي دکي ڏسي، مون کي الائي ڇا ٿو ٿئي!“ چوڻ کي ته هو چئي ويئي. پر سندس منهن حياءَ ۽ حجاب کان ڳاڙهو ٿي ويو. دادن پنهنجي دک جي هن نئين پائيوار کي ڏسندي، سوچڻ لڳو ته هن اڃا ته رڳو منهنجي دک جون ريکائون ڏٺيون آهن. جيڪي ڪجهه منهنجي دل دماغ تي ۽ هين سنڌين جي من تي وهي واپري رهيو آهي، ان کي ڏسي ته هن جو الائي ڪهڙو حال ٿئي ها. هن اُتندي چيو: ”آءُ سندس خدمت ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ تيار آهيان!“

”ترسو ته سهين. نيرن...“ زيبا ڪجهه چوڻ گهريو. پر دادن هڪدم کيس روڪندي چيو: ”اوهين ناراض نه ٿجو. پر جيسين...“ هن ڳالهه روڪي وڌي. هن زيبا کي ڏکوئڻ نٿي چاهيو. هن جو قسم کنيل هو ته جيسين سنڌ آزاد نه ٿيندي، تيسين ڪنهن به ڌارئين جي ماني نه کائيندو.

زيبا بہ سمجهي ويئي، ۽ هن کي پشيمانيءَ کان بچائڻ لاءِ چيائين: ”حضور جا بہ سپاهي اوهان کي شاهي قلعي وٽي هلندا...، پر مون سان هڪڙو وعدو ڪري وڃو.....“ هوءَ وري ماٺ ٿي ويئي. موزون لفظن جي تلاش بہ ڪڏهن ڪڏهن نهايت درد انگيز ٿي پوندي آهي. ان تلاش هن جي اکين ۾ هڪ تانگهہ، هڪ پياس پيدا ڪري وڌي.

”جيڪو حڪم.....!“

”نہ نہ، حڪم ڪونهي..... هڪڙي منٿ آهي، جي مڃو. اوهان جو ڪم ٿئي تہ هتان پيرو ڪري وڃجو!“ هن اهو جملو اهڙو تڪڙو چيو، جو هنجي ساهہ جي مونجهہ دادن جي دل کي ڇهي ويئي. دادن چاهيو تہ هو ڪيسن پنهنجي ٻانهن ۾ جهلي ڪيس يقين ڏياري تہ هن جي پنهنجي دل بہ ڪيس پنهنجي ڏسڻ کان سواءِ رهي نہ سگهندي. پر زيبا هن کي ڪجهہ چوڻ جو مو قعو ئي نہ ڏنو. پنهنجيءَ دل جي واچوڙن کي لڪائڻ لاءِ هوءَ تڪڙي اندر هلي ويئي ۽ دادن اچرج مان دروازي جي لڏندڙ پڙدي کي ڏسندو رهجي ويو.

هن کي جڻ زيبا جي وڃڻ جو اعتبار ئي نہ پئي آيو. ايتري ۾ ساڳي ٻانهي اندر لنگهي آئي، ۽ چيائين: ”سپاهي اوهان جي انتظار ۾ آهن.“

ٻانهيءَ سان گڏجي هو ٻاهر هليو آيو. ٻہ سپاهي گهوڙن تي سوار هن جي انتظار ۾ بيٺا هئا. هنجو گهوڙو بہ سپاهين سان هو. هو وڌي گهوڙي تائين آيو، ۽ گهوڙي تي چڙهي سپاهين سان گڏجي روانو ٿيو، ڇگيءَ دير کان پوءِ دادن محسوس ڪيو تہ هو شهر جي حدن تي اچي پهتا هئا. هو ڪجهہ سوچ ۾ پئجي ويو. ۽ هن جي ڇهين حس هن کي چتاءَ ڏيڻ لڳي هئي. زيبا تہ چيو هو تہ خان دوران هن جو انتظار شاهي قلعي ۾ ڪري رهيو هو. هن وقت هو شهر کان ٻاهر ڇا ڪري رهيو هوندو. آخر هن کان رهيو نہ ٿيو، ۽ هن سپاهيءَ کان پڇيو: ”اجا ڪيترو پري هلڻو آهي؟“

سپاهيءَ جي چپن تي مُرڪ اچي ويئي، ۽ کلندي چيائين: ”بس جاءِ پهتاسون.“

دادن جو شڪ پختو ٿيندو ويو، ۽ اوچتو گهوڙي جو لغام ڇڪي هو بيهي رهيو، هن کي ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ پئي آئي: زيبا هن سان دوکو ڇو ڪيو هوندو؟ هن ۾ سندس ڪهڙي رمز ٿي سگهي ٿي، اجا هو انهن ئي خيالن ۾

هو تہ هن جي آسپاس کان سپاهي نمودار ٿيڻ لڳا. وٽن جي جهڳٽن مان، کاهين مان. گهڙيءَ ۾ سڄو سپاهين ۾ گهيرجي ويو. هن جا راهبر سپاهي بہ گهوڙا جهلي بيهي رهيا. سپاهين جو گهيرو هن تي سوڙهو ٿيندو ويو. هن آسپاس جو جائزو وٺندي پنهنجي گهوڙي کي زور سان اڙي هنئين ۽ هڪ پاسي ڀڳو. ڪيس ان پاسي ڀڄندو ڏسي ڪُپل سپاهي هن جي پٺيان ڀڳا. سامهون بہ ٿي مغل هن جي رستي روڪڻ لاءِ ڀالا ڪڍي اڳتي وڌيا. جڏهن هو هن جي ويجها پهتا، تڏهن ڦڙتي سان هڪڙو پير رڪيب مان ڪڍي، هو گهوڙي جي ٻئي پاسي جهڪي ويو- تقريباً گهوڙي جي هڪ پاسي رڪيب ۾ لٽڪندي، هو تير وانگر هنن جي وچان نڪري ويو. جيئن ئي هنن جي ڀالن جي زد کان فاصلي تي پهتو، وري ٽپ ڏيئي گهوڙي تي سڌو ٿي ويهي رهيو، ۽ رڪيب گهوڙي جي ڪکين ۾ هڻندو سڌو ئي سڌو هلندو رهيو. پويان سپاهين جو سمورو ٽولو بہ هوا سان ڳالهيون ڪندو هن جي پٺيان لڳو آيو. هن کي بچڻ جي ڪا راهہ نظر نہ آئي. ٿيهارو ڪن سپاهي وري هن جي پٺيان گهيرو تنگ ڪرڻ لڳا هئا. هن جي ذهن ۾ موت جي خيال بدران پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ غلبو ڪندي ٿي ويئي: هڪ حسين عورت جي فريب ۾ اچي هو پنهنجو آدرش وساري ويٺو هو، ۽ پويان سنڌ ۾ هن وقت الائي ڇا ٿي رهيو هوندو. سپاهي جئن پوءِ تئن ڪيس ويجها پوندا ويا. هن وري رڪيب گهوڙي جي پيٽ ۾ هڻي ڪڍيا. ۽ گهوڙو باهہ جي ڇپيءَ وانگر پڙڪو کائي وري اڳيان نڪري ويو. هن کي ڪا تجويز سمجهہ ۾ نہ پئي آئي: جيڪڏهن مقابلو ڪيائين تہ سپاهي ڪيس ڳيا ڳيا ڪري ڇڏيندا؛ جيڪڏهن پيش ڪٽي پئي، تڏهن بہ شايد سپاهين کي اهوئي حڪم هو تہ هو جيئرو نہ رهي. پنهنجي سامهون هن کي ڪي گهر نظر اچڻ لڳا. گهرن اڳيان کليل ميدان ۾ بہ چار ماڻهو، ڪا لانڍي اڏڻ لاءِ بانس جا ڏگها لڙها کوڙي رهيا هئا. گهوڙن جا آواز ٻڌي اهي ماڻهو بہ ڪم ڇڏي اُٿي بيهي رهيا. دادن جي نظر پٽ تي پيل تڏن توئرين ۽ بانس جي لڙهن تي پئي. انهن جي اڳيان بہ لڙها زمين ۾ ڪتل هئا. دادن ويجهو پهچي هڪڙي لڙهي ۾ هٿ ڪپائي سٽ ڏني. ڪچي تازي مٽي مان لڙهو ڄڻ ڪنهن وڻ وانگر پاڙون پٽجي آيو. دادن گهوڙي جي رفتار گهٽائي، ڪيس لانڍيءَ کان ٿيرائي سپاهين ڏانهن رخ رکيو. لڙهي کي

پنهنجيءَ چيلهه ۽ ڪرائي جي ڪُب ۾ جهليندي هن پهريون وار ڪيو. لڙهو ڪافي ڳرو، ڊگهو ۽ مضبوط هو. پهرئين ئي وار سان هڪڙو مغل ابتو ٿي گهوڙي تان ڪريو، ۽ پويان ايندڙ گهوڙن جي سنبن ۾ چچرجي ويو. گهوڙا ان اوچتيءَ آفت تي ٿهڻ لڳا. هن جي وار ڪرڻ تي پوئتي هٽندڙ گهوڙو اڳيان وڌندڙ گهوڙن سان ٿي ٽڪريو، ته گهوڙا اڳيان نرا ڪٽي پاڻ بچائڻ جي ڪوشش ۾ پنهنجي سوارن کي ڪيرائڻ لڳا. سپاهين ۾ ڌمچر مچي ويو. دادن ڦري گهري، ايتري تيزيءَ سان ۽ ايترو پري کان وار ڪري رهيو هو، جو جن سپاهين وٽ ڀالا هئا، اهي به ڪيس پهچي نه پئي سگهيا. پنجن- ائن وارن کان پوءِ دادن ڏٺو ته سپاهين جو تعداد ايترو گهٽيو هو. جو هو وري ڪيس چوڌاري ورائيندا ٿي ويا. هن چا ڪيو جو لڙهو مضبوط جهلي، گولائيءَ ۾ ڦرڻ لڳو. سپاهي جڻ هن نئين هٿيار جي پوُ ڪان وسامجي ويا. لڙهي جو ڏڪ جيتوڻيڪ ايترو موتمار ڪونه هو، تڏهن به هر سپاهي ان ڪان بچڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. ڇاڪاڻ ته ان جي چپيٽ ۾ اچڻ ڪري، گهوڙن جي سنبن ۾ چچرجي مرڻ جو خطرو هو.

گهوڙن جي هٽڪارن، سپاهين جي رڙين ۽ هل هنگامي تي ڪيترا ماڻهو پڄندا ٿي آيا، ۽ هو هن اڪيلي مڙس کي ايترن سارن مغلن سان منهن ڏيندو ڏسي دل ئي دل ۾ واه واه ڪندارهيا. پر وري به سپاهين جي گهڻائيءَ، ۽ گهوڙي جي چڪر کائي ڪري پوڻ جي ڊپ دادن کي سوچڻ تي مجبور ڪري وڌو. هن جي ٻانهن به ڊگهي لڙهي جي ڇڪ ۽ دٻاءَ کان ساٽي ٿيندي ٿي وئي. جڏهن هن گهيري کي وري سوڙهو ٿيندي ڏٺو، تڏهن هن وري گهوڙي کي اڙي هٽي گهرن ڏانهن موڙيو. هن جي لڙهي جي ڊپ کان اڳيان سپاهي پاٺيهي هٽي ويا، ۽ تکو تکو گهوڙي کي اڙبون هٽندو گهرن ڏانهن رخ ڪيائين. سپاهي به سندس ڪڍ لڳا آيا. جڏهن هو پهرئين گهر جي ويجهو پهتو، تڏهن لڙهو سڌو ڪري، زمين ۾ کپائڻ وانگيان هيٺ زور ڏيندي، هن لغام مان هٿ ڪڍي ڇڏيو، ۽ رڪابن مان پير ڪڍي ڇڏيا. لڙهي جو هڪڙو ڇيڙو جڻ زمين ۾ انگاس وانگر اُيو کپي ويو، ۽ اُن جي ئي ڇيڙي تي ٻنهي هٿن جي زور سان دادن ڇنبڙيل هو. گهوڙو هن جي ٽنگن وچان نڪري ويو. سپاهي اچرج ۽ حيرانيءَ ۾ هن بازوليءَ ۽ بازيگريءَ کي ڏسندي رهجي

ويا: اک چنبي ۾ دادن لڙهي جي چيڙي تان هڪ گهر جي ڪڏ تي ٽپو ڏنو. لڙهو ايندڙ سپاهين جي وچ ۾ ڪِري پيو، ۽ دادن هڪ ڪڏ کان ٻيو ڪڏ ٽپي، چٽيون ٽپندو سپاهين جي اکين اڳيان اوجهل ٿي ويو.

هڪڙي ڪُڏ تي ساهه پٽيندي، هن پنهنجي چوڌاري نهاريو. سپاهين ۽ ماڻهن جو هل هنگامو تيئن پوءِ تيئن جهڪو ٿيندو ويو. ڪڏن جي سڌيءَ قطار تي هلندو، هو آخري ڪڏ تي پهچي ويهي رهيو. ساڄي پاسي گهٽيءَ ۾ هن کي هڪڙي مسجد جا منارا نظر آيا. هو انهيءَ گهٽيءَ ۾ لهي، مسجد ڏانهن وڌي آيو. مسجد ۾ پهچي وضوءَ واري حوض مان پاڻي پي، هٿ منهن ڌوئي، مسجد جي صفحي ۾ هڪ ٿُڪ تي ويهي رهيو. هو ايترو ٿڪجي پيو هو، جو هن جو سنڌ سنڌ چڙهي پيو هو — خاص ڪري هن جي ٻانهن ڪيري ڪيري ٿي ويئي هئي. اڳين نماز پڙهي، هو وري مسجد کان ٻاهر نڪتو، ۽ پيچا ڪندو هو هڪڙي مسافرخاني ۾ پهتو. ماني گهرائي کائي، هن سراءِ جي مالڪ سان گهوڙي هٿ ڪرڻ لاءِ ڳالهه ٻولهه شروع ڪئي. ڳالهين مان کيس اها به خبر پيئي ته سپاهي اچا واپس ڪونه ويا هئا، ۽ ڳوٺ جي عامل وٽ وڃي لٿا هئا. هو سراءِ جي مالڪ کي گهوڙي لاءِ ڏوڪڙ ڏيئي، وري مسجد ۾ موٽي آيو. ڏينهن جو واپس وڃڻ خطري کان خالي نه هو. ان ڪري هو رات جو انتظار ڪندو رهيو.

سانجهي نماز پڙهي هو وري شهر روانو ٿي ويو، ۽ شهر ۾ ان وقت داخل ٿيو، جڏهن مسجدن مان سمهڻيءَ نماز جون ٻانگون اچي رهيون هيون. نئين نئين رات ۽ گهوڙي جي لوريءَ جهڙي چال هن جي ٿڪ کي وري چوري وڌو ۽ ننڊ هن جي اکين ۾ خيما کوڙڻ لڳي هئي. دادن سراءِ ڏانهن وڃڻ بدران زيبا جي محل ڏانهن رخ رکيو. محل جي دروازي تي پهريدار هن کي زنده سلامت ڏسي، هن کي حيرت مان تڪڻ لڳا. هڪڙي پهريدار وڌي اچي سندس گهوڙي جي واڳ جهلي ۽ چيائين: ”خدا جو شڪر آهي، جو اوهين زنده سلامت آهيو!“

”ڇو؟ ڇا ٿيو؟“ دادن وڏيڪ حالت ڄاڻڻ لاءِ ائجاڻ ٿي پڇيو.

”حضور خان دوران جن شهر جي چئني طرفن اوهان جي ڳولا ۾ ماڻهو موڪليا آهن: ڪين جڏهن کان سازش جي خبر پيئي آهي، سندن

سامهون جيڪو ٿو وڃي، اهو پنهنجي سر جو خير گهرندو ته واپس وري!“ پهريدار پاڻ به ڪافي ڊنل ٿي ڏٺو.

”اوه..... پر ڪين ڪنهن ڀڄايو؟“ هن اڳ وٺندي چيو.

”به سپاهي، جيڪي اوهان کي وٺڻ لاءِ موڪليا هئائون، تن کي هيبت خان جي ماڻهن سخت ڦٽي وڌو هو، پر مٺا ڪون. هو هنن کي مئل سمجهي هڪڙي ڪاهيءَ ۾ اُڇلائي ويا، ۽ پنهنجا ٻيا ماڻهو الڳ بيهاري چڙيائون جيڪي اوهان کي وٺي ويا. ڪنهن ماڻهوءَ ان زخمي سپاهي کي ڏسي ورتو: ڪين اتان ڪڍائي حضور جن اڳيان پيش ڪيائون. هنن سربستي ڳالهه ڪري ٻڌائي. وڌيڪ اوهان کي خود خبر آهي.....!“

”هون.....!“ دادن اُها ’هون‘ اهڙيءَ طرح ڪئي جڻ ڪيس ڪا ڳالهه ياد اچي ويئي. هن کي زيبا تي شڪ ڪرڻ لاءِ پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ ۽ شرمساري ٿيڻ لڳي، ۽ اهو سوچي هو هيڪاري ششدر ٿيڻ لڳو ته زيبا جو پريشانيءَ کان ڪهڙو حال هوندو.

سپاهين سان گڏجي هو ڏيڍيءَ تائين آيو. چاڻ ڪرڻ تي جڏهن ٻانهي در تي آئي، ۽ دادن کي ڏٺائين، تڏهن ڪانئس حيرت ۽ خوشيءَ کان ڪيڪ نڪري ويئي، ۽ هوءَ کيس وٺي اندر آئي. ساڳئي ڪمري ۾ کيس ويهاري هوءَ اندر هلي ويئي. هن ڪمري ۾ پهچندي ئي هن جي جسم جو سموڙو ٿڪ نچوڙجي سندس اکين ۾ پرجي آيو. سندس جسم نرم ريشمي مخمل ۽ طول وهاڻن جي گدار کي ڳوليندو، ڍرڪندو ويو، ۽ گهڙيءَ کان پوءِ هو گهري ننڊ پئجي ويو.

زيبا جڏهن ڪمري ۾ پهتي، تڏهن ائين تي پانيو جڻ هوءَ پنهنجن ڪپڙن مان بيزار هئي، يا ڪپڙا منجهانئس بيزار هئا. جنهن اُچل ۽ بيساختگيءَ سان هوءَ دادن ڏانهن وڌي، ان مان ائين ٿي پانيو جڻ ورهين جي وڇوڙي کان پوءِ هن پنهنجو ڪانڌ ڳولي لڌو هو. هن تقريباً ڀيٽي ٻانهون مٿي ڪڍندي، هن جي آجيان لاءِ قدم اڳتي وڌايو..... پر پوءِ جڏهن هن پنهنجي مسافر کي گهريءَ ننڊ پيل ڏٺو، تڏهن هن جون ٻانهون وري هيٺ موٽي آيون. هن جي منهن تي مُرڪ سان گڏ، هن اجنبيءَ لاءِ اٿاهه پيار ۽ همدرديءَ جو رنگ اچي ويو. ڪيڏو نه ٿڪل هو هن جو مسافر! هن جي دل چاهيو ته هن

جي ڪنڌ هينان وهاڻو ڪڍي، ڪيس پنهنجي گوڏي تي سمهاري، پنهنجن پنبڻين جي ڇانوَ ۾ ان وقت تائين ڪيس ڏسندي رهي، جيسين هوءَ به هن جي ننڊ جو حصو نه بنجي وڃي. پر هوءَ ائين نه ڪري سگهي. هوءَ محض هن کي گهوريندي، ڏسندي رهي. ڪيترو نه سڪون هو هن جي منهن تي. زيبا کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ هو ننڊ ئي ننڊ ۾ مرڪي رهيو هو. هن جي دل ۾ اها آس ڪَر موڙي اُٿي ته شل اها مرڪ هن جي لاءِ هجي! ان مرڪ کي ڇهي ڏسڻ لاءِ هوءَ وڌي هن جي ويجهو آئي، ۽ آڱر وڌائي هن سندس چپن تائين آندي. هن جي آڱر رکڻ سان ڄڻ اها مرڪ هن جي ساري منهن ۾ ڦهلجي ويئي. هن جي کهرن کهرن شهپرن جي ڇُهاءَ هن جي سموري جسم ۾ اهڙي چلولي ڪتڪتائي پيدا ڪري وڌي جو هن جي اکين ۾ به آرس جاڳي پيو. هن جا بيئي هٿ آرس ڀڃڻ ۽ ڪر موڙڻ لاءِ مٿي کڄڻ لاءِ آتا ٿيڻ لڳا، پر پنهنجي ڇاتيءَ ۾ جاڳيل چوليءَ کي محسوس ڪندي، حجاب ۽ حياء هن جي هٿن کي ڇُرڻ نه ڏنو. ڪيڏيون نه تمنائون هيون هن جي دل ۾ ان وقت! هن جي دل چيو ته هوءَ اجنبي مسافر کي سڏ ڪري چوي: ”اي ڪنور دل مسافر، تو هيءَ ڪهڙي پيڙا بخشي ڇڏي آهي، جو نه اُٿندي آرام نه ويهندي سڪون، نه جاڳندي سک نه سمهندي آٿت!“

هوءَ الائي ڪيترو وقت اهي تمنائون، کي آسون اميدون، ۽ کي ڏوراپا هن جي ننڊ تان نڇاور ڪندي رهي. اوچتو دادن چرڪ ڀري جاڳي پيو، ڄڻ ته ڪو پوائتو خواب ڏٺو هئائين. هن پنهنجي سامهون زيبا کي پاڻ تان گهور ويندو ڏٺو ته هن جي دل به تاڪئين تي پيئي. اهڙين صدقي ويندڙ نظرن جو جواب ڏيئي به ڪهڙو تي سگهيو. زيبا جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ وٺندي چيائين: ”آءٌ پرديسي مسافر آهيان: خدارا اهڙين نظرن سان نه ڏس، جو آءٌ پنهنجو ديس وساري ويهي رهان!“

”ڪاش، ائين ٿي سگهي!“ زيبا دل جي ڳالهه چپن تي آڻي ويئي؛ ۽ الائي ڇو هن جي اکين جي ڪنڊن مان لڙڪ، بي اختيار وهندا، هن جي ڳلن تان ٿڙڪندا، هن جي چوليءَ ۾ جذب ٿيڻ لڳا. انهن لڙڪن کي ڏسي، دادن جون ٻه ٻه ويون، ڇهه ٻه ويون، ۽ هن هٻڪندي چيو: ”هي لڙڪ ڇو؟“

”پرديسي سائين، زندگيءَ جو هر سک، هر خوشي مون کي ميسر

آهي. پر الائي ڇو، جڏهن کان توکي ڏٺو اٿم، هر خوشي ڦڪي ۽ بناوٽي ٿي معلوم ٿئي. تو الائي مون تي ڪهڙو ڦيٽو پڙهيو آهي، جو آءٌ بلڪل بي شرم ٿي پئي آهيان، جو هيئن پنهنجي دل جو حال پئي بيان ڪريان. آءٌ هڪ مغل سردار جي ڌيءُ آهيان، جيڪي گهُران سو ملي سگهيم ٿو. پر هن وقت..... هن وقت آءٌ تنهنجي ڪنيز آهيان، زر خريد ٻانهي آهيان، جئن وڻئي تئن هلائينم، پر پنهنجي قدمن کان پري نہ ڪر!"

دادن جي عجيب حالت هئي. هو اهو سوچڻ لڳو تہ اهي لفظ درحقيقت هن ٻڌا هئا، يا زيبا جي اکين جي ڪيفيت ۽ سندس خاموشي لفظ بنجي هن جي دل ۾ ٻرڻ لڳا هئا؛ ۽ گهڙيءَ کان پوءِ هن زيبا کي پنهنجي ڀاڪر ۾ سڏڪا ڀريندو ڏٺو. هن جي ڀڀراٽ جو آڳ، هن جي لڙڪن سان پسندو رهيو، ۽ هن جي چپن جي سدا بهار سڳنڌ، هن جي چپن تان ٿيپي، هن جي روح ۾ سمائجندي ويئي. ان سڳنڌ کي دائميت بخشڻ لاءِ هن هڪ ڊگهو ساهہ کنيو، ۽ زيبا جو روئندڙ ساهہ هن جي ساهہ سان ملي هڪ نئون ساهہ بنجي ويو. هو الائي ڪيتري دير، دنيا کان بيخبر، ائين ٻت ٻئيا هڪٻئي جي وجود ۾ گم ٿيندا ويا. اوچتو هن پنهنجي پويان ڪنهن جي کنگهڪار ٻڌي. هن جا گم ٿيل، تحليل ٿيندڙ وجود، وري جيئرا جاڳندا جسم بنجي ويا، جن کي ڪنهن اوپري ساهہ ڇرڪائي وڌو. دادن پنهنجي سامهون، ويڪري پيشانيءَ ۽ سنهين مڇن سان هڪ قداور مغل کي بيٺل ڏٺو، جنهن جي منهن ۾ ايڏي هشمت هئي، جا ماڻهن ۾ گهٽ نظر ايندي آهي. هن جي منهن تي اهڙي ڪيفيت هئي، جنهن مان اهو اندازو لڳائڻ مشڪل هو تہ ان ڪيفيت ۾ پيار هو، ڪاوڙ هئي يا رڳو ٽوڪ هئي. هن کي ڏسي، دادن زيبا کان ٿورو پريرو هٽي بيهي رهيو.

"پرديسي، مون تنهنجي دليريءَ جون ڳالهيون ٻڌيون آهن، پر اڄ تہ پنهنجي اکين سان ڏسي بہ ورتم!"

دادن فيصلو نہ ڪري سگهيو تہ اهي لفظ هن سچيءَ دل سان ٿي چيا يا ٽوڪ طور چيا هئائين. هو ڪوبہ جواب ڏيئي نہ سگهيو. زيبا بہ هيسجي ڪنڌ هيٺ ڪري بيهي رهي؛ هوءَ بار بار اندر ويندڙ دروازي ڏانهن نهارڻ لڳي جڻ موقعي ملڻ تي لوهہ پائي اوڏانهن ڀڄي وڃڻ جي انتظار ۾ هئي.

”توکي خبر آهي تہ هڪ مغل شهزاديءَ سان ائين ڪُلي طرح سان پريت ونڊڻ جي ڪهڙي سزا آهي؟“

دادن وري بہ فيصلو ڪري نہ سگهيو تہ ان جملي ۾ دڙڪو هو يا پنهنجائپ جو اظهار. پر هن پيري هن چٽي ڏنو: ”آءٌ هر سزا لاءِ تيار آهيان، حضور!“

”هر سزا لاءِ!“ مغل تورو سختيءَ سان چيو.

”جي ها.... هر سزا لاءِ!“ دادن جي لفظن ۾ سچائي نہ هوندي بہ خود سپردگي ضرور هئي. هن خان دوران مجاهد خان جي لفظن جي سختيءَ کي محسوس ڪندي چيو.

”تہ پوءِ ان سزا لاءِ تيار ٿيءُ!“ مغل سردار جي لفظن ۾ دڙڪو تہ ضرور هو پر ڪاوڙ نہ هئي.

”بندو حڪم جي انتظار ۾ آهي!“ دادن بہ هاڻ بيپرواهيءَ مان چيو.

”تنهنجي سزا اها آهي تہ زيبا سان تنهنجو نڪاح هڪدم ٿيڻ گهرجي!“

زيبا اهي لفظ ٻڌي حياءَ کان سجي ڳاڙهي ٿي ويئي، ۽ لوُهہ پائي دروازي ڏانهن ڀڳي، ۽ اندر هلي ويئي. دادن اهي لفظ ٻڌي وائڙو ٿي ويو. هن جي اندر ۾ عجيب جنگ ڇڙي پيئي ۽ هن هٻڪندي چيو: ”مگر....“

مجاهدخان اڳيان وڌي آيو، ۽ سندس ڪلهي تي هٿ رکندي چيائين: ”سنڌي جوان، آءٌ تنهنجي بهادريءَ ۽ دليريءَ کان ايترو متاثر ٿيو آهيان جو آءٌ پنهنجي نياڻي توکي نڪاح ۾ ڏيڻ پنهنجي خوش بختي ٿو سمجهان.“

دادن جي ذهن ۾ جنگ جو گهمسان وڌي ويو: هن جي اڳيان اهڙو بہ ـ واٽو هو. جتي پهچي هو ڪو فيصلو نٿي ڪري سگهيو. هن کي اهو خواب ياد اچي ويو، جڏهن سنڌ هن جي جيجل ماءُ جو روپ وٺي، جهولي جهلي ڪانئس سندس حياتيءَ جي ٻيڪ گهري هئي. ٻئي طرف زيبا جو تصور هو، ۽ زيبا سان گذاريل گهڙين هن کي آئيندي جو خوبصورت تصور آڇيو هو. اوچتو ئي اوچتو، ذهن جي هڪ ڪنڊ مان، آخوند نور محمد جو چهرو، باهہ جي مچ وانگر پڙڪي آيو، ۽ سندس ڪنن ۾ سندس آواز ٻُرڻ لڳو: ”تو قسم کنيو آهي دادن، تہ جيسين سنڌ آزاد نہ ٿي آهي، تيسين تون شادي نہ ڪندين!“ ۽ دادن چڙن تہ انهن لفظن جي ڄڙَ کان تڙپندي چيو: ”نہ سائين

نہ: اوهان جي وڏي مهرباني، پر اهو ناممڪن آهي!"

مجاهد خان جو منهن تامڙي هڻي ويو. هن جو هڪڙو پرون مٿيرو ٿي، ڦڙڪڻ لڳو، ۽ هن پاڻ تي جبر ڪندي چيو: "ڇا مطلب؟"

"مونکي غلط نہ سمجهو،حضور! زيبا منهنجي زندگيءَ جو حصو بنجي چڪي آهي: ڪيس حاصل ڪرڻ ۾ آءٌ پنهنجا وڏا ڀاڳ سمجهندس، پر..."

"پر ڇا.....؟"

"پر مون قسم کنيو آهي تہ جيسين منهنجو وطن آزاد نہ ٿيو آهي، تيسين آءٌ شادي نہ ڪندس....."

مجاهد خان جي منهن جو رنگ بدلجي ويو. هن جي نظرن ۾ دادن لاءِ ڀهريون ڀيرو پيار ۽ عزت گڏجي هڪ نئين ڪيفيت بنجي جهلڪڻ لڳي. هن وڏي سندس ڪلهن ۾ ٻانهن وجهندي چيو: "آفرين آهي توکي، نوجوان — صد آفرين! تنهنجي ان وطن دوستيءَ تي، تنهنجي ان جذبي تي..... پر جيڪڏهن ان وقت لاءِ ترسياسون تہ شايد زيبا کي سڄي عمر ڪنواري رهڻو پوندو....." مجاهد خان کي ان خيال تي ٺي ڪل اچي ويئي.

دادن ڀهرين تہ ڪوبہ جواب نہ ڏنو. پر گهڙيءَ ڪانپوءِ هن جي اکين ۾ هڪ نئين جوت، نئين چمڪ اچي ويئي، ۽ هن جون اکيون هيرن وانگر جرڪڻ لڳيون، ۽ هن جڻ پاڻ سان ڳالهائيندي چيو: "ائين نہ چئو، حضور! سنڌين جي غيرت جاڳي پئي آهي، سنڌين جي رت ۾ سنڌو اُٿلي پيو آهي، ۽ هاڻ اهو وقت پري نہ آهي، جڏهن سنڌ غلاميءَ جي نيئرن کي ڪک پن وانگر لوڙهي ڇڏيندي. جيڪڏهن مغل اسان جي مدد نہ ڪندا تڏهن بہ..."

"پر بہ اسين... يا ظلِ الاهي سنڌين جي مدد ڇو ڪن؟ ۽ هروڀرو ترخانن جي سرحدن سان ڇيڙ ڇاڙ ڪرڻ بہ تہ عقلمندي نہ آهي. تنهن ڪان سواءِ ترخان خود بہ ظل الاهيءَ جي اطاعت ڪرڻ لاءِ تيار آهن،" — مجاهد خان دادن کي ويهڻ جو اشارو ڪري پاڻ بہ ويهي رهيو.

"سنڌين جو ظلِ الاهيءَ تي خاص حق آهي. همايون جڏهن بي يارو مددگار سنڌ پهتو، تڏهن سنڌين ئي کيس جيءَ ۾ جايون ڏنيون. ارغونن ۽ ترخانن تہ کيس گهڙيءَ لاءِ بہ سک سمهڻ نہ ڏنو. سندس رت جا پياسا ارغون ڏينهن رات هن جي خون جا منصوبا گهڙيندا رهيا. سنڌين کيس هر

طرح جي مدد ڪئي: سندس مهمانيون جهليون، ڪيس ٻيڙيون ڏنائون، آن ڏنائون، ڳاهه ڏنائون ـــ ۽ پنهنجون جانيون پيش ڪيون. ان ڪان پوءِ هڪ وڏو حق اڪبر تي سنڌ جي مٽيءَ جو آهي. اڪبر سنڌ ۾ پيدا ٿيو: هڪ طرح سان سنڌ اڪبر جو وطن آهي. بادشاهت ۽ سلطاني دورانديشين جي ڪري جيڪڏهن هو سنڌ کي اهو مان نه ڏئي ته اها ٻي ڳالهه آهي. پر جنهن واءُ سندس ڪنن ۾ پڙلاءُ وڌو، سو سنڌ جو واءُ هو؛ جنهن دائيءَ ڪيس ڇٽايو، سا سنڌ جي هڪ سپاجهڙي جيجل هئي، جنهن مولويءَ سندس ڪن ۾ پهرين بانگ ڏني، سو به سنڌي هو. جنهن سر زمين شهنشاهه هند کي ڏکئي وقت ۾ پناهه ڏني، اجهو ڏنو، آسرو ڏنو، جڏهن ارغون ۽ ترخان سندس خون سان هولي کيڏڻ لاءِ آتا هئا ـــ ڇا ان سر زمين جو اڪبر تي ڪو حق نه آهي؟"

مجاهد خان هڪ عجيب حيرت مان هن جا لفظ ٻڌندو رهيو: ۽ جڏهن هن دادن جي اکين ۾ ٻرندڙ جوت جي پويان، لڙڪن جو هڪ اٿاهه سمنڊ لهرون هڻندو ڏٺو، تڏهن هن متڪبر مغل سردار جي دل به لڙهي ويئي. هن ڪيس ڪلهي تي هٿ سان زور ڏيندي چيو: "ڪاش، تنهنجا اهي لفظ شهنشاهه ٻڌي ها! مون کي پڪ آهي ته هڪدم ترخانن خلاف لشڪر چاڙهي موڪلي ها. آءٌ اهو مقدمو انهن لفظن ۾ ته پيش ڪونه ڪري سگهندس. پر آءٌ توکي هڪ يقين ڏيارڻ گهران ٿو ته شهنشاهه مون کي اڳي ئي اهڙو فرمان عطا ڪيو آهي، ۽ اج ڪان هڪڙي مهيني اندر سنڌ ۾ ارغونن ۽ ترخانن بدران سنڌين جو پنهنجو راڄ هوندو. وقت نهايت موزون آهي: سنڌي باغين جي مدد سان سنڌ کي نجات ڏيارڻ ڏکيو نه ٿيندو. جڏهن مون اهو ڪم سرانجام ڏنو، تڏهن آزاديءَ جي پرواني سان گڏ هڪ ٻي به سوغات توکي اُتي ئي پيش ڪندس. پر هڪ ڳالهه ياد رک: جيڪڏهن منهنجي زيبا کي توکان ڪا شڪايت پيدا ٿي ته..... منهنجو نالو به مجاهد خان آهي!"

دادن جي ٽٽل دل تي جڻ چندبو پئجي ويو..... ۽ هو شڪرگذار نظرن سان مجاهد خان جي منهن ۾ نهاريندو رهيو. تصور ئي تصور ۾ آزاد سنڌ هن جي ذهن تي اُڀري آئي..... پر اُلائي چو اهو تصور ڪجهه مڪمل نه هو، ڄڻ ڪا ڳالهه ٿيٽي اڻ ٿيٽي رهجي ويئي: ڄڻ تصوير ۾ رنگ ڀرڻ جي

باوجود، تصوير مڪمل نہ ٿي سگهي! شايد سنڌ جي غلاميءَ کي هاڻ ايترو وقت ٿي ويو هو جو اُن جي آزاديءَ جي تصوير ذهن تي اڀرڻ کان ڪيٻائي رهي هجي! شايد ائين ئي هوندو— هن سوچيو. شڪ ۽ گُمان جي ان تروري کي هڪ ڪنڌ ۾ دٻائيندي، هو بہ مرڪڻ لڳو ۽ چيائين: ”زيبا تہ مون کي ساهہ کان پياري آهي، سائين. شل اهو ڏينهن جلد اچي، آءٌ بہ اوهان وانگر هڪ آزاد مرد وانگر پنهنجي مردانگيءَ جو نعرو هڻي سگهان!“ الائي ڇو، نہ چاهيندي بہ هن جي لفظن ۾ ٽوڪ پرجي آئي.

مجاهد خان کي اها ٽوڪ محسوس ئي ڪانہ ٿي، ۽ هن چيو: ”اهو وقت آيو رهيو. تون سنڌ وڃي پنهنجي باغين کي خوشخبري ڏي تہ مجاهدخان واڇوڙي وانگر سنڌين جا بند خلاص ڪرڻ لاءِ اڏامندو ٿو اچي... پر وري متان هيبت خان جي وَر چڙهي وڃين. ٻڌو اٿم تہ هن تنهنجي لاءِ نگن جا ٽولا ڇڙواڳ ڇڏي ڏنا آهن. منهنجا ماڻهو توکي اڳيرو ڇڏي ايندا. تون ڪڏهن اُسهندين؟“

”اڄ ئي. اوهان جي وڏي مهرباني، پر مون کي اوهان جي سپاهين جي ضرورت ڪانهي. هيبت خان جي ماڻهن سان آءٌ پاڻهي پڄندس!“ دادن هن کي يقين ڏياريو.

”چڱو، خدا حافظ ٿيندءِ!“ ائين مجاهد خان ٻاهر هليو ويو.

دادن بہ وڃڻ لاءِ دروازي ڏانهن وڌيو تہ زيبا وري اندران هلي آئي. هن جي اکين جي اڄ جڻ سرهاڻ تي چڙهي آئي هئي. هن ڪن لائي سڀ ڳالهيون ٻڌيون هيون، ۽ هوءَ دادن جي منهن ۾ نهاري اکيون جهڪائي بيهي رهي. دادن کي بہ هي وڇوڙو ڪائڻ لڳو، جو ٻين سمورن وڇوڙن کان نرالو هو. هنجي دل چيو تہ هو چئي ڏئي: ”زيبا، منهنجي جان، وطن جي سڏ مونکي مجبور ڪري وڌو آهي، نہ تہ منهنجي دل کي هت پيڙيون پئجي ويون آهن!“ هن ڪجهہ چوڻ لاءِ چپ چورڻ گهريا تہ زيبا آڱر ڪٽي چپن تي رکيس.

”مون کي سڀ خبر آهي. ڏٽي سائي ٿيندءِ..... پر مون کي وسارجانءِ نہ!“ ائين چئي تہ ويئي، پر پوءِ اچي سڏڪن ۾ پيئي. دادن کٽي پاڪر وڌس، ۽ پوءِ ڪي مدتون، ڪي صديون هن کي آٿت ڏيندو، پرڀائيندو، پرچائيندو رهيو؛ ۽ پوءِ جڏهن هن موڪلايو، تڏهن زيبا جي لڙڪن ۾ مرڪ جهرمر لائي ڏني هئي.

•

[11]

ليليءَ سنگهار کان سنڌ وسارائي ڇڏي. ليليءَ جي پاڪر ۾ سنگهار کي پنهنجو وجود جي ئي سڌ نـہ رهندي هئي. جڏهن سرهئي ميربحر کيس ڪينجهـر جي ڪپ تي تماچيءَ واري مـاڙي کـولي ڏني، تڏهن هو پنهنجي پراڻي يار سنگهار کي سڃاڻي نـہ سگهيو. هن جي اکين ۾ جو ڪجهہ هو، سو هن پنهنجي سنگتيءَ، جبل جي جهانگيءَ جي اکين ۾ ڪڏهن بہ نہ ڏٺو هو. هن ائين ڀانيو ڄڻ تہ سنگهار ڪا ڳالهہ ياد ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هجي..... ۽ سنگهار سرهئي جي اکين جي آڏيءَ ڇپا ڪان تنگ اچي، ماڙيءَ کان ٻاهر اچڻ ئي ڇڏي ڏنو. هن کان هر ڳالهہ وسرندي ٿي ويئي ـــ پاڳل، جنهن لاءِ هن جو روح آتو هوندو هو، اها بہ هن جي من جي ڪنهن ڪنڊ ۾ پنڊ پهڻ بنجي ويئي هئي. هو جڏهن ليليءَ کي ڪٽي هتي پهتو هو، تڏهن هن کي فقط ايترو ياد هو تہ مرزا باقي هن جي هٺ مان نڪري ويو هو، ۽ آخوند صالح ۽ ننڍي جو بدلو وٺي نہ سگهيو هو. ان هار، شڪست هن جي من کي سرنهن جا داڻا ڪري ڇڏيو هو: ان هار، ان شڪست هن کي پاڻ ـ ڏڪارڻ جي ڪُن ۾ ٻوڙڻ شـروع ڪيـو، جنهن کـان پاڻ ـ بچائڻ لاءِ هن ليليءَ جي جسم جي رنگينين ۾ هٿوراڙيون هڻڻ شروع ٿي ڪيون. ڪُن جڻ پوءِ تڻن اونهـو ٿـيندو ٿي ويو، ۽ پوءِ اندلٺ جا ست ئي رنگ ڄڻ هن جي اکين کي کيرو ڪري، هن کي اٿاهہ اوندهہ ۾ گهليندا لوڙهيندا ٿي ويا.

ليلي بہ ڄڻ هن ۾ ڪجهہ ڳوليندي ٿي رهي: هن جي اکين ۾، هن جي ٻانهن ۾، هن جي منهن جي هيـنـانهينءَ مٿـانهينءَ ۾، هن جي ڇاتيءَ جي وارن ۾ ـــ الائي ڇو هن کـان هڪ هلڪي اڻ لکي آه نڪري ويندي هئي. ڪجهہ بہ نہ پائيندي بہ، هن ان ڳولا، ان تجسس کي ڇڏڻ نٿي گهريو. هوءَ

وري وري هن جي اکين ۾ نهارڻ لڳندي هئي: من اهو سڀ ڪجهه ڪيس ملي وڃي، جنهن جي هن کي ڳولا هئي. اهو سڀ ڪجهه نه ملندي به، هن اهو ڪجهه وڃائڻ نٿي گهريو، جيڪو هن کي حاصل هو. ان ڪري هوءَ گهڙيءَ لاءِ به سنگهار کي پاڻ کان جدا ڪرڻ لاءِ تيار نه هئي. الائي ڇو هن کي اهو خيال ستائيندو هو ته جيڪڏهن سنگهار ماڙيءَ مان نڪتو ته وري موٽي نه ايندو. هوءَ هزار بهانا بنائي هن کي ٻاهر نڪرڻ کان روڪيندي هئي. سرهيو جڏهن اڇي سڏ ڪندو هو، تڏهن هن جي هنئين ۾ هڏڪ پئجي ويندو هو، ۽ هوءَ ڪونه ڪو انگل ڪري سنگهار کي روڪي ڇڏيندي هئي. هن کي اهو خيال بار بار ايندو هو ته سرهئي سان ملڻ سان هن کي وري نه سنڌ ياد اچي وڃي، هن کي وري نه مرزا باقي ياد اچي وڃي، وري نه آخوند صالح ياد اچي وڃي ــــ ۽ اهي ڳالهيون هن جي ذهن تان ميسارڻ لاءِ هن ڇا ڇا نه جتن ڪيا هئا!

هن کي هڪ ٻيو به اُڏڪو ستائيندو هو، سو امير خان جي جاسوسن جو. آسپاس ترخانن جون ننڍيون ننڍيون ڇانوڻيون هيون. خود ڪينجهر تي ميربحرن ۽ مهاڻن کان محصول اڳاڙڻ لاءِ روزانو ترخانن جو هڪ جٿو ايندو هو. هنن جي گهوڙن جي سنبن جو آواز ٻڌندي ئي، هن جي دل دهلجي ڌڙڪڻ لڳندي هئي. ست راتيون ۽ ست ڏينهن ته هن اکين ئي ۾ ڪاٽي ڇڏيا هئا. ان جي ابتڙ سنگهار، جئن پوءِ تئن هڪ عجيب ڳهر ۾ ڳهرجندو ٿي ويو. ۽ هوءَ هن جي ننڍاڪڙين اکين ۾ ڪنهن عجيب پيڙا جا پاڇولا ڏسندي رهندي هئي. هوءَ چاهيندي هئي ته پنهنجي نرم نرم آڱرين سان هن جي منهن تي تڏڙا ڪڍي، اها پيڙا لاهي ڇڏي. هن جي اکين تي اڱريون ڌريندي، هوءَ سوچيندي هئي ته هِن اکين ۽ هُن اکين ۾ ڪيترو نه فرق هو: هِن اکين ۾ پيڙا سان گڏ تڪ جو احساس آهي، هُن اکين ۾ پيڙا سان گڏ نٿرتا جي باهه هئي. الائي ڇو تڏهن به هوءَ ان نٿرتا جي باهه کي ڇهي ڏسڻ جي آرزو روڪي نه سگهندي هئي. هن پنهنجي آڱرين جي ڇهنبڙين ۾ ان نٿرتا جي باهه جو سيڪ محسوس ڪرڻ ٿي گهريو. پر نٿرتا بدران هِن اکين مان هن جي آڱرين ۾ هڪ اهڙي جلن جي پاونا ٿيندي هئي، جنهن ۾ سياري جو ساڄ هوندو هو: ۽ پوءِ هن کي پنهنجي وطن جون برف پوش

چوٿيون ياد اچي وينديون هيون. هن جو سڄو بدن ڪانڊارجي ويندو هو، ۽ هوءَ ڏڪندي ڏڪندي، ان نئين سيءَ لاهڻ لاءِ، سنگهار جي پاڪر ۾، ڪنهن هيسيل ٻار وانگر ڪرونڊڙي ٿي سمهي رهندي هئي!

صبح جي پهر، ڪينجهر جي ڇاتيءَ تان لڏندا لمندا، جڏهن واهوندا ورندا هئا، تڏهن ليليءَ کي ڪنهن جي اچڻ جو گمان ٿيندو هو، ۽ هوءَ هر آهٽ، ۽ هر کُڙڪي تي سنگهار کي اجان ئي زور سان چنبڙي پوندي هئي. هن کي آئي اٺ ڏينهن ٿي ويا هئا، ۽ هري هري ٿي ليليءَ جي دل مان امير خان جي اچڻ جو ڀؤ لهندو ٿي ويو، ۽ هوءَ اهو سوچي رهي هئي ته اڄ جڏهن سرهيو ڪين ڪينجهر جي سير جي دعوت ڏيڻ ايندو تڏهن هوءَ انگل ڪري سنگهار کي هلڻ لاءِ زور پريندي، ۽ ڪينجهر جي پيٽ تي هندوري جا لوڏا ڪائيندي، هوءَ پنهنجي وارن کي آزاد ڇڏي ڏيندي. پر ان ڏينهن سرهئي جي آواز بدران گهوڙن جي هٽڪارن ۽ سنبن جي پڙاڏن هن جي اندر ۾ آنڌ مانڌ لائي ڏني. پهرين ته هن ننڊ پيل سنگهار جي پاڪر ۾ سمائجي، انهن آوازن کان نٽائي سمهي رهڻ جي ڪوشش ڪئي پر جڏهن اهي آواز بنهه ويجها پوندا ويا، تڏهن هن سنگهار کي جاڳائڻ ئي مناسب سمجهيو. سنگهار الوٽ ننڊ ۾ هو، جنهن مان هن جاڳڻ نٿي گهريو. جڏهن ليلي هن کي جاڳائڻ لڳي، تڏهن هن عادت موجب ليليءَ کي ڇڪي ويجهو آڻڻ لاءِ ٻانهن کي سيرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ليليءَ سندس ڪن ۾ ڀُڻ ڀُڻ ڪندي چيو: ”خان، پانيان ٿي ته ٻاهر امير خان اچي پهتو آهي!“

هو ڇرڪ ڀري اٿي ويٺو. عين ان وقت ماڙيءَ جي در تي کڙڪو ٿيو. الائي ڇو سنگهار جي ننڊاکڙين اکين ۾ اهڙي چمڪ اچي ويئي، جنهن مان ليليءَ ائين ڀانيو ڄڻ هن کي سڀ ڪجهه وري ياد اچي ويو هو، ۽ هر پنهنجي پاڻ تي مرڪي رهيو هو. در تي ٻيو ڀيرو کڙڪو ٿيو، ۽ سنگهار آرس ڀڃي اٿي ويٺو. ڪنڌ ۾ رکيل ڀالو کڻندي، هن ليليءَ جي ڪاڏيءَ کي هٿ سان مٿي کڻندي، سندس اکين ۾ گهوريندي چيو: ”جيئرو هوندس ته امير خان ته ڇا، سمورن ارغونن ترخانن جي لاشن کي لتاڙي وري توکي کڻي هليو ويندس. پر جي مري ويس ته مٺن تي ميار نه ڪج!“ ليلي هن جا لفظ ٻڌي، هن کي چنبڙي پيئي ۽ سڏڪا ڀري روئڻ لڳي.

سنگھار پالو سنيالي دروازي تائين آيو. گھوڙن جي هٽڪارن مان ئي سمجهي ويو تہ امير خان، هيل وڏو لشڪر سانباهي آيو آهي. هن چوطرف نهاري اندازو لڳايو تہ ترخانن کي دروازي پڄڻ کان سواءِ ٻي ڪا واهہ ڪانہ هئي. ماڙيءَ جون پٽيون ايتريون اوچيون هيون جو ڪو ترخان ان تي چڙهڻ جي همت ڪانہ ڪندو. پٺيان تہ ڪينجهر هئي، سو اتان بہ ڪنهن ترخان کي همت ڪانہ ٿيندي. هن لاءِ بہ هڪڙي راهہ ڪليل هئي تہ هو ماڙيءَ جي ڪنڌ تي چڙهي، پنهنجي پاسي ڪينجهر ۾ ٽپو ڏئي، ۽ جي بخت ساٿ ڏنس تہ ميربحرن مان ڪو ساٿي هن کي واهر ڪندو. پر اهو خيال ايندي ئي هن سوچيو تہ ليلي ڇا سوچيندي تہ ڪيس امير خان جي حوالي ڪري، پاڻ پنهنجي ڪل بچائي ڀڄي ويو. اهو خيال اچڻ سان ئي ڀڄڻ جي راهن تي سوچڻ ئي ڇڏي ڏنائين. هن کي امير خان جي خيالن جي بہ ڄڻ سُڌ هئي، ۽ هن کي پڪ ٿي تہ جيڪڏهن هو امير خان سان ليليءَ جي عيوض پنهنجي جان جو سودو ڪري تہ امير خان خوشيءَ سان اهو سودو قبول ڪندو. پر اهو خيال بہ هن لاءِ ايترو ڪُڌو ۽ ڪجهو هو جو ان تي سوچڻ بہ نٿي گهريائين. فقط هڪڙو ئي طريقو هو تہ ترخانن سان وڙهندي، ڪو گهوڙو هٿ اچي وڃي ۽ هو ترخانن جي نرغي مان نڪري وڃي.

دروازي جي پر ۾ بيهي هو دروازي ٽٽڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو. دروازو ڪافي مضبوط هو. ترخانن هڪ بنڊ ڪٺي دروازي تي ٺهڪائڻ شروع ڪيو. پنجن ـ ائن ڌڪن کان پوءِ دروازي جو هڪڙو تاڪ ٽي تڪر ٿي ويو، ۽ پوءِ هڪ ڌڪ سان سمورو دروازو چوڙن کان نڪري ويو. جڏهن دروازو ڪريو، تڏهن دروازي سان گڏ پنج ـ ڇهہ ترخان بنڊ سوڌا اچي ٻُوٿ پر ڪريا. هنن جي پويان ترخان اگهاڙين ترارين سان اندر ڌوڪيندا آيا. سنگھار جو پالو، هڪڙي ترخان جو پيٽ چيري، وٺ ڪائي ٻئي ترخان جي ران ۾ چڙهي پيو. ٻيئي چٽا رڙ ڪري اُتي ئي ڪِري پيا. سنگھار جو پالو هنن جي جسم ۾ ئي رهجي ويو. هن جهٽ ڏيئي ڪرندڙ ترخان جي هٿ مان ترار ڦري ورتي، ۽ ايندڙ ترخانن سان وڙهندي ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. ترخانن جو هڪ سيلاب اندر ڌوڪيندو ٿي آيو ڄڻ هنن کي ڪنهن وڏي لشڪر سان مقابلو ڪرڻو هو. هن سيلاب کي روڪڻ سنگھار لاءِ ناممڪن

هو. هو فقط اها ڪوشش ڪرڻ لڳو تہ سوڙهي ڏيڊيءَ مان نڪري کليل ميدان ۾ پهچي وڃي.

سنگهار جي ترار ترخانن تي ائين ئي ڪڙڪي جڻ ترار ۾ ساهہ پئجي ويو هو. ترخان ڪِرندا، نت نئين ڪوشش سان اندر اچڻ جا جتن ڪرڻ لڳا. سنگهار دروازي جي هڪ پاسي کان ايندڙ ترخانن ڏانهن اهڙي لوُهہ وڌي جو هڪ ترخان ڪلهي وٽان ڪپجي پورا بہ اڌ ٿي ويو. ٻيا ترخان سراپجي هن جي اڳيان هٽي ويا، ۽ سنگهار ميدان ۾ نڪري آيو. پر ميدان ۾ پهچي هن محسوس ڪيو تہ اهائي هن جي غلطي هئي. سامهون گهوڙيسوارن جو هڪ جتو گهيرو ٺاهي، ياﻻ اُيا ڪري هن ڏانهن وڌڻ لڳو هو. جيسين هو سوچي، تنهن کان اڳ هڪ ٿلهي نوڙ جي سرڪساهي هن جي مٿان ڪِري، ۽ ڪلهين جي ڏورن وٽ پهچي، هن کي پنجوڙ وانگر جڪڙي ويئي. ڇڪ اچڻ تي هو پاڻ سنڀالي نہ سگهيو، ترار هن جي هٿ مان ڇڏائجي ويئي، ۽ هو پٺن ڀر وڃي ڪريو. نوڙ، هن کي ٺونٺين مٿان، اهڙو قابو ڪري ڇڏيو، جو ڇڪ اچڻ تي ٺونٺن کان هيٺ هن جون ٻانهون ڪيريون ٿيڻ لڳيون. هن پاڻ سنڀالي اٿڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سرڪساهيءَ واري ترخان پڙيان ئي نوڙ کي ڇڪ ڏني، ۽ هو وري پاسي ڀر ڪِري پيو. ترخانن کي هاڻ تماشو ٿي آيو، ۽ هو هڪ وڏو گهيرو ٺاهي بيهي رهيا. نوڙ واري ترخان وري پنهنجي هٿ کي جهٽڪو ڏنو: سنگهار جون ٽنگون ريتيءَ تان ٽِڙي اڳتي گهلجي ويون، ۽ هو اونڌو ٿي ڪِري پيو. ترخان ۾ ٺهڪڙو مچي ويو. نوڙ واري ترخان کي جڻ رونشو سُجهي آيو، ۽ امير خان ڏانهن نهاريندو، آهستي آهستي نوڙ کي ڇڪڻ لڳو. سنگهار جا گوڏا، ٻانهون، ڇاتي ۽ منهن گهلجڻ سان، ريتيلن پٽرن سان گسندا، گهڪندا رهڙجڻ ۽ ڇلجڻ لڳا. هن کي پڪ ٿي ويئي تہ امير خان هن کي ائين گهلائي، يا گهوڙي جي پُڇ سان ٻڌي مارائڻ تو گهري. ترخان وري گهوڙي کي پوئتي هٽائيندي، توري ڇڪ ڏني: سنگهار کي ائين محسوس ٿيو جڻ هن جي ڇاتيءَ جا وار ڪنهن ڇڪ ڏيئي پٽي ورتا. هن جو هيٺيون چپ هڪ ڇهنبدار پٿر ۾ لڳي اڌ وڍجي ويو. هن کي پنهنجي ئي رت جو ڪارو ڪارو سواد زبان تي محسوس ٿيو. گهڙيءَ لاءِ هن جو سمورو بدن ڇاهي وانگر سيٽجي ڪانڊارجي ويو. جيسين ترخان ٻي ڇڪ ڏئي، ان کان اڳ هن

ڪوشش ڪري ٻيئي هٿ رسي ۾ ڪُپائي ڇڏيا. هڪڙي گوڏي کي ڌرتيءَ ۾ ڪُپائيندي، ٻئي گوڏي کي تورو ٻيٽو ڪندي، هن هڪ اونهو ساهه ڪنيو، ۽ ٻانهن کي هيٺ جنبش ڏني. رسي وارو ترخان ان چڪ لاءِ بلڪل تيار نه هو ۽ گهوڙي جي ڀڃيءَ مٿان بولاتي ڪائيندي اڇي ٻوٽ پر ڪِريو. رسو هن جي هٿ مان ڇڏائجي ويو. جيسين ترخان اٿي سڌو ٿئي ۽ وري رسي کي ڪٽي، تيسين سنگهار گوڏن ڀر سڌو ٿي، رسي کي پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتو. پيٽ وٽان رسي کي ڍرو ڪندي، هن سرڪساهي ڪولي وڌي. ترخان جا ٿهڪ بند ٿي ويا، ۽ هنن جي ڏسندي سنگهار اهائي سرڪساهي پنهنجي مٿان ورائيندي هٿ کي هلڪو اشارو ڏنو. سرڪساهي امير خان جي مٿان وِڄ وانگر ڪڙڪي، سندس ڇيلهه وٽ ڪُپي ويئي. سنگهار جي هٿ وري جنبش کاڌي، ۽ امير خان گهوڙي تان پٽجي، گهوڙي جي هڪ پاسي، مٿي پر اونڌو لٽڪي پيو، ۽ سندس هڪڙي ٽنگ، جنهن جو پير ٻئي پاسي رڪيب ۾ پيل هو، رڪيب سوڌو مٿي کڄي ويئي. عين ان وقت هڪ ڀالو سنگهار جي ڪلهن جي ڦڻ ۾ ڪُپي ويو، ۽ هو ٻوٽ پـــر وجي ڪِريو. ترخان تراريون ڪڍي هن کي ڦري آيا. هڪڙي ترخان امير خان کي اٿاري، رسي کان آزاد ڪرايو. امير خان چپ چاپ هلندو، سنگهار جي مٿان اچي بيهي رهيو. سندس اکين ۾ ڪاوڙ جيـــيون ڪڏڻ لڳي هئي ـــ ۽ پوءِ هُن هٿ وڌائي، ڪريل سنگهار جي پٺ مان ڀالو ڪڍي ورتو. پنهنجن ماڻهن کي اشارو ڪري، هو وري پنهنجي گهوڙي ڏانهن موٽي آيو. ترخان سنگهار کي چوڪنيو ٻڌي، ڪيس اڳيان ڌڪيندا، ماڙيءَ ۾ داخل ٿيا.

....

امير خان ليليءَ جي چائنٽ لنگهي، دروازي کي ڪُنڊو هٽي ڇڏيو، ۽ هڪ ٽڪ ليليءَ کي ڏسندو رهيو. ليلي دروازي کي پٺيري، وهاٽي کي ٻاڪر پائي، ليٽي پيئي هئي. سڏڪن جي ڪري هن جو سڄو بدن لڏي رهيو هو. امير خان کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ليليءَ سان گڏ هن جي دل جي سموري ڪائنات لڏي رهي هئي. ليليءَ جا وار، ڀڃيءَ تان وري وهاٽي تي ويڙهجي ويا هئا، ۽ سندس ڪلها سنهي ململ جي پهراڻ مان ائين جهلڪي رهيا هئا، ڄڻ رنگ جي ڪا وير لهي چڙهي رهي هئي. اميـر خان ڪيـترو وقت ان

مرمرين سڏڪندڙ جسم مان ڦٽندڙ حُسن کي ڏسندو رهيو. هن کان رهيو نہ ٿيو، ۽ هن هري هري چيو: ”جان.....!“

ان لفظ جي ڳوراڻ ۾ امير خان جي سموري هستي سميٽجي آئي. ان ڳوراڻ ليليءَ جي سڏڪن تي جڻ باهہ تي تيل وارو ڪم ڪيو، ۽ هن جو ياڪر وهاڻي تي وڌيڪ سوڙهو ٿي ويو. امير خان پنهنجو ڪمربند کولي، ترار سوڌو در جي ڪنڊي ۾ ٽنگي ڇڏيو، ۽ وڌي ليليءَ جي مٿان بيهي رهيو. خداوند! تو هي حسن ڇو خلقيو؟ پهراڻ جي گهيري ۽ وارن جي سرحد تي ليليءَ جو جسم هن کي ايترو حسين معلوم ٿيو، جو هن کان وڌيڪ ضبط نہ ٿي سگهيو، ۽ پنهنجا چپ ان ڪپ ۾ ڪپائي ڇڏيا. ليليءَ جي جسم جو ڏڏڪو اوچتو بند ٿي ويو، ۽ هن ست ڏيئي جڻ اٿڻ جي ڪوشش ڪئي تئن امير خان جو ياڪر سندس جسم کي وڻ ويڙهيءَ وانگر ويڙهجي ويو. امير خان جون ٻانهون هن جي ڇاتيءَ تي منڊيئڙو ٺاهي ويون، ۽ هن جا هٿ هن جي ڪڇن ۾ ڦٻي ويا. هن جا چپ سندس ڳچيءَ ۽ ڪلهي جي لاهيءَ تي ٿڙڪڻ لڳا ۽ هن جي جسم جي اجهل آڳ ۾ جلڻ لڳا. پر ليلي نانگ وانگر پنهنجي بدن کي ڪوئيندي، هن جي ياڪر مان نڪري، هن جي سامهون بيهي رهي. هن جي اکين ۾ ڳوڙهن جو ڌنڌ هو، ۽ ان ڌنڌ جي پويان هن جون اکيون جڻ ٻہ مشعلون ٻري رهيون هيون. انهن اکين کي امير خان ڪڏهن بہ روئندو نہ ڏٺو هو: هن انهن ۾ محبت ڏٺي هئي، سپردگي ڏٺي هئي، هيٺائي ڏٺي هئي، بهادري ڏٺي هئي، ارڏائيون ۽ البيلائيون ڏٺيون هيون، دليريءَ جا سنيها ۽ ويڻ ڏٺا هئا، پر هن لڙڪن جي طوفان ۾ ٻرندڙ سرخ مشعلون نہ ڏٺيون هيون. امير خان انهن مشعلن ۾ وڌيڪ نهاري نہ سگهيو. هن جي اندر ۾ ڪنهن شيءِ جي ڀڄي پوڻ جو پڙلاءُ، سندس جسم ۾ هڪ سرد لهر بڻجي داخل ٿيو ۽ هن کي پنهنجو سمورو جسم سُن ٿيندو، ڪيرو ٿيندو محسوس ٿيو. ان ڪيرائيءَ کان بچڻ لاءِ هن وري ڳالهائڻ جو سهارو ورتو.

”جان اسين اچي ويا آهيون!“

ليليءَ ڪوبہ جواب نہ ڏنو. هوءَ لڳاتار هن کي گهوريندي رهي. لڙڪن جي ڌنڌ مان هاڻ نفرت جو ڇوهو اٿي ليڪا پائڻ لڳو هو.

٭

”جان، اسين هن سنڌيءَ کي اهڙي سزا ڏينداسون جو زمانو اسان جي انتقام کان ڪنبڻ لڳندو..... جان، اسان جو آغوش تنهنجي لاءِ بيقرار آهي......!“

ليليءَ جي اکين جو ڏنڌ صاف ٿيڻ لڳو، ۽ ٻيءَ گهڙيءَ هن پنهنجي ڪمربند مان سنهو خنجر ڇڪي ڪڍيو، ۽ امير خان تي اُلر ڪري آئي. سندس لفظ باهه جا اُلا بڻجي امير خان کي ساڙڻ لڳا! ”بزدل، نامرد، خوني......، منهنجي ويجهو آيو آهين ته هي خنجر تنهنجي سيني جي پار هوندو..... آءُ تو جهڙن سوين ترخان سردارن تي هڪ سنڌي پورهيت کي ترجيح ڏيان ٿي، جن ۾ سچائي آهي، سڪ آهي ۽ دليري آهي..... تون ته ڪتو آهين..... ڪتو.....!“

هن الائي ڇا ڇا چوڻ ٿي گهريو، پر اوچتو امير خان سندس خنجر واري ٻانهن ۾ ڪٽي هڻ وڌو، ۽ سندس ٻانهن موڙي پويان ورائي ڇڏي. سور کان ليلي کان ڪيڪ نڪري ويئي، ۽ خنجر سندس هٿ مان ڪري پيو. امير خان جي تن بدن ۾ باهه لڳي ويئي هئي، ۽ هن ڏند ڪرٽيندي چيو: ”ليلي، اسين تنهنجي حسن جي خيال کان توکي ايذائڻ نٿا چاهيون. تون هڪ پيرو هڪ سنڌيءَ اڳيان اسان جي بيعزتي ڪري چڪي آهين. پر هن سنڌيءَ کي اسين تنهنجي اکين اڳيان اهڙي سزا ڏينداسون جو وري توکي ڪنهن سنڌيءَ جي ڀالي ونڻ جي جراءت نه ٿيندي..... تنهنجي هن جوانيءَ ۽ هن حسن جو قسم، اسين اهوئي خنجر تنهنجي سيني جي پار پهچائي ڇڏيون ها، جيڪڏهن اسان کي اهي ڏينهن ياد نه هجن ها، جڏهن اسان تنهنجي حسن کي ڏسي پنهنجو هوش حواس وڃائي ويٺا هئاسون! ياد ڪر ليلي، اهو ڏينهن، جڏهن تو غلامن جي قطار ۾ ٻاڏائيندي اکين سان اسان کي اهڙو نياپو ڏنو، جنهن کي اسين نظرانداز نه ڪري سگهياسون؛ ۽ ياد ڪر اهي ڏينهن جڏهن اسان تنهنجي هر خواهش جو احترام ڪيو..... تنهنجي ياءُ کي خريد ڪري، آزاد ڪري، ترڪستان واپس موڪليو؛ تنهنجي پيرسن پيءُ کي قنڌار جي قيدخاني مان آزادي ونائي ڏني..... ۽ اڄ تون..... ليلي..... تون.....!“

امير خان کي به الائي ڇا ٿيو: هن جو گلو پرجي آيو، ۽ هن جي اکين

۾ لڙڪ اچڻ لاءِ آتا ٿيڻ لڳا. هن کي اهي ڏينهن ياد اچي ويا، جڏهن امير خان بهادر سردر هوندي به جنگ جهيڙي، ظلم ۽ غارتگريءَ کان نفرت ڪندو هو، ۽ هن سموري زندگي ليليءَ ۽ ادراڪيءَ جي محبت ۾ گذارڻ جو پڪو پهه ڪيو. هو جڏهن سنڌين جون بغاوتون زور وٺنديون ويون ۽ سنڌين خلاف ڪارَروائيون ڪندي، جڏهن ٽڪجي پوندو هو، تڏهن ليليءَ جي هنج ۾ هن کي دنيا جون سموريون برايون، لڙائيون ۽ جنگيون وسري وينديون هيون. هو ڪلي ليليءَ کي چوندو هو ته هونئن ته جهاد الله سائين طرفان فرض آهي، پر حق تي مسلمان جهاد في سبيل الله ۾ پنهنجي جان ڏيڻ لاءِ تيار ٿين تا جو هنن کي جنت ۾ ليليءَ کان به سهٽيون حورون ۽ انگوريءَ کان بهتر شراب ملڻ جي پڪ هئي. ليلي شوخيءَ مان چوندي هئي: ”چا مون کان به ڪا حور وڌيڪ سهٽي ٿي سگهي ٿي؟“ ۽ هوءَ رُسي ويهي رهندي هئي. امير خان هن کي پرچائڻ لاءِ هزار جتن ڪندو هو. ان وقت ۽ هن وقت جي وچ ۾ رت جا درياءَ، هن جي سمورن نازڪ ۽ لطيف احساسن کي لوڙهي ويا هئا. سنڌين جو ميرانجهڙو ڳاڙهو رت، جنهن جي رنگ تي سنڌوءَ جي پرئين ڪناري تي پڏندڙ سج مان ڦٽندڙ شفق جو گمان ٿيندو هو، هاڻ هن جي خوابن تي سوار ٿي چڪو هو. پر انهن خوابن ۾ هن کي پنهنجو رت به گڏجندو، مسجندو، وهندو نظر ايندو هو..... ۽ خوابن جي ان ڏنڌ ۾ به اڏول هستيون هن کي بار بار نظر اينديون هيون ـــ سنگهار هن جي پيءُ جو قاتل، ۽ سوڍو، هن جي محبت جو قاتل! انهن ٻن شخصن جي خواب ۾ اچڻ سان هن کي ٿياس تي ٽنگيل پنهنجي پيءُ جو لاش نظر ايندو هو ۽ سليمان جون ڊپ ۽ بي اعتباري کان ڦاٽل اکيون هن کي گهورڻ لڳنديون هيون، ۽ هو ان اوٿاري مان، پگهر ۾ شم ٿي چرڪ پري اُٿي ويهندو هو.

اهي خيال ايندي ئي، هن ليليءَ جي ٻانهن کي ڇڏي ڏنو، ۽ ڪيس ٻاهر هلڻ جو اشارو ڪيو. امير خان جي اکين ۾ جيڪي ڇايائون هيون، ليليءَ انهن ۾ نهارڻ جي ڪوشش ڪندي، ڪنڌ نِوڙائي، هن جي اڳيان هلندي، دروازي کان ٻاهر هلي آئي. ماڙيءَ جي آڳنڌ ۾، زخمن کان چوُر سنگهار چوڪنيو پڌل هو. ڏهاڪو ڪن ترخان ترارين ۽ ڀالن سان مٿس پهرو ڏئي رهيا هئا. سنگهار جا ڪپڙا سندس ئي رت ۾ رڱجي، بدن سان

چنبڙي پيا هئا. سندس ساڄي ڪُلهي ۾ لڱل پالي جي ڦاٽ مان رت اجا تائين سيڙهون ڪري وهي رهيو هو. سندس شبيهہ ايتري چرڪائيندڙ هئي، جو ليلي هن کي ڏسندي هڪ هنڌ ڄمي ويئي ۽ پوءِ اتي ئي مولهوٿو ٿي ڪِري پيئي.

امير خان ڪيس پنهنجي ٻانهن ۾ ڪٽي ورتو، ۽ هڪ ترخان کي پاڻي آڻڻ لاءِ چيائين. هڪ ٻئي ماڻهوءَ کي هُن هڪ تلهي سيخ تپائي آڻڻ لاءِ چيو. جڏهن ليليءَ کي هوش آيو، تڏهن هن پاڻ کي هڪ موڙي تي ويٺل ڏٺو: امير خان جي ٻانهن سندس ڪلهن آڏو هئي، ۽ سوين ترخانن جون اکيون حيرت مان هن جي حُسن جا ڍُڪ پري رهيون هيون. امير خان ڄڻ تہ هن جي حسن کي عام بڻائي، هڪ عجيب اطمينان محسوس ڪري رهيو هو. سامهون سنگهار چوڪنيو ٻڌل هو. سندس اکين ۾ ڪا مرڪ موٽي آئي هئي. رت جي ڳاڙهاڻ ۾، هن جي اکين جي لال لال مـــرڪ ليليءَ جي اندر ۾ وڍ وجهڻ لڳي. هن جي دل اُن مرڪ کي پي وڃڻ لاءِ اڇلون ڏيڻ لڳي؛ هن جي جسم ۾ اهڙي ٿڙڪٽي اچي ويئي، جو ان کي امير خان جو ياڪر بہ روڪي نہ سگهيو. پوءِ هن جيڪي ڏٺو، ان تي هن کي اعتبار نٿي آيو: هڪ ترخان ٿلهي تتل سيخ کي ڪاٺ جي ڳن ڪان جهليندي، سنگهار جي سامهون اچي بيهي رهيو. امير خان ليليءَ کي ياڪر ۾ سوڙهو ڪندي چيو: ”سنگهار، تو منهنجي پيءُ کي تياس تي ٽنگايو هو، ۽ مون ان وقت ئي توکان بدلي وٺڻ جو قسم کنيو هو. مون سوڍي جي بغاوت جي خيال کان، ان جي پوئواريءَ ۾ پئي دير مدار ڪئي؛ ۽ هاڻ آءٌ توکي تياس تي اُبتو ٽنگائي سگهان ٿو، توکي گهوڙن جي پيچن ۾ ٻڌائي، چيرائي مارائي سگهان ٿو، هاٿيءَ جي پيرن ۾ لتاڙائي مارائي سگهان ٿو. ائين بہ ڪري ٿو سگهان تہ تنهنجو سنڌ سنڌ، انگ انگ ڪري ڪپيان ۽ ڪتن جي حوالي ڪريان. پر تنهنجو ڏوهہ انهن سزائن کان بہ وڌيڪ سنگين آهي: تو اسان کان ليليءَ کي جدا ڪيو. ان جي سزا توکي اهڙي ملڻ گهرجي، جو موت اُن اڳيان ڪائي سزا نہ هجي. چؤ، تون پنهنجي لاءِ ڪهڙي ٿو سزا مقرر ڪرين؟

سنگهار ڪوبہ جواب نہ ڏنو. هو هڪ ٽڪ ليليءَ ۾ نهاريندو رهيو. هاڻ هن جي اکين جي اهڙي ڪيفيت هئي، جو ليلي هن سان نظر ملائڻ کان

ڪيٻائڻ لڳي. انهن اکين کان پاڻ بچائڻ لاءِ، پنهنجا ٻيئي هٿ منهن آڏو ڏيئي ڇڏيا. پوءِ هن سنگهار جو جواب ٻڌو.

”امير خان، پٺهين کي تياس تي مون ڪونہ ٽنگيو هو: سندس ظلمن پاڻ کيس ٽنگايو هو. سنڌين تي ظلم ڪرڻ واري هر ظالم جو اڄ نہ سڀاڻي، اهو حشر ضرور ٿيڻو آهي. سنڌ ۾ رڳو آءٌ سنگهار ڪونہ آهيان: سوين هزارين سوڍا ۽ سنگهار آهن، جي ظالمن کي تياس تي ٽنگيندا رهندا! رهي ليلي، سو تو هن کي لُٽ جو مال سمجهيو آهي؛ منهنجي لاءِ تہ هوءَ فقط هڪ وينگس آهي، جنهن جي اکين ۾ الماس آهن، جنهن جي چپن ۾ ماکيءَ جهڙو مٺ آهي، جنهن جي بدن ۾ هرڻن وانگر اُڇل آهي، جنهن جي هنئين ۾ اهڙي هوُرا ڪورا آهي، جنهن کي فقط منهنجي دل ئي سمجهي. تون ڇا سمجهندين؟ ۽ سزا ـــ سا تون پنهنجي دل کان پڇ تہ هڪ بزدل، گيدي ۽ ڪانئر هڪ سورهيہ سرويچ کي ڪهڙي سزا ڏيڻ چاهيندو!“

”بس ڪر بدزبان..... اوهان سنڌين کي اهڙو سبق سيکاريندس جو وري صدين تائين اوهان سنڌين کي زبان کولڻ جي جرات نہ ٿيندي!“ ائين چئي هن پنهنجي ماڻهوءَ کي اشارو ڏنو. ترخان هڪ پل بہ نہ سوچيو، ۽ هن سيخ سنگهار جي اکين ۾، سرمي جي ڪانيءَ وانگر ڦيرائي، هٽائي ڇڏي. وايومنڊل ۾ سڙندڙ ڪل جي بوءِ ڦهلجي ويئي. سنگهار جي وات مان آواز بہ نہ نڪتو. هن جي اکين جي جاءِ تي بہ ڪارا گهرا ٽمندڙ چڳهہ بڻجي ويا. ليليءَ جي نِڙيءَ مان اهڙي ڪِيڪ نڪتي، جو ٻين ترخانن سان گڏ امير خان بہ ڏڪي ويو. ليلي هن جي پاڪر مان جهرڪيءَ وانگر پڙڪو کائي اڏامي نڪتي، ۽ سنگهار جي پوئتي لڙيل سِر ۾ پاڪر وجهي اوڇنگارون ڏيئي روئڻ لڳي.

●

[12]

سوڍل جڻ تہ پنهنجي سموري سرت وڃائي ويٺو. راتين جون راتيون، ڏينهن جا ڏينهن پنهنجي ڪوٺڙيءَ کان ٻاهر نہ نڪتو. هڪ ئي هنڌ ويٺو رهيو، ۽ سامهون پيل اڃي جي ماٽيءَ ۾ نهاريندو رهيو. هن جي اکين کي پاڻ چنبڻ وسري ويو هو. سوجهرو بدلجي اوندهہ ٿي، اوندهہ بدلجي سوجهرو آيو.پر هو اتي ئي ويٺو رهيو. ٻڍڙو علو هن جي اها حالت ڏسي ڳڻتين ۾ پئجي ويو. هن ڪيس وندرائڻ لاءِ ڪهڻيون ئي ڳالهيون ڪيون، پر سوڍل اک بہ نہ چنبي جڻ هو دنيا ۾ اڪيلو هو — هن جو ڪو مٽ نہ هو، ڪو ساٿي نہ هو، ڪو سنگتي نہ هو. هن کي جڻ اهو بہ وسري ويو تہ هو ڪير هو، ڪٿي هو ۽ ڇو هو، هٿ ڇو آيو هو، ۽ هي سڀڪجهہ ڇا هو. علو هن کي سڀ خبرون ٻڌائيندو رهيو: مرزا جان بابا جي لشڪر ڪو ٻوتو ڪونہ ٻاريو؛ مڪليءَ تي هن جي لشڪر ۽ مرزا باقيءَ جي لشڪر جي اڃا تائين خونريز جنگ پئي هلي؛ مرزا باقي پاڻ لشڪر جي مهنداري ڪري رهيو هو؛ هن سمورن ترخانن کي وڏن وڏن انعامن جون لالچون ڏيئي پنهنجي پاسي ڪري ورتو هو، مرزا جان بابا جي سِسي آڻڻ واري کي پنهنجي ڌيءَ نڪاح ۾ ڏيڻ جو ڍنڍورو ڏياريو اٿائين؛ حد تہ اها آهي جو ڍنڍوري ۾ اهو بہ چيو اٿس تہ جو سنڌي يا ترخان مرزا جان بابا جو سر آڻيندو، اُن کي ڌيءَ سان گڏ بکر جي عملداري بہ ڏيندو؛ هوڏانهن شهر ۾ شورش کي ٻنجي ڏيڻ لاءِ امير خان ڳجهہ وانگر لامارا ڏيئي رهيو آهي — هزارين سنڌين کي رڳو شڪ ۾ مارائي ڇڏيو اٿن؛ اهو گهر خالي نہ آهي، جنهن ۾ ترخان گهڙي مارڪٽ نہ ڪري ويا هجن، ويندي سيدن تان بہ نہ ٽريا؛ سيد علي شيرازيءَ جي پاڙي ۾ رت جا تلاءَ لڳا پيا آهن؛ سيني کان وڌيڪ شورش نٿي جي شاگردن ڪئي هئي،

سو سوين مدرسن کي ٻاهيون ڏياري پٽ ڪري ڇڏيو اٿن؛ سوين شاگردن کي هاٿين جي پيرن هيٺان لتاڙي ماريو اٿن؛ آخوندن، قاضين، ملن ۽ مولوين جون ڏاڙهيون پٽائي، سندن زبانون وڍائي، کين اگهاڙو ڪري سندن لاش درياءَ ۾ لوڙهي ڇڏيا اٿن؛ جنهن گهر ۾ ٻاغين جو شڪ ٿو پوين، ان گهر جي زالن جي سٿڻن ۾ ٻليون وجهائي، کين گهٽين ۾ ٿا گهلارائين. انهن قهرن ۽ ڪيسن جو ٻڌي به سوڍل جي اکين ۾ جهپڪو نه آيو. هو هڪ ٽِڪ وٿيءَ ۾ پيل اڇي دارونءَ ۾ گهوريندو رهيو.... هن کي ان سان ڪهڙو واسطو؟ اهي سنڌي هن جا ڇا ٿين؟ هي ننو هن جو ڇا ٿئي؟ هيءَ سنڌ ڪير آهي؟

ڏينهن گذري ويا، پر سوڍل جي حالت ۾ ڪو فرق نه آيو: سندس نرڙ تي سيءَ هوندي به پگهر جا ڦڙا موتين وانگر چمڪندا رهيا. پر هڪ ڏينهن چاچو علو ڊڄندو، هن جي ڪوٺڙيءَ ۾ داخل ٿيو، هلڪي کنگهڪار ڪيائين، پر سوڍل پنهنجي دنيا ۾ گم هو. ٻيڙو علو تڏهن به نه مڙيو ۽ چيائين: "سوڍل، شاهه قاسم ارغون مرزا باقيءَ تي راتاهو ڏنو آهي. مرزا باقي محل جي دري مان ٽپو ڏيئي ڀڄي ويو آهي!"

ان خبر جو سوڍل تي خيرڪو اثر ٿيو. علوءَ وري چيو: "ان وقت سنگهار به مرزا باقيءَ جي محل ۾ گهڙي پيو هو. اونده ۾ هو مرزا باقيءَ تي وار نه ڪري سگهيو، ۽ مرزا باقي دريءَ مان درياءَ ۾ ٽپو ڏيئي نه ڀڄي ها ته....."

سوڍل ڇڻ ننڊ مان جاڳي پيو. "سنگهار..... سنگهار؟ ڪٿي آهي سنگهار؟"

چاچو علو چپ ٿي ويو. هو سوڍل جي اکين کان ڊڄي ويو. هن جي پورين اکين ۾ رت اوچتو مڙي آيو هو، ۽ انهن ۾ جيڪو مچ مچڻ لڳو هو، سو ڏاڍو ڀوائتو هو.

"مون توکان سوال ڪيو، چاچا علو! ڪٿي آهي سنگهار؟"

"امير خان جي ليليءَ کي ڪٽي ويو آهي، ۽ امير خان ڪڍ ويو اٿس..."

سوڍل تي جڻ چت ڪري پيئي. هن جو هٿ ٿامي جي وٿيءَ تي سوگهو ٿي ويو، ۽ هن جو سمورو بدن سيتجي ٽٽڪجي ويو. ٿامي جي وٿي

ٽڙڪاٽ ڪري پچي پيئي. ٿامي جو هڪ ٽڪرو هن جي هٿ جي ترئيءَ ۾ چڙهي پيو. اچي دارونءَ سان گڏجي هن جي هٿ مان وهندڙ رت هن جي سٿڻ کي ڳاڙهو ڪرڻ لڳو. چاچو علو ڊڄندي اڳيان وڌيو ۽ چيائين: ”سوڍل، تنهنجو هٿ ڦٽجي پيو آهي!“

سوڍل اوچتو اٿي بيهي رهيو. هن جي انگ انگ کي ڪي اڄاتيون ڄرون ساڙڻ لڳيون. هن جي بدن ۾ هلڪي ٽڙڪٽي پئجي ويئي، ۽ هن ڏند پيڙيندي چيو: ”منهنجي گهوڙي سنبراءِ!“

”شهر جا ڪجهه جوان مڙس توسان ملڻ آيا آهن، سوڍل! هو چون ٿا تہ تون جيڪڏهن سندن مهنداري ڪرين تہ هو سنڌ تان سر گهورڻ آيا آهن!“

سوڍي ڄڻ ورچندي چيو: ”چاچا، مون چيو تہ گهوڙي سنبراءِ!“

ٻڍڙو علو دل ئي دل ۾ سوڍل سان خفا ٿيندي، ٻاهر نڪتو. هن جي پويان سوڍل بہ ٻاهر هليو آيو. ٻاهر ويهارو مڙس ڄڻ هن جي اوسيئڙي ۽ انتظار ۾ بيٺا هئا. سيني گڏجي چيو: ”جيئي سنڌ!“

اهو آواز ايترو ڳورو هو، ايترو معصوم هو، ايترو چيچلائيندڙ هو، جو سوڍل جي اکين ۾ لڙڪ پرجي آيا، ۽ لڙڪن جي اُن ڌنڌ مان، جوانن کي ڏسندي هن پڻ پڻ ڪندي چيو: ”جيئي سنڌ..... جيئي سنڌ!“

”سوڍا، اسين توسان آهيون. سنڌ توسان آهي، سنڌ تنهنجي اوسيئڙي ۾ آهي!“ هڪ مان هڪڙي جوان چيو، جو ڪنهن دارالعلوم جو شاگرد ٿي ڏٺو.

”سنڌ.....! سنڌ؟ سنڌ!“ سوڍل تقريباً روئندي چيو. ”ڪٿي آهي سنڌ؟ هيءَ چچريل چيريل، وڍيل ڪپيل سنڌ، جنهن تي ڳجهون لامارا ڏيئي رهيون آهن ـــ اها آهي سنڌ؟ اها آهي دودي جي سنڌ؟ اها آهي تماچيءَ جي سنڌ؟ اها آهي دولهہ دريا خان جي سنڌ؟..... هو ڏسو! سنڌ جو لاش سڙي رهيو آهي، هو ڏسو نٿو جلي رهيو آهي!“

هو الائي ڇا ڇا چوندو رهيو. هن جي ذهن ۾ سنڌ وري ڪَرَ موڙيا هئا، پر ان سان گڏ بہ ڳاڙها چپ، بہ اگهاڙيون ٻانهون ۽ چوليون هٽندڙ اُرهہ بہ ڪَر موڙي جاڳي پيا هئا.

”مون کي بخش ڪجو يارو، آءٌ سنڌ لاءِ نہ، آءٌ پنهنجي جنگ وڙهڻ نڪتو آهيان. آءٌ ڪوڪلو آهيان. مون کي ڇڏي ڏيو. آءٌ پنهنجي اندر جو جهيڙو نبيرڻ پيو وڃان. اوهين مون کي پنهنجي حال تي ڇڏي ڏيو!“ سوڀل ڇڻ پاڻ کي اندران ئي اندر وديندو ٿي ويو، ۽ اکر سَندس وات مان ڄڻ ڦٽجي زخمي ٿي ٿي نڪتا.

”اسين بہ توسان آهيون، سوڀا!“

هن ڪوبہ جواب نہ ڏنو. گهڙيءَ لاءِ هن جوانن کي گهوريندو رهيو. اوچتو الائي ڪيئن هن کي پنهنجو پائٽيو سانول ياد اچي ويو، ۽ هن ڄڻ زوريءَ مرڪندي چيو: ”جيڪا اوهان جي مرضي: منهنجو ڪو نڪاٿو ڪونهي، منهنجو ڪو ماڳ ڪونهي، مون سان گڏجي جي اوهين بہ پٽڪڻ ٿا گهرو تہ يا بسم الله!“

پيڙهو علو سوڀل جي گهوڙيءَ سان گڏ هڪ ٻيو گهوڙو بہ ڪاهيندو آيو. سوڀل کيس ڏسي چيو: ”چاچا، هي ٻيو گهوڙو ڪنهن جي لاءِ آندو اٿئي؟“

”پنهنجي لاءِ! آءٌ ماني ٽِڪي ڪري ڇاڻان، فارسي ڳالهائي ڄاڻان ـــ من آءٌ بہ ڪنهن ڪم اچي وڃان!“

”۽ هيءَ سراءِ؟“ هڪ جوانڙي پڇيو.

”سنڌ سامت جو ساهہ ڪنيو تہ سرائون گهٽيون، گهٽوئي سنڌ جو ليمڪ ڪاڏو اٿم. من هي پوڙهو هڏ بہ ڪم اچي وڃي!“

سوڍي سوار ٽيڻ ڪان اڳ پيڇڻ تي گهريو تہ سنگهار ڪهڙي پاسي ويو. پر ان جي بدران هن سوال ڪيو: ”امير خان ڪهڙي طرف ويو؟“

”ڪينجهر ڏانهن!“ هڪڙي همراه جواب ڏنو.

سوڍو وڏي پنهنجي ڪميت ڏانئن آيو، ۽ سندس منهن ۽ ڪن تي هٿ ڦيرائڻ لڳو. گهوڙيءَ پنهنجي مالڪ کي ڪي ڏينهن ڪونہ ڏٺو هو، سا منهن مٿي ڪٽي سندس منهن سان منهن ملائڻ لڳي، سوڍي چيو: ”چري، آءٌ مئو تورو ئي آهيان!“ ڪميت خوشيءَ کان پنهنجي ڪل ڦڙڪائڻ لڳي، ڄڻ هن وري سوڀل جي سوار ٿيڻ جي آس تي ظاهر ڪئي. سوڍي لانگ ورائي تہ سيني همراهن پنهنجن گهوڙن کي ڪميت جي پٺيان ڇڏي ڏنو.

....

سانجهيءَ جو سج هنن کي سامائيءَ جي هُڙين ۾ لٿو. گهوڙن جي سهڪ جو هانبارو لڳل هو. مٽيءَ ۽ ڌڌڙ کان هنن جا منهن پورا ٿي ويا هئا. سج جا آخري ڪرڻا، هُڙيءَ جي وان تان ڪري، پکين کي پنهنجا آکيرا ياد ڏياري رهيا هئا. علوءَ گهوڙو اڳتي وڌائيندي چيو: ”سوڍل گهوڙا ٿڪجي پيا آهن: وڌيڪ هلياسون ته وهٽ مري پوندا. رات اتي ئي ڏاہو ڪجي ته ڪيئن؟“

سوڍل جا خيال هن جي ڪميت کان به تيز سنگهار، ليليءَ ۽ امير خان کان به اڳتي نڪري ويا هئا. علوءَ جو آواز ٻڌي، هن رڳو ايترو چيو: ”جيڪا سنگت جي صلاح!“

علو چڱي ته هُڙيءَ جي وڻ وڻ کان واقف هو: هن کي اها خبر هئي ته اچو پٽ ڪٿي آهي، پاڻي ڪٿي آهي يا شڪار ڪٿي آهي. هو همراهن کي وٺي اچي هڪ تلاءَ وٽ بيٺو. سڀ اتي ئي لهي پيا. گهوڙن کي ٽورو پنڌ ڪرائي، ڪين پاڻيءَ تي ڇڏي ڏناؤن. علو ٽن چئن ساٿين سان هُڙيءَ اندر هليو ويو، ۽ ٿوري وقت کان پوءِ ٻن همراهن جي ڪلهن تي هڪ وڏو ڦاڙهو هو. هڪڙي ٻئي ساٿيءَ جي ياڪر ۾ هڪ ننڍڙو هرڻ هو. همراه باهه ٻاري هرڻن کي پچائڻ ويهي رهيا. چئن همراهن کي هنن آسپاس جي نظرداري ڪرڻ لاءِ موڪليو ـــ باقي ساٿي ٽوليون ٺاهي اوياريون لهواريون ڪرڻ ويهي رهيا.

سوڍو هنن کان الڳ، هڪڙيءَ ڊپ تي ويهي ڪجهه سوچيندو رهيو. هن جي من ۾ جيڪو اندڪار متل هو، ان کي لڪائڻ جي ڪوشش ۾، پنهنجي ڪٽاري سان زمين تي آڏا ابتا ليڪا ڪڍڻ لڳو. ليڪا هن کي نظر تي آيا، پر هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ انهن ليڪن مان ليليءَ جو سمورو بدن جاڳي هن ڏانهن جهڪڻ لڳو هو. اهو خيال ئي هن کي پريشان ڪرڻ لاءِ ڪافي هو، ۽ هو وري اتي ئي ويهي رهيو. ڪٽارو ڪمربند ۾ هٽي. پير سان ليڪا ڊاهڻ لڳو. مچ جي سوجهري ۾ هن جا ساٿي هن جي حرڪتن کي ڏسي اچرج ڪائيندا رهيا. سوڍي بابت هنن جيڪي ٻڌو هو، هي سوڍو ان کان بلڪل مختلف هو. سڀ کان وڌڪ ڳڻتي علوءَ کي هئي. هن ڄڻ دل ئي دل ۾ چيو: ”اڄ راتيون ڪونه ستو آهي ـــ ڏٺي منهنجا تون خير ڪجانس!“

پڪل هرڻ جي هڪڙي ران ڪٽي جڏهن علو سوڍل وٽ آيو، تڏهن سوڍو وري پنهنجي دنيا ۾ موٽي آيو. ۽ هن شڪر گذاريءَ سان علوءَ ڏانهن ڏٺو. علو سندس منهن تي سرهائي ڏسي پاڻ به مرڪڻ لڳو. سوڍو اجا ڪائڻ ۾ ئي هو تہ هڪڙو همراهہ ڊڪندو هن تائين پهتو ۽ سهڪندي چيائين: "سوڍل، ڌاڙيلن جو خاڪو ڪن ترخان هڪ ڏولي ڪٽايو نٽي پيا وڃن!" سوڍل، گوشت جو ٽڪر علوءَ جي هٿ ۾ ڏيندي اٿي بيٺو. "ڪير آهي ڏوليءَ ۾؟ پڇيئي؟" "امير خان جي ڀانهي آهي — ليلي تا چونس!" همراه سهڪندي جواب ڏنو.

سوڍل کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻ هُڙي لاٽونءَ وانگر ڦرڻ لڳي هئي. هن جا ساٿي، مچ تي پچندڙ ڦاڙهو، سامهون توبرن مان داڻو چرندڙ گهوڙا به هڙيءَ سان گڏ ڦرڻ لڳا هئا. هو پنهنجو هٿ مٿي تي آڻي، پنهنجي هڪڙي ڳل کي مهٽڻ لڳو. ۽ پوءِ هو تيزيءَ سان هڪڙو پالو ڪنندي پنهنجي ڪميت تائين پهتو. هن جا ساٿي بہ اٿي بيهي رهيا، ۽ پنهنجن گهوڙن ڏانهن وڌيا. سوڍي هنن ڏانهن نهارڻ بنان چيو: "مون اوهان کي چيو هو تہ منهنجي پنهنجي جنگ آهي. پلاڻي ڪري اوهين اتي ئي ترسو!"

هن جي لفظن ۾ ڪو دڙڪو ڪونہ هو، پر هن جي آواز ۾ اهڙي ڪيفيت هئي. جو همراه اتي ئي ڄمي ويا. سوڍل ڪميت تي سنج بہ نہ وڌا؛ توبرو سندس ڪنن مان ڪڍي، هيٺ ڇڏيندي، آهستي چيائين: "هل مِٺي!"

ڪميت بہ ڄڻ پنهنجي مالڪ جي ڪيفيت کي سمجهي ويئي هئي. بنان لغام جي پنهنجي سوڍل جي ٿلهي اشاري تي، هن هڙيءَ کي چيرڻ شروع ڪيو. هن جي چال ۾ عجيب لوڏ اچي ويئي، ڄڻ هن کي اهو احساس هو تہ سوڍل بنان سنجن جي چڙهيو آهي، متان ڏڪيو ٿئي. پر ان لوڏ جي باوجود هن جي رفتار ۾ فرق نہ آيو. ڪميت اجا هُڙيءَ کان منهن ڪڍيو تہ پريان ئي ٻرندڙ مشعلون نظر آيس. اونده مان اچڻ ڪري، مشعلن جي تکي روشنيءَ ۾ ترخانن جا لڏندڙ خاڪا هو چڱيءَ طرح ڏسي تي سگهيو. پالو سڌو ڪندي، ترخانن جي وچ ۾ چنل تير وانگر اچي ٽُٽو. ڀهرئين ئي وار سان بہ ترخان دل ڏاريندڙ رڙيون ڪندا گهوڙن کان هيٺ اچي ڊٺا. گهوڙن بہ هن اوچتي مصيبت کان ٽهڻ شروع ڪيو، ۽ ترا ڪٽي پنهنجن ئي سوارن کي

لتاڙيندا هڪ پاسي نڪري ويا. سوڍل جو ڀالو ائين ڪڙڪي رهيو هو، ڄڻ ڀالي ۾ عقاب جو روح سمائجي ويو هو ۽ هو ڳولي ڳولي ترخانن جا سينا پرڻ ڪندو ٿي ويو. ڪميت جي هڻڪار ترخانن جي دلين ۾ ڏهڪاءُ وجهي ڇڏيو. هڪڙي ترخان جي ترار جي ڇهنب سوڍي جي ڳل کي ٻنهه اک هيٺان ڇهڪ ڏيئي ويئي. اتان وهندڙ رت هن جي مڇن مان ٽيندو، هن جي چپن تي ڳڙڻ لڳو. پنهنجي ئي رت جو سواد محسوس ڪري سوڍي مان ڄڻ ڏهه سوڍا ٿي پيا. هن ڪمربند مان ڪٽارو ڪڍي ٻنهي هٿن سان وار ڪرڻ شروع ڪيو. ڀالو هڪ ترخان جي نڙيءَ کي ڇيهون ڇيهون ڪندي، ڪاڏيءَ جي پار هليو ويو. سوڍي ڇڪ سان ڀالو ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي ته ترخان لڙڪي گهوڙي تان ڪري ڀالو پاڻ سان گهليندو ويو. هن ترخان جي ڪِرڻ سان باقي بچيل ترخانن گهوڙن کي اڙيون هڻي ڪٽي هڪ پاسي منهن ڪيو. ائين ٿي ڀانيو ڄڻ هنن کو جن ڀوت ڏٺو هو، ۽ لڳاتار گهوڙن کي اڙيون هڻندا ٿي ويا. گهڙي کن ۾ هو غائب ٿي ويا.

سوڍو ٽپ ڏيئي گهوڙي تان لهي پيو. سامهون ڏوليءَ جا ڪهار ڏولي اتي ئي ڇڏي پنهنجي جان بچائڻ لاءِ اوندهه ۾ ڪنهن پاسي نڪري ويا هئا. سوڍل پٽ تي ڪِريل مشعلن مان هڪڙي کڻندي تکل قدمن سان ڏوليءَ تائين آيو، ۽ پردو هٽائي ڇڏيائين.

ليلي هڪڙيءَ ٻانهن جي سهاري تي ليٽيل هئي: هڪڙي هٿ جي ترِيءَ تي سندس مٿو جهليل هو. هن جا ڇڙواڳ وار ڪلهن تان وري هن جي ڇاتيءَ تي پکڙي ويا هئا. مشعلن جي پڙڪندڙ روشنيءَ ۾ سوڍل هن ڏانهن نهاريو. سوڍل کي ڏسي ليليءَ جي منهن جي ڪيفيت ئي بدلجي ويئي. هن جي چپن تي هڪ عجيب مرڪ ڇانئجي ويئي. هن جي اکين ۾ هڪ نئين شوخي پرجي آئي. سوڍل هن جي اگهاڙين ٻانهن ڏانهن نهاريندي ائين محسوس ڪيو ڄڻ هن جي ڏورن جو ماس ڪنهن عجيب اڇل کان ٿڙڪڻ لڳو هو— ۽ پوءِ هن جي نظر هن جي اڌ اگهاڙي اُرهه جي محراب تي پيئي. هن جي نظر اتي ٽڪي نه سگهي، ۽ اتان لهندي هن جي ڌُن تي جهلجي پيئي؛ ڌُن جي هيٺان، پاسي تي، اڇي ڳن سان هڪ خوبصورت خنجر هيرن سان جڙيل مياڻ ۾ ڪُتل هو. سوڍل مشعل ڏوليءَ جي تختي آڏو بيهاري ڇڏي.

ليلي گهڙي ڪن هن کي ڏسندي رهي. مرڪ سندس چپن تان سجي منهن تي ڦهلجي ويئي، ۽ جڏهن ان مرڪ جي جوت هن جي اکين ۾ پهتي، تڏهن سڏي تي ويهي رهي. سندس ڇاتي زور سان هيٺ مٿي ٿيڻ لڳي، ۽ سوڍل کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ زمين هن جي پيرن هيٺان ڌٻڻ لڳي هئي. ليليءَ هن جي اکين ۾ نهاريندي چيو: "جان من، مون کي پڪ هئي ته تون مون کي ڳولئي لهندين!..... پر ايتري دير ڪيئي آهي! اڄ..... اوري آءُ ۽ آءُ توکان سنڌ وساري ڇڏيان!"

سوڍل هٿ وڌائي، سندس نرڙ جي وچ تي ڏسٽي آڱر رکي ڇڏي. نرڙ تان سندس وار هٽائيندي، آڱر سان ڄڻ رستو نهاريندي، هن جو هٿ لهندو ويو. هن جي آڱر هن جي نڪ تان لهي. هن جي چپن تائين پهتي ته ليليءَ چپن کي سوڙهو ڪندي هن جي آڱر کي چمي ڏني، پر آڱر هيٺ لهندي ويئي. هن جي ڪاڏيءَ جي خال تان گسڪندي، هن جي خوبصورت ڳچيءَ تان مڙي، هن جي اُرهه جي محراب ۾ اٽڪي پيئي. پر جلد ئي اتان ٽڙي هن جي چولي مٿان هلندي، هن جي دُن تان ڦرندي، جنجر جي ڳن تي اچي بيهي رهي، ۽ هن ليليءَ جي اکين ۾ نهاريندي خنجر مياڻ مان ڪڍي ورتو.

ليلي اميد ڀرين اکين سان هن کي ڏسندي رهي. هن جي ٻانهن ۾ اچل ايندي ويئي، ۽ هن وحشي گهوڙي کي پنهنجي سيني ۾ جاءِ ڏيڻ لاءِ، هوءَ ٻانهن کولي گوڏن ڀر اٿڻ لڳي. سوڍي اوچتو پنهنجي هٿ کي هلڪو اشارو ڏنو ۽ خنجر جو ڦر ڳن تائين هن جي اُرهه جي محراب ۾ داخل ٿي ويو. ليليءَ هڪ ڳيت ڏيئي هڏڪي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي. هن پنهنجي منهن تي مرڪ قائم رکڻ لاءِ ڄڻ ئي ننهن جو زور لائي، ٻيئي هٿ ڪٽي هن جي ڀهراڻ ۾ وڌا، ۽ پنهنجو منهن جي هن جي ڇاتيءَ جي وارن ۾ لڪائڻ جي ڪوشش ڪندي، هوءَ ڏرڪندي هن جي قدمن ۾ ڪري پيئي.

سوڍل کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ گهمندڙ، چڪر ڪائيندڙ دنيا بيهي رهي هئي. هن جي ذهن ۾ مٿل سمورا طوفان ۽ واچوڙا بيهي رهيا هئا. هن جي اندر جو مچ اُجهامڻ لڳو هو: فقط هن جي دل جي جاءِ تي هڪ وڏو گهرو خال بنجندو ٿي ويو، ۽ الائي ڇو هن جي اکين ۾ لڙڪ ڀرجڻ لڳا

هئا. هن پنهنجي پويان ڪنهن جي زور سان ساهه کڻڻ جو آواز ٻڌي پويان نهاريو. ڪميت سندس پنيان ڪند جهڪايو بيٺي هئي. هنجا اينڌڙ لڙڪ واپس موٽي ويا، ۽ هن پيار مان ڪميت جي ٻشڪن تي هٿ ڦيريندي پڻ پڻ ڪئي: ”آءُ مٺي ته هلون. منهنجي جنگ پوري ٿي: هاڻ اچ ته سنڌ جي جنگ ڇيڙيون!“

....

مانيٽي، مهر پرٿي، سنڌوءَ ۾ جڏهن اُٿل ايندي آهي، تڏهن ائين پائنبو آهي ته هن ۾ نوح جي ٻيڙي به ڪانه بچندي. واهڻ وسيون، ڪيٽ ڪرا، نديون نارا، هيٺاهيون مٿاهيون پاڻيءَ جي آڇ ۾ ڏڪبيون، سنڌوءَ جي هنج ۾ گم ٿي وينديون، ۽ پريان ائين پائنبو آهي ڄڻ آپ ۽ ڌرتي پاڻ ۾ ملي، هڪ ساگر جي صورت ۾ وهڻ لڳا آهن. آپ پاڻ بچائڻ لاءِ پوئتي هٽندو رهندو آهي، ۽ ڌرتي پنهنجي پاڻ ۾ سمائجندي، پاڻ بچائيندي، نيون حدون، نوان ڪنارا، نوان ساحل ڳوليندي رهندي آهي ـــ ۽ هر طرف پاڻيءَ جون ڳالهيون ڳٽبيون آهن، هاهوڪار مچندي آهي. ماڻهو ته ماڻهو، پکي پکڻ ۽ جيت جناور ٻاڏائيندڙ اکين سان ڪو نئون اجهو، ڪا نئين پناهه ڳولڻ لڳندا آهن.

چون ٿا ته اهڙين منڊن ۾، جڏهن سنڌي سيلاني، غوراب پري، مڪڙا سنيالي، سڙه سنوان ڪندا هئا، تڏهن سندن اکين وجهڻ، جَر ڏيا ٻارڻ ڪان پوءِ به سيلاني نه ورندا هئا. تڏهن اهي پاڻ ـ وهيٽيون چريون سُر سامونديءَ جي آلاپ ورلاپ ڪنديون گهر موٽي اينديون هيون، ۽ ساگر جي سيني ۾، هٺن جي موٽڻ تي، اهڙي اُٿل ايندي هئي، پاڻيءَ جي آڇ ئي آڇ آڪاس ۾ اهڙا رنگ پرڻ لڳندي هئي، جو ماڻهو چوندا هئا ته جيڪڏهن ساگر جي هيءَ آڇ به جي اچل ڪائي وجهي ته......؟!

پر، هيل ونين جي ورلاين بدران هڪ نئون راڳ، نئون سنگيت ساگر جي ويرن مان ٿيندو، سنڌوءَ جي لهرن ۾ پڙاڏا پيدا ڪندو، ماڻهن جي سينن ۾ پرڻ لڳو هو. ماڻهوءَ ماڻهوءَ جي وات ۾ اهائي وائي هئي: تو ٻڌو، مون ٻڌو، هِن ٻڌو، هُن ٻڌو ـــ آخر ۾ ترخانن ٻڌو ته سوديو ڪاهيندو ٿو اچي. جتان جتان اهو آلاپ اٿيو ٿي، اتان ترخان اڱوات تيز ٻڌي نٽي پهچڻ لڳا.

سوڊو هڪ سمنڊ هو، جنهن ۾ سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ مان، وڳر واهڻ مان، شهرن وسين مان، ساگر ڦٽي، تير ڌارائن جي روپ ۾ سمائجندا ٿي ويا. ڦڙي ڦڙي تلاءُ، تلاءُ تلاءُ ندي، ندي ندي ساگر ۽ ساگر ساگر سمنڊ بنجي چوليون هڻڻ، اُپ ۾ راهون پيدا ڪرڻ لڳو. ماڻهن ۾ عجيب غريب ڳالهيون، آکاڻيون ۽ قصا ڪهاڻيون پکڙجي ويون: پوڙهيون پڪيون ۽ وڏڙا جڏهن مچ جي چوڌاري ويهي اوپاريون لهواريون ڪندا هئا، تڏهن روز نت نئين ڪهاڻي جنم وٺندي هئي. هڪ ڪهاڻي خاص طرح هر هنڌ ڪنهن پرم ۽ وسوسي وانگر، ديوَ مالا بنجي ٻُرڻ لڳي هئي تہ سوڊل اصل ۾ دولهہ دريا خان آهي، جنهن الله سائين کان، جنت ۾ گهمندي، هي وچن ورتو تہ منهنجي جيجل سنڌڙيءَ کي ويري ورائي ويا آهن، مون کي ٿوري مهلت ڏيئي، وري ڌرتيءَ تي جئيدان ڏيو. الله سائين چيس تہ اسين توکي جئيدان ڏيئي، سنڌ ان شرط تي موڪليندا سون تہ جنت تان هٿ کڻندين ۽ دوزخ قبوليندين. دولهہ دريا خان اهو شرط بہ منظور ڪيو، ۽ الله سائينءَ جا شڪرانا مڃيندي چيائين تہ سنڌڙيءَ تي سر ڏيڻ جو هڪڙو بيو موقعو ملي تہ مون کي هڪرو ڇا، هزار جهنم بہ قبول آهن!

سوڊو ۽ سندس ساٿي جتان تي لنگهيا، اتي جڻ تہ منڊل لڳي ٿي ويا. ڳوٺاڻا هنن جي آجيان لاءِ اکيون وڇايو وينا هوندا هئا. ڦندرون ڪُسنديون هيون، دنبا ۽ ٻڪر ٻچندا هئا، دهل دمامر وڄندا هئا، ڏونڪن تي نچون ٿينديون هيون، ماڻهو ڇيريون ٻڌي مورا ڳائيندا، جهمر وجهندا، هنن جي مرحبا ڪندا هئا، ۽ سڄو وايومنڊل "جيئي سنڌ" جي پڙاڏن سان گونجڻ لڳندو هو. اهي پڙاڏا ٻڌي آسپاس جي ڳوٺن مان ترخان پنهنجا گهوڙا پلاڻڻ لڳندا هئا.

پر سوڊو ۽ سندس ساٿي تہ ڪي عجيب انسان هئا: سڄا بت پيوت، چاپٽنون ڏاڙهيون لٽ ۾ اڇيون، ڪپڙن تي رت جا ڇنڊا جڻ هولي کيڏي آيا هئا، اکين ۾ مچ جڻ هر گهڙيءَ ڪنهن ڳولا، ڪنهن تلاش ۾ هئا. ماڻهن سان اهڙي قرب سان ملندا هئا جڻ ورهين جا وڇڙيل هئا. سوڊي کي ڏسڻ لاءِ ماڻهو ائين ڳاهٽ ٿيندا هئا، جڻ تہ هنن نہ ڏٺو تہ سندن قيامر ئي ڪانہ ٿيندي. سنڌي سڀاجهڙا اپوجهن جيان، هن جي ڪا نشاني هٿ ڪرڻ لاءِ

پاڻ ۾ وڙهڻ تي لڳا. جي هن جا ساٿي نه سنيالين ته ماڻهو هن جي ڪپڙن کي ڦاڙي، ليڙون ڪٽي وجهڻ لاءِ پاڻ ۾ وڙهڻ جهڙڻ تي لڳا. جتان جتان تي لنگهيو، انهن هنڌن تان پيو ڪجهه نتي ملين ته ماڻهن مٽيءَ جون ننڍڙيون هڙون پڌڻ تي شروع ڪيون، ۽ سوڊو هنن سڀاجهڙن جون اهي اپوجهائيون ڏسي الائي ڇو، ڪنڌ جهڪائي پنهنجي سنڌ جي ان ڌرتيءَ کي گهورڻ لڳندو هو، جا ماڻهن کي ايتري پياري هئي.

جنهن جنهن ڳوٺ ۾ سوڊل پنهنجي سينا سان داخل ٿي تيو، اتي وڏڙا گهرائي، سندن پئنچائت چوندائي، ڳوٺ جي ڪرڙوڊ ماڻهن ۽ جوانن کي حفاظت لاءِ هٿيار پنوهار ڏيئي، اڳتي وڌندو هو. هر ڳوٺ مان ڪيترائي جوان مڙس هن سان شامل ٿيندا هئا. سوڊي جي سينا چوماسي جي درياءَ وانگر ويران وير وڌندي ويئي. سوڊل کي جڻ ته اکين ۾ ننڊ ئي ڪانه هئي: جتي به رات پوندي هين، اتي چونڪي ڏيندڙ جوان اڪثر هن کي پنهنجي منهن ستل همراهن جي قطارن مان لنگهندو، سندن منهن ۾ گهوريندو، ڇئن پاسن پاڻ پهرو ڏيندي ڏسندا هئا. هن جي ساٿين هن کي آرام ۽ سک ڏيڻ لاءِ هزار جتن ڪيا، پر سوڊل جڻ سک سمهڻ سکيو ئي نه هو.

سوڊل جي زندگي شفق جي ڳاڙهي ڪڪر واري زندگي بنجي ويئي، جنهن ۾ روشنيءَ ۽ اجالي کان سواءِ رت جون ڌارائون شامل هيون. هن جي اکين ۾ نيون ڏياتيون برڻ لڳنديون هيون، هن جي جوت هن جي چوڌاري جڻ نور جو هڪ ڪڪر پيدا ڪري وڌو هو. انهن ڏياتين جي جَر ۾ نهارڻ سان ئي ڏسندڙ کي پنواتي پٽجي ويندي هئي. هو هميشه کان وڌيڪ اڳي کان اڳرو، چپ ۽ سانتيڪو ٿي پيو هو. پر ان سانت ۾ هڪ نئين لهر هئي ـــ جئن ڪنهن سمنڊ ۾ اُٿندڙ آندي ۽ طوفان کان اڳ ماٺ ۽ سانت جي لهر اُيري ايندي آهي. هن سان ڳالهائڻ جي ڪنهن کي همت نه ٿيندي هئي؛ فقط چاچو علو ڪنهن طرح هن کي ڳالهائڻ تي مجبور ڪري سگهندو هو. پر هيءَ اُتل به اهڙي هئي، جو سوڊو ته ڇا، ٻيا جوان به ڳالهائيندا گهٽ هئا، هر وقت ايندڙ لڙائين جي انتظار ۾ سندن دليون ڌڙڪنديون رهنديون هيون.

سنڌ جي ڳوٺن جي جوانن جو من به ايترو وڌي ويو، جو هو پنهنجي منهن سنهن ترخانن کي دڙڪا ۽ دمڪيون ڏيڻ لڳا ته هو به سوڊل جا ماڻهو

هئا، ۽ جيڪڏهن هو پنهنجي ظلمن ۽ ڏاداين کان باز نہ آيا تہ هو سوڍل وٽ دانهين ٿي ويندا. ڪيترن ئي راڄن اڳواٽ مهمانين جهلڻ لاءِ ماڻهو ٿي موڪليا. پر سوڍي جو هڪڙو ئي جواب هوندو هو تہ ”ادا، جي منهنجي مهماني جهلڻي اٿوَ، تہ ڪو جٿو جوانن جو ناهي اچي اسان سان شامل ٿيو!“ ائين سوڍل جا ساٿي مينهوڳيءَ جي درياءَ وانگر وڌندا ڦهلجندا ٿي ويا. توري وقت ۾ ڪهاڙين، لوڙهين ۽ بانٺن جي بدران هنن وٽ ترخانن کان ڦريل تراريون، ڀالا ۽ برڇيون اچي ويون. هنن جي تنظيم ۾ خاص ڳالهہ اها هئي، جو منجهن ڪوبہ فرق نہ هو. هڪ ئي طرح جو کاڌو سڀ کائيندا هئا. هڪ ئي طرح سان جيجل ڌرتيءَ کي وڇاڻو بنائي سمهندا هئا. چونڪيٰ ۽ پهرو ڏيڻ جو وارو بہ سيني تي ايندو هو. انهن ۾ سوڍل بہ شامل هوندو هو. فقط هڪڙو فرق هو ـــ سو اهو تہ جنگ جهيڙي وقت سوڍل جي هر ڳالهہ چڻ لوهہ تي ليڪو هئي. ڪنهن کي هن جي ڳالهہ اورانگهڻ جي همت نہ ٿيندي هئي. ترخانن جي ننڍين ننڍين چانوڻين تي راتاها ڏيڻ هنن جو معمول ٿي ويو. هنن جي طاقت اڃا ايتري نہ هئي، جو سڌو سنئون ترخانن جي لشڪرن ساں وڙهن. ان ڪري سوڍل اڪثر پنهنجن همراهن جي چونڊ جٿي سان ننڍين ننڍين چانوڻين تي اهڙيءَ طرح راتاها ڏيندو هو، جو ترخانن کي اها خبر نہ پئجي سگهندي هئي تہ حملو ڪنهن، ڪهڙي وقت ۽ ڪٿان ڪيو.

هڪڙي اماس رات جو هو پنهنجن ويهارو کن ساٿين سان پنهنجي باقي لشڪر کان گهٽو اڳتي نڪري آيو. واپس ورڻ تي هئا تہ پريان ڪين مشعلن جي روشني ليٽاڪا پائيندي نظر آئي. سوڍل جون اکيون اوندهہ کي چيريندڙيون روشنيءَ جي ان نقطي ڏانهن ڏسنديون رهيون. ائين ٿي پانيو چڻ ان نقطي جا ترورا هن کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندا ٿي ويا، ۽ اهي ترورا هنن جا هلڻ تي جڻ پوءِ ٽن ڏانهن ويجها پوندا ٿي ويا. جڏهن هو بنهہ ويجها پهتا، تڏهن سوڍل، پنهنجن ماڻهن کي گهوڙن تان لهڻ جو اِشارو ڏنو. گهوڙن کي اتي ئي وڻن ۾ ٻڌي، هو پيرين پيادا روشنيءَ ڏانهن وڌيا. بنهہ ويجهو پهچڻ تي هنن ڏٺو تہ اٽڪل پنجاهي کن تنبو کُتل هئا. ٻن ٽنبن اڳيان مشعلون ٻري رهيون هيون. ڪجهہ پهريدار واري واري سان تنبن جي چوڌاري گول چڪر هڻي پهرو ڏيئي رهيا هئا.

سوڍل، پنهنجن ماڻهن کي هڪ هيٺانهين هنڌ تي بيهڻ جو اشارو ڪري، پاڻ تنبن جي اوٽ مان ٿيندو، مشعلن وارن تنبن جي ويجهو پهتو. هڪڙي تنبوءَ جي ٻاهران چار پهريدار بيخبرا پاڻ ۾ ٽپ شپ هڻي رهيا هئا. اتي روشني ايتري تيز هئي، جو اونده مان نڪرڻ جوکم جو ڪم هو. پر سوڍل اونده جي اوٽ مان نڪري، پنهنجي ڪٽار هٿ ۾ جهلي؛ آهستي آهستي تنبوءَ جي پٺيان نڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيو. عين ان گهڙيءَ هڪڙو پهريدار پنهنجي چونڪيءَ جو چڪر ڪاٽي، هن جي سامهون لنگهڻ وارو هو. هن جي وچ ۾ فقط چند قدمن جو فاصلو هو. سوڍل هڪدم تنبوءَ جي اوٽ ۾ ساهه روڪي بيهي رهيو. هن کي پڪ هئي ته اتان لنگهندي پهريدار جي نظر هن تي ضرور پوندي. پر هو اُن لاءِ اڳيئي تيار هو. جڏهن پهريدار ٻنهه هن سان منهان منهن ٿيڻ وارو هو ته هن چيتي وارو ڇال ڏيئي، هڪڙو هٿ هن جي وات تي ڏيئي ڇڏيو ۽ سندس ٻيو هٿ هن جي چيلهه کي هڪ چيڙي ڪان ٻئي چيڙي تائين چيري ويو. ترخان جي دانهن هن جي هٿ ۾ ئي ڇچرجي مري ويئي. جڏهن سوڍل کي پڪ ٿي ته ترخان جي رڳن مان به آواز مري ويو. تڏهن ڪيس گهلي هڪ تنبوءَ جي پويان اهڙيءَ طرح ڏگهاري سمهاري ڇڏيو، جو پريان رڳو سندس پير نظر اچن. هو پاڻ به اتي ئي اونده ۾ بيهي، ٻئي پهريدار جي اچڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو. ڪجهه گهڙين کان پوءِ ٻيو پهريدار جڻ ڪجهه ڳوليندو، تنبوءَ جي اونداهن پاڇن ۾ نهاريندو، هن ڏانهن وڌڻ لڳو. سوڍل سمجهي ويو ته هو پنهنجي ساٿيءَ کي ڳولي رهيو هو. هن کي پنهنجي چڪر ۾ ان پهريدار جي نه موٽڻ تي حيرت هئي. جڏهن اتي پهچي، هن کي سندس پير نظر آيا، ۽ پاڇولي ۾ ائين ٿي نظر آيو جڻ اونده جو فائدو وٺي، موقعو ڏسو هو جاڳي واڳي سمهي رهيو هو. تڏهن پهريدار جي منهن تي مرڪ سان گڏ ڪا شرارت سجهي آئي، ۽ هن فارسيءَ ۾ گار ڏيندي چيو: "ننڊون ڪر، حرامخور..... بيهه ته....." جڻن ئي هن کي ٽنگن مان جهلي ٻاهر ڇڪڻ تي هو ته هڪ لوهي ڇنبو سندس ڳچيءَ ۾ ڦٻي ويو. هن جي اکين ۾ مشعلن جي روشني ۽ اونده واري واري سان نچڻ ٽپڻ ۽ غائب ٿيڻ لڳي. هن رڙ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پر هن کي ائين محسوس ٿيو جڻ ڪنهن سندس جيڀ کي پاڙون پٽي ڇڏيو هو. هن ڳچيءَ جي سور

ڪان روئڻ ٻڌائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن ائين پانيو ڇڻ تہ هن جون اکيون پنهنجي جاءِ تان ٻاهر نڪري رهيون هيون. هن ڪوشش ڪئي تہ ڪنهن طرح سان پنهنجي جان ڇڏائي، پر هن کي پنهنجون ٽنگون ڌرتيءَ ڪان مٿي لڙڪنديون محسوس ٿيون. گهڙيءَ ڪان پوءِ ڦهريون پيرو هن کي اهو احساس جاڳيو تہ موت بنهہ هن جي دل تائين اچي پهتو هو، ۽ هو هڪ سڪل ٻنڊ جيان پنهنجي ساٿيءَ مٿان ڪري پيو.

سوڍل هنن کي اتي ئي ڇڏي، وري پنهنجي جاءِ تي موٽي آيو. هن کي پڪ نہ هئي تہ اجا ڪو ٻيو پهريدار چڪر تي ايندو يا نہ. ڪجهہ وقت انتظار ڪري هو هڪڙي تنبوءَ جي پٺيان پهچي، پنهنجي ڪٽاري سان ان جي ٿلهي ڪپڙي کي چهڪ ڏيڻ شروع ڪيا. اندر گهڙڻ جيترو لوگهو ڪري، هو تنبوءَ ۾ ٽپي پيو. ٻاهر ٻرندڙ مشعلن مان ڇٽي ايندڙ روشنيءَ ۾ هن جيڪي ڪجهہ ڏٺو، تنهن هن جي دل ۾ چڪ وجهي ڇڏيو: رسن سان ڇوڪنيو ٻڌل سنگهار هن ڏانهن نہ ڏسندڙ اکين سان نهاري رهيو هو. اکين جي جاءِ تي ٻہ وڏا ڇگهہ هئا، جن مان رت گاڏڙ پيلو پاڻي وهي، سندس ڏاڙهيءَ ۾ سڪي ويو هو. سندس سمورو جسم ڦٽن ۽ چيرن سان ڇچريو پيو هو. ايترو زخمي ۽ نابين هجڻ جي هوندي، ترخانن هن کي اهڙو سوگهو ٻڌي ڇڏيو هو، جو ائين ٿي پانيو تہ ترخانن کي اجا بہ هن ڪان ڊپ ٿي ٿيو. گهڙيءَ لاءِ سوڍل جو من سُن ٿي ويو. هن جي پنهنجي اکين ۾ مرچ پوڻ لڳا. هن جي سڄي بدن ۾ سيون چيڻ لڳيون. محض ان احساس ڪان بچڻ لاءِ، هو ڪٽارو هٿ ۾ جهلي، دروازي ڏانهن وڌيو. ٻاهر نڪرڻ سان ڄڻ هن کي ڇن پئجي ويو. ڳالهيون ڪندڙ پهريدارن کي ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ آئي تہ هو ڪير هو ۽ ان تنبوءَ مان ڪيئن نڪتو. ڦهرئين ترخان کي ٻاهہ جو هڪ تيز آلو پنهنجي ٻنهي ڪلهن جي پوري وچ ۾ ڪپندو محسوس ٿيو، ۽ هن ايڏي رنڀ ڪئي، جو سندس ساٿين جون دليون ڪنبي ويون. هن جي ڪِرڻ وقت، سوڍل ست ڏيئي هن جو ڀالو کسي ورتو، ۽ سامهون بيٺل ترخان جي پيٽ ۾ ٽنبي ڏنو. اُن ڀالي کي اتي ئي ڇڏي، هن پاسي ۾ بيٺل ٽئين ترخان کي ڪمربند ۾ هٿ وجهي ڪٽي مٿي ڪنيو، ۽ ڪيس اهڙي اُڇل ڏنائين، جو هو جنڊ جي ڳِري پُڙ وانگر مٿي پـر جٽن ڪريو، تئن وري چريو بہ ڪونہ. اهو سڀ ڪجهہ

ايترو جلد ٿيو، جو چوٿين پهريدار کي يقين نہ پئي آيو تہ اها سڀ ڪجهہ حقيقت هئي يا هو خواب ڏسي رهيو هو. جيسين هو ڪجهہ ڪرڻ لاءِ تيار ٿئي، تيسين سوڍل جو هٿ زوزات ڪندو هن جي منهن تي وري ويو. ترخان تي جڻ وِڄ ڪري پيئي. هو ابتو تي ٿاپڙجي پويان ڪري پيو، ۽ چوءِ سندس ئي پالو سوڍل هن جي پيٽ ۾ تنبي ڏنو. پالي کي وٽ ڏيئي چڪي ٻاهر ڪڍيائين تہ پر واري تنبوءَ وارا پهريدار پالا سِڌا ڪري هن تي اُلر ڪري آيا. هن اتان ئي پالي کي اُڇل ڏني. هڪڙو پهريدار پاڻ بچائڻ لاءِ جئن هيٺ جهڪيو، تئن پالو سندس پيٽ بدران سندس ڳچيءَ جي رڳن کي چيري ويو، ۽ هو اتي ئي ڍير ٿي ويو. ٻئي پهريدار جئن سوڍي تي حملو ڪيو، تئن سوڍل جا ٻئي هٿ سندس پالي ۾ کپي ويا. پالي کي پاڻ ڏانهن ڇڪيندي، هن پنهنجو گوڏو ايترو زور سان ترخان جي پيٽ ۾ هنيو جو ترخان پاڻ کي هوا ۾ ڪڇندو محسوس ڪيو ــ جيسين هو وري سڌو ٿئي، تيسين جڻ ڪو جبل هن جي مٿان ڪري پيو، ۽ سوڍل جي آخري ڌڪ تي هن جو مٿڪو نڪاءُ ڏيئي پچي پيو.

سوڍل پنهنجي آسپاس جو جائزو وٺندي محسوس ڪيو تہ ترخانن جي رڙين تي تنبن ۾ چُرپر ٿيڻ لڳي هئي. ماڻهن جي اُٿڻ، هڪٻئي کي هڪلن ڏيڻ ۽ هٿيارن ڪڍڻ جا آواز ٿهلجڻ لڳا. سوڍل وري تنبوءَ ۾ گهڙي ويو، ۽ سنگهار کي ڪنهن پريءَ وانگر ڪلهي تي کڻي، هو تڪڙو ٻاهر نڪري آيو. تنبن جي پٺيان اڇي، اوندهہ مان هلندو، اچي پنهنجن ساٿين وٽ پهتو. هن پنهنجن ڪن ساٿين کي هري هري ڪو حڪم ڏنو. چار ڇٽا اڳتي وڌي تنبن ڏانهن وڃڻ لڳا؛ ۽ پاڻ باقي همراهن سان موٽي اچي گهوڙن تائين رسيا.

سوڍل سنگهار جا رسا کپيندي، ڪيس پنهنجي ڪميت تي ويهاريو ۽ همراهن کي سوار ٿيڻ جو اشارو ڪري، پاڻ اڳيان وڌي ويو. گهڙيءَ ڪان پوءِ سمورن تنبن مان باهہ جا شعلا نڪرڻ لڳا، ۽ همراهن جي ڏسندي ڏسندي سمورن تنبن کي باهہ وڪوڙي ويئي. باهہ جي روشنيءَ ۾ هڻ وري سوڍل کي پنهنجن ساٿين سان موٽندي ڏٺو. سندس ساٿي گهوڙن تي چڙهيا تہ سوڍل بہ ڪميت تي، سنگهار جي پويان چڙهي وينو. گهوڙيءَ کي مالڪ

جي اشــاري ملڻ تي جڻ نئين جان اچي ويئي، ۽ هو اهڙيءَ طرح هلڻ لڳي جڻ زمين بدران پاڻيءَ تي ترندي تي ويئي.

پنهنجي منزل تي پهچي، هن آهستي ڪري سنگهار کي لاٿو. همراه چوڌاري گهيرو ڪاهي، هن زخمي نابين کي ڏسڻ بيهي رهيا. سوڍل چاچي علوءَ کي اشارو ڏنو، ۽ ٿوريءَ دير کان پوءِ علو ڪوسي پاڻيءَ سان سنگهار جا ڦٽ ڌوئڻ ويهي رهيو. اوچتو سنگهار بنهه هوريان چيو: ”ڪو ڳالهائي چو نٿو! ابا، ڪو سنڌي به جاڻي تو اوهان مان......!“

هن اهي لفظ ايتري درد مان چيا جو سيني جي دل کي جهوٻو اچي ويو. سنگهار وري چيو: ”ڪير مڙس آهيو؟“

سوڍل نرميءَ سان چيو: ”ادا، آءٌ آهيان سوڍل!“

گهڙيءَ لاءِ هڪ ڳوري ڳوري ماٺ ڇانئجي ويئي. پوءِ سنگهار جي منهن تي مرڪ مڙي آئي. ”آءٌ به چوان ته امير خان جي لشڪر ۾ گهڙي پوڻ وارو ته رڳو سوڍو ئي ٿي سگهي ٿو. پر سوڍا، هاڻ آءٌ تنهنجي ڪهڙي ڪم جو......!“

سوڍو منهن هيٺ ڪري، پنهنجن ئي خيالن ۾ محو هو. سچ ته اڪيلي سان سنگهار سڀ مڙسن جو مٿ هو، ۽ هاڻ..... هن جو معذور نابين پاءٌ! هن کي پنهنجي ياجائيءَ ياڳل جو سهاڳ ياد اچي ويو، ۽ هو ڪجهه سوچيندو اتان اُٿي ويو.

....

سوڍو ڪوبه ڪم سنگت جي صلاح کان سواءِ ڪونه ڪندو هو. جيڪڏهن ڪيس صلاح نه وڻندي هئي، ته چپ چاپ ويٺو هوندو هو. هن جي منهن تي ڪجهه اهڙو رنگ اچي ويندو هو، جو همراه پنهنجي راءِ تي ٻيهر سوچڻ لڳندا هئا، ۽ ٿيندو اُهوئي هو جيڪو سوڍو چاهيندو هو. هن جي سنگت ۾ پنچائت انهن همراهن جي هئي، جيڪي پنهنجا جٿا ناهي، ارغونن ۽ ترخانن سان پنهنجي سِر چوٽون کائي، اچي سوڍي سان شامل ٿيا هئا. اهي همراه به پنهنجن ساٿين سان صلاحون ڪري، پوءِ اچي سوڍي سان حالي احوالي ٿيندا هئا. نتيجو اهو ٿيندو هو جو جيڪو به ڪم هو ڪندا هئا، ان ۾ سمورن ماڻهن جي هڪ ئي راءِ هوندي هئي. جڏهن سوڍي جي سينا ۾

ڏهاڪو هزار ماڻهو گڏ ٿيا. تڏهن ننڍين جوانن ۾ ڪجهه بي آرامي پيدا ٿيڻ لڳي. هنن پنهنجا اڳواڻ موڪلي سنگت ڪوٺائي ته هاڻ گهٽو ئي لشڪر گڏ ٿيو آهي، چو نه نٽي تي چڙهي، مرزا باقيءَ تي سڌي سنئين هلان ڪجي، ۽ يڪو فيصلو ڪجي: يا ته سنڌ آجي ٿئي يا سڀ سِر ڏيئي سرها ٿين. سوڊي جي منهن تي جيڪو رنگ آيو، تنهن مان ڪنهن کي به اها سڌ پئجي نه سگهي ته هو به ان راءِ جو هو يا نه. جيسين ڪو فيصلو ٿئي، تيسين هڪڙي ڪنڊ مان آواز آيو، جنهن ۾ سوڊي وارو تاءُ ته ڪونه هو پر جنهن ۾ پروسي جا اُهڙائي اُهڃاڻ هئا. اهو آواز سنگهار جو هو، جنهن چيو ته "ياڻو، نٽي واري چانوٽيءَ ۾ ستر هزار ترخان لشڪري آهن. درياءَ جي اورين پر چاليهارو هزار ترخان چانوٽي هنيو ويٺا آهن. تنهنَ کان سواءِ نٽي کان ڇهه ڪوهه پري مرزا باقيءَ جي جان نثارن جو دستو آهي، جيڪي سمورا گهوڙيسوار ۽ زره پوش آهن. نٽي شهر اندر ئي امير خان جي هٿ هيٺ پندرهن هزار ارغون ۽ ترخان فوجي شهر کي هيسائڻ لاءِ خيما کوڙيو ويٺا آهن. سو اُهرو ٿيڻ مان ته ڪو فائدو ڪونه ورندو. پاڻ سنڌي گهٽو ئي سرويچ سهي، پر ويريءَ جي وِتَ جي سار نه ڪرڻ دانائي نه آهي. تنهن کان سواءِ مرزا جاني بيگ سيوهڻ ۾ ويٺو آهي. بکر جو ڪوٽ به ترخانن سان ڏٽيو پيو آهي. قنڌار وارو رستو کليو پيو آهي. ائين نه ٿئي جو اڳين هلچلن وانگر هيءَ اُٿل به اڻ ڏٺي ويريءَ هٿان پوري ٿي وڃي!"

ماٺ لڳي ويئي. سيني کي اها ڳالهه دل سان لڳي آئي. هنن مان ڪيترن ته اُهي چانوٽيون ڏٺيون به ڪونه هيون. لشڪر جا اهي انگ ٻڌي، ڪيترن جي منهن تي نااُميديءَ جو رنگ اوتجي ويو. سنگهار، سوڊي ۽ ٻين سوين همراهن، جن انهن چانوٽين تي راتاها ڏنا هئا، تن کي خبر هئي ته مقابلو ڪنهن سان هو.

"پلا پوءِ؟" هڪڙي جوان، جنهن کي ڪن ۾ ڏگهيون واليون پيل هيون، ۽ سندس منهن ۾ عجيب مٺيا هئي، اتاولو ٿيندي چيو.

"اَدل، جي مون کان ٿا پڇو ته آءٌ ته ان مت جو آهيان ته اول پنهنجي به ڪا هڪ ـ هڪاٽي چانوٽي ڪجي. ڪو سيرو ڪوٽ هٿ ڪري، اتي ويهي تياريون ڪجن. ماڻهو هٿيار پنهوار، گهوڙا، وهٽ ۽ ٻيو سامان سڙو گڏ

ڪجي. اتانهون سيوهڻ تي چڙهجي ته جيئن اتر وارن پائرن جي سات سان قنڌار، ملتان ۽ ٻين گهٽن مان ترخانن کي پهچندڙ واهر کي روڪي سگهجي. پوءِ وارو ڪجي بکر جي ڪوٽ تي. سيوهڻ ۽ بکر ڪِريا ته ٺٽي ۾ به ٺاڪوڙو پئجي ويندو. پوءِ مڙسن واري ملهه ڪجي ٺٽي ۾! ادل، سنڌ کي ويرين ۽ ڌارين کان آجو ڪرڻ هڪ ـ ٻن ڏينهن جي ڳالهه نه آهي. هن لاءِ ته سموري حياتي، حياتيءَ جا سمورا ڏينهن، سمورن ڏينهن جو پهرُ پهرُ ۽ پهرَ پهرَ جي هڪ هڪ گهڙي گهورڻي پوندي!"

واهه واهه ٿي ويئي: ڪوُڪريا پئجي ويا. اُتي جو اتي صلاح بيٺي ته ترَ لاءِ ڪي ماڻهو ڇڏي، باقي لشڪر موهن ڪوٽ تي چڙهي. موهن ڪوٽ کي چانوٽي بٺائي، سيوهڻ تي راتاها ڏجن. سوڍي جي منهن تي سرهائي ڏسي، جوانن جا منهن به ٻهه ٻهه ڀڙڪڻ لڳا. سر ترين تي هجن ته مرڪ به ڀڙڪڻ لڳندي آهي. ڪلندي، ڪڏندي سر ڏيڻ ته ڪو سنڌين ڪان سکي. پيٽ ٻڪئي، انگ اگهاڙي هوندي به ساٿيهه جي نالي تان قربان ٿيڻ به ڪو سنڌين ڪانِ سکي. ائين تي پانيو ته پتنگن پاڻ پچائڻ جو پهه ڪندي، پاڻ وساري ڇڏيو هو.

موهن ڪوٽ تي لشڪر جا چڙهيو، ارغونن ترخانن پانيو ته مٿن وِڄُ ڪري پيئي. هنن مان وڏيءَ عمر جي ڪيترن ترخانن سنڌين جون اڳيون بغاوتون ڏٺيون هيون، راتاهن واريون راتيون به ياد هئن، پر هيئن ڏينهن ڏٺي جو لشڪر چڙهي اچڻ ته دريا خان کان پوءِ هنن نه ڏٺو نه ٻڌو هو: ۽ هي سنڌي ته ڪي عجيب مخلوق هئا. جن وٽ پالن ۽ ترارين بدران ونگ واريون موڪريون ڪهاڙيون هيون. جن وٽ ترارين ۽ پالا هئا، تن اڳيان ڍالون به نٽي ڍاريون. هو وڙهيا ائين تي جڻ هيءَ سنڌن آخري جنگ هئي، جنهن به هار جيت بدران هنن لاءِ رڳو شايد هڪڙوئي آدرش هو ته ڪوٽ جي دروازي تائين اڳ ڪير ٿو پهچي. ڪي ترخان ته هنن کي ڏسي ٿڪ ڏيئي ڪلڻ لڳا هئا. هي مٺ جيترا سنڌي قنڌاري ڪاتڪن سان ڪيئن وڙهڻ آيا هئا. هنن جو ڪل لشڪر سندن گهوڙيسوارن کان به گهٽ هو، جن کان ٽيٽا چئوٽا پيادل لشڪري پالن، ترارين ۽ خنجرن سان الڳ هئا. هنن سنڌين کي سڌيون صفون ٺاهڻ به نٽي آيون. وڙهڻ لاءِ اڳتي ائين پئي وڌيا جڻ ته ڪنهن مرونءَ

جي شڪار تي، رونشي خاطر نڪري پيا هئا. پر..... پر گهڙيءَ کان پوءِ ڪلندڙ ترخانن کي اهو ڏسي حيراني وٺي ويئي تہ سنڌي سندن لشڪر کي اهڙا سوڙها پوندا تي ويا، جو ترخان پوئتي هٽڻ ۽ ڪوٽ جي دروازن ڏانهن نهارڻ لڳا هئا. هئي تہ سنڌي نہ، يقيناً ڪا جنات هئي، جا بازن وانگر اُڏامندي، حملا ڪندي تي آئي. هن جو تہ ڪو اڳواڻ، ڪو سردار، ڪو مهندار ئي ڪونہ هو. ڪلهو ڪلهي سان لائي هو ائين تي وڙهيا، جڻ سڄي فوج هڪڙوئي ماڻهو هو، جو پنهنجي سر تان سانگو لاهي وڙهڻ لڳو هو. هن مان ڪي تہ ائين تي وڙهيا، جو هنن کي ڏسندي ئي ڏپ وٺي تي ويو. هن مان هڪڙو ماڻهو تہ ٻنهي هٿن سان وڙهي رهيو هو. هن جي گهوڙي ترخانن جي وچ ۾ ڪنوڻ وانگر وراڪا ڏيئي رهي هئيَ. هن جو پالو هڪ ئي وقت ٻن ٻن ترخانن مان پار لنگهي تي ويو. هن جي آسپاس مان ترخان ائين پوئتي هٽڻ تي لڳا، جڻ ڪنهن جِن ڀوت تي نظر پيئي هجي. هنن جي ائين ٿهڻ ۽ هٽڻ سان، سندن پويان وڙهندڙ ترخانن جا گهوڙا بہ ٿهي، هٽندي پنهنجن ئي پيادن تي چڙهڻ لڳا هئا.

ڏينهن بہ چڙهندو تي آيو، ۽ سنڌي بہ سج جي فوج سان گڏ چڙهندا تي آيا. ترتي تپڻ لڳي، هٿيار تپڻ لڳا، گهوڙا تپڻ لڳا ۽ رت بہ تپڻ لڳو. رت جي اِن اُتت کان سنڌين جو من وڌي ويو هو، ۽ پوءِ هنن هڪ يڪو نعرو هنيو: ”جيئي سنڌ!“ ان نعري آسمان چيري وڌو، ڪوٽ جا ڪنگر ڏٻي ويا، ۽ ترخانن جون دليون دهلجي ويون. ترخانن جڻ ان نعري جي انتظار ۾ هئا، ۽ هو وڙهڻ ڇڏي ڪوٽ جي دروازن ڏانهن ڀڳا. پر سنڌين سندن پٺ نہ ڇڏي، ۽ جنگ ڪوٽ اندر نئين سر مچڻ لڳي. پر هاڻ جڻ تہ جنگ ۾ اهو جوش نہ رهيو هو. ترخان لاباري جي سنگن وانگر ڪِرندا تي ويا. گهوڙا سوارن کان سواءِ پيادن کي چيريندا هيڏانهن هوڏانهن ڀڄڻ لڳا؛ ۽ پوءِ ترخانن جي هڪڙي ٽولي وري دروازي کان ٻاهر ڀڄڻ شروع ڪيو تہ جڻ سيني ترخانن کي ڀريون پيرو پنهنجو ساهہ ۽ پنهنجي جان ياد آئي ۽ هو بہ ان ٽولي جي پويان ڀڄڻ لڳا. انسانن جو هڪ درياءَ لهندڙ وير وانگر پوئتي لهڻ لڳو هو، پر سنڌين سندن پٺ نہ ڇڏي. جيستائين ڪين ملندا ويا، تيستين ڪين ڪيرائيندا ويا.

جڏهن سوڍل ۽ سندس لشڪر ڪوٽ جا مورچا ٽپي، شهر ۾ داخل ٿيا تہ موهن ڪوٽ جي ماڻهن جي عجيب حالت هئي. هنن ڏونڪن تي چيچ وجهي. هنن سورهيہ سرويچن جي آجيان ڪئي. درين مان، ماڙين مان، ڪڏن تان، چنڊن تان، بنيي بنيي تان سون - ورنيون ڦلن منيون اڇلنديون، پنهنجي ياڻرڙن جي آجيان ڪنديون ٿي ويون. اڄ تہ ڪنهن کي ڀار سولي ڪرڻ ۽ اکڙي ڪڍڻ جو بہ خيال نہ رهيو هو؛ ياڻرن کان ڪهڙو حجاب. ٻڍڙيون هٿ ڪٽي، ڳراٽڙيون پائي کين دعائون ڪري رهيون هيون، ڇڻ هنن جا پنهنجا وڇڙيل ٻچڙا صدين کان پوءِ اچي کين مليا هئا. الا، هي ڪهڙو سمو هو، جنهن ۾ خوشيءَ کان چيچون پئجي رهيون هيون، جهمريون لڳي رهيون هيون، دهلن، ڏونڪن ۽ شرنائين تي هو جمالي جي تنوار هئي، پر اکين مان لڙڪن جي بادل بس نٿي ڪئي! هر شخص ساڳئي وقت کِلي بہ رهيو هو تہ روئي بہ رهيو هو! سوڍل پنهنجي ڪميت جو لغام ڇڏي ڏنو هو: رت جي چندن سان هن جا ڪپڙا ائين پنل هئا، ڇڻ هو ڪنهن رت جي ساگر مان ٽبي هٽي آيو هو. هو جتان ٿي لنگهيو، اتي ماڻهو هن کي ڇهڻ، هن سان هٿ ملائڻ، هن سان ڳالهائڻ لاءِ ڳاهٽ ٿيڻ ٿي لڳا، ۽ ڪميت، ڪجهہ سوچي، بيهي ٿي رهي. هنڌ هنڌ تي هن کي هارن، ڳانن ۽ رڪڙين سان جهنجهي ٿي جڏيائون. سوڍل جي منهن تي تہ اڄ اهڙي سرهائي هئي، جا اڳي ڪڏهن بہ نہ آئي هئي. پر هن جي منهن ۾ هڪ نئين ڏيا، نئين جوت ٻهڪڻ لڳي هئي. پر هن جي دل ۾ هڪ نئون طوفان بہ متل هو. الا، شل هي منهنجي ڏيهہ جا ماڻهوڙا ائين ٻهڪندا، مهڪندا، ڇهڪندا رهن ـــ اها آس، اها اميد هن جي دل مان اُڌمو ڪائي ٻاهر نڪتي، ۽ بہ لڙڪ هن جي پلڪن ۾ موتي ٻڌجڻ لاءِ تڙپڻ لڳا!

[13]

دادن جڏهن اهي خبرون پڌايون ته مجاهد خان مينهن واءُ ڪريو، سنڌ تي چڙهندو اچي، تڏهن هن جي دل ۾ به جذبا جاڳي اٿيا، جن جو بظاهر هڪبئي ۾ ڪوبه لاڳاپو ڪونه هو. هڪ جذبو ته هن جي لونءَ لونءَ ۾ ائين سمائجي ويو، جئن پٿر اڇلائڻ سان ڪنهن ماني پاڻيءَ ۾ جاڳندڙ لهرون ڇئني ڪنارن تائين ڦهلجي ويندريون آهن، ۽ زيبا ڪي وري ڏسڻ جو اُمنگ هن جي جسم جي ڇئن ئي ڪنارن ۾ ڪَرَ موڙي جاڳي پيو. ٻيو جذبو، جذبو نه پر هڪ آرزو، هڪ خواب جي تعبير جيان هو، ۽ هن تصور ئي تصور ۾ سنڌ مان ترخانن کي هار ڪائي ڌنڌار ڏانهن موٽندو ڏٺو، ۽ ان جي نتيجي ۾ آزاد سنڌ وري هڪ ڀيرو دنيا جي نقشي تي اُڀرندي نظر آيس. پر الائي ڇو، اهو پويون تصور ايترو ڏنڌلو ڇو هو. هن کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻ ان تصور تي ڪو ڪارو پاڇولو پوندو ٿي ويو. ان پاڇولي کي سڃاڻندي به هن ان کي سڃاڻڻ نٿي گهريو. ڇا مغل ترخانن جي وات مان هي سٽيو گراهه ڪڍي، ان کي وري سنڌين جي حوالي ڪندا؟ هيءَ سوني سر زمين، جنهن سڪندر جهڙي شهنشاهه کي ائين چوڻ تي مجبور ڪيو ته ’ڪاش! سنڌ يونان جو حصو هجي ها ته يونانين کي ٻيءَ دنيا سان جنگيون ئي جوٽڻيون نه پون ها؟‘ — سا سر زمين اڪبر سنڌين کي موٽائي ڏيندو؟ اهي سوال اهڙا هئا، جن تي هن سوچڻ نٿي گهريو، پر رکي رکي اهو سوال هن جي ذهن جي تهخانن مان ڀڙڪو ڏيئي ٻاهر نڪري ٿي آيو. هن ڪوشش ڪئي ته زيبا جو تصور ان ڪاري پاڇولي تي ڇانئجي وڃي، ۽ ان جي جوت ان اونداهي ڌنڌ کي لڪائي ڇڏي. پر هر ڀيري پاڇولي جي اوندهه ان جوت کي ڪائيندي ٿي ويئي.

جڏهن کان هو واپس موٽيو هو، ترخانن جا جاسوس هن جي ڪڍ هئا. ۽ هن کي هر وقت ترخانن جي پوشاڪ ۾ رهڻو ٿي پيو. هن جي دل پنهنجي اباڻي گهر ڏسڻ لاءِ آتي هئي، پر آخوند نور محمد جي حڪم تي هو نئي هليو آيو هو. اڪبر تائين مرزا باقيءَ واري خط پهچائڻ لاءِ هن کي لاهور ڏانهن روانو ٿيڻو هو، پر نئي جي مدرسن جي تنظيم لاءِ هو ڪجهه ڏينهن نئي ۾ ٿي رهي پيو هو. ترخانن جا ظلم ڏسي، هن جو رت ٽهڪڻ تي لڳو، ۽ الائي ڪيئن ترخانن کان بدلي وٺڻ جي آرزوءَ کي هو دل ئي دل ۾ رکندو ٿي ويو. نئي ۾ هن جو رهڻ ڦرندڙ سياست جي ڪري بہ ضروري ٿي پيو هو. ملتان، لاهور، آگري کان هن جا ساٿي هن کي خبرون چارون پيا پهچائيندا هئا.

هن جڏهن سودي ۽ سنگهار جون ڳالهيون خود ترخانن جي واتان ٻڌيون، تڏهن هن کي پنهنجي دل ڦٿڪندي، وڌي ٿيندي محسوس ٿيندي هئي. سودي کان تہ هو ايترو هيسيل هو، جو هن ڪڏهن بہ ساڻس اکيون ملائي نہ ڳالهايو هيو. سودي جي اکين ۾ نهارڻ سولو بہ نہ هو. سودي کي هن جي ملتان وڃي مدرسن ۾ رهڻ ۽ ڪتابن تي وقت خراب ڪرڻ بہ نٿي وڻيو. ايتريقدر جو هڪ ـ ٻن ڏينهن لاءِ ايندو هو تہ اول تہ ڳالهائيندو ئي نہ هو،پر جي منهان منهن ڳالهائڻو ٿي پيس، تہ چٽي ڏيندو هوس تہ 'دادن، پاڻ پورهيت ماڻهو، جي ائين مدرسن ۽ ختابن ۾ لڳاسون، تہ ڪو وقت ايندو جو اسان کي سنڌ ئي وسري ويندي. اها ڪوڙي سياست ڇڏ، وطن ۾ ويهي ڪجهہ نہ ڪجهہ وطن لاءِ بہ سوچ. وطن ڌارين کان آجو ٿئي، پوءِ اهي مڪتب، اهي مدرسا بہ ڀڃي ڪونہ ٿا وڃن!' ان جي برعڪس سنگهار دادن جي دل وٺان هو. هو پاڻ بہ آزاد طبيعت جو هوــ جئن وڻندو هوس، تئن ڪندو هو. جڏهن جبل هليو ويو هو، تڏهن بہ رڳو دادن مٽس ڪو اعتراض ڪونہ ڪيو هو. سنگهار بہ دادن سان ائين ملندو هو، ڄڻ پاڻ ۾ سڳا ڀائر نہ پر ڪي پڳ مٽ يار هئا. ڪڏهن ڪڏهن رازداريءَ سان چوندو هوس تہ 'ميان ڇڏ انهن ڪتابن ڪڙن کي؛ هل تہ هلي ڪي ڌاڙا هڻون، ترخانن کي ڦريون: گهڻو ئي مال متاع گڏ ڪيو اٿن!' ۽ پوءِ وري پاڻ ئي چوندو هو "نہ نہ ميان، مون تہ اِهو ڀوڳ ٿي ڪيو. متان انهن ڳالهين ۾ پيو آهين. ڀل پيو

پڙهه ۽ علم پراءِ. اسين ته جٽ جا جٽ رهجي وياسين. اسان جو ڪو ياءُ به ته پڙهيل ڳڙهيل سڏجي!" سنگهار ۽ ياڳل جي واقعي تي به دادن هن سان ساٿ ڏنو هو. ۽ ان تي سوچيندي ئي هن کان ٺهڪ نڪري ويندو هو. هن کي ائين محسوس ٿيندو هو، ڄڻ سوڊو ڪنهن شيشي ۾ بند جن هو، جنهن کي ڇيڙڻ ۾ ڇيهو ئي ڇيهو هو، ۽ سنگهار کليل هوائن جو ڪو آزاد پکيئڙو هو، جو هر قسم جي بندڻن کان پري پڇندو هو.

پر جڏهن سوڊي جي سينا جون ڳالهيون هن تائين پهتيون تڏهن دادن کي ڄڻ پنهنجي سموري حياتي اجائي ۽ وچايل محسوس ٿي. هن کي ائين ٿي لڳو، ڄڻ هو اهڙي دلي جو ڍڪڻ هو، جنهن مان هاڻ ماٺهن پاڻي پيئڻ ئي ڇڏي ڏنو هو. هن کي پنهنجي حال تي شرمساري ٿيڻ لڳي، ۽ هو پڇتاءُ جي ان پاڻ ـــ وهيڻي ويڻ کان بچڻ لاءِ آخوند نور محمد کان ٻن ڏينهن جي موڪل وٺي گهر هليو آيو.

هڪ ترخان کي گهر ۾ گهڙندو ڏسي، ياڳل جو ته ساهه ئي مُٺ ۾ اچي ويو.پر هن پنهنجي ڏيرائيءَ ڏانهن تيـڏيءَ اک سـان ڏسندي، اهڙي ڏيکائي ڏني ڄڻ ته هن اجنبيءَ کي ڏٺو ئي ڪونه هو. هو در ٻيڪڙي اجا ٻنيو اُڪريو ئي ڪونه ته پنهنجي پويان ڪجهه ڪڙڪو محسوس ڪيائين ـــ ۽ هن جيڪي ڪجهه ڏٺو، تنهن هن جي من کي ڳاٺون ماڻ ڪري ڇڏيو. هن جي ننڍي ياڄائي ڪٺارو هٿ ۾ جهلي اهڙيءَ طرح بيٺل هئي، جو هن جي وک ڪٽڻ تي، هوءَ اهو ڪٺارو سندس پٺ ۾ ٽنبي ڏيئي ها. سنڌ جون نياڻيون سيائيون ايترو ستايل هيون، جو ست پل نه هوندي به هن جي هٿن ۾ ڪٺارا ۽ خنجر اچي ويا هئا! پاڻ بچائڻ جو احساس ڪمزور کان ڪمزور جيتامڙي کي به ڏک الارڻ تي مجبور ڪريو وجهي!

"ياڄائي، آءُ آهيان دادن!" هن جو آواز ڪنهن نامعلوم دک ۾ پرجي ويو هو. ننڍي ياڄايس ويچاري هڪي ٻڪي ٿي ويئي. ياڳل کان به ڇرڪ نڪري ويو، ۽ هٻڪندي ڪيس ڪيڪاري چيائين: "جيئين، منهنجو ته مٺو ساهه ئي سُڪي ويو هو!"

"سانوڻ ڪٿي آهي؟ گهر ۾ پهر ڪانه ٿي ڏسجي. ادو سنگهار ڪٿي؟
ڪنهن به جواب نه ڏنو..... يـاڄائيءَ جي منهن ۾ نهـاريندي،

مايوسيءَ جي ڳوڙهن جي اُجهاڳ سمنڊ ۾ ڪجهه ڳوليندي، هن ڪان رهيو نه ٿيو، ۽ چيائين: "ادي، خير ته آهي.....؟ ڇا ٿيو ادي ڪي؟"

پاڳل ڪوبه جواب نه ڏنو. گهڙيءَ ڪان پوءِ ننڍي پاڇايس چيو: "ادي ڪي وٺي مهينا ٿي ويا آهن. اسين در ۾ اکيون وجهيو ويٺيون آهيون ته اِجهو ٿو ادو اچي....."

پاڳل منهن تي گنديءَ ڏيئي، اچي سڏڪن ۾ پيئي. دادن ڪي به ڪنهن اچاتي خيال ڪان وڌ پوڻ لڳا.

"پر ٿيو ڇا؟" هنجي انهن لفظن ۾ دلداري به هئي، ۽ اٿاهه درد به.

"ٻڌو اٿئون ته ترخانن جهلي وڌو اٿس.....!"

دادن منجهي پيو. هن نٿي ۾ ته اهڙي ڪا ڳالهه ڪانه ٻڌي. اها ڳالهه سا ٻڌي هئائين ته مرزا باقيءَ جي حويليءَ ۾ گهڙي پيو هو، ۽ مرزا باقي جان بچائي ڀڄي نڪتو هو. اتان سنگهار ڪي ڳوٺ ڏانهن سوار ٿيندو ڏٺو هئائون. آخوند نور محمد به هن جي جهلجڻ جي ڳالهه ڪانه ڪئي.

"..... ۽ بابو ڪٿي؟" دادن اهو سوال ڪندي به سنگهار بابت سوچيندو رهيو.

"چڱو ڀلو آهي..... ويو هوندو مسيت ۾، يا ڏيي سوناري جي هٽ تي..... ادي جي پڇا ڳاڇا لاءِ ڏيي جي هٽ تي ويهي، اوسي پاسي جي ماڻهن ڪان پيو خبرون وٺندو آهي..... يا سانوڻ کي ساڻ ڪري، مال جي خبر چار وٺڻ نڪري ويندو آهي!"

دادن جڻ ٽڪجي، هڪ منجيءَ تي ويهي رهيو. پنهنجي اُن مومل پاڇائيءَ جي منهن ۾ ڏک جون ريکائون ڏسندو، پنهنجي هيئنئين چپ کي ڏندن سان ڪرٽيندو رهيو. ڪئين انومان هن جي دل ۾ اُٿندا، گهٽجندا وڌندا رهيا. هن وري پنهنجي پاڇائيءَ ڏانهن نهاريو، جنهن جي اکين مان لڙڪن بنهه بس نٿي ڪئي. ائين ٿي محسوس ٿيو، جڻ ته اکيون هن جي پنهنجي وس نه هيون ۽ نه لڙڪن تي هن جو ڪو وس ٿي هليو. هن وري به ڪيس ڏڍ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي.

"ادي، ائين روئڻ سان ته ادو موٽي ڪونه ايندو. ادو سؤ مڙسن جو مٽ آهي. هن کي جهلڻ ترخانن جي وس ڪان ٻاهر آهي. تون ڌيرج

ڪر...." هن کي پنهنجا لفظ ڪوڪلا ۽ بي معنيٰ محسوس ٿين لڳا.

"ادا، ندوريءَ دل کي ڇا ڪريان..... ماڳهئون ڳالهه وسري ئي نٿي..... جنهن ڏينهن ويو هو، ان ڏينهن کان ئي ڪئين وسوسا دل کي ويڙهي ويا آهن. اڳين هلچلن پيري ته مون کي خيال به ڪونه ٿيو، پر هينئر الائي ڇو دل کي پرمر ورائي ويو آهي..... مون ڪيس منع به ڪئي، پر ڪين مڙيو..... هاڻ به....." هوءَ وري به اچي سڏڪن ۾ پيئي.

دادن کي هن جي پيار ۽ محبت جي خبر هئي. سنگهار کي ڪجهه ٿيندو هو ته پاڳل ڇڻ ڇري تي پوندي هئي. سنگهار جي ڪري هن پنهنجا مائٽ ئي تياڳي ڇڏيا هئا. هو اڃا سنگهار ۽ پاڳل واري واقعي تي سوچ ۾ هو ته پٽس به اندر لنگهي آيو. پيءُ پٽ کا گهڙي هڪٻئي کي ڏسندا رهيا. پير مرد جي منهن تي هڪ ترخان کي پنهنجي گهر ۾ ڏسي اچرج ۽ ڪاوڙ اچي ويئي هئي.... پر اهي اکيون ته ڪنهن ترخان جون تي نٿي سگهيون، ۽ پيءَ گهڙيءَ هن پنهنجي دادن کي سڃاڻي ورتو؛ ۽ پير مرد جي دل هن کي ڀاڪر پائڻ لاءِ ڇڻ ڪنهن ڳل وانگر ڪلڻ لڳي. پر هن جي وات مان نڪري ويو: "ابا، منهنجي اولاد پنهنجي سِسي بچائڻ لاءِ ڪڏهن کان ويرين جي ويس جو ڀهروپ ڪرڻ شروع ڪيو آهي؟" هن پوڙهي جي اڏول دل ڇا ڇا نه سَٺو هو.

"بابا، سسي بچائڻ لاءِ نه، ڪنهن خاص مقصد لاءِ هيءُ ويس ڌاريو اٿم....." دادن پنهنجي شرمساريءَ کي لڪائڻ لاءِ چيو.

پوڙهي پيءُ کي پنهنجي هن پٽ کي ڀاڪر ۾ جهليندي، ڇڻ پنهنجي اُها وَهي ياد اچي ويئي، ۽ هن ڪيس ڀاڪر ۾ ڀيڙيندي چيو: "اهڙو ڪم ئي گهوريو، جيڪو پنهنجي ڏاڏاڻي پَرِ ڇڏائي، ابا!"

هو ڪيترو وقت اوپاريون لهواريون ڪندا رهيا هن کي پٽس ٻڌايو ته ترخانن به ـ تي پيرا ڳوٺ کي ساڙڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر ڳوٺ جا ماڻهو پنهنجو بچاءُ ڪندا پئي آيا. هاڻ ته زائفائون به هٿيار ڪٽي، ترخانن سان منهن ڏيڻ لاءِ تيار ٿيڻ لڳيون هيون. هو اڃا انهن ئي ڳالهين ۾ هئا ته ڏنو به ڳاهه جي پري ڪٽي اندر لنگهي آيو. هو به هڪ ترخان کي پنهنجي گهر ۾ ويٺل ڏسي ۽ پيءُ سان ڳالهيون ڪندو ڏسي اچرج ۾ پئجي ويو.

دادن وڏي اچي پـاڪر پاتس. دادن جو آواز ٻڌي، ڏني جي منهن تي مرڪ موٽي آئي. دادن پنهنجي هن پاءَ کي ڪڏهن به سمجهي نـه سگهيو هو: جنهن کي دنيا سان ڪو واسطو نـه هو؛ جيڪو رستي هلندي پنهنجي پاڻ سان ڳالهائيندو هو؛ جيڪو ٻورن ٻڳن، ردن ٻڪرين سان ائين ڳالهائيندو هو، ڄڻ هو هڪٻئي جي ٻولي سمجهندا هئا؛ جنهن کي رت ڏسڻ سان اکين ۾ پاڻي پرجي ايندو هو؛ جيڪو جڏهن چَنگ وڄائيندو هو تڏهن ائين پانئبو هو تـه پکي پکڻ، جيت جناور هن جي چنگ ٻڌڻ لاءِ اچي ڳاهت ٿيا هئا. ڪا ڳئون يا مينهن نـه مِڙندي هئي، تـه هو پنهنجو چنگ ڪڍي وڄائيندو هو، ۽ پٽس ڪير جون چونٽريون پريندو ويندو هو!

ڏني ڪيس پاڪر پائيندي، چُمي ڏيندي چيو: "دادن، وساري ڇڏيو اٿـئي!" دادن ڪوبہ جواب نـه ڏنو: فـقط هن جي پـاڪر ۾ هن جي دل ۾ وڄندڙ چنگ جي پيار پري تنوار محسـوس ڪندو رهيـو. پر پوءِ هن اهڙي ڳالهہ ڪئي، جنهن دادن کي ڇرڪائي وڌو: "دادن، سـوڍي کي تون وڃي سمجهاءِ: هرويرو ماٺهوئڙا نـه ڪُهائي وڃي!"

دادن ماٺ ۾ اچي ويو. ڏني جي انهن لفظن نـه رڳو هن کي ڇرڪائي وڌو، پر هن کي ڪجهہ سوچڻ تي مجبور ڪري وڌو. هن سندس منهن ۾ نهاريندي چيو: "ڏنا، توکي ڪيئن خبر پيئي تـه سوڍي جي ماٺهن جي ڪُسڻ جو خطرو آهي؟"

"ڪنهن پکيءَ تي ڳالهہ ڪئي تـه مغل بکر متي، اچي سيوهڻ رسيا آهن....." ڏني اٻوجهائيءَ مـان چيـو، "..... ۽ سـوڍو مـوهن ڪوٽ تان سيوهڻ تي چڙهڻ جون پيو ڪري!"

"موهن ڪوٽ؟"

"سوڍو موهن ڪوٽ ۾ لٿو پيو آهي....."

هاڻ تـه دادن جي اچرج جي حد ئي نـه رهي. هن هميشه پنهنجي هن پاءَ کي اٻوجهہ ۽ گهٽو ٻٽو مورک سـمجهيـو هو، جنهن کي دنيا سان ڪو واسطو ڪونہ هو. پر جنهن ڳالهہ ڏانهن هن اشارو ڪيو، ان مان تـه ائين ٿي پانيو ڄڻ تـه سنڌ ۾ ٿيندڙ هر اُٿل پٿل ۽ جنگ جهيڙي جي ڪيس خبر هئي. هن آخري ڪوشش ڪندي چيو: "پر ادل، مغل سوڍي سان ڇو وڙهندا؟ هو

تہ مرزا باقيءَ کي سيکت ڏيڻ آيا آهن!“

ڏني جي اکين ۾ ڪروڌ پـرجي آيو. دادن هن جي اکين جي ان نئين رنگ کي ڏسي حيـرت ۾ پئجي ويو: هي اهو ڏنو هو، جنهن لاءِ ڪاوڙ ۽ ڪروڌ اوپري ۽ اڻنگي ڪُريت هئي. هو تہ پيار ۽ پريت جو ڪانگي هو. ٻين جي ڪاوڙ تي هن جو پنهنجي مَنَ دکي ٿيندو هو. پر اڄ هن جي اکين ۾ اهڙا اهڃاڻ هئا، جن ۾ ازلي دک ڪان سواءِ ڪاوڙ ۽ ڪروڌ جا واچوڙا پئي وسيا؛ ۽ پوءِ جڏهن هن نہ چاهيندي بہ چئي ڏنو: ”مـغل سـوڍي يا سنڌين جا مِت ڪونهن: مرزا باقيءَ جا مائٽ آهن، دادن!“

”مرزا باقيءَ جا مائٽ؟ سو ڪيئن؟“

”مغل ۽ ارغون ترخان هونئن بہ سوٽ ماسات آهن. جڏهن مرزا باقيءَ کي سنڌين جا پادر سُجهي آيا، تڏهن هن پنهنجي ڌيءَ اڪبـر کي مـوڪلي ڏني. اها مائي جڏهن اڪبر جي حرم ۾ داخل ٿي تہ آگري ۾ چوٻولو پئجي ويو—— چي: خونيءَ جي ڌيءَ خونڻ آئي آهي. پر جڏهن اڪبـر، سندس ڪـاڌيءَ کي مٽي ڪٽي سندس اکين ۾ گـهور پائي نهاريو، تڏهن هن پنهنجو منهن لڄ ڪـان ٻنهي هٿن سان ڍڪي ڇڏيو: ان مـهل اڪبـر کي سنڌين جي خون بدران فقط انهن هٿن جي مينديءَ جو رنگ نظر آيو؛ ۽ جاه و جلال جو بادشاه ڪمزور آواز ۾ وڏلڻ لڳو: ”مجاهد خان، اسين چاهيون ٿا تہ سنڌ جي فتني کي ٻنجو ڏنو وڃي تہ جئن مرزا باقي آئيندي اسان جي اطاعت جا فرض وڌيڪ خوبيءَ سان بجا آڻي سگهي!“

هي يقيناً ڏني جا لفظ نہ هئا. سياست ۽ ملڪ گيريءَ جا اهي پيچيدا مسئلا هو ائين بيان ڪري رهيو هو، ڄڻ پاڻ اڪبري دربار ۾ حاضر هو، ۽ اهو سيڪجهہ سندس اکين اڳيان ٿي رهيو هو.

هن وڏي ڏني جي ٻنهي ڪلهن تي هٿ رکندي چيـو: ”ادل، تو تہ منهنجا چيـهہ ڇني وڌا آهن. مون کي سـمجهہ ۾ نٿـو اچي تہ آءٌ توکي ڇا چوان. پر رڳو ايترو ٻڌائينم تہ تو اهي خبرون ڪٿان ٻڌيون. ان سڄي ڳالهہ تي سنڌ جي آزاديءَ جو دارومـدار آهي!“ ڳالهہ ڪندي مـهل دادن جي دل ڪنهن عجيب ادڪي کان ڌڪي رهي هئي.

ڏنو ڪا گهڙي تبيءَ ۾ پئجي ويو. پر پوءِ هن جي منهن ۾ سرهائي

اچي ويئي ۽ هن دادن جي اکين ۾ نهاريندي چيو: ”بابل، اسين بروبر فقير ماڻهو آهيون، پر بنهه اهڙا فنا في الله بہ ڪونہ آهيون، جو گهر ڀرندي اکين تي هٿ رکي وينا هجون. اسان فقيرن جي آستانن تي بہ مڃ پيا ڀرن: جوڳيئڙا، سنياسي ۽ بابو بيکاري هند سنڌ گهمندا وتن. محل سرائن جي چانئٺ کان حرم جي ڀنين تائين رسائي اٿن. اسان جي تہ تند بہ عبادت آهي، دادن! ۽ عبادت ۾ ڏيهہ جو ڏکڙو شامل نہ هجي تہ اها عبادت ڪهڙي؟ اسان جا جوڳيئڙا ۽ ڪنن ۾ واليون وجهندڙ ڪاپڙي هيئر بہ سنڌ ۾ ڦهليا پيا آهن، ۽ جيڪي ڀڄين ٿو سو پيا ڪن!“

لفظ جذباتي بنجي، دادن جي ڪنن ۾ شيهو اوتيندا ٿي ويا. هن کي پنهنجي سڄي حياتي وئرٿ ۽ اجائي ويل ڀاسڻ لڳي. ڪوڙي سياست جا ڪوڙا اڊمبر ۽ ڪوڙا ٻهروپ ڪندي، هن پنهنجي جوانيءَ جو گهڻو حصو ڳاري ڇڏيو هو، ۽ هاڻ، جڏهن سياست جو ناٽڪ پورو ٿيڻ تي هو، تڏهن هو پنهنجي ئي گهر ۾، اوپري ڌارئين ٻهروپ ۾ انسنن ۽ اٽڻ جي تاجيءَ پيٽي ۾ وچڙندو ڦاسندو ٿي ويو. شرم ۽ پڇتاءَ کان هن جي ڇاتيءَ ۾ ڪو چوهو چُلي آيو؛ ۽ هن ڏني کي وري ڀاڪر پائيندي، سڏڪندي چيو: ”ڏنا، تو اڄ مون کي اهڙي ڏونداڙ ڏني آهي، جو مَنَ جو مٽڪو ٽٽندو ٿو ڀانيان. هاڻ موڪلائي ڪانهي. جيئرا هونداسين تہ گڏباسين، نہ تہ ڏٺيءَ کي پرتؤ!“

ڏنو ڪو وقت هن کي ڀاڪر ۾ جهليو بيٺو رهيو، ڄڻ دل ئي دل ۾ هن کي ڪو نياپو، ڪو سنيهو ڏيڻ تي گهريائين پوءِ پڻ پڻ ڪندي چيائين: ”سنگهار سوڍي ساڻ آهي. جي اوڏانهين ٿو وڃين تہ ڪيس موڪلي ڏڄ. ٻڌو اٿم تہ پاڻ هلڻ جهڙو ڪونهي مون اديءَ کي ٻڌائڻ مناسب ڪونہ سمجهيو!“

دادن جڏهن ڀاڃائين کان موڪلايو، تڏهن الائي ڇو ڀاڳل کان ”هاءِ!“ نڪري ويئي. هن اپسوڻ ڪرڻ نٿي گهريو، پر اهو سوچيندي هن جي دل ۾ چڪ پئجي ويو تہ هي الائي ڪهڙو واءُ وريو هو، جو هڪ ئي گهر جا ٽي ڪوندر مڙس، پور پڇڻ بنان ڪنهن سٽائي سانگ سنبري نڪتا هئا. پنهنجا لڙڪ روڪيندي، گهٽيل آواز ۾ چيو: ”ابا، ڏٺي ويرين کان رکنداءِ!“

ائين چئي اچي اوچنگارن ۾ پئي. لڙڪ سندس اکين مان وهي، سندس چولي جي آڳي ۾ سمائجڻ لڳا. دادن کان پنهنجي هن ڀاڃائيءَ جو

ڏک ڏنو نٽي ٿيو. هو سوچڻ لڳو: الائي ڪيتريون ونيون وريتيون پنهنجي اڻموٽ ڪونڌرن جي موٽ جي آس لڳائي، پنهنجي اکين جا ساگر سڪائينديون ٿي ويون. ان ڏک جي ته ڪا ڪنڌي ئي ڪانه هئي. ان ڪي پنڌ ڏيڻ ڪيتري نه ڏکي هئي. پر هن دلاسو ڏيڻ لاءِ چيو: "ادي، ادو سلامت آهي. منهنجو توسان وچن آهي ته آءُ ڪيس تو وٽ موڪلي ڏيندس!"

پوءِ نون لڙڪن ۾ نهارڻ جو تاب نه جهلي، هو ٻيءُ ڪان موڪلائي، تڪڙو تڪڙو ٻاهر نڪري آيو. ڏنو به پويان لڳو آيس. در کان ٻاهر نڪري، دادن کي گهوڙي تي چڙهڻ کان اڳ چيائين: "دادن، انهن ڪپڙن مٿان، هيءَ منهنجي ڪفني پائي ڇڏ، ۽ ترو لاهي هي منهنجو پٽڪو ٻڌي ڇڏ. جنهن پاسي تون اُسهيو آهين، اتان ترخاني ويس ۾ لنگهڻ جوکائتو آهي!"

ڏنو، ڪفني ڪيس ڏيندي، ڪو وقت بيهي، هن کي ويندو ڏسندو رهيو، ۽ پوءِ گهر ڏانهن موٽندي، پڻ پڻ ڪندي چيائين: "دادن، تون ته موٽي ايندين، پر شل سنڌ به موٽائي اچين!"

....

ڪاري رات، ڪارو پنڌ ۽ ڪارا جبل جهاڳيندي، دادن جي من تي ڪارن ڪڪرن جو طوفان متل هو. جتان جتان ٽي هو لنگهيو، اتي ترخانن ۽ سوڍي جي جنگين جون ڳالهيون ٿي ٻڌائين. جوانن جا جٿا، جتان ڪٿان پئي پنڌ پيا. ڪي اُنن تي، ڪي گهوڙن تي، ڪي ڏڳي ڳاڏين ۾، ته ڪي پيرين پنڌ نڪري پيا هئا. هي اهڙو عجيب منظر هو، جنهن دادن جي من جي واچوڙن کي تيز ڪري ٽي ڇڏيو. هنن مان ڪن وٽ تراريون، ڀالا ۽ گُرز هئا، گهڻن وٽ ڪهاڙيون هيون، پر ڪن وٽ ته نلها ٻانا، لوڙهيون ۽ سونٽا هئا. اهڙن هيڻن هٿيارن جي باوجود هنن جي منهن تي اهڙي جوت ٿي جرڪي، جنهن دادن جي دل ڏوڏي ٿي ڇڏي. ڪڙمين، پورهيتن، ڪمين ڪاسبين جو هي ڇڙواڳ ۽ ڇڙوڇڙ لشڪر مغلن جي شاندار منظم فوج سان وڙهڻ نڪتو هو. هي سڀ ڪجهه ڇا هو؟ هي جوانڙا، هي ڪرڙويڙ، هي ٻڍڙا ڪنهن سان وڙهڻ نڪتا هئا؟ مجاهد خان سان؟ ان مجاهد خان سان، جنهن جي فوجي تربيت ۽ تنظيم سموري هندستان ۾ مشهور هئي، جنهن راجپوتن ۽ رائوڙن سان جنگيون جوتيون هيون؛ جنهن جو هڪڙو لشڪري جيڪڏهن پنهنجي

صف ٽوڙي ٻاهر نڪرندو هو، تہ ان کي دُرا هڻائي مارائي ڇڏيندو هو. جنهن جي گهوڙيسواريءَ تي سڀ امير ريس ڪندا هئا! ڏٺي منهنجا. منهنجي هنن ماروئڙن کي پنهنجي امان ۾ رکج!

۽ هي ماڻهو هن وقت ڪهڙيءَ سوچ ۾ هئا؟ دادن جي دل ۾ آيو تہ هو هر سنڌيءَ جي من ۾ گهڙي، اهو سڄو منظر ڏسڻ جي ڪوشش ڪري تہ انهن دلين ۾ ڇا هو؟ هن جي دل خود ئي هن کي جواب ڏيڻ لڳي تہ هنن وقت هنن سنڌين جي دل ۾ ويريءَ جي سڃاڻ بدران رڳو اها ڄاڻ آهي تہ سنڌ دکي آهي، سنڌ غلام آهي، ۽ سنڌ کي هنن يا هُنن ويرين ڪـان آجو ڪرڻو آهي. اهي سوچون سوچيندي، هڪ ڳوٺ پرسان لنگهندي، هن ماڻهن جو هڪ وڏو ميڙ گڏ ٿيل ڏٺو. ميڙ جي وچ ۾ دونهين جا ڪڪر وَرَ کائي مٿي چڙهندا ٿي ويا. هو بہ وڏي اچي ميڙ جي ويجهو ٿيو. هن جيڪي ڏٺو، تنهن هن کي هڪ ڀيرو وري سنڌ ۽ ترخانن جي موجودگيءَ ۽ ظلم جو احساس ياد ڏياري ڇڏيو. ويهارو کن ترخان ڀالن سان سنڌين جي مير کي اڳيان وڃڻ کان روڪيو بيٺا هئا. وچ ۾ هڪ وڏو مچ ڏڳي رهيو هو، ۽ مچ جي اڳيان چار ـ پنج ترخان هڪ قداور جوان کي چوڪنيو ٻڌيو بيٺا هئا. هڪڙيءَ زائفان جون ٻانهون پويان ٻڌل هيون، ۽ ٻہ ننڍڙا معصومڙا ٻار ٻن ترخانن جي هٿن ۾ ٿڙڪي رهيا هئا. انهن جي ڀر ۾ هڪڙو ترخان مولوي، پنهنجي ڏاڙهيءَ تي هٿ گهمائيندي، ڪجهہ ڀڻ ڀڻ ڪري رهيو هو، ۽ ٻئي هٿ سان هڪ ڊگهي تسبيح سوري رهيو هو. دادن بہ گهوڙي تان لهي پيو. گهوڙو هڪڙي وڻ سان ٻڌي، ميڙ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ڪلها هڻڻ لڳو. ميڙ جا ماڻهو ڊگهي ڪفني پاتل هن جوڳي فقير کي، اٿين ڪلها هڻندي، گهتون هڻندي ڏسندا رهيا، پر ڪنهن بہ هن ڏانهن ڪو خاص ڌيان نہ ڏنو.

اوچتو مولويءَ پنهنجي هٿ مٿي ڪنيو. ميڙ ۾ جيڪا چڻ پڻ هئي سا هڪدم بند ٿي ويئي، ڄڻ ماڻهن پنهنجو ساهہ روڪي ورتو هو. مولويءَ پهرين تہ هڪڙي آيت سڄوري پڙهي، ۽ پوءِ وڏي آواز ۾ چيائين: ”مومنو، مسلمانو، دينوارو! قرآن ۾ حڪم آيو آهي تہ زانيءَ جي سزا موت آهي. زانيءَ کي سنگسار ڪرڻ عين ثواب آهي. اسان جي هن ديني حڪومت ۾ بہ زانيءَ کي اهائي سزا ملندي، جيڪا شريعت مقرر ڪئي آهي. هن خبيث

سنڌي،..... منهنجو مطلب آهي تہ هيءُ شخص جيڪو پاڻ کي مسلمان ٿو سڏائي، دين جي رستي کان هٽي، پاڻ کي جهنمي ثابت ڪري چڪو آهي. سڀني مومنن جي اها دلي خواهش ٿيندي آهي تہ جهنمين کي دوزخ جي باهہ جو نظارو ڏيکارجي تہ جيئن ٻين سنڌين..... منهنجو مطلب آهي تہ ٻين مومنن لاءِ عبرت جو باعث بنجي. چنانچہ، منهنجو مطلب آهي تہ تنهن ڪري، حضور اميرالمؤمنين جي خليفي ۽ سنڌ جي حاڪم، ظلِ الاهي حضرت مرزا محمد باقي بيگ خان ترخان جي فرمان شاهيءَ موجب، هن ٻن زانين کي، ۽ هن ٻنهي ولدالزنا، منهنجو مطلب آهي تہ حرامي ڦرن کي سنگسار ڪيو ويندو، ۽ پوءِ هن کي هن باهہ جي مچ ۾ اڇلايو ويندو!"

مولويءَ پنهنجي جُبي جي اندران هڪ فرمان ڪڍي، ماڻهن کي ڏيکاريندي، فرمان کي ڏاڍيان پڙهڻ شروع ڪيو. فرمان فارسيءَ ۾ هو، تنهن ڪري ماڻهن کي رڳو نالا سمجهہ ۾ ٿي آيا. پر دادن جيئن جيئن فرمان جا لفظ ٻڌندو ويو تيئن تيئن هن جون منيون پيڙجڻ ٿيون ويون. رت هن جي لوڻن ۾ چوليون هڻڻ لڳو. فرمان ۾ چيو ويو هو تہ هن ڳوٺ جي تماچي ولد دودي چني، هڪ ترخان اميرزاديءَ کي پيچائي پاڻ وٽ سريت ڪري ويهاريو هو، ۽ بنا نڪاح جي، هن ۾ ٻار بہ پيدا ڪيا هئا. هن جي گرفتاري عمل ۾ اچڻ کان پوءِ ڳوٺ جي عامل لاءِ اهو حڪم هو تہ هو مولويءَ جي فتويٰ تي عمل ڪري، هن کي سزا ڏيڻ جو بندوبست ڪري.

دادن جي وات مان ذري گهٽ ڏاڍيان اُهي لفظ نڪرڻ وارا هئا: "مار، چٽبو تہ هي جهڳڙو آهي ئي ترخان اميرزاديءَ جو! ترخانن جي تہ شريعت بہ پنهنجي تہ اِسلام بہ پنهنجو!" ۽ پوءِ هن اُن ترخان امير ازديءَ ڏانهن نهاريو، جا سنڌي وڳي ۾، هڪ نمائي ڳوٺائي پٽي لڳي. سندس اکين ۾ ڊپ جو درياءَ لهرون هڻي رهيو هو، پر ڪنهن ڪنهن وقت پيار جو هڪ اٿاهہ ساگر، هن جي اکين مان وهي، تماچيءَ ۽ پنهنجي معصومڙن کي جڻ پاڻ ۾ سمائيندو ٿي ويو. هن جون نگاهون مچ بدران تماچيءَ ۾ کتل هيون، ۽ ڪيڏيءَ ڪيڏيءَ مهل پنهنجي بادل پرين اکين سان پنهنجي معصومڙن ڏانهن ٿي ڏٺائين. بہ پراڻا لڙڪ هن جي چپن جي ٻنهي پاسي سڪي ويا هئا، ۽ انهن لڙڪن هن جي چپن تي هڪ اهڙي مُرڪ آڻي ڇڏي هئي، جنهن هن جي

موڪري منهن ۾ ڍپ ڪي لڪائي ڇڏيو هو.

ماڻهن ۾ وري پڻ پڻ ۽ بي آرامي ڦهلجي ويئي هئي. مولويءَ وري به ماڻهن کي ماٺ ڪرائڻ لاءِ هٿ مٿي ڪنيو: پوءِ وڏي واڪ چيائين: ”اوهان مان ڪهڙو مومن آهي، جو سڀ کان اول هن کي سنگسار ڪرڻ لاءِ پهريون پهڻ اڇليندو؟ دين جي خيال کان اها وڏي عبادت آهي، ۽ ان جو اجر ٻنهي جهانن جي سرخروئي آهي!“

ميڙ ۾ ماٺ ٿي ويئي. ڄڻ اوچتو سڀ جا سڀ مري ويا هئا. ڄڻ سيني جي وائي هلي ويئي هئي، ڄڻ سڀ گونگا ٿي ويا هئا. هنن ۾ ته چرپر به بند ٿي ويئي، ڄڻ ته هو پنڊپهڻ ٿي ويا هئا. هنن جي منهن تي ڪي ڇاپاٺون هيون، جن ۾ ترخانن جي پالن ۽ ترارين جا پاڇولا ٽڙڪي رهيا هئا. پر اوچتو، ڪو ميڙ کي چيريندو اڳتي وڌڻ لڳو. ماڻهن ڏٺو ته اهو گيڙو رتي ڪفنيءَ ۾ ڪو جوڳي فقير هو. ڪن ماڻهن هن کي اڳي ئي خاص نظرن سان پئي جاچيو، ۽ پوءِ هن جي مولويءَ ڏانهن وڌڻ تي ماڻهن جي گونگي زبان ۾ وائي موٽي آئي، ۽ ان ڇڻ پڻ مان جوڳيءَ جي ڪنن تي اهو آواز پهتو: ”هيءُ وري ڪميٽو ڪير؟“

پر دادن وڌندو رهيو..... هن جو رخ مولويءَ ڏانهن هو. مولويءَ جي منهن تي خوشيءَ جا اهڃاڻ مِڙي آيا، ڄڻ هن کي اُميد ٿي ڪانه هئي ته ڪو سنڌي پهڻ اڇلائڻ لاءِ تيار ٿيندو. مولوي هن مومن کي ڀاڪر پائي ملڻ لاءِ ٻه وکون اڳيان وڌي آيو. جڏهن ڪيس ڀاڪر پاتائين، تڏهن اوچتو ڪنهن تکي شيءِ جي چهنب پنهنجي پيٽ ۾ چيڀندي محسوس ڪيس، ۽ ان کان ٻه تکي چهنبدار فارسي ٻڌڻ ۾ آيس: ”ملان، هڪدم سپاهين کي حڪم ڪر ته هنن کي ڇڏي ڏين، نه ته هي خنجر تنهنجن آنڊن گُجين جي پار هوندو!“

مولويءَ جي منهن تي هيڊ هارجي ويئي، ۽ هو سڄو ڌڪڻ لڳو.

ڪناري جي چهنب جڏهن پوءِ ٿڻن هن جي چمڙيءَ ۾ اندر گهڙندي ٿي ويئي، ۽ هن کي ٻيڪ ٿي ته رت وهي، هن جي ڏُنَ ۾ گد ٿيڻ لڳو هو. رت جي آلاڻ هن جي ڏڪڻيءَ کي هيڪاري وڌائي ڇڏيو، ۽ هو ڪرڙيءَ وانگر ڦٿڪڻ لڳو.

”آءُ وڏيڪ ڪونه ترسندس..... آءُ ڏهن تائين انگ ڳڻيندس.....

هڪ، ٻہ...... " دادن هري هري چيو.

مولويءَ هڪدم هڪندڙ آواز ۾، هڪڙي ترخان کي رڙ ڪري چيو: "هنن کي آزاد ڪريو..... هنن کي وڃڻ ڏيو....."

ترخانن چڻ تہ اهي لفظ ٻڌائي ڪونہ. هو حيرت مان مولويءَ جي منهن ۾ ڏسندا رهيا. "ٽي..... چار.....!" ان آواز سان ئي مولويءَ محسوس ڪيو تہ خنجر سندس پيٽ ۾ آڱر جي ٻن ڏوڏن جيترو اندر هليو ويو. هن دانهن ڪندي چيو: "خدا جي واسطي جهٽ ڪريو..... هنن کي آزاد ڪريو نہ تہ..... نہ تہ.....!"

"پنج، ڇهہ.....!" ۽ ڪٽارو تورو وڌيڪ اندر هليو ويو.

"..... آهہ..... نہ تہ آءٌ امير کي چئي، اوهان کي مارائيندس..... جهٽ ڪريو!"

ترخانن اهي لفظ ٻڌي، تماچيءَ، سندس زال ۽ ٻارن جا رسا کولڻ شروع ڪيا. ميڙ ۾ وري ماٺ ٿي ويئي، ۽ سوين اکيون هڪ ٽڪ جوڳيءَ جي ياڪر ۾ مُلي کي ٿڙڪندو ڏسنديون رهيون. جڏهن هنن جا بند لٿا، تڏهن جوڳيءَ ڏاڍيان سنڌيءَ ۾ چيو: "تماچي، هن ميڙ جي پنيان، ڪاهي پاسي، نم ۾ منهنجو سرخو ٻڌل آهي. ان تي چڙهي لهارڪي وسيءَ هليا وڃو. وچ ۾ ساهي بہ نہ پٽجو. اتي مدرسي ۾ منهنجا همراهہ ملندءِ، تن کي چئج تہ دادن سلام ڏنا آهن..... تڪڙو وڃ تہ جيئن رات نہ پوئي...... شل ٻچڙن سان خوش هوندين!"

تماچي ۽ سندس زال هن جوڳيءَ ڏانهن ڪجهہ اهڙين نظرن سان ڏٺو، جن ۾ بي اعتباريءَ سان گڏ پنهنجائپ ۽ شڪرگذاريءَ جو ساگر چوليون هڻي رهيو هو. اها پنهنجائپ هڪ نئين پنهنجائپ هئي، جنهن جو ڪو نالو هو، جنهن جا ڪي اهڃاڻ هئا: انهن اهڃاڻن کي سڃاڻندا، سوچيندا، هو ميڙ مان نڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيا. ميڙ ۾ چڻ ڪنهن گهاري پوڻ سان لوڳهو پئجي ويو، ۽ ميڙ جا ڪي ماڻهو "مبارڪون هجنئي، ادا، لک لک مبارڪون!" چوندا هنن کي ڳراٽيون پائيندا، ياڪرن ۾ اڳتي وڌائيندا، ڪين گهوڙي تائين رسائي آيا.

ميڙ وري جنهي ويو، ۽ ماڻهن اچا بہ مولويءَ کي ساڳيءَ طرح سان

ٿڙڪندو ڏٺو. جوڳيءَ وري فارسيءَ ۾ چيو: ”هاڻ هنن ترخانن سپاهين کي چئو تہ موٽي پنهنجي ڇانوڻيءَ تي وڃن.....“

ترخان سپاهي بہ هاڻ ڳالهہ کي سمجهي ويا هئا، ۽ هنن مان ٽي ڇٽا، ڀالا سڌا ڪري، جوڳيءَ جي پويان اچي بيهي رهيا. جوڳيءَ ڇهن ڪين ڏٺوئي ڪونہ، ۽ ڏاڍيان فارسيءَ ۾ ٺي ڇيائين: ”اوهان مان هڪڙي بہ وِڪ اڳتي کنئي آهي تہ آءٌ خنجر مُلان جي پيٽ ۾ ٽنبي ڏيندس!“

ترخان ڄمي ويا، اتي ئي ڄمي ويا. هو منجهي پيــا تہ ڇا ڪن. مولويءَ جو مارجڻ معنيٰ هنن جو پنهنجو موت هو. هي مولوي انهن مولوين مانِ هو، جن کي قنڌار مان خاص طرح سنڌين کي دين سيکارڻ ۽ فارسي پڙهائڻ لاءِ گهرايو ويو هو. هن کي ڪجهہ ٿيو تہ مرزا باقي سندن ڄڻ ـ ٻچو رُلائي ڇڏيندو. هڪ ترخان همت ڪري چيـو: ”سنڌي، توکي ڪٿيءَ ڪنيو آهي شايد! مولوي صاحب کي ڇڏ نہ تہ.....“

هن اڃا جملو پوروئي نہ ڪيو تہ مولويءَ جي وات مان دانهن نڪري ويئي، ۽ هن رنيندي چيـو: ”خبيث، پنهنجي زبان کي لغام ڏي، ۽ سنڌي جئن چوي تئن ڪريو!“

ترخان ڪنڌ هيٺ ڪري بيـهي رهيـا. جوڳيءَ جي منهن تي مرڪ اچي ويئي، ۽ هن اشاري سان هڪ ـ ٻن جامرد جوانن کي ميڙ مان سڏي چيو: ”ڀائو، هنن ترخانن کان ڀالا ۽ ترارون وٺي هٿ ڪريو.....“

ٻہ جوان ترخانن کان ڀالا ۽ ترارون گڏ ڪندا ويا. جنهن ترخان هٿيار ڏيڻ کان ڪجهہ لهرايو ٿي تہ هنن جوڳيءَ ڏانهن ٿي ڏٺو. جوڳيءَ سان سندن نظر ملندي ئي مولويءَ کـان ڪيڪ نڪري ٿي ويئي، ۽ ترخان کي هٿـيار پيش ڪرڻا ٿي پيـا. جڏهن هٿـيار سـمـورا گـڏ ٿي ويا، تڏهن جوڳيءَ وري گهوڙن جي گهُر ڪئي. ترخان گهوڙن تان لهي پيا. جوڳيءَ جي اشاري تي، ٻہ جوان ٽي گهـوڙا ڪاهي اچي جوڳيءَ جي ويجهـا پهتـا. جوڳيءَ جوانن کي گهـوڙن تي سـوار ٿيڻ جو اشـارو ڪري، مولويءَ کي ڇڏي ڏنو. ميڙ جي ماٺهن ڏٺو تہ جوڳيءَ جي ڪٽاري جي ڇهنب ڳاڙهي رت سان چمڪي رهي هئي. هٿـيار جوانن ۾ ورهائي، پاڻ بہ هڪڙو ڀالو کڻي، جوڳي گهوڙي تي چڙهي ويٺـو ۽ فـارسيءَ ۾ ترخانن ۽ مـولويءَ کي وڃڻ لاءِ حـڪـم ڏنائين:

مولوي ۽ ترخانن جي سهاري سان، ڪنڌ هيٺ ڪري، ٻين ترخانن سان گڏجي ميرُ مان نڪري ويو. جوڳيءَ ميرُ تي هڪڙي نظر وجهندي چيو: ”ياڻرو، اوهان هيترن جي هوندي، ترخان ائين ڪونڌر ڪهندا وتن، ۽ اوهين رڳو تماشو ڏسندا رهو، يا گونگا لڙڪ ڳاڙيندا رهو، سو وقت هاڻ ويو. سموري سنڌ ڪَرَ موڙي جاڳي پيئي آهي. جيجل سنڌ جو سڏ اوهان کي به آهي. جن کي ساهه کان لڄ پياري آهي، سي تڙي پکڙي وڃو، ۽ سنڌ جي انهن سپوتن سان وڃي ساٿ ڏيو، جيڪي هن سرزمين کي ترخانن کان پاڪ ڪرڻ لاءِ سر سان ڪفن ٻڌيو وتن. اهو نياپو، اهو سنيهو ياد رکجو: ڪجهه سوچيو، متان گهڙي ٽري وڃي!“

ائين چئي هن گهوڙو ميرُ جي هڪ طرف موڙيو، ۽ ويندي وقت وڏي واڪ چيائين: ”جيئي سنڌ!“

ميرُ مان ماڻهن ڪن هري ڪن ڏاڍي چيو: ”سدا جيئي سنڌ!“ ۽ لڙڪن جي گهري ڏنڊ مان هو هن جوڳيءَ کي ويندي ڏسندا رهيا!

....

هيل ته سنڌوءَ ۾ ڪا ڳاڙهي، رت ريتي اُٿل آئي هئي. جئن جئن ڏينهن لنگهندا ويا، سنڌوءَ جو پاڻي وڌيڪ ڳاڙهو، رت ورنو ٿيندو تي ويو. ڪنهن کي اها سڌ نه هئي ته پاڻيءَ جو اهو ورن ڪيئن ٿيو. جوڳي فقيرن ته اهو تي چيو ته جتان جتان سوڍل تي لنگهيو، اتان پاڻيءَ جي روءِ ڳاڙهي رت ورني ٿيندي تي ويئي. فقيرن جي ڳالهه ڪنهن سمجهي ته ڪنهن نه سمجهي، پر دادن جئن جئن ڪنهن ڳوٺ، ڪنهن واهڻ، ڪنهن وسيئن مان تي لنگهيو، تڏهن انهن واهڻ وسين جي ماڻهن تي سرهائي موٽندي تي ڏٺائين. جڏهن موهن ڪوٽ پهتو ته دهلن دمامن تي ماڻهو جهمريون هڻي رهيا هئا. لاڏا ۽ جمالا ڳائي رهيا هئا. هن اتي ٻڌو ته سيوهڻ جو ڪوٽ ڪِري پيو هو ۽ سوڍي جو لشڪر سيوهڻ ۾ ڪاهي پيو هو. مرزا جاني بيگ جان بچائي ڀڄي نڪتو هو. چيائون تي ته نئي مان نئون لشڪر آئي وري سيوهڻ تي چڙهندو. دادن جي دل ۾ ڪنئين آسون اميدون وڌنديون وڻ ٿينديون ويون. هيلوڪي اٿل آزاديءَ جي اٿل هئي..... پر مغل.....؟ اهو خيال به پنهنجي ذهن ۾ آڻڻ نٿي گهريو ته مغل ڪو سنڌ جي آزاديءَ آڏو ايندا.

سيوهڻ کان ڪوهين پري هو تہ هن کي سيوهڻ جي ڪوٽ جي ڪنگرن تي ڦڙڪندڙ سنڌ جا ست رنگا، اندلٺ جي رنگن جا جهنڊا نظر آيا. هن کي الائي ڪهڙو خيال آيو، ۽ هو گهوڙي تان لهي سجدي ۾ ڪِري پيو. ”الله سائين، ان اندلٺ کي وري نہ ڇيڙجانءِ! منهنجا مولا، سنڌين جي آسن اميدن جي انهن ستن رنگن تي پنهنجي رحمت ڪج!“ هو جڏهن سجدي مان اٿيو، تڏهن هن جي اکين ۾ لڙڪن سان گڏ اندلٺ جا ست ئي رنگ مڙي آيا. پر جڏهن هو گهوڙي ڏانهن وڌيو، تہ پنهنجي چوڌاري ويهارو کن مغل سپاهي بيٺل ڏٺائين. هو اٿيو تہ بہ مغل پالا سڌا ڪري هن ڏانهن وڌي آيا.

”تون ڪير؟“ هڪڙي فارسيءَ ۾ چيو.

”مسافر!“ دادن مختصر جواب ڏنو.

”هن پاسي ڪيڏانهن سنبت آهي؟“ مغل وري پڇيو.

”سيوهڻ،“ دادن وري بہ مختصر جواب ڏنو.

”سيوهڻ ڪيئن داخل ٿيندين؟“ مغل جي آواز ۾ ٿوري سختي اچي ويئي.

”ڇو؟ سيوهڻ ۾ داخل ٿيڻ تي منع پيل آهي ڇا؟“ دادن حيرانيءَ مان پڇيو.

مغل هڪٻئي جي منهن ۾ ڏسڻ لڳا. هو غور سان دادن جي منهن ۾ گهورڻ لڳا. هڪڙي مغل جي نظر هن جي گيڙوءَ رتي ڪفنيءَ تي هئي. هو ٿورو اڳيان وڌي آيو، ۽ بيخبريءَ ۾ هن ڪفنيءَ کي هڪ پاسي کان زور سان ڇڪ ڏني. ڪفنيءَ جو هڪ وڏو ٽڪر مغل جي هٿ ۾ اچي ويو. ان جي هيٺان دادن کي پيل ترخاني پهراڻ ۽ ڪمربند ۾ لٽڪيل خنجر نظر اچڻ لڳو.

”هون..... تون سنڌي آهين يا ترخان؟“ مغل مرڪندي پڇيو.

”ترخان!“ دادن ڪجهہ سوچيندي چيو.

”پوءِ هي بهروپ ڇو؟“ مغل هن جي منهن ۾ نهاريندي چيو.

”سنڌين کان بچڻ لاءِ،“ دادن وري بہ مختصر جواب ڏنو.

”پوءِ سيوهڻ ڪيئن ٿي وڃين؟“ مغل سوال ڪيو.

دادن منجهي پيو. جيڪڏهن تو چوي تہ سندين خلاف جاسوسي ڪرڻ تو وچان تہ ان جي خبرچار پچندا. جيڪڏهن سيوهڻ تي سوڊل جي قبضي کان اڳ ٿي ظاهر ڪري تہ ترخان هجڻ جي حيثيت ۾ مرزا جاني بيگ جي شڪست کان بيخبريءَ تي اعتبار ڪونہ ڪندا. ڪُجهہ سوچيندي هن اتلو سوال ڪيو: ”پر اوهين ڪير آهيو؟ ۽ هيئن رستي روڪ ڪرڻ جو اوهان کي ڪهڙو اختيار آهي؟“

مغل کلڻ لڳا. هن کي چڻ تہ هن جي ان سوال تي کل اچڻ لڳي هئي. ٻيءَ گهڙيءَ هڪڙي مغل جي اشاري تي ٻہ ٻيا مغل اڳيان وڌي آيا، ۽ هن کي قابو جهلي بيهي رهيا. ان مغل وڌي، هن جي جامي ۽ صدريءَ جي تلاشي وٺڻ شروع ڪئي. هن جي صدريءَ جي اندر کين مرزا باقيءَ جو قندار لکيل خط ملي ويو. مغل جڏهن ان کي پڙهڻ شروع ڪيو تہ سندس منهن تي حيرت جا آثار ظاهر ٿيڻ لڳا. هن ٻي اعتباريءَ ۽ ڪاوڙ مان دادن کي گهوريندي چيو: ”سچ ٻڌاءِ، تہ تون ڪير آهين؟ ۽ هي خط ڪيڏانهن تو کڻي وڃين؟“

دادن ڪو جواب نہ ڏنو. ان خط جي اهميت جو ڪيس خيال ئي نہ رهيو هو. اوچتو هن چڻ خوشامد جي انداز ۾ چيو: ”هي خط آءُ حضور خان اعظم مجاهد خان جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ وڃي رهيو هوس تہ جئن انعام حاصل ٿئي!“

”پر توکي هي خط ڪٿان مليو؟“ مغل جي ٻي اعتباري جئن پوءِ تئن وڌندي ويئي.

”اهو آءُ فقط خان اعظم کي ٻڌائيندس!“ دادن هن جي ٻي اعتباريءَ جو فائدو وٺندي چيو.

”چڱو، توکي خان اعظم جي حضور ۾ پيش ڪيو ويندو. پر خبردار جي ڀڄي وڃڻ جي ڪوشش ڪئي اٿئي تہ پاڻ تو جاڻين!“

احتياطاً مغلن هن جا هٿ ڪٺي ٻويان ٻڌا. ڪيس ائين گهوڙي تي چاڙهي، هو اڳتي وڌيا. تورو ئي اڳتي وڌڻ سان مغل جي بي پناهہ لشڪر تي هن جي نظر پئي. سيوهڻ جي قلعي جي هڪ طرف ميلن ۽ ڪوهن ۾ اهو لشڪر ڦهليل هو. جئن وڌندا ويا تئن لشڪر جا آواز هن جي ڪنن تائين ايندا

ويا. جڏهن ويجهو پهتا تہ ان لشڪر کي ڏسي دادن جو هنيون ٺي هجي ويو. هن لشڪر کي منهن ڏيڻ ناممڪن هو. ٽيهہ هزار سوار ۽ لک کن پيادل، جو هي مغل لشڪر سنڌ تہ ڇا، سموري هندستان کي ڌهڪائڻ لاءِ ڪافي هو.

جڏهن هو مختلف تنبن وٽان ٿيندي، مجاهد خان جي شاهي شاميانی اڳيان پهتا، تڏهن دادن کي پهريون پيرو زيبا ياد اچي ويئي. زيبا جو ان وقت ياد اچڻ بہ هن کي ڏاڍيو ڏکيو لڳو، جڏهن سنڌ جي اندلٽي جهنڊي هيٺان هي منحوس ڪڪر مغل لشڪر جي صورت ۾ پنهنجي اکين آڏو ڏسي رهيو هو. پر جڏهن هو مجاهد خان اڳيان حاضر ڪيو ويو، تڏهن مجاهد خان جو منهن رنگ ڇڏي ويو.

”تون!؟“مجاهد خان ڇڻ هنڪي ڪنهن بہ صورت ۾ ڏسڻ نٿي گهريو.

”آءٌ حضور جن جي خدمت ۾ پاڻ حاضر ٿيڻ وارو هوس تہ اوهان جا هي همراه نماز پڙهندي، مون کي جهلي آيا آهن!“ دادن مجاهد جي اکين کي پاڻ ڏانهن موٽائڻ لاءِ، ڪيس ٽوڪ هڻندي چيو.

مجاهد خان پنهنجن ماڻهن کي اشارو ڪيو، ۽ تنبو خالي ٿي ويو. مجاهد خان تنبوءَ ۾ عجيب پريشانيءَ جي عالم ۾ اچ وڃ ڪرڻ لڳو. ڪو وقت هو ائين اچ وڃ ڪندو رهيو. پوءِ هڪ هنڌ بيهي رهيو ــــ ۽ دادن ڏانهن نهاريندي، ڪيس ديوان تي ويهڻ جو اشارو ڪيائين. دادن سندس منهن ۾ نهاريندو، هن جي بيچينيءَ کي پڙهندو رهيو. مجاهد خان ڪيس وري ويهڻ جو اشارو ڪيو، تڏهن دادن ڳالهائي چيو: ”حضور جن جيسين بندي جا بند خلاص ڪرڻ جو حڪم نہ فرمائين، تيسين بندو آرام سان ڪيئن ويهي سگهندو!“

انهن لفظن جي ٻٽي معنيٰ مجاهد خان کي هيڪاري بي آرام ڪري وڌو. هن پاڻ وڌي، پنهنجي خنجر سان، سندس ٻانهون کوليندي، پڻ پڻ ڪندي چيو: ”سنڌي، اسان کي شرمسار ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪر! خدا جو قسم، ظلِ الاهيءَ جي حڪم عدوليءَ جو خيال نہ هجي ها تہ آءٌ ڪڏهن بہ هن مهم تي نہ اچان ها!“

دادن ڪوبہ جواب نہ ڏنو. مغل جو وعدو ڪني پاڻيءَ جي بوءِ مثل هو، جا بوءِ هن جي دماغ ۾ ڇڻ گهر ڪري ويئي هئي. پر مجاهد خان تہ

سپاهي هو. سپاهيءَ جو وعدو تہ لوهہ تي ليڪو هوندو آهي. پر اڪبر جي حڪمر عدوليءَ جو بهانو ان ليڪي کي بہ ڊاهي ويو. هن آخري ڪوشش ڪرڻ لاءِ چيو: ”پر حضور، اوهين ظلِ الاهيءَ جي سلطنت جا بہ تہ خيرخواه آهيو. جو شخص قنڌار جي معاملي ۾ ايران سان معاهدا ڪندو وتي، صفوين جي اشاري تي مغل سلطنت سان هٿ چراند ڪرڻ لڳو آهي، ان کي سزا ملڻ بدران ظلِ الاهي هن کي انعام اڪرام سان ٿو نوازي ـــ اها ڳالهہ مون کي سمجهہ ۾ نٿي اچي!“

”تو وٽ ڪهڙو ثبوت آهي تہ مرزا باقي صفوين جي اشاري تي ٿو هلي؟“ مجاهد خان جي اچ وڃ اوچتو روڪجي ويئي.

”جن سپاهين مون کي گرفتار ڪري آندو هو، انهن منهنجي جامي تلاش ڪري، هڪ اهڙو دستاويز پاڻ وٽ رکيو آهي، جو ان حقيقت کي ثابت ڪري سگهي ٿو.“ دادن اوندهہ ۾ تير اُڇلائڻ واري انداز ۾ چيو.

مجاهد خان جي حڪمر تي اهو خط پيش ڪيو ويو. مجاهد خان جئن جئن اهو خط پڙهندو ويو، سندس منهن ڳاڙهو ٿيندو ويو. اوچتو هن تاڙي وڄائي، وري سپاهين کي گهرائي ورتو.

”محمود خان کي حڪمر ڪيو وڃي تہ هڪدمر مون وٽ هليو اچي!“ مجاهد خان اهو حڪمر ڏيندي، ديوان تي ويهي رهيو. سوچ ۽ فڪر جا آثار هن جي منهن تي ڪاوڙ ۾ بدلجندا ويا. ۽ جڏهن محـمـود خان ڪورنش ڪري، مجاهد خان ڏانهن نهاريو تہ هن جي دل بہ ڪنهن اڻاتي ڊپ کان ڌڪڻ لڳي هئي.

”محمود خان، اسين چاهيون ٿا تہ هي خط اسان جي پنهنجي خط سان گڏ ظلِ الاهيءَ کي پيش ڪري، ان جو جواب فوراً آندو وڃي. ظلِ الاهي لاهور ۾ منزل انداز آهي؛ اسين چاهيون ٿا تہ آگري رواني ٿيڻ کان اڳ هو هن خط جو ملاحظو ڪن!“

”جو حڪمر، خان اعظمر!“ محمود خان ڌڪندي چيو.

”۽ هن سنڌيءَ کي اسان جي شاميانـي ۾، اسان جي مهمان طور رکيو وڃي!“

”حڪمر جي هڪدمر پيروي ٿيندي، حضور!“ محمود خان ائين چئي

ٽڪڙو ٻاهر هليو ويو.

مجاهد خان وري وڏي دادن تائين آيو. ڪنهن نئينءَ اميد کان دادن جي اکين ۾ سرهائي موٽي آئي. پر مجاهد خان جي اکين ۾ اجا تائين اُٿڻ هئي، جنهن کي لڪائڻ لاءِ هن رومال ڪڍي پنهنجو منهن اگهڻ تي شروع ڪيو. پوءِ ٻيئي هٿ دادن جي ڪلهن تي رکي هن چيو: ”اسين سنڌين جي بهادريءَ جا متعرف آهيون. مرزا جاني بيگ جي ايڏي ساري لشڪر کي شڪست ڏيڻ تي اسين حيران آهيون. پر جيڪڏهن سنڌين اسان جو مقابلو ڪيو ته اسين لاچار ڪين سيڪت ڏيڻ تي مجبور ٿينداسين!“

”پر حضور، سنڌين جو مغلن سان ته ڪوبه جهيڙو جهڳڙو ڪونهي. هو مقابلو ڪرڻ ڇا چاهيندا؟ هنن جي جنگ ته ترخانن سان آهي!“ دادن نهٺائيءَ مان جواب ڏنو.

”خير، پر هي سنڌي لشڪر جو سپهه سالار سوڍو خان ڪير آهي. اسان سندس همت ۽ مردانگيءَ جون ڏاڍيون ڳالهيون ٻڌيون آهن. ڇا اهو سچ آهي ته هو هڪ عام لوهار آهي؟“ دادن محسوس ڪيو ته مجاهد خان جي پوين لفظن ۾ طنز ۽ ٽوڪ جو اهڙو نشتر هو، جيڪو سڌوسنئون هن کي چڙ ڏيارڻ لاءِ هو. هو سوچڻ لڳو ته ڇا هو هن کي ٻڌائي ته سوڍو ڪير هو. سوڍي جو تصور ڪندي ئي هن جي اکين ۾ عجيب اُمنگ پرجي آيو، ۽ هن ڄڻ ٻاراڻي اتساهه سان چيو: ”سنڌ جي لشڪر ۾ وڙهندڙ هر سپاهي سوڍو آهي، حضور! ۽ انهن سپاهين ۾ برابر ڪي امير، نواب ۽ درٻاري ڪونهن. انهن ۾ گهڻو ڪري ڪمي، ڪاسبي ۽ پورهيت ماڻهو آهن، جيڪي پنهنجي وطن تان سر گهورڻ ۾، پنهنجيءَ لڄ ۽ آبروءَ لاءِ پنهنجو سيڪجهه قربان ڪرڻ لاءِ سر سان ڪفن ٻڌي نڪتا آهن. جيسين سنڌ آزاد نه ٿي آهي، تيسين هو سک نه سمهندا!“

”پوءِ جي ڪين اسان سان مقابلو ڪرڻو پيو ته......“ مجاهد خان هاڻ خوش طبعي ڪرڻ لڳو هو.

”خدا اهو ڏينهن نه آڻي، حضور! پر جيڪڏهن هنن تي جنگ مڙهي ويئي ته مغل به ياد ڪندا ته سائيهه تان سر ڏيڻ وارا سنڌي بهادريءَ ۽ جان نثاريءَ ۾ مغلن کان ڪنهن به طرح گهٽ نه آهن!“ دادن وري به

نهنائيءَ مان چيو.

”ترخانن جي ٻي ڳالهہ آهي، ۽ مغلن جي لشڪر سان سامهون ٿيڻ ٻي ڳالهہ آهي. اسين جي چاهيون تہ سيوهڻ هڪڙي ڏينهن ۾ فتح ڪري سگهون ٿا. اسان جو لشڪر ٿڪل آهي. ان ڪري اسين نٿا چاهيون تہ هڪدم ڪين وڙهڻ تي مجبور ڪريون. پر جيڪڏهن سنڌي اسان جي اطاعت جو اعلان ڪن، ۽ سيوهڻ جو قلعو اسان جي حوالي ڪن تہ اسين ظلِ الاهيءَ اڳيان سندن مقدمو ڀيهر پيش ڪرڻ لاءِ تيار آهيون!“

مجاهد خان جي انهيءَ ڦڙتيءَ دادن جي دل ۾ ڀهريون پيرو مغلن لاءِ نفرت جي چڻنگ دکائي ڇڏي. ڏاريان نيٺ ڏاريان. هنن مان ڪا اميد رکڻ عبث آهي. هو ڪو ترش جواب ڏيڻ وارو هو پر اوڏيءَ محل محمود خان مير منشي مڪارم خان سان اندر لنگهي آيو، ۽ دادن چپ ٿي ويو.

”چڱو، تون هاڻ آرام ڪر. اسين صبح جو وري توکي سڏائينداسون ۽ ان مسئلي تي گفتگو ڪنداسين!“ مجاهد خان سندس ڪلهي تي هلڪو زور ڏيندي چيو.

دادن پنهنجي تنبوءَ ڏانهن ويندي، سڄي واٽ مغل لشڪر سان سوديءَ جي مقابلي تي سوچيندو رهيو. جڏهن سائس گڏ هلندڙ سپاهي، هڪ تنبوءَ اڳيان بيهي رهيو، تڏهن دادن بہ پنهنجن خوابن مان جاڳي پيو. انهيءَ تنبوءَ اڳيان بيٺل پهريدارن کي سپاهي دادن متعلق هدايتون ڏيئي واپس هليو ويو. دادن جي دکي من ۾ هزارين انومان ۽ وسوسا محشر مچائڻ لڳا هئا. اڪبر ڪهڙو جواب موڪليندو؟ مغل لشڪر ۾ ڪهڙا سردار مرزا باقيءَ جي پاسي هئا؟ خود مجاهد خان ڪٽي سنڌ جي خلاف نہ هجي، پر سندس صلاحڪارن جا ڪهڙا خيال هئا؟ اهي سموريون خبرون وٺڻ لاءِ هن وٽ ڪوبہ ذريعو ڪونہ هو. هو ڪنڌ هيٺ ڪري، تنبوءَ ۾ داخل ٿيو تہ پنهنجي سامهون جيڪي ڏٺائين، تنهن هن جي ذهن جي واچوڙن کي اتي ئي بيهاري ڇڏيو. زيبا پنهنجي اکين ۾ اٿاهہ پيار آڻي، هن جي آجيان لاءِ بيٺل هئي. سندس چپن تي اهڙي مرڪ هئي، جنهن هن کان اهو وساري ڇڏيو تہ هاڻ مغل بہ سنڌ جا اوڏائي دشمن هئا، جيترا ترخان.

”زيبا، تون؟“ دادن جي لفظن ۾ پنهنجائپ بدران اچرج هو.

”اوهان کا خبر نہ ورتي تہ مون کي ٿي اچڻو پيو!“ زيبا جي اکين ۾ پيار چلڪڻ لڳو، ۽ هن نہ چاهيندي بہ پنهنجا پيئي هٿ ڪٽي دادن جي هٿن ۾ ڏنا. دادن جي اکين ۾ نهاريندي هن کي وري اهي دک جون ڇاياڻون نظر آيون، جن کي هوءَ صدين کان سڃاڻيندي هئي. هن جو دکي مسافر اجا تائين اوترو ئي دکي هو. هن جي پنهنجي دل کي بہ جهـــوبو اچي ويو، ۽ هن هبڪندي چيو: ”هاڻ تہ حضور جن پنهنجو واعدو پورو ڪيو. پوءِ اوهين ايترو دکي ڇو آهيو؟“

”زيبا، خان اعظم فقط ايترو وعدو پورو ڪيو تہ هو سنڌ تي مغل لشڪر چاڙهي آيو آهي، پر ظالمن خلاف نہ، مظلومن خلاف.....“

۽ هو ڪيترو وقت زيبا کي سنڌ بابت مغل سياست جون ڳالهيون ٻڌائيندو رهيو. سوڍي جون ڳالهيون ڪندي، دادن جي اکين ۾ جا جوت جاڳي آئي، ان هن کي ايڏي معصوميت ڏيئي ڇڏي، جو اهو معصوم دادن هن جي روح کي روئاڙي ويٺو.

”نہ نہ، ائين هرگز نہ ٿيندو! آءٌ حضور جن کي ائين ڪرڻ نہ ڏيندس!“ هوءَ ڄڻ پنهنجي پاڻ سان ڳالهائڻ لڳي هئي. جڏهن ٻانهي ڪيس ٻڌائڻ آئي تہ مجاهد خان ڪيس سڏايو هو، تڏهن ويندي وقت هن دادن کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جن ۾ پيار سان گڏ هڪ اهڙي عزم جا اهڃاڻ هئا، جو دادن کي بہ پنهنجا انومان ۽ وسوسا گهڙيءَ لاءِ وسري ويا ۽ هو گهرجندڙ اکين سان ان نئين زيبا جو تصور ڪندي پنهنجي هنڌ تي ليٽي پيو.

زيبا جي موجودگيءَ، زيبا جي پيار ۽ زيبا جي همدرديءَ دادن جي مايوسيءَ کي پاڻ وٽائي ڇڏيو هو. اهو احساس زيبا کي بہ هو. جيتوڻيڪ هن جي آدرش ۾ زيبا جي پيار ۾ ڪو جهيڙو نہ هو، پر انهن ۾ ايترو فاصلو هو، جنهن کي طي ڪرڻ ناممڪن ٿي نظر ايو..... پوءِ جڏهن اڪبر جو جواب پهتو، ۽ زيبا ڪيس ٻڌايو تہ اڪبر اهو حڪم ڏنو هو تہ باوجود خان اعظم جي خط جي، مرزا باقيءَ خلاف سنڌين جي شورش کي ختم ڪيو وڃي، تڏهن تہ دادن پهريون ڀيرو زيبا کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جن ۾ اٿاهہ درد جو دريا هن جي پيار کي لوڙهيندو ٿي ويو. زيبا هن جي اکين جو اهو منظر ڏسڻ نہ گهريو، ۽ هوءَ هٿ منهن تي رکي، تڪي تڪي تنبوءَ

ڪان ٻاهر هلي وئي.

ان ئي ڏينهن مجاهد خان هن کي سڏايو هو، ۽ ڪانئس نظرون بچائيندي چيائين، ”سنڌي اسين نهايت شرمسار آهيون. ظلِ الاهيءَ اسان جي درخواست رد ڪري ڇڏي آهي، ۽ اسان کي مجبوراً سيوهڻ تي حملو ڪرڻو پوندو!“

دادن ڪوبہ جواب نہ ڏنو. هن جي دل ۾ ان مهل فقط هڪڙو ئي خيال هو: هو ڪنهن طرح مغل لشڪر کان نڪري سيوهڻ پهچي. هو ڪجهہ چوڻ وارو هو تہ مجاهد خان وري چيو: ”پر اسين چاهيون ٿا تہ ڪنهن خونريزيءَ ڪرڻ بنان، جيڪڏهن سنڌي اطاعت جو قسم کڻن تہ اسين ساڻن صلح ڪرڻ لاءِ ذميداري کڻڻ لاءِ تيار آهيون. ان لاءِ اسان سوچيو آهي تہ محمود خان، دلاور خان ۽ تون گڏجي سنڌين جي سپهہ سالار سان صلح جون ڳالهيون ڪريو!“

دادن کي ڄڻ ڪک جو سهارو ملي ويو، ۽ هو مجاهد خان ڏانهن شڪرگذاريءَ جي نظرن سان ڏسندي، شاميانې کان ٻاهر نڪري آيو.

●

[14]

سچ بہ اچ لهڻ جي نہ پئي ڪئي، جڻ ڪيس ڪنهن گهاتيءَ جو اڏڪو هجي ــ رات جي لشڪر کي پنهنجي تيرن سان گهايل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي، هن ڪنڌ ورائي پويان نهاريو. رات جو لشڪر ماڪڙ جيان هن کي چوڌاري ورائيندو ٿي ويو. هن جي تيــرن جي باوجود اوندهہ دونهين وانگر دڪندي، وڌندي، ڌرتيءَ کي ڳڙڪائيندي ٿي ويئي، ۽ ڪجهہ دير کان پوءِ هن پاڻ کي اونداهي سـمنڊ جي ڪنڌيءَ تي، بي يارو مـددگـار، اوندهہ جي ڏنگن کان ڏنگجندو، اوندهہ جي چولين جو ڪـاچ ٻڄندي ڏٺـو. سـوڀل سچ جي ان بيوسيءَ کي ڏسي، ڪنهن سوچ ۾ اچي ويو. ائين چو آهي تہ روشني هميشه اونده جو ڪاچ ٻڄندي ٿي رهي. هن کي ائين محسوس ٿيو جڻ سنڌ ان سچ مثل هئي، جو اوندهہ جي لشڪر، مغلن جي ماڪڙ کان مات کائڻ لڳو هو. اهو خيال ايندي ئي هن جي دل جي ڌڪ ڌڪ تيز ٿي ويئي، ۽ هو ســوچڻ لڳو تہ اها مـايوسي چو؟ هنن جڏهن ترخانن جي اوندهہ کي تـڙي ڪڍيو هو تہ مغلن جي اونداهہ کي تڙي ڪڍڻ بہ ڏکيو نہ ٿيندو. هن کي اهو وقت ياد اچي ويو جڏهن هو سيوهڻ تي چڙهڻ جون تياريون ڪري رهيا هئا، ۽ همراهن مان ڪن اهو تي چيو تہ مرزا جاني بيگ جي ويهن هزارن سوارن ۽ اڌ لک پيادن سان وڙهڻ لاءِ سنڌين جو هي ويهارو هزار لشڪر ڪيئن پوري پوندو، تڏهن هڪڙي نندي نينگر، جنهن جي عمر اڃا سترهن ورهيہ بہ ڪانہ هئي، تنهن اوچتو رڙ ڪري چيو تہ ”ادا، اسين سچ وانگر ترخانن جي اونداهہ تي ڇانئجي ويندا سين!“ ۽ ٿيـو بہ ائين هو. سنڌي ائين وڙهيا هئا، جڻ هنن مان هر هڪ کي ڏهہ ڏهہ سر جمي پيا هئا، ۽ هو ترخانن کي ائين لتاڙيندا ٿي ويا جڻ ترخان ڪچا سنگ هئا جيڪي هنن جي پهچڻ کان اڳ پاڻ نمي ٿي

پيا. سوڍي کي مرزا جاني بيگ جي جيئرو نڪري وڃڻ جو ڏاڍو رنج ٿيو هو، پر صادق سومري کلي چيو هو تہ: ”نٽي جي ملهہ ڪنداسون تہ مرزا جاني بيگ تہ ڇا پٽس بہ اسان جي اڳيان ليلهڙاٽيون ڪندو. دل نہ لاءِ سوڍا. وارا ڇمارا آهن!“ اهي ڳالهيون ياد ڪري، هن جي ڇپن تي مرڪ اچي ويئي، ۽ هن دل ئي دل ۾ چيو تہ سنڌ جو سج وري اڀرندو ۽ مغلن جي هن اونداهہ کي مڪڙن وانگر پڇائي ڪڍندو. اهو سوچيندي هو مورچي تان هيٺ لهي آيو.

هڪڙو ننڍڙو ڇوڪر، هن جي ڪميت مومل جي بشڪن ۾ آڱرين سان ڦٽي ڏيئي رهيو هو. ڪيترو نہ پيار هو ان ۾. سوڍل کي ائين محسوس ٿيڻ ڄڻ مومل بہ ڇوڪرڙي کي پنهنجو وڇيرو ٿي سمجهيو، ۽ موقعو ملندي ئي هن جي ڳچيءَ ۽ ٻانهن کي ائين ٿي چٽيائين؛ ڄڻ ماءُ پنهنجي ڪير پياڪ وڇيري کي چٽيندي آهي. اهو ڇوڪر ۽ هو پاڻ ۾ ائين ڳالهائيندا هئا، جو ڇوڪرو کلندو ويندو هو، ۽ مومل ڪنڌ ڏوٽيندي، ڪن ڦڙڪائيندي، سنب هٽندي رهندي هئي. جڏهن کان هو سيوهڻ آيو هو، اهو ڇوڪر ڄڻ خاص هن جي گهوڙيءَ کي روز ڏسڻ لاءِ هليو ايندو هو، ۽ سوڍل کي پنهنجو پاڻيٺيو سانول ياد اچي ويندو هو.

هو وڌي اچي نينگر جي پٺيان بيهي رهيو. نينگر مومل جي بشڪن ۾ مشغول هو، پر سوڍل جي ويجهو اچڻ تي مومل جي چمڙي ڄڻ جتان ڪتان اُڀڙڻ لڳي هئي. سندس ڪنن جي ڏِسِ ڇوڪرڙي بدران سوڍل ڏانهن ڦري آئي. نينگر بہ گهوڙيءَ جي بشڪن ۾ هڪ ٿئين لهر محسوس ڪندي، پويان نهاريو. سوڍل سندس وارن ۾ هٿ ڦيرائيندي چيو: ”پٽ، هاڻ رات ٿي ويئي آهي، تون وڃي گهر پيڙو ٿيءُ!“

”چاچا..... هي مغل ڪير آهن؟“ نينگر اوچتو سوال ڪيو.

”ترخانن جا ئي سوٽ ماسات آهن، پٽ!“ سوڍي کلي جواب ڏنو.

”پر ڪي چون ٿا تہ هو ترخانن کي سڌو ڪرڻ آيا آهن.....“

”چون تہ هو پاڻ بہ ائين ٿا، پٽ! پر.....“

”پر ڇا؟.....“

ڇوڪر کي ڪجهہ سمجهہ ۾ نہ آيو.

اوچتو پريان ڪنهن جي گهوڙي جي سنبن جو آواز پڌي، سوڍل ماٺ ٿي ويو. الائي ڇو سوڍل جي دل ۾ ڪو ڀرم ڀري آيو: گهوڙي جا سُنب هميشه هن کي ڪجهه نه ڪجهه ٻڌائيندا هئا. ۽ هو سوچڻ لڳو، هيءَ چال سڃاتل هوندي به ڪيتري نه اڻ پرکي آهي. هو پنهنجي ئي خيالن ۾ وري مومل جي بشڪن ۾ اڱريون ڦيرائڻ لڳو. گهوڙيسوار وٽس پهچي، جهيڻي آواز ۾ چيو: "جيئي سنڌ!"

"جيئي سنڌ! ڇو ميان جهيڻو پيو ڳالهائين؟"

"مغلن جا ٽي همراهه اڄو جهنڊو ڪٽي، ڪوٽ جي دروازي تي بيٺا آهن. ڇون تا ته مجاهد خان جو ڪو نياپو ڏيڻو اٿن!"

"آءُ هلان ٿو اندر. تون ڪيس وڃي وٺي اچ. پر ڪوٽ ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ سنڌن اکيون ضرور ٻڌجو!" سوڍي ڄڻ ڪيس ياد ڏياريندي چيو.

سوڍي مورچي جي ڏاڪڻي طرف، پنهنجي تنبوءَ ۾ هليو ويو. هن جي چوياري اڳيئي ويٺي هئي. ڪين ٻڌايائين ته مغلن ڪو نياپو آيو آهي، ڏسجي ته ڇا ٿا چون. مغل جڏهن اندر آيا، ۽ سندن اکين ٻڌل پٽيون لاٿائون، تڏهن هنن جي اکين ۾ اچرج ۽ حيرت ڇانئجي ويئي. هو مغل درٻارن، صوبائي عاملن جي مجلسن، ڪيمخواب ۽ اطلس جي گاديلن، سونن تختن، بلوري صراحين ۽ جامن ڏسڻ جا عادي هئا. هنن کي هي تڏن توئٽرين تي ويٺل، سادا سوٽي ڪپڙا پهريل امير بلڪل ڪونه آئڙيا. اها حيرت هڪڙي مغل جي اکين ۾ ڪانه هئي، جنهن پنهنجي ٽُري جي پلاند سان اکين کان سواءِ باقي سڄو منهن ڍڪي ڇڏيو هو. ان مغل جي اکين ۾ اچرج بدران ڪا اڄاتي گهرائي ۽ پنهنجائپ ٿي ڀانئي.

دعا سلام جو جواب ڏيندي، سوڍي ڪين پنهنجي اڳيان پيل ٻيءَ هڪ توئٽريءَ تي ويهڻ جي آڇ ڪئي. منهن ڍڪيل مغل ته هڪدم ويهي رهيو، پر ٻيا ٻه مغل بيٺا رهيا. هيٺ ويهڻ هنن پنهنجي شان وٽان نٿي سمجهيو. پر ويٺل مغل ٿورو ترشيءَ سان ڪين ويهڻ لاءِ چيو ته لاچار هو ويهي رهيا، پر سندن منهن مان بيزاري صاف ظاهر هئي.

سوڍي فارسيءَ ۾ ڳاله ٿي شروعات ڪئي: "ڪيئن اچڻ ٿيو آهي؟"

منهن ويڙهيل مغل چيو: ظلِ الاهي، شهنشاهه هند حضور محمد جلال

الدين اڪبر جي پاران امير الامراءِ خان دوران خان اعظم نواب مجاهد خان جي سلامن کان پوءِ معلوم هجي ته ظلِ الاهي سنڌ ۾ بغاوتن ۽ شورشن کي ناپسند فرمائين ٿا، ۽ چاهين ٿا ته سنڌن سموري رعيت امن امان ۽ عافيت سان رهي. ان خيال سان سنڌ ۾ امن امان قائم ڪرڻ لاءِ حضور جن خان اعظم کي مامور فرمايو آهي. خان اعظم اوهان جي همت، دليريءَ ۽ قربانين جو قدر ڪري ٿو، پر هو چاهي ٿو ته جيئن ته هاڻ هو انصاف ۽ عافيت قائم ڪرڻ لاءِ سنڌ جي سرزمين تي پهچي چڪو آهي، ان ڪري اوهين پنهنجي بغاوت کي ختم ڪريو، ۽ شهنشاهه هند جي اطاعت ڪريو ته اوهان کي عام معافي نامي جو پروانو عنايت ڪيو ويندو! ان مضمون جو هي خط خان اعظم طرفان آءٌ اوهان کي پيش ٿو ڪريان." هن، خط سوڍي کي ڏيندي، پنهي مغلن ڏانهن نهاريو جن ڪنڌ ڌوڻي هن جي حمايت جو اعلان ڪيو.

سوڍي ڪا گهڙي چپ رهيو. پوءِ خط پڙهي، مغلن تي نظر وجهندي چيائين: "شهنشاهه هند کي ۽ ...ن اعظم نواب مجاهد خان کي سيني سنڌين طرفان سلامن بعد معلوم ٿئي ته اول ته سنڌين ظالمن خلاف بغاوت ڪئي آهي، جنهن سان مغل حڪومت جو ڪو واسطو ڪونهي. بيو ته مغل شهنشاهه جي ڪن تائين يقيناً ترخانن جي ظلم ۽ ستم جا داستان پهچي چڪا هوندا، ان ڪري بجاءِ سنڌين جي، شهنشاهه جو عتاب انهن تي ڪرڻ گهرجي، ۽ ٽيون ته سنڌي ڪنهن به ڌارئين ـــ چاهي اهي ترخان هجن يا مغل ـــ جي اطاعت قبول ڪرڻ کان سر ڏيڻ وڌيڪ پسند ڪندا!"

آخري لفظ چوندي سوڍي جي اکين ۾ عجيب شوخي پرجي آئي، ۽ سندس لفظن ۾ هڪ عجيب ڪوڙاڻ پرجي آئي. مغلن جي منهن تي ڪاوڙ جو رنگ اچڻ لڳو.

"اوهان کي معلوم هجي ته ظلِ الاهي يقيناً ظلمن کي ختم ڪري پنهنجي رعيت جي جان ۽ مال جي حفاظت لاءِ جتن ڪرڻ جو حڪم صادر ڪرڻ فرمائيندا. پر ان لاءِ ضروري آهي ته پهرين رعيت پنهنجي اطاعت جو اعلان ڪري،" مغل جڻ سوڍي جي ڳالهه نه سمجهندي چيو.

"سنڌي ڪنهن به ڌارئين جي اطاعت هرگز نه ڪندا!" سوڍي وڌيڪ سختيءَ سان چيو.

هڪڙي مغل کان رهيو نہ ٿيو، ۽ وچ ۾ چئي ڏنائين: ”اوهان کي شايد حضور جن جي غضب کان ڊپ نٿو ٿئي. پر ياد رکو تہ خان اعظم سمورن باغين کي هڪڙو هڪڙو ڪري هاٿين جي پيرن ۾ چيڀاٽي مارائيندو، گهوڙن جي پُڇن ۾ گهلائيندو— ان وقت تائين، جيسين هن جي رڙين کان سنڌ تہ ڇا آسمان بہ پناهہ گهرڻ لڳندو!“ مغل ڪاوڙ ۽ وڏائيءَ کان پاڻ بہ ٿڙڪڻ لڳو هو.

سوڍي جي منهن جو رنگ ئي بدلجي ويو. هن مغل کي اهڙين نظرن سان ڏٺو، جنهن ۾ نهارڻ سان مغل کي سڌوسنئون پنهنجو موت نظر اچڻ لڳو. هن ڏند پيڙيندي چيو: ”مغل، جيڪڏهن تون منهنجي ٺڏي تي آيل نہ هجين ها تہ آءٌ سڪڻ هٿن سان توکي ان ساڳئي آسمان جا تارا ڏيکاريان ها. اسان اهڙا سوين ظلم پنهنجي اکئين ڏٺا آهن، پنهنجن هنن هڏن تي سالن جا سال سٺا آهن. پر هاڻ اهو ماءُ پٽ ڄائو ئي ڪونهي جو سنڌين تي اهي ظلم ڪري. وڃو! اُٿو هتان، ۽ وڃي پنهنجي خان دوران کي سلام ڏيو، ۽ ڪيس چئو تہ شهنشاهہ کي اهو نياپو موڪلي تہ جنهن سنڌ جي سرزمين هن جي پيءُ کي پناهہ ڏني، جنهن جو نمڪ خود سندس رت ۾ شامل آهي، جنهن ڌرتيءَ سندس پهريون ساهہ کيس بخش ڪيو هو، سا سنڌ وقت اچڻ تي سندس مقابلي ڪرڻ کان ڪانہ ڪيٻائيندي. اسين سنڌي شهنشاهت ۽ وڏيءَ سياست مان نہ ڄاڻون، پر جيڪڏهن ڪنهن بہ ڪٽي اهو اڪبر ڇو نہ هجي، سنڌ ڏانهن ميري اک سان نهاريو تہ اهو شخص پنهنجون هيئي اکيون وڃائي ويهندو! هاڻ اُٿو، وڃو!“

مغل انهن لفظن جي ڪوڙاڻ کي محسوس ڪندي، جڪ ڪائيندو، ڏند ڪرٽيندو رهيو. منهن ويڙهيل مغل جي اکين ۾ هڪ عجيب احساس اوتجي آيو، جنهن کي ڪوبہ سمجهي نہ سگهيو. هن اٿندي وقت ڌيرج سان چيو: ”آءٌ آخري دفعو اوهان کي چوڻ گهران ٿو تہ اڪبري فوج سان جهيڙڻ موت کي سڏ ڪرڻو آهي. جيڪڏهن اوهين ظلِ الاهيءَ جي اطاعت جو قسم کڻو تہ خان اعظم ڪوشش ڪندو تہ مرزا باقيءَ جا ظلم بند ٿين ۽ حڪومت ظلِ الاهيءَ جي قانون مطابق هلي!“

”ان جي معنيٰ تہ اوهان جو ظلِ الاهي مرزا باقيءَ کي سنڌ مٿان قائم

رکڻ گهري ٿو، ۽ هو چاهي ٿو ته اسين هڪ طرف مرزا باقيءَ کي سنڌ کي تاراج ڪرڻ ڏيون، ۽ ٻئي طرف مغلن جو ڳٽ ٻه پنهنجي ڳچيءَ ۾ وجهون ۽ سندن ڏن الڳ ڀريندا رهون. جيسين اسان جي سريءَ ۾ ساهه آهي، تيسين اسين ترخانن سان جنگ جوٽيندا سون. ان ۾ اڪبر ته ڇا، سڄي دنيا هن جي پٺڀرائي ڪري ته اسين سڄي دنيا سان وڙهڻ کان ڪونه مڙنداسون!" سوڍي ملاقات ختم ڪندي چيو.

مغل ٻاهر نڪري آيا. ڪجهه وقت هو ٽيئي ٻاهر بيهي پاڻ ۾ سُس پُس ڪندا رهيا. گهڙيءَ ان پوءِ منهن ويڙهيل مغل ٻين کي اُتي ئي بيهڻ لاءِ چئي، پاڻ وري اندر هليو آيو. سوڍي هن کي اندر ايندو ڏسي چيو: "هاڻ وري ڇا آهي؟"

مغل ڪوبه جواب نه ڏنو: هڪ ٽِڪ سوڍي جي منهن ۾ نهاريندو رهيو. انهيءَ نگاهه ۾ عجيب پيار ۽ پنهنجائپ هئي. سوڍو هن جي ان گهور کي نه سمجهندي، تڪائيءَ مان ڪجهه چوڻ وارو هو ته مغل پنهنجي ڪُلهي جو پلاند ڇڪي منهن تان لاهي ڇڏيو.

"دادن، تون؟"

"ها ادا، آءٌ آهيان دادن!" ۽ دادن سوڍي کي ڀاڪر پائڻ لاءِ اڳتي وڌي آيو. سڀ حيرت مان هن مغل کي ڏسڻ لڳا. پر سوڍي جي اکين ۾ پيار بدران نفرت جو هڪ درياءَ ڏسي، دادن اتي ئي ڄمي ويو. هيءُ سوڍو هن جي ياءُ سوڍي کان بنهه مختلف هو.

"تون دشمن جو پانڌي آهين، دادن....."

سوڍو وڌيڪ ڪجهه چئي نه سگهيو. هن ائين ڀانيو ڄڻ ته اکر هن جي نڙيءَ ۾ اڙجڻ آنوڙجڻ لڳا هئا. هن جي دل ته ائين ٿي چاهيو ته هڪ ئي ڌڪ سان پنهنجي هن ڀاءُ کي پورو ڪري ڇڏي، پر هن وقت هو سندس تڏي تي آيل مهمان هو، ۽ مهمان تي هٿ کڻڻ هن جو مَرڪ نه هو.

دادن جي دل ۾ چير پوڻ لڳا. هن کي پنهنجي پاڻ کان، سڄي دنيا کان بيحان اچڻ لڳي، ۽ ڪڏهن نه روئڻ وارو دادن ڄڻ روئي وينو: "ادا، اهو ويڻ ته نه ڏينم! منهنجو سر سنڌ تان صدقي، ڏٺيءَ لڳ اهڙو ويڻ ته نه ڏينم!"

اهي لفظ نہ چڻ ورلاپ هئا. جي چوياريءَ ۾ وينل سيني ماڻهن تي چڻ چپ بڻجي ڪري پيا. سوڍي جي دل بہ انهن لفظن جي درد ۽ ڳوراڻ تي جهوڳو کائي وڃي ۽ هن وڏي کٽي دادن کي ڀاڪر وڌو. پوءِ دادن ٻين سان بہ ڀاڪر پائي مليو. سموري سنگت هن همراه جي نئين روپ ڀروپ تي حيران هئي. دادن وري سوڍي سان گڏ ويهي رهيو.

”ادا، هيءَ مغلن جي چٽي دراصل منهنجي آندل آهي. آخوند نور محمد ۽ ٻين وڏڙن جو خيال هو، جيڪڏهن اڪبر مرزا باقيءَ خلاف لشڪر چاڙهي موڪليندو تہ ترخان قنڌار ڀڄي ويندا، ۽ سنڌ ٿوري وقت لاءِ اڪبر سلطنت جو صوبو بنجي امن امان ۾ گذاري سگهندي. سو آءٌ آگري وڃي اهو بندوبست ڪري آيس!“ دادن سوڍي ڏانهن نهارڻ بنان، ڪنڌ هيٺ ڪري چيو.

”آخوند نور محمد يا ٻين کي ڪهڙو حق هو جو سنڌ جا ائين سودا ڪندا وتن. ترخانن جي غلاميءَ مان تہ اسين وڙهي بہ جند ڇڏائي وجون ها، پر هن مغل ڪاتڪن جي غلاميءَ مان ڪيئن آزاد ٿبو؟“ سوڍي ڄڻ تہ پاڻ تي ناراض ٿيندي چيو.

”مجاهد خان مون سان وعدو ڪيو هو تہ ترخانن کان پوءِ سنڌ رڳو نالي ماتر اڪبري سلطنت ۾ رهندي. ڪوبہ مغل صوبيدار مقرر ڪونہ ٿيندو، ۽ سنڌ خودمختياري حاصل ڪري سگهندي!“ دادن هوريان چيو.

”آزادي ۽ خودمختياريءَ ۾ وڏو فرق آهي، دادن! پوءِ مغلن جا اهي واعدا ڪيڏانهن ويا، ۽ هاڻ مغل مرزا باقيءَ جي حمايت ڪيئن پيا ڪن؟“ صادق سومري وچ ۾ پڇيو.

”مجاهد خان جڏهن ملتان مَٿي بکر ۾ ترخانن کي شڪست ڏني، ۽ اوهان جو لشڪر جدا سنڌ مان ڪين تڙڻ لڳو، تڏهن مرزا باقيءَ پنهنجي نياڻي مرزا پائنده بيگ سان گڏ اڪبر جي خذمت ۾ موڪلي ڏني. مغل درٻارين لاءِ پيش بها سوکڙيون پاکڙيون موڪلي، اهڙي سياست هليو، جو اڪبر مرزا باقيءَ ڏانهن معافي نامو ڏياري موڪليو ۽ ان سان گڏ مجاهد خان کي فرمان موڪليائين تہ مرزا باقيءَ جئن تہ اطاعت قبول ڪئي آهي. تون اُتي جي شورشن کي ختم ڪري موٽي اچ!“ دادن ڳالهہ کوليندي چيو.

اڪبر جي انهيءَ ڦِرتيءَ تي سيني کي اچرج لڳي ويو. سوڊو ڪا گهڙي چُپ ٿي ويو. پوءِ دادن ڏانهن منهن ڪندي چيائين: ”پوءِ تون ڇا ٿو چئين ته هاڻ ڇا ڪجي؟“

دادن به ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويو. هن جي نظرن اڳيان مجاهد خان جي منظم لشڪر جو نظارو هو، ۽ هو دل ئي دل ۾ سنڌين جي مُٺ جيترن ڌهيسرن جي لشڪر سان مغل لشڪر کي پيٽيندو رهيو. ڇا به هجيُ، سنڌي سر ترئيءَ تي رکي پنهنجي وطن تان قربان ٿيڻ ۽ پنهنجا ڪنڌ ڪپائڻ لاءِ تيار هئا، پر اڳيان مغلن جي ڏيڍ لک فوج هئي، جنهن ۾ وٽ هاٿي هئا، توپون ۽ تفنگ هئا، روهيلا، راجپوت ۽ مغل گهوڙيسوار هئا. هنن سان مقابلو ڪرڻ هٿ وٺي پاڻ مارائڻو هو. ٻئي طرف سنڌين جي هيءَ فوج باقي رهجي وڃي ته ترخانن کي تُنڌڻ ڏکيو نه ٿيندو. پوءِ جي اڪبر وچ ۾ پيو ته نالي ماتر سنڌس اطاعت ڪرڻ، مغل سردارن ۽ درٻارين کي سوکڙين پاکڙين سان سنڌ جي آزادي برقرار ته رهي سگهندي. هن کي اها به خبر هئي ته مغلن جي اشاري تي مرزا جاني بيگ به پنهنجي نئين فوج وٺي اچڻ لاءِ ٺٽي کان نڪري چڪو هو. هن وقت ٻن قوتن سان مقابلو ڪرڻو هو، ان ۾ سراسر ڇيهو ئي ڇيهو هو. پر مغل هن لشڪر جي پيش پوڻ ۽ مرزا باقيءَ کان پيچئي ٻنان ڪڏهن به نه ويندا. مجاهد خان ڪٽي پاڻ هن جو چوڻ مڃي به، پر ٻين مغل اميرن کي ته اڪبر جي خوشنودي وڌيڪ پياري هئي. هو اڃا ان سوچ ۾ ئي هو، ته هڪڙو همراه اندر لنگهي آيو، ۽ هري هري سوڊي جي ڪن ۾ ڪا ڳالهه ڪري هٽي بيهي رهيو. سوڊي جو منهن ٽامٽي هٽي ويو. هن جي اکين ۾ هميشه واري ڏيا موٽي آئي. صادق سومري ڪان رهيو نه ٿيو، ۽ پڇي ويٺو: ”سوڊا، ڪهڙي خبر؟“

”ڪوٽ جي پنئين پر، ڊنل ٺل وٽ امير خان، ۽ مرزا جاني بيگ مرزا باقي جو نئون لشڪر وٺي اچي پهتا آهن.....“

دادن سوڊي جي اکين ۾ نهاريو، جن ۾ مچ مچڻ لڳا هئا. اهو اهڙو رنگ هو، جنهن کان دادن هميشه ڊڄندو هو. پر دادن کان رهيو نه ٿيو ۽ هن چيو: ”ادا، مون کي به مغلن کان خبر پيئي هئي ته مرزا جاني بيگ نئون لشڪر وٺي، ڪوٽ جي پنئين پر اچي لهڻ وارو هو. هاڻ مغلن سان وڙهڻ

چريائي ٿيندي. منهنجي خيال ۾ ته مجاهد خان سان صلح ڪرڻ ئي عقلمندي آهي!"

"دادن، اسين هت عقلمندي ڪرڻ ڪونه آيا آهيون. عقلمندي ڪرڻي هجي ها ته پنهنجا گهر تڙ ڪونه ڇڏيون ها!" سودي پنهنجي ڪاوڙ تي ضابطي آڻڻ جي ڪوشش ڪندي چيو.

"پر ادا، هنن ٻن لشڪرن سان ڪيئن وڙهبو؟ امير خان وارو لشڪر به پنجاهي هزار ٿيندو. مغل اڳيان حملو ڪندا ته امير خان پٺيان....."

"ته پوءِ اسين ٻنهي کي منهن ڏينداسون!" سودي ڳالهه بحث ختم ڪرڻ لاءِ چيو.

"پر پنهنجي طاقت به ته سارڻ کپي!" دادن جي وات مان نڪري ويو.

سودي هن کي اهڙيءَ نظر سان ڏٺو جنهن ۾ هاڻ پنهنجائپ ۽ پيار بلڪل نه هو. ڪجهه سوچيندي: هن چيو: "دادن، تون مغلن جو نياپو کڻي آيو هئين. ان جو جواب، جهيڙو شروع ٿئي، تنهن کان اڳ ڪين پهچاءِ ته چڱو!"

اهو ويڻ وري به دادن جي دل ۾ وڃي وڃهندو ويو. سنڌين جي وچ ۾ هن جي سڀني پاءُ هن کي ٻنهي ڌاريون سمجهيو هو. هن کي به هاڻ ڪاوڙ اچي ويئي. سودو پنهنجي ڏاڍمڙسيءَ سان هزارين سنڌين کي کهائي ويهندو. هن کي انهن هزارين ڪونڌرن جو خيال اچي ويو، جيڪي سنڌ ۽ سودي جي اشاري تي سر گهورڻ لاءِ تيار هئا. هن جو هيءُ پاءُ رڳو وڙهڻ ڄاڻي، سياست ۽ حڪمت عملي هنن لاءِ ٻنهي اوپريون ڳالهيون هيون. پر هن پاڻ ته انهن معاملن کي سمجهيو ٿي، پوءِ ڪيئن اهي ڪونڌر کهائڻ لاءِ ماٺ ڪري ويهي. هن کي ڏني جا لفظ ياد اچي ويا ته سودو سنڌي سورما نه کهائي ويهي. هن به ٿورو رنج ٿي چيو: "ادا مون کي پنهنجي ساهه جي ڳڻتي ڪانهي، جو اهو ويڻ تو ڏينم ته آءٌ وڃي مغلن وٽ رسان! آءٌ ته هنن هزارين سنڌين لاءِ ٿو سوچيان جن کي رڳو هينئڙو نه، آئيندي به ويرين سان وڙهڻو آهي. وڙهڻ کان سواءِ برابر چاڙهو ڪونهي، پر اهڙيءَ طرح وڙهجي، جو وڙهڻ مان ڪو مقصد به حاصل ٿئي. ائين ئلهو وڙهي، رڳو سورهيائي ڏيکارڻ ته اجائي آهي!"

سچي سنگت کي هن جي لفظن ڪجهه سوچڻ تي مجبور ڪري وڌو. قبول محمد دادن جو پاسو ڪٽيندي چيو: ”سوديا، ڳالهه سوچڻ جهڙي ته آهي!“

سوڍي ڪوبه جواب نه ڏنو: فقط ڏک جو هڪ پاڇولو هن جي منهن تي لهي آيو. دادن ڪان اهو دک ڏٺو نٿي ٿيو، ۽ هن جڻ معافي گهرندي چيو: ”ادا، آءٌ ننڍو آهيان، پر آءٌ ڪي سال مغلن سان رهيو آهيان. هنن سان اُٿيو ويٺو آهيان. مون کي هنن جي وڙهڻ جهڙڻ، جنگين ڪرڻ، دوکيبازين ۽ ڪمزورين جي مڙئي ٿوري گهڻي ڄاڻ آهي. جي منهنجي صلاح وٺو ته پنج سؤ يا هزار کن همراهه تيار ڪري، مغلن تي اهڙي نموني حملو ڪجي، جو مغل اٿين سمجهن ته سنڌين راتاهو ڏنو آهي. مغل اهڙيءَ حالت ۾ ترخانن جي مدد ڪرڻ بدران پنهنجا مورچا ۽ پنهنجي بچاءَ جا هنڌ مضبوط ڪرڻ ۾ لڳي ويندا. اوهين ان وچ ۾ ترخانن تي حملو ڪري، مرزا جاني بيگ ۽ امير خان کي اکوڙڻ جي ڪوشش ڪريو ته جئن هو پنيان نه اوچتو حملو ڪري سگهن. ترخانن جيڪڏهن ميدان ڇڏي پڇندا ته مغل به ٻڌو سنئون وڙهڻ کان گوتنات ڪندا. مَنَ تيسين آءٌ مجاهد خان کي سمجهائڻ ۾ ڪامياب ٿي پوان.“

صلاح سڀني کي وڻي. سوڍي به نهڪار نه ڪئي. صادق سومري تي ڪم رکيائون ته مغلن تي راتاهي لاءِ همراهن کي تيار ڪري. دادن صادق سومري کي مغلن جي سموري ڇانوڻي ۽ لشڪر جي بيهڪ ۽ بناوت سمجهائي، کيس چيو ته بجاءِ سڌي حملي ڪرڻ جي، ننڍين ننڍين ٽولين ۾ ورهائجي رسد خاني، گاهه جي دنن، ڪڙهين، ۽ اسلحه خانن کي باهيون ڏين. صادق سومري کي ڳالهيون سمجهائي، دادن سوڍي کان موڪلائڻ لاءِ اُٿي بيٺو. بيٺي پائر ڪا گهڙي هڪبئي ڏانهن ڏسندا رهيا، ۽ پوءِ ٻنهي جون ٻانهون هڪبئي ڏانهن وڌي آيون. دادن سوڍي جي ڀاڪر ۾ ايڏو قرب ڪڏهن نه ڏٺو هو. سوڍي جي چپن مان هلڪو پٽڪو نڪتو: ”دادن، ڏٺيءَ کي پرتين!“

دادن هلڻ تي هو ته پنيان وري سڏ ٿيس. سچاتل آواز ٻڌي، دادن ڪنڌ ورائي پويان نهاريو. هڪڙي همراه جي ڪلهي تي هٿ رکي، سنگهار

بيٺو هو، ۽ پنهنجي نہ ڏسندڙ اکين سان هن ڏانهن نهاري رهيو هو. دادن جي آندن ۾ وڍ پئجي ويو. هن ڪنڌار مڙس کي نابين ڏسڻ جو تصور بہ هن لاءِ ڇيڇلائيندڙ هو. ترخانن خلاف هن جي نفرت جڻ پڙڪو کائي جاڳي پيئي هن کي ائين محسوس ٿيو جڻ هن جي نفرت نئون روپ وٺي آئي هئي. هن وڏي بي اختيار ڪٽي سنگهار کي ڀاڪر پاتو. ڪجھ وقت هڪٻئي جي ڳراٽيءَ ۾ ٻيٺا رهيا. پوءِ سنگهار کنگهندي، پاڻ تي ضابطي رکڻ جي ڪوشش ڪندي، چيو: "دادن، سنڌ جي پارت اٿئي!"

ڪيڏو نہ درد هو انهن لفظن ۾، جڻ هو چئي رهيو هو، 'ادا، منهنجي لڄ جي پارت اٿئي!' دادن جي دل ۾ سڏڪو اُڀري آيو، ۽ هو ڪنڌ هيٺ ڪري ٻاهر نڪري آيو. مغل ايترو وقت هن کي ويل ڏسي ششدر ٿيڻ لڳا هئا. سونهين ٿنهي جي اکين تي وري بہ پٽيون ٻڌي، ڪوٽ جي دروازي تي سندن اکيون کولي، گهوڙا سندن حوالي ڪيا. دادن هڪڙو پيرو وري پويان نهاريو: سندن نظرن جي سامهون سنڌ جو ست ـ رنگو جهنڊو عجيب انداز سان ڦڙڪي رهيو هو. هن دل ئي دل ۾ نعرو هنيو "جيئي سنڌ!"

....

رات ننڊ جي سهيلي ٿي سڏجي، پر جن نيڻن ۾ سنڌ وسي، تن ۾ ننڊ ڪٿي! سنڌ پنهنجي آزاديءَ لاءِ سوين راتيون اوجاڳا ڪڍي، جاڳي جاڳي پنهنجن سوروين سومرن کي بہ سمهڻ نٿي ڏنو. سائيهہ جاڳي تہ سانگيئڙن کي ننڊون ڪٿي. اهڙي ئي هڪ اوجاڳيل رات جو، جڏهن سوڍو ڦٽل ٺل جي ترائيءَ ۾ لٿو، تڏهن سندس ساٿين کي رڳو اهو خيال هو تہ ترخان هنن جي قدمن جي آواز تي سجاڳ نہ ٿي پون. سوڍو چئني طرف ڦرندو، همراهن کي هدايتون ڏيندو، ان گهڙيءَ جو انتظار ڪرڻ لڳو، جنهن گهڙيءَ تي سنڌ جي هيءَ ننڊاکري ڌرتي هنن جي نعري سان گونجي ويندي: ۽ پوءِ جڏهن اها گهڙي آئي، ۽ سنڌ جي ويهن هزارن زبانن مان هڪ ئي وقت "جيئي سنڌ" جو نعرو بلند ٿيو، تڏهن ترخانن جا ڏيل ڏڪي ويا، ۽ مرزا جاني بيگ ڇرڪ ڀري جاڳي پيو. هر طرف رڙيون ۽ ڪوڪون هيون. "سنڌي اچي ويا!" "سنڌي اچي ويا!" چوندا ترخان سپاهي هڪ پاسي کان ٻئي پاسي ڊوڙڻ لڳا، پر ڪٿان بہ پڄڻ جي واٽ نہ هئي. هر طرف کان

سنڌي ٿي سنڌي هئا. اتر- ڏکڻ اوڀر- اولهہ سنڌي هئا. مرزا جاني بيگ بدحواسيءَ مان امير خان جي تنبوءَ ۾ گهڙي پيو، ۽ چئڻ روئندي چيائين: ”امير خان، هاڻ ڇا ٿيندو!“

امير خان هن ڏجڻي ترخان کي کو آٿت ڏيڻ بدران، ٻاهر نڪري پنهنجن ماڻهن کي جاڳائڻ ۽ منظم ڪرڻ ۾ لڳي ويو. هن جا مهندار پنهنجن پنهنجن لشڪرين کي گڏ ڪري، صف بندي ڪرائڻ ۾ لڳي ويا. پر جيسين سمورو لشڪر جاڳي، پاڻ تيار ڪري، تيسين سنڌين جو گهيرو تنگ ٿيڻ لڳو. ڊانهن ۽ ڪُوڪن سان ترتي ڪنبڻ لڳي. ان راڙوراڙ هيڪاري امير خان جي لشڪرين جي همت ٽوڙي وڌي، ۽ پنهنجن مهندارن جي آٿت ڏيارڻ جي باوجود هنن مان ڪيترا ڀڄي نڪرڻ لاءِ اوندهہ جو فائدو ڳولڻ لڳا. پر ڀڄڻ جون سموريون راهون سنڌين جي قبضي ۾ هيون. اڳيان پويان سنڌي هئا. لاچار هو موٽي وري اچي ٿي صفن ۾ بيٺا. جئن تئن ڪري امير خان ڪجهہ جٿابندي ڪري هڪ پاسي کان حملي کي منهن ڏيڻ لاءِ اڳتي وڌيو. امير خان کي پنهنجي سر اڳيان وڌندو ڏسي لشڪرين ۾ ڪجهہ همت موٽي آئي هئي، ۽ هو بہ هاڻ ڀڄڻ جون واهون بند ڏسي مقابلي لاءِ تيار ٿيڻ لڳا. هن جو انداز ايترو هو، جو امير خان سوچڻ لڳو تہ اجا بہ جيڪڏهن ترخان ڄمي، پير کوڙي مقابلو ڪن تہ سنڌين کي منهن ڏيڻ ڏکيو ڪونہ هو؛ ۽ اهو ئي سوچي هو واڪا ڪري هنن کي مقابلي ڪرڻ لاءِ همٿائيندو رهيو. ڪين انعامن اڪرامن جي لالچن ڏيڻ ۽ مرزا باقيءَ جي غضب کان ڊيڄارڻ کان سواءِ هنن جي غيرت کي للڪاريندو رهيو. ائين ٿي ڀانيو ڄڻ امير خان چريو ٿي پيو هو، جو هڪ پاسي کان ٻئي پاسي جنون جي حالت ۾ رڙيون ڪندو ٿي ويو. پر اوچتو سنڌين جو هڪ جٿو هنن ڏانهن ڪاهيندو آيو، ۽ امير خان جيڪي ڏٺو، تنهن هن جو ساهہ سڪائي ڇڏيو. ان جٿي جي اڳيان هن جو پڳ مٽ يار سوڍو پاڻ هو. امير خان کي پنهنجين ٽنگن مان طاقت نڪرندي محسوس ٿيڻ لڳي. هن گهڻوئي پاڻ کي ڏڍ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي تہ سوڍي ڪيس نہ مارڻ جو قسم ڪنيو هو، پر ڊپ هن جي سموري بدن ۾ ترڪڻي وجهي ڇڏي.

سوڍو ڇا آيو، ڄڻ ترخانن جي صفن ۾ ڪو درياءُ ڀائيندو ٿي ويو.

هن جو پالو ائين ٿي ڪڙڪيو جڻ ترخانن تي ڪنوڻ ڪِري ٿي پيئي. هن جي ڪميت اهڙا ورَ ٿي ڪاڏا، جو جن ترخانن هن کي ڏسڻ جي ٿي ڪوشش ڪئي، تن جون اکيون ڪيربون ٿيڻ ٿي لڳيون. ڪيترا ترخان تہ هن کي ڏسڻ ۾ اهڙا محو ٿي ٿي ويا، جو هنن کي وڙهڻ ئي وسري ٿيَ ويو. جڏهن ياد آين، تڏهن سودي يا ڪنهن ٻئي سنڌيءَ جي ڪهاڙي سندن ڪنڌ ڪيرائي ٿي ويئي. سودي جي نظر بہ امير خان تي اوچتي پيئي، ۽ هن ڪميت کي هلڪو اشارو ڏنو. ڪميت جڏهن امير خان جي ويجهو پهتي، تڏهن امير خان ڀِريون وار پنهنجي ڍال تي روڪيندي، رڙ ڪري چيو: "سوڍا خان، تنهنجو تہ قسم سنهن ڪنيل آهي تہ مون تي وار نہ ڪندين!"

"سنڌ مٿان اهڙا هزار سنهن قسم قربان!" سودي رڙ ڪري چيو، ۽ سندس پالو امير خان جي نڙگهٽ چيري ويو.

امير خان کي ڪِرندو ڏسي ترخانن ۾ ٽاڪوڙا پئجي ويا. هاڻ وڙهڻ بدران هو پاڻ بچائڻ جون واهون ڳولڻ لڳا. اهي راهون واهون ڳوليندي، هو ڪرندا ٿي ويا. هنن جي رڙين ۽ ڪُوڪن ڪان آسمان ۾ پڙاڏا پوڻ لڳا. ڪنهن سندن لشڪر ۾ اهو هُل ٿهلائي ڇڏيو تہ مرزا جاني بيگ تنبن جي پٺيان واريءَ ڪاهيءَ مان ڀڄي ويو آهي، ۽ اتي سنڌي اچا نہ پهتا آهن. ترخان سر تان سانگو لاهي، ان ڪاهيءَ ڏانهن ڀڳا. اهوئي هڪڙو هنڌ هو، جنهن کي بند ڪرڻ سنڌين جي وس ڪان ٻاهر هو. ترخان جڻ تہ اکيون بند ڪري ان ڪاهيءَ ۾ ٽپندا ٿي ويا. ترخانن کي ڪيرائيندي ڪيرائيندي سودي جي همراهن جون ٻانهون ساٿيون ٿيڻ لڳيون هيون، ۽ پوءِ جڏهن پريات جو ڀِريون ڪِرٽو پورب ڪان ليٽا پائڻ لڳو، تڏهن سنڌين وريَ نعرو هنيو: "جيئي سنڌ!"

ائين ٿي ڀانيو جڻ ان پريات وڳڙي ۾ سڄي ڪائنات ان نعري جي وراٽيءَ ۾ جيئي سنڌ جو نعرو هڻڻ لڳي هئي. ان وراٽيءَ ڪان پوءِ جڻ ماٺ ٿي ويئي. ماحول ۾ هڪ عجيب سڪونت ڇانئجي ويو. هزارين ترخانن جي لاشن کي لتاڙيندي سودو جڏهن ان ڪاهيءَ جي منهن تي پهتو، تڏهن ڪاهيءَ جي تري ۾، هن کي انهن ترخانن جا مڙهہ نظر آيا، جن ڪاهي ذريعي ٽپو ڏيئي سنڌين ڪان بچڻ جي واٽ ورتي هئي.

رسد خاني ۽ اسلحہ خاني جو سمورو سامان لڏي، هو وري پرائي ٺل کان ڦري جڏهن ڪوٽ ۾ گهڙيا، تڏهن سيوهڻ جي سمورين مسجدن مان فجر جي ٻانگ جو آلاپ اچڻ لڳو. سودو ڪميت کي شهر وچان ڪڍي، وڏي برج تي چڙهي آيو، ۽ هن جيڪي ڏٺو، تنهن سندس دل ٻيٽي ڪري وڌي. مغلن جي هزارين تنبن مان باهہ جون چيڀون نڪري، مٿي اڏامڻ لڳيون هيون، مغلن جي رڙين ۽ واڪن جو گهمسان اُڀ ڦاڙڻ لڳو هو. سودي جي منهن تي مرڪ اچي ويئي، ۽ هو وري هيٺ لهي آيو. هيٺ اچا پهتو ئي مس تہ صادق سومرو ۽ سندس همراهہ ڪوٽ جي در کان اندر لنگهي آيا. سودي اڳيان وڌي صادق سومري کي ڀاڪر پائي چيو: ”واه جو ڪم ڪيو اٿئي، صادق!“

صادق پنهنجي هن يار کي عجيب پيار مان ڏسڻ لڳو، جنهن ترخانن جي هيڏي لشڪر کي پڃائي ڪڍيو هو، پر جنهن جي منهن تي اهڙو اهڃاڻ هو، ڄڻ ڪجهہ ٿيو ئي ڪونہ هو.

”سودا، هاڻ پاڻ وڙهي پونداسون. هيڏي ويڙهہ ڪائي آيو آهين، ۽ وڃي ڪو ساهہ پٽين ۽ ساهي ڪٽين، ان بدران برج تي چڙهي پيو جهوتون ڏين! هل، هلي آرام ڪر. خبرون چارون بہ پوءِ ڪنداسين!“ صادق ڪوڙي ڪاوڙ ڪندي چيو.

”جيڪا تنهنجي مرضي!“ سودي مرڪندي چيو، ۽ همراهن سان گڏجي پنهنجي چانوٽيءَ ڏانهن وڌي ويو.

●

[15]

صادق سومري جي راتاهي مغلن جا وڻ وڃائي ڇڏيا. هنن کي سمجهہ ۾ نه آيو تہ حملو ڪنهن ۽ ڪيڏيءَ مهل ڪيو. بظاهر تہ ڪو لشڪر بہ نظرَ ڪونہ ٿي آيو. پر رکي رکي پهريدارن، ۽ رسد خاني جي تنبن مان ڪيڪن ۽ رڙين ڪنهن ڌارئين جي موجودگيءَ جو اعلان ٿي ڪيو. پوءِ جڏهن گهوڙن جي گاهہ جي ذَنين مان باهہ جون ڄڀيون آسمان سان ڳالهيون ڪرڻ لڳيون، تڏهن محافظ دستا اوڏاهين ڀڳا. پر دشمن هجي تہ لڀي. جيسين هو گاهہ جي پهريدارن کي ڳولين، تيسين رسدخاني جي شاميانن مان دانهون ڪُوڪُون پڌرِ ۾ آيون، ۽ هڪبئي پٺيان سمورن تنبن ۽ شاميانن کي باهہ وڪوڙيندي ويئي. انهن مان سوين تنبن ۾ رسدخاني جا ملازم ستل هئا. تن جو پاڻ کي چوڌاري باهہ ۾ وڪوڙيل ڏٺو تہ انهن جي رڙين سڄي مغل لشڪر کي ڌڪائي ڇڏيو. انهن رڙين تي مجاهد خان ۽ ٻيا مغل سردار ڇرڪ ڀري جاڳي پيا، ۽ هنن جيڪي ڏٺو، سو اعتبار ڪرڻ جهڙو نہ هو. ائين ٿي ڀانيو تہ رات بدران وڏو ڏينهن چڙهي آيو هو، ۽ هزارين ماڻهو ڪنهن آڃاتي ڊپ کان هيڏانهن هوڏانهن ڀڄندا ٿي رهيا. ائين ٿي ڀانيو ڄڻ ڪنهن وڏي شهر کي چوڌاري باهہ ورائي ويئي هئي، ۽ ماڻهن کي ڀڄڻ جي واهہ ڪانہ هئي، ۽ هنن جي ڏسندي ڏسندي رسدخاني، اسلحہ خاني جا هزارين تنبو باهہ جو کاڄ بڻجڻ لڳا. مجاهد خان ڪاوڙ کان پنهنجي ڇپن ۾ چڪ وجهڻ لڳو. جڏهن محمود خان ڊڄندي ڊڄندي چيو: ”حضور، شايد سنڌين شبخون هنيو آهي!“ تڏهن مجاهد خان سڄو ڏڪڻ لڳو. هن محمود خان کي ڳِتڙ کان جهلي، اهڙي ڌونڌاڙ ڏني، جو هو اتي ئي بيسُڌ ٿي ڪِري پيو. ٻيا مغل سردار محمود خان جو اهو حال ڏسي، وري پنهنجي تنبن ۽ شاميانن ڏي وڃڻ لاءِ

مڙيا، تہ مجاهد خان ڪڙڪو ڪندي چيو: ”هڪدم سڄي لشڪر کي مقابلي لاءِ تيار ڪيو وڃي ۽ طبل جنگ وڄايو وڃي!“

توتارن ۽ دمالن ٻاهہ جي شور کي هيڪاري خوفناڪ بڻائي ڇڏيو. مغلن جو اٿاهہ لشڪر ٿوريءَ ئي دير ۾ صفون ٻڌي، حملي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي بيهي رهيو. مجاهد خان پنهنجي سفيد گهوڙي تي سوار ٿي، گهوڙيسوارن جي دستن جو معائنو ڪري، پيادل فوج جي سردارن کي ڪوٽ ڏانهن وڌڻ جو حڪم ڏنو. فيلدارن کي هاٿين کي اڳيان ڪرڻ لاءِ چئي، هو وري گهوڙيسوارن ڏانهن موٽي آيو. دستن مهندارن کي گڏ ڪري، هن غضبناڪ آواز ۾ چيو: ”اڄ ڇاهيان ٿو تہ سنڌين کي هن شبخون جي اهڙي سزا ڏني وڃي، جو هنن کي وري ظلِ الاهيءَ جي لشڪر تي آڱر کڻڻ جي همت نہ ٿئي. اڄ جو اڄ سيوهڻ جو قلعو اسان جي قدمن ۾ هئڻ گهرجي. دلاور خان، آتش خان، بينظير خان ۽ رامسنگهہ جا دستا هر اول دستا ٿي اڳتي وڌندا. پيا سپهہ سالار هنن جي پويان هلندا. جڏهن هاٿي دروازو ڪيرائين تڏهن هر اول دستن جا چارئي سالار الڳ الڳ دروازن کان سنڌين تي حملو ڪندا. خدا جو قسم، جيڪڏهن هي حملو ناڪام ٿيو تہ اوهان جا سِرَ پنهنجي هٿن سان وڍي، ظلِ الاهيءَ جي خذمت اقدس ۾ موڪلينداسين....! رامسنگهہ، ترخانن کي هڪدم حڪم ڪيو وڃي تہ هو پنيان هڪدم قلعي تي قبضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪر، جئن سنڌين کي ڀڄڻ جو موقعو نہ ملي!“

مغل فوج جو هي سمنڊ جڏهن سيوهڻ تي چڙهڻ لاءِ نڪتو، تڏهن زيبا جو ساهہ مٺ ۾ اچي ويو. هوءَ تڪڙي تڪڙي دادن جي تنبوءَ ۾ لنگهي آئي. ”اوهين اِتي آرام سان ويٺا آهيو، ۽ حضور جن قلعيَ تي حملي ڪرڻ وارا آهن!“ هن سهڪندي چيو.

”تون ڪا ڳڻتي نہ ڪر. سيوهڻ کي فتح ڪرڻ ۾ خان اعظم کي ڪي سال کپن!“ دادن کلي چيو.

زيبا کي هن جي اِها ڪل نہ وڻي. هن کي مجاهد خان جي ڪاوڙ ۽ بهادريءَ جي خبر هئي. هن ائين سمجهيو تہ ڏينهن چڙهڻ کان اڳ مجاهد خان قلعو فتح ڪري وٺندو، ۽ پوءِ هن جي دادن جو ڇا ٿيندو؟ هن دادن کي

اهڙين نظرن سان ڏٺو، جنهن ۾ هڪ عجيب اِلتجا هئي، ڄڻ چوندي هجي، ”سچڻ، هن ڪوڙيءَ سياست جي جهڳڙن کان دور مون کي پاڻ سان وٺي هل!“ دادن به ان نظر کي پروڙي ويو؛ ۽ نه چاهيندي به هن چئي ڏنو: ”زيبا، منهنجي ڳالهه مڃ خان اعظم کي آزمائڻ ڏي، ۽ جڏهن هو ناڪام ٿي موٽندو، تڏهن مغل لشڪر کيس خود مجبور ڪندو ته سنڌ تان هٿ ڪڻي؛ ۽ جڏهن خان اعظم لاهور ڏانهن اُسهندو تڏهن جي تون منهنجو ساٿ ڏيندينءَ ته اسين به پنهنجي ڪا منزل حاصل ڪنداسون!“

زيبا ڪجهه چوڻ تي هئي، ته هن تنبوءَ جي پٺيان ڪجهه کڙڪو ٻڌي ورتو. هن اشاري ئي اشاري ۾ دادن کي ڳالهه سمجهائي. دادن پڙڪو ڏيئي ٻاهر نڪتو، پر تيسين ڪو ماڻهو تڪڙو تڪڙو اتان کسڪي ويو، ۽ هن جي نظرن کان غائب ٿي ويو. جڏهن هو واپس تنبوءَ ۾ آيو ته اتي زيبا ڪانه هئي. هن ڪن لائي ٻڌڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ هري هري ٿي پاسي واري تنبوءَ ۾ داخل ٿيو. تنبوءَ ۾ داخل ٿيڻ سان ٻه مغل هڪ ئي وقت هن تي ترارين سان حملو ڪري آيا. دادن ڦڙتيءَ سان اڳيان ٽپ ڏيئي،وار ته بچائي ويو، پر مغلِ وري ڦري آيس. هيڏانهن هوڏانهن ڏسندي، هن ديوان تي پيل هڪڙي چادر ڪڇي ورتي، ۽ ڪنهن طرح سان هڪڙي مغل جي ٻوٿ ۾ ٺهڪائي ڏنائين. جيسين اهو مغل چادر مان منهن ڪڍي، تيسين هن ٻئي مغل جو وار روڪي، کيس ڪنڌ تي اهڙو زوردار ڌڪ هنيو جو هو گوڏن پر ويهي رهيو. هن جي هٿ مان ترار ڦري، هن ٻئي مغل جي پيٽ ۾ تنبي ڏني. ڍڳي جهڙي رنڀ ڪري مغل اُتي ئي اونڌو ٿي ڪري پيو.

دادن ترار کڻي ٻاهر نڪتو، ۽ هڪ هڪ تنبوءَ ۾ ڏسندو ويو، پر هن کي زيبا ڪٿي به نظر نه آئي. مغلن جي حرمن ڏانهن وڃڻ خطري کان خالي نه هو، ۽ هاڻ هن جو ائين تنبوءَ ۾ رهڻ به جوکائتو هو. هن کي اهو سمجهه ۾ نٿي آيو، ته هن تي ڪنهن حملو ڪرايو جڏهن سيني کي خبر هئي ته هو مجاهد خان جو مهمان هو. البت ڪيترا مغل سردار هن کي شڪ جي نظرن سان ڏسڻ لڳا هئا. اهو سوچي، هو گهوڙو هٿ ڪري، پاڻ به مغل لشڪر جي پويان هاڻ لڳو.

مغلن جي فوج جڏهن سيوهڻ تي چڙهڻ لاءِ اڳتي وڌي تڏهن سندن

پويان پرندڙ مچ سندن ٿي پاڇولن کي عجيب منظر ڏيئي ڇڏيو. اهي لڏندڙ ٿڙڪندڙ پاڇولا ائين ٿي معلوم ٿيا ڄڻ جڻن پوتن جو کو ڪٽڪ هنن جي اڳرائي ڪندو ٿي ويو. جئن جئن سج جا ڪِرڻا چڙهندا آيا، تئن تئن پاڇولن جو اهو لشڪر مغل لشڪر جي پيرن هيٺان لتاڙجندو ويو، ۽ جڏهن پهر سج جو چڙهي آيو، تڏهن سيوهڻ جي قلعي هيٺان انسانن جو هيءُ سمنڊ حملي جي تيارين ۾ لڳي ويو. مجاهد خان فيلدارن کي اشارو ڪيو. ڏهه ڏهه هاٿي قلعي جي ڇئن دروازن ڏانهن وڌڻ لاءِ تيار ڪيا ويا. پر جڏهن پيلبانن هاٿين کي سوئا ٽنبي، ڪين دروازن ڏانهن وڌڻ جي هُشي ڏني، ان وقت ڪوٽ جي ڪُنگرن ۽ بُرجن مان تيرن جو مينهن وسڻ شروع ٿي ويو. پيلبان بولاتيون ڪائيندا ڪِرندا ويا، ۽ هاٿي رانيات ڪندا، موتي پنهنجي ئي لشڪر ۾ ڪاهي پيا. فيلدارن جئن تئن ڪري وري هاٿين کي تيار ڪري، نئين سر نون پيلبانن سان چاڙهي موڪليو پر هنن جو بہ اهو ئي حشر ٿيو. جئن جئن ڏينهن چڙهندو آيو. تئن تئن سنڌ جي ڌرتيءَ بہ مغلن کي تپائڻ شروع ڪيو. اڄ ۽ بک هنن کي وري پنهنجا تنبو ۽ خيما ياد ڏيارائي ڇڏيا. سنڌ جي سهٽي اس هنن جي بدنن ۾ سيون ٽنبڻ لڳي، ۽ هنن وَر وَر ڪري پير متائڻ ٿي شروع ڪيا.

مجاهد خان ناڪام ٿيندڙ حملن کان فيلدارن کي گاريون ڏيڻ لڳو. پر جڏهن ترخان ڏانهن موڪليل رامسنگهہ جا ماڻهو موٽيا، ۽ مجاهد خان کي ترخانن جي لشڪر بدران سندن سڙندڙ لاشن جي خبر ڏنائون تڏهن مجاهد خان زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو پنهنجي تڪڙ ۽ اُبهرائيءَ تي پشيمان ٿيڻ لڳو.پر حملي کي اڌ ۾ ڇڏڻ بہ هنن نٿي چاهيو. هن حڪم ڪيو تہ ڪمند اُڇلائي فصيلن تي چڙهڻ وارا دستا اڳيان وڌن. راڻوڙن ۽ روهيلن جا اهي دستا پنهنجا ڪمند ۽ رسا سنڀالي قلعي ڏانهن وڌيا. قلعي کي جئن ئي ويجها پهتا تہ هنن جي مرحبا بہ تيرن جي اهڙي وسڪاري سان ٿي جو سندن صفن جون صفون ڪِرنديون ڇٽ ٿينديون ويون. ٻين انهن جي جاءِ ورتي، ۽ اهي بہ پنهنجن ئي همراهن مٿان ڪِرندا ويا. جڏهن سج نيزي چڙهي آيو. تڏهن تہ اڄ ۽ بک کان مغل لشڪر بيحال ٿيڻ لڳو. مختلف جٿن جا سردار مجاهد خان کي جنگبنديءَ لاءِ منٿون ڪرڻ لڳا. بغاوت بلوي جي ڊپ کان لاچار

مجاهد خان جنگبنديءَ جو حڪم ڪيو، ۽ مغل لشڪر پنهنجن خيمن ڏانهن موٽڻ لڳو.

خيمن ۾ پهچندي ئي لشڪري پاڻيءَ جي مٽن ۽ نادين تي ٽٽي پيا. جڏهن هنن جي اُڃ لٿي تڏهن هنن کي کاڌي جو خيال آيو؛ ان سان گڏ هنن کي سنڌين جي راتاهي جو خيال آيو. رسد خانو سڄو ڦلهيار ٽيل هو؛ سمورو ان، گهوڙن ۽ جانورن لاءِ گاهه باهه جي نذر ٿي ويو هو. هاهوڪار مچي ويئي. بکيو لشڪر انڌي هاٿيءَ جيان ٿونا هڻڻ لڳو. مغل سردار ۽ امير پنهنجن ئي لشڪرين ۽ سپاهين کان ڊڄڻ لڳا. نئين رسد پهچڻ ۾ وقت لڳندو، ان وچ ۾ لشڪر جي بغاوت کي ڪير منهن ڏيندو. اها صورتحال ڏسي سمورا امير ۽ سالار مجاهد خان جي شامياني اڳيان گڏ ٿيڻ لڳا. مجاهد خان به صورتحال سمجهي ويو هو؛ پر هو ڪري به ڇا ٿي سگهيو. مجاهد خان کي اها به پڪ هئي ته نئين رسد پهچڻ ۾ ايترو وقت لڳي ويندو جو نئين حملي ڪرڻ جو خيال به ملتوي ڪرڻو پوندو. تنهن کان سواءِ قلعي کي فتح ڪرڻ به آسان نه هو. هي قلعو تاريخ ۾ سيني لاءِ ڏکئي ۾ ڏکيو قلعو هو. سڪندر اعظم جهڙي فاتح کي به هزارين سپاهي قربان ڪرڻا پيا هئا، ۽ ڇهن مهينن جي انتظار کان پوءِ قلعي هٿ ڪرڻ جي صورت نڪتي هئي. خلجين ۽ تغلقن به ان قلعي پويان ئي جوتا ڪائي دهليءَ جو رستو ورتو هو. جن فاتحن اهو قلعو فتح ڪيو هو، تن هميشه ڪنهن نه ڪنهن دوکيبازيءَ ۽ دغا کان ڪم ورتو هو. سڌو سنئون قلعي کي فتح ڪرڻ ناممڪن هو. بهتر هو ته سنڌين سان صلح ڪري، اڪبري لشڪر کي وري لاهور ۽ آگري جي عافيت ڏانهن موٽائجي. ٻئي طرف اڪبر جي غيض ۽ غضب کان مغل سردارن جا هنيان ئي ڪاڄي ٿي ويا. هنن مان ڪنهن به ان رٿ پيش ڪرڻ ۾ اڳرائيءَ جي همت نه ڪئي، جيستوڻيڪ سيني جي دل آگري پهچڻ لاءِ ماندي هئي، جتي جون محفلون، عيش عشرتون هنن جي انتظار ۾ هيون. مجاهد خان خود ئي جڏهن اهڙي راءِ ڏيکاري، تڏهن گهٽن مغلن سردارن ڪيس پنهنجي همراءِ هجڻ جو يقين ڏياريو. فيصلو اهو ڪيائون ته دادن کي ڪن مغلن سان گڏ وري سنڌين ڏانهن صلح جي پيش ڪش لاءِ موڪلجي.

دادن جڏهن شامياني ۾ پهتو، تڏهن سيني مغلن جا لٿل منهن ڏسي،

هن جي چپن تي مرڪ اچي ويئي. هن کي پڪ ٿي ته مجاهد خان پنهنجي دليريءَ ۽ سورهيائيءَ جي گهمنڊ ۾ پاڻ پوئتي هٽڻ کي مغل شان جي گهٽتائي سمجهي، هاڻ مغل لشڪر جي واپسيءَ جو ڪو عزت وارو رستو ڳولي رهيو هو.

مجاهد خان پنهنجي ڪاوڙ ۽ شرمساريءَ کي لڪائيندي چيو: ”سنڌي، اسين نٿا چاهيون ته وڌيڪ خونريزي ٿئي. ان ڪري جيڪڏهن سنڌي وڌيڪ شورشون بند ڪن ته اسين شهنشاهه هند طرفان ڪين معاف ڪرڻ لاءِ تيار آهيون. موهن ڪوٽ ۽ سيوهڻ جا اجازت ناما ۽ شاهي پروانا پڻ ڏيڻ لاءِ تيار آهيون، بشرطيڪ سنڌي ڪو نئون حملو نه ڪندا جيسين ظلِ الاهي سنڌين ۽ ترخانن جو ڪو تصفيو ڪري!“

دادن غور سان هن شڪست کاڌل مغرور مغل کي ڪو وقت ته ڏسندو رهيو. پوءِ ڌيرج سان چيائين: ”مون ته اڳي ئي عرض ڪيو هو ته سنڌي خود مغل لشڪر سان وڙهڻ نٿا گهرن مغل ته هرويرو سنڌ جي اندروني جهيڙي ۾ مداخلت ٿا ڪن. موهن ڪوٽ، سيوهڻ ۽ ٻين شهرن لاءِ به هنن کي شاهي پروانن جي ڪا ضرورت ڪانهي: اهي ته آهن ئي هنن جا پنهنجا. رهي ڳالهه شورشن جي، سو جيسين ترخان حڪمران رهندا، شورش بند نه ٿيندي. جيسين هڪڙو به ترخان سنڌ جي سرزمين تي موجود آهي، تيسين هنن جي بغاوت جاري رهندي. آءٌ سنڌين پاران اوهان کي رڳو اها پڪ ڏيئي ٿو سگهان ته مغل لشڪر جي واپسيءَ وقت سنڌي ڪو به حملو نه ڪندا!“

”پر شهنشاهه جي اطاعت ته شرط آهي،“ هڪڙي سردار وچ ۾ چئي ڏنو.

”سنڌي اڳ ته شايد شهنشاهه جي اطاعت جي اعلان ڪرڻ کان ڪونه ڪيٻائين ها، پر جڏهن کان ظلِ الاهيءَ مرزا باقيءَ جي حمايت جو اعلان فرمايو آهي، تڏهن کان ته هو مرڻ وڌيڪ پسند ڪندا، ۽ شهنشاهه جي اطاعت جو اعلان هرگز نه ڪندا!“

”پر سنڌي مغل شهنشاهت کان ڪيتر وقت بچندا.....!“ رامسنگهه جي دل جو راجپوت لفظن جي صورت ۾ ظاهر ٿيڻ لڳو.

"مغل شهنشاهه....."

دادن ڪجهه چوڻ ٿي گهريو، پر اوچتو لشڪر ۾ شور ۽ هنگامي جا آواز پڌرا ۾ آيا. لشڪري زور زور سان نعرا هڻي رهيا هئا. ڪنهن کي سمجهه ۾ نه آيو ته ڇا ٿي رهيو هو. مجاهد خان کي پڪ ٿي ته لشڪر ۾ بغاوت ڦهلجي لڳي هئي. اجا هو ڪجهه چوڻ ٿي هو ته لشڪرين جو هڪ شاهي دستو شاميانه کي گهيرو ڪري بيهي رهيو. ڪجهه سپاهي اگهاڙين تراين سان اندر گهڙي آيا، ۽ مغل سردارن جي پويان بيهي رهيا. ڪنهن کي به نڪرڻ جو موقعو نه ملي سگهيو. اوچتو هيبت خان اگهاڙي ترار هٿ ۾ جهلي اندر هليو آيو، ۽ مجاهد خان ڏانهن منهن ڪري چيائين: "مجاهد خان، اڪبري لشڪري جي هيڏي بيعزتي تنهنجي لاءِ ڪافي نه هئي، جو هاڻ سنڌين سان صلح جون ڳالهيون ٿو ڪرين!" پوءِ ٻين سردارن ۽ اميرن ڏانهن منهن ڪري چيائين: "اوهين پاڻ کي مغل امير ٿا سڏايو! حيف آهي اوهان جي حياتيءَ تي! اڪبري فوج جا سالار مُٺ جيترن سنڌين سان مقابلو ڪرڻ بدران آگري ڏانهن موٽڻ جو تياريون ٿا ڪن. ظلِ الاهيءَ کي ڪهڙو منهن ڏيکاريندؤ؟ لشڪر جو سمورو ڪاڌو سنڌين جي راتاهي تباهه ڪري ڇڏيو، ۽ انهن کي ڪاڏي ڪارائڻ بدران اوهين ميدان ڇڏي ڀڄڻ جون صلاحون پيا ڪريو. اڄ کان هن لشڪر جو سپهه سالار آءٌ آهيان: مجاهد خان کي گرفتار ڪيو وڃي ٿو. اوهان مان جيڪو مون سان ساٿ ڏيڻ گهري، سو هٿ مٿي ڪٽي. آءٌ سنڌين کي اهڙي سيکت ڏيندس، جو هن کي وري ڪنهن مغل بادشاهه جي حڪم عدوليءَ جي همت نه ٿيندي. سمورو لشڪر مون سان آهي. جيسين ٻاهران رسد پهچي، جنهن لاءِ مون اڳي ئي ماڻهو موڪلي ڇڏيا آهن، تيسين سيني سردارن، اميرن، سالارن، جتن جي مهندارن جي ذاتي رسدگاهن مان ڪاڌو لشڪرين ۾ تقسيم ڪيو ويندو. جنهن امير يا سردار ائين ڪرڻ ۾ ڪو اعتراض ڪيو، ته ان کي لشڪرين جي حوالي ڪيو ويندو!"

سيني اميرن جا ڪنڌ هيٺ ٿي ويا. هن کي پنهنجن ئي لشڪرين هٿان مرڻ جا خيال ستائڻ لڳا. هيبت خان هن سيني کي ڏسندي وري چيو: "مجاهد خان کي حضور ظلِ الاهيءَ جي خدمت ۾ پيش ڪري آءٌ سموري

حقيقت بيان ڪندس. انهن سردارن ۽ اميرن جا نالا پڻ پيش ڪندس، جن مجاهد خان جو ساٿ ڏنو، يا هن کان پوءِ ڏيندا. جيڪڏهن ظلِ الاهيءَ مون کي ٿي قصوروار ڪيو تہ آءٌ خوشيءَ سان سزا پوڳيندس، پر مون کي قسم آهي پروردگار جو، آءٌ مغل لشڪر، مغل شهنشاهہ ۽ خاندان تيموريہ جي بيعزتي ٿيڻ نہ ڏيندس!"

ٻاهر سڄو لشڪر هيبت خان جي حق ۾ نعرا هڻي رهيو هو. ڪنهن بہ سردار کي هيبت خان جي منهن ۾ نهارڻ جي همت نہ ٿي، ۽ پوءِ هري هري ٿي امير ۽ سردار هٿ مٿي ڪٺندا، هيبت خان کي پنهنجي وفاداريءَ جو يقين ڏياريندا ويا. فقط مجاهد خان، دلاور خان، محمود خان، ۽ رامسنگهہ چار چڻا هئا، جن پنهنجا هٿ مٿي نہ ڪنيا.

"اڄ کان اسين سيوهڻ تي سڌي حملي ڪرڻ بدران ان کي گهيرو ڪري ويهنداسون، ۽ سندن مڪمل ناڪيبندي ڪنداسون، ڪٿي اسان کي هت ڇهہ مهينا ڇو نہ ويهڻو پوي. سنڌي تورن ڏينهن ۾ تنگ ٿي اسان کان امان گهرندا....."

اوچتو هن دادن ڏانهن منهن ڪري چيو: "سنڌي، تو هيبت خان کي نہ سڃاتو آهي. مون کي اها بہ خبر آهي تہ سنڌين اهو شبخون ڪيئن، ۽ ڪنهن جي چوڻ تي ڪيو. ان ڪري تنهنجو احتساب ڪرڻ منهنجي وس ۾ آهي! وني وڃو هنن مردودن کي! هن سنڌيءَ کي زنجيرن ۾ جڪڙي مٿس سخت پهرو ٻيهاري ڇڏيو!"

مجاهد خان جو ڪنڌ هيٺ هو. مغل لشڪر جي هن ڄاتو سپهہ سالار هڪڙي ئي ڏينهن ۾ پنهنجي اُڀرائيءَ ۽ گهمنڊ ۾ ايتريون شڪستون کاڌيون هيون، جو شرمساريءَ کان هو جهور پوڙهو نظر اچڻ لڳو هو. دادن کي الائي ڇو هن پوڙهي مغل تي رحم اچي ويو. سپاهين سان گڏ ٻاهر ويندي، مجاهد خان پڻ پڻ ڪندي چيو: "سنڌي، اسين نهايت شرمنده آهيون، جو اسين تنهنجي ڪابہ ڳالهہ پوري نہ ڪري سگهياسين...... شايد خدا کي ان ڪري ئي اسان جي هيءَ ذلت منظور آهي!" ۽ مجاهد خان پنهنجين اکين ۾ لڙڪن لڪائڻ لاءِ هڪڙو هٿ منهن آڏو ڏيئي ڇڏيو.

•

[16]

مغلن جي ناڪيبندي جٽن پوءِ تئن سخت ٿيندي ويئي. قافلن جا قافلا مغلن جي وَر چڙهندا ويا، ۽ سيوهڻ جي شهر تي هڪ منحوس پاڇو نمودار ٿيڻ لڳو. ماڻهن ۾ هڪ عجيب بيچيني ۽ بي آرامي ڦهلجندي ويئي. بر ڪنهن به وات مان ڪجهه نتي چيو. جڏهن مهينو راتين جو پورو ٿيو ته شهر ۾ اَن کٽڻ لڳو، ۽ پهريون پيرو شهر جي ماڻهن کي احساس ٿيو ته هاڻ ويلا ڪاٺا پوندا. سوڍي جا همراهه هن کي سموريون خبرون پهچائيندا رهندا هئا، شهر ۾ ڪنهن به مغلن جي پيش پوڻ جي ڳالهه نتي ڪئي. ماڻهن ۾ هڪ عجيب جذبو هو—— ڪلندي ڪڏندي وبلا ڪاٽيندا ٿي ويا، بکون ڪاٽيندا ٿي ويا. مغلن کي گاريون ڏيندا ٿي ويا؛ جڻ هنن آڻ ميڄڻ بدران بکن ۾ پاهه ٿي مرڻ کي بهتر ٿي سمجهيو. پر سوڍي ۽ سندس همراهن کان سَنو نتي ٿيو. سنڌ جي هن ملوڪ شهر جي ماڻهن کي هنن جي ڪري ئي ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پيا هئا. هو ته ان خيال جو هو ته مغلن سان ٻاهر نڪري منهن ڏيڻ گهرجي، پر الائي چو سنگت اُن خيال جي هئي ته مغل پاڻيهي ڪڪ ٿي ڀڄي ويندا. هونئن به مغل لشڪر جي پيٽ ۾ هو ايترا ٿورا هئا جو سڌوسنئون مقابلو ڪرڻ ممڪن نه هو.

هڪڙي ڏينهن، پنهنجن همراهن سان آخري صلاح ڪرڻ لاءِ هن چوياري سڏائي، ته چاچي علو ڪيس اطلاع ڏنو ته مغلن جا ماڻهو ڪو نياپو ڏيڻ پيا اچن، سائن ٽي ڄڻا سنڌي به شامل آهن. سوڍل کي ڪو وسوسو ويڙهي ويو. هن جي دل ۾ پهريون پيرو ڪا نستائي، ڪا ڪمزوري محسوس ٿيڻ لڳي. هن کي پنهنجي ان وسوسي جي پاڻ ئي ڪا ڄاڻ نه پئجي سگهي، پر جڏهن مغل ۽ ٽيئي سنڌي اندر آيا تڏهن سندن منهن مان ئي هو سمجهي

ويو ته هن جو وسوسو سچو هو. هن هڪ خط آڻي سوڍي جي هٿ ۾ ڏنو. سوڍو جئن جئن پڙهندو ويو تيئن تيئن هن جي منهن جو رنگ بدلجندو ويو. هڪڙي همراهه کان رهيو نه ٿيو، تنهن چيو: "سوڍا، خير ته آهي؟"

سوڍي ڪو جواب نه ڏنو، ۽ خط ڪنڌي سندس هٿ ۾ ڏنو. جنهن جنهن ٿي خط پڙهيو، تنهن جي منهن جو پنو لهندو ويو. آخوند نور محمد لکيو هو ته سنڌين جي مغل شهنشاهه سان ڪا لڙائي ڪانهي، ان ڪري مغلن سان صلح ڪجي. ان جو فيصلو سيني راڄن به ڪيو هو، ۽ سمورن راڄن جي وڏن جون مهرون ان خط هيٺان لڳل هيون. مغلن چيو ته جيڪڏهن سنڌي وڙهڻ ڇڏين ۽ قلعو مغلن جي حوالي ڪن ته هو ڪنهن به سنڌيءَ کي هٿ نه لائيندا، ۽ هر ڪنهن کي پنهنجن راڄن ۾ موٽي وڃڻ جي اجازت هوندي. ڪچهريءَ ۾ موجود سمورن ماڻهن کي ڄڻ ڪنهن سپ سرابي ڇڏيو هو.

ٿوريءَ دير کان پوءِ سوڍي چيو: "ادا، اهڙين ملول ٿيڻ مان ته ڪجهه ڪونه ورندو. پهرين ڏسون ته همراهن جي ڪهڙي صلاح آهي ته پوءِ اهڙو جواب هن کي ڏجي! صادق، پهرين تون همراهن جي خبر ڪر!"

صادق سومرو، سيني کان ننڍو هو. جانٺو جوان، وڙهڻ مهل ڀالي ۽ تلوار بدران ڪهاڙيءَ تي وڌيڪ ڀروسو ڪندو هو. ترخانن سندس سچو ڳوٺ ساڙي ڦلهيار ڪري ڇڏيو هو. سندس پيءُ کي انڌو ڪري ڪوهه ۾ ٽنگايو هئائون. هو به سوڍل جيان گهٽ ڳالهائيندو هو.

"سوڍا، منهنجا همراهه صلح ڪڏهن به ڪونه قبوليندا. اسين سنڌ لاءِ وڙهڻ نڪتا آهيون. جيسين ڌارئين لشڪر جو هڪڙو ماڻهو به سنڌ ۾ هوندو، تيسين اسين وڙهندا رهنداسين!"

سوڍل کي هن دلير مڙس لاءِ ڏاڍو پيار هو. ڪيس ڏڪوئڻ نٿي گهريائين، پر هن وقت ته ڳالهه صاف ڪرڻي هئي، سو ڪنڌ هيٺ ڪري چيائين: "پر اوهان جي سومرن جي راڄ جي وڏن جو فيصلو همراهه ٻڌندا ته پوءِ؟"

"وڏن جو ڇا وڃي هن جهيڙي سان؟ اسين اول سنڌي آهيون آخر سنڌي آهيون. سومرن جي راڄ جو ان ۾ ڇا وڃي؟ سيڪو راڄ پنهنجا ڇيڙا

نبيرا ڪندو آهي. اسين راڄن ۽ برادرين جي چونڊ تي وڙهڻ تـوري ٿي آيا هئاسون، يا ڪو راڄن اسان کي چوائي موڪليو هو تہ ميان وڃي سنڌ لاءِ وڙهو. ويڙهہ سيڪنهن جي پنهنجي ويڙهہ آهي، جنهن کي سنڌ جي سينڌ لاءِ مانُ آهي، سو وڙهڻ آيو آهي: ڪو سمو، ڪو سيد، ڪو سومرو، ڪو لهاڻو ٿي هت وڙهڻ ڪونهي آيو. رهي ڳالهہ مغلن سان صلح ڪرڻ جي: سو صلح تہ اسين ترخانن سان بہ ڪري ٿي سگهياسون. جيڪي هن گهريو ٿي، سو جي پيا ڏيون ها، تہ ترخانن کي ڪو چتي ڪتي ڪونہ ڪاڍو هو. اسين پنهنجي لڄ، پنهنجي مانُ، پنهنجي ماءُ جيجل ۽ پنهنجي جند جان لاءِ ٿا وڙهون. سو بيلي مون کي ڪريو معاف: آءٌ تہ وڙهندس، ڪٽي سڀُ راڄ ميڙ ڪٽي اچن!" صادق ڪاوڙ مان اٿي بيهي رهيو. ٻاهر نڪرڻ تي هو تہ سوڍل ڪٽي ٻاڪر وڌس. "تڪڙ نہ ڪر، منهنجا مٺا. ڳالهہ ڳالهہ سان چٽندي. وڙهڻ ۾ آءٌ تہ توسان آهيان، پر ڏسون تہ اسين آهيون ڪيترا جيڪي وڙهنداسون!"

"آءٌ بہ وڙهڻ لاءِ تيار آهيان!" قبول محمد سمي مختصر جواب ڏنو. پر ائين ٿي ڀانيو تہ هن جي ڳالهائڻ مان يقين ۽ ويساهہ نڪري ويو هو. سمن تازو بادشاهي وڃائي هئي، ۽ سمن جا راڄ ڪڇي ۾ مورچا ناهي، وري سنڌ لاءِ وڙهڻ جون تياريون ڪري رهيا هئا. انڙ، جوٽيجا، راهوجا، سميجا، جاڙيجا — سمورا راڄ سمن سان هئا. سو وڃايل بادشاهيءَ بدران اڪبر جي جهنڊي هيٺ سنڌ جي صوبيداريءَ جي لالچ ڪا گهٽ لالچ ڪانہ هئي. ان ڪري ٿي هن جي ڳالهہ ۾ اهو پڪو پختو ويساهہ ڪونہ هو. پر سوڍل کي پڪ هئي تہ ڇا بہ ٿئي، قبول محمد راڄن کي ڇڏي، هن سان شامل ٿي بيهندو.

سيدن مان مبارڪ شاهہ سوڍي جو سوال ٻڌي چپ ٿي ويو. ترخانن شيرازي سيدن کي ڪو ايڏو تنگ ڪونہ ڪيو هو: پاڻ کي انعام اڪرام، منصفيون ۽ منشيريون ڏنيون هئائون. سيد وڙهڻ اِن ڪري نڪري پيا هئا، جو سنڌ ئي اهڙو وطن هو، جنهن هن کي گهٽي ۾ گهٽو مانُ ڏنو هو، ۽ هاڻ سنڌ هن لاءِ اهڙو ئي وطن هو جهڙو سندن وڏڙن لاءِ ايران يا عربستان هو— ۽ وطن لاءِ وڙهڻ تہ ايرانين ۽ عربن جي بہ رت ۾ هو. پر اڪبر جي دربار ۾

بہ شيرازي ۽ هراتي سيدن جو وڏو مانُ هو، ڪي تہ پنج - هزاري درجن تي وڃي پهتا هئا. وڏي سياست جي اڳيان سيدن جا ماڻهو بہ بيهي سگهندا يا نہ، انجي ڪيس خاطري ڪانہ هئي. سوڍل بہ هنجي دل من هٺ ڪي سمجهيو تي، پر پڪ ڪرڻ لاءِ وري چيائين: "شاهہ سائين، تون ماٺ ۾ آهين؟"

"بيلي سوڍل ڳالهہ ڏاڍي ڳري آهي. مون ۾ جيسين ساهہ آهي، تيسين تہ آءٌ سنڌ تي ساهہ ڇڏيندس. باقي همراهن مان اڌو اڌ ماڻهو مون سان آهن. اڌ جي پڪ ڪونہ ٿو ڏيان. ڇئين تہ پڇي پڪ ڪريان."

"روپا، تون خبر ڪر،" سوڍي روپي ڏانهن منهن ڪندي چيو.

"ادا، واٽيا آهن سهي جي ڪل: گهٽي ٿي وطن جي سِڪ اٿن، پر مُکين جي فيصلي کان پوءِ وڙهندا اصل ڪونہ. ترخانن باهيون ٻاريون تہ اڌواڌ نٿي جا لهاٽا لڏي ويا — ڪي اتر ويا تہ ڪي ڏکڻ. ڪن پنجاب وڃي وسايو آهي تہ ڪي ڪڇ هليا ويا آهن. سو جي هاڻ ڏناٺون تہ ترخانن بدران مغل بہ راڄ ڪندا، ۽ اڪبر جي راڄ نيتيءَ ۾ سنڌن ٽڪاٺا ۽ واپار ونگو سلامت رهندا، تہ ماٺ ڪري ويهي رهندا. هٺ - واٽئي جو من آهي ناٽي جو مَٺ: جتي چار ڏوڪڙ سلامت سمجهندو، اُتي وطن وسري ويندن. سو يار، واٽين مان فقط اُهي وڙهندا، جن جي من ۾ هٺ بدران هٺ، ناٽي بدران ماڻهو، ۽ ٽڪاٺي بدران سنڌو درياءَ وهندو هوندو. باقي رهي منهنجي ڳالهہ، سو منهنجو سر توسان آهي!"

روپو انهن ماڻهن مان هو، جن سڄي عمر جنگيون جوٽيون هيون. پرتگالين پيري جڏهن نٽي جي گهٽي گهٽيءَ مان باهہ جا اُلا ٽڙڪات ڪري پئي نڪتا، تڏهن روپي جو جٿو هزارين ٻارڙن ۽ زائفائن کي صحيح سلامت ڪڍي ويو هو. پرتگالين تي اٿين ئي حملا ڪيائين جو هنن کي اها خبر نٿي پيئي تہ ڪنهن ۽ ڪيڏانهن تي حملو ڪيو. ترخانن بہ سنڌن جوانمرديءَ کي ساراهيو هو.

سنڌ تي ههڙو وقت بہ ايندو، جڏهن ماڻهو سنڌ بدران پنهنجن راڄن جو سوچيندا، سوڍل ان تي ڪڏهن سوچيو بہ نہ هو. هي اهڙو زهر جو ڏُک هو، جنهن جي تِکَ ۽ ڪوڙاڻ سپ ڪان وڌيڪ تکي ۽ ڪڙي هئي. هن کي پنهنجي تارونءَ ۾ ان جو ڪڙو سواد ٽڙڪندو محسوس ٿيو. پر هو ڪري بہ

چا تي سکھيو. هيءَ هن جي پنهنجي جنگ هئي، پر هاڻ اها جنگ جدا جدا ٽولن جي جنگ بڻجي ويئي هئي. هيءَ سنڌ جي جنگ هئي، پر هاڻ راڄن جي جنگ بڻجي ويئي هئي. هن کي پنهنجي پاڻ مان ۽ پنهنجي جنگ مان ويساھ نڪرندو محسوس ٿيو. هن جي دل ۽ دماغ ۾ هڪ نئين نفرت جنم وٺي رهي هئي. پر هن کي اهو سمجھ ۾ نٿي آيو تہ اها نفرت ڪنهن جي خلاف هئي. شايد هن کي پنهنجي پاڻ کان ئي نفرت ٿيڻ لڳي هئي. ان نفرت کي لڪائڻ لاءِ هن پنهنجن يارن، سائين سنگتين ڏانهن نهاريو. هر ڪنهن جي نظر سوڏل ۾ کُتل هئي. هن جي منهن تي نفرت، ڪاوڙ ۽ ورچ گڏجي، هڪ عجيب رنگ آڻي چڙهيو هو، ۽ هنجا سمورا ساٿي پنهنجي پاڻ کي ان رنگ لاءِ جوابدار سمجهي رهيا هئا. هي سورهيہ مڙس، جنهنکي ڏسڻ سان ترخانن جو ساھ سڪي ويندو هو؛ جنهن کي راڄ ۽ پاڙا تہ ٺهيو، پنهنجو ڪٽنب بہ ياد نہ هو؛ جنهن کي سنڌ جي لفظ ٻڌڻ سان بدن ۾ ڪنوٽيون لڳنديون هيون — اهڙي مڙس کي ڏڪوئڻ ڪنهن نٿي گهريو؛ ۽ جيڪا شيءِ هن کي ڏڪوئيندي هئي، سا هئي سنڌ کان مٿي ٻيءَ ڪنهن ذاتي جنگ کي اهميت.

هن بہ تہ پنهنجي ذاتي جنگ جهيڙي هئي، ۽ ان جهيڙي جا گهرا گهرا گهاوَ هن جي هنئين جي وڍن ۾ ٽي جهلڪيا. اُهي وڍ ۽ چير چڻ وري چڪڻ لڳا هئا، ۽ انهن مان رت نچوئجي هن جي اکين ۾ گڏ ٿيڻ لڳو، ۽ ڪنهن ڏنڊ مان نهاريندي، هن مغلن کي چيو: ”هِن جو جواب اوهان کي سياڻي ملي ويندو!“

●

سنڌ جي ڌرتيءَ، سنڌ جي آسمان، سنڌ جي وڻن ٽڻن، سنڌ جي مٽي جي ذرڙن، ۽ سنڌ جي ماڻهن اهڙي جنگ نہ اڳ ڪڏهن ڏٺي، نہ پوءِ ڪڏهن ڏسندا. سوڍو پنهنجي لشڪر سان جڏهن ميدان ۾ لٿو، تڏهن سج بہ ڪهڪهاءَ ڪان هڪ ڪکر پنيان لڪي ويو. سج بہ هن ﻫﻴٺي سج ڪي لهندي، غروب ٿيندي ڏسڻ نٿي گهريو. اٺ ـ ڏهہ هزار سنڌين جو لشڪر مغلن جي لک فوج سان وڙهڻ نڪتو هو: پر ڇا ويڙهہ هئي! مغلن سوين جنگيون ڏٺيون هيون، پر هيءَ جنگ ڄڻ زمين ۽ آسمان جي جنگ هئي. انئين ٿي پيانيو ڄڻ تہ سنڌين کي ڪِرڻ آيو ئي نٿي. ائين ٿي پيانيو ڄڻ تہ هر سنڌيءَ جي زخم مان هڪ نئون سنڌي اُٿي جو اتي پيدا ٿي وڙي وڙهڻ ٿي ڳو. مغلن کي هندن جا اُهي ديوتا ياد اچي ويا، جن کي ڏهہ ڏهہ سر ۽ ويهہ ويهہ ٻانهون هونديون هيون. پر هتي سنڌين جي هر ٻانهن ويهن ويهن مغلن تي وار ڪندي ٿي ويئي. هڪڙو پيالو ڀن ـ ڀن، تن ـ ٽن مغلن مان پار هليو ٿي ويو. هڪڙي ڪهاڙي هڪ ئي وقت ٻہ ـ ٻہ سريون اُڇلائيندي ٿي ويئي. هڪڙي ترار هڪ ئي وقت ٻہ ـ ٻہ ڪنڌ ڪپي ٿي ويئي. مغل سپاهي هنن جي ويجهو وڃڻ کان ڪيٻائڻ لڳا هئا. سردارن ۽ سپهہ سالارن جي هشِيءَ تي هو وري اڳتي وڌي ٿي آيا، پر هڪ نئين ڌهڪاءُ سان پوئتي هٽڻ ٿي لڳا. هڪ عجيب ڳالهہ اها هئي تہ سڄي وايومنڊل ۾ ڪيڪون ۽ دانهون رڳو مغلن جون هيون. سنڌين جي نڙيءَ ۾ ڄڻ آواز بند ٿي ويو هو، ۽ جيڪڏهن ڪو آواز هو تہ اهو تہ ڪِرڻ وقت هن جي زبان مان 'جيئي سنڌ!" جو نعرو ٿي نڪتو. ان جو آواز ٻڌندي ئي ڄڻ سنڌين ۾ نئون روح، نئين جان، نئون رت اچي ٿي ويو، ۽ مغلن جون صفون ٽوڙيندا اڳتي وڌڻ ٿي لڳا. ڪا گهڙي

تہ اهڙي بہ آئي ٿي، جڏهن مغلن جو لشڪر پوئتي موٽڻ، ۽ پيڇڻ جي راهہ ڳولڻ لاءِ پويان نهارڻ تي لڳو. پر وري پنهنجي سپهہ سالارن اميرن جي هشيءَ تي اڳيان وڌڻ تي لڳا.

سنجها ٿي ويئي، پر اڃا بہ ڪي سنڌي وڙهي رهيا هئا: جڻ هنن وڙهي مرڻ جو قسم کنيو هو، ۽ جڏهن سج ان نظاري ڏسڻ جو وڌيڪ تاب جهلي نہ سگهيو، ۽ اولهہ ۾ ڪنهن دور دراز گهرائيءَ ۾ منهن لڪائي روئڻ جو بهانو ڪري، هڪ ڪاري ڪڪريءَ پويان لڪي ويو. تڏهن آخري سنڌي بہ ڪِري پيو. ساري ماحول تي موت ڇانئجي ويو. ان وقت ائين پانيو جڻ تہ ڌرتيءَ جو پنهنجو ساهہ بند ٿي ويو هو. ڪوٽ جي برجن تي چڙهيل سنڌي پنهنجي ڪونڌرن لاءِ روئڻ بہ وساري ويٺا هئا. ٻانگن ڪي ٻانگون ڏيڻ وسري ويون هيون. قلندر جي نوبت بہ اڄ پهريون ڀيرو خاموش رهي. هي عجيب ماتم هو: خاموش، چپ! ائين ٿي پانيو جڻ سنڌين هميشه لاءِ ماتم ڪرڻ جو پهہ ڪيو هو، ۽ اهو خاموش ماتم صدين تائين انسانذات جي ضمير ۾ ٻڙڇيءَ جو گهاءُ بنجي چڪندو رهندو!

●